СРБИЈА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ
1941 — 1945

Слободан Босиљчић

ТИМОЧКА КРАЈИНА

202

Za uspomenu iz Zaječara

Zaječar
27. 5. 1989. g.

Predsednik
Opštinskog odbora SUBNOR-a
Dragoljub Milić

Vojin Milić-Lanaski

СРБИЈА
У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945.
ТИМОЧКА КРАЈИНА

Редакцијски одбор

Мирко Бабић, Милорад Бисић, Добривоје Божић, Живан Васиљевић, Сретен Вучковић, Душан Глигоријевић, Вукашин Драгутиновић, Војислав Јеленковић, Душан Ковачевић, Љубомир Љубиновић, Јован Нинић, Мирко Петровић, Бранко Поповић, Драгоман Радојичић, Никола Радосављевић, Момчило Сибиновић, Јанко Симеоновић и *Миодраг Цојић*

Рецензенти

Др Душан Живковић
Војислав Јеленковић
Др Чедомир Штрбац

Уредник

Томислав Мијовић

Издавање ове књиге помогли су Републичка заједница науке Србије и Фонд за издавање дела са темама из народнослободилачког рата и револуционарног радничког покрета региона Зајечар

Издаје

Историјски архив „Тимочка крајина" Зајечар

СРБИЈА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ
1941 - 1945.

Слободан Босиљчић

ТИМОЧКА КРАЈИНА

ЗАЈЕЧАР, 1988.

УСТАНАК

Немачки напад на Југославију 1941. године почео је у Тимочкој крајини.

У прве поноћне сате 6. априла 1941. специјалне немачке јединице, дотле стациониране на румунском острву Гол, прешле су преко Дунава на југословенско острвце код Карагаша. Одатле су избиле на друм Кладово — Текија, пресекле телефонске везе, засуле бомбама куће у којима су спавали тек мобилисани југословенски војници и напали вод који је организовао одбрану Сипског канала. Друга немачка борбена група истовремено је кренула са острва Ада-Кале.

Сви су овде били потпуно изненађени, изузев среског начелника белогардејца Леонида Чудновског, немачког агента, који је 5. априла 1941. увече приредио у Кладову пијанку за неке официре јединице на обезбеђењу Сипског канала, омогућио да те ноћи ослаби приправност војске, а официре после поноћи вратио у Сип, право под нож немачким десантним јединицама.

Ратни бродић „Витез" пожурио је у то из Текије, вукући два шлепа натоварена цементом, са раније добијеним задатком да их потопи у каналу и тако онеспособи за пловидбу Дунав, најважнију речну саобраћајницу у Европи. Немци су прво разбили одбрану, заузели Сипски канал, а потом онемогућили посади потапање шлепова и реморкера у каналу. У окршају су изгубили 18 војника.

Пре него што су немачки бомбардери разрушили Београд, овде на обали Дунава лежало је већ тридесетак мртвих југословенских војника и сељака из малог Сипа.

Трупе генерала Клајста кретале су се из Бугарске према Бору и угљеним рудницима са посебно придодатим јединицама за заузимање рудничких постројења[1]). Отпор југословенске Крајинске и Тимочке дивизије, као и посебног Каланског одреда, одређених да бране овај део земље, био је краткотрајан. Немци су ушли 11. априла у Књажевац, 12. у Зајечар, 13. априла у Бољевац, а 14. априла у Бор и Неготин. Југословенска војска повлачила се ка Морави махом у нереду. Минирана су постројења у Бору. Већина официра предавала се у Бованској клисури, на Честобродици и код Мајданпека.

Окупација

Хитлеровом наредбом од 12. априла решено је, између осталог, да област јужно од Дунава, а источно од опште линије ушће Мораве — Пожаревац — Петровац — Бољевац — Књажевац — Кална, која обухвата подручје богато бакром и угљем, буде под немачком војном управом и да експлоатација тога подручја за потребе немачке ратне привреде мора бити „први и основни мотив управе . . .". У домен посебне Хитлерове бриге у Југославији ушла је тако и целокупна територија Тимочке крајине. Отуда и ванредне немачке мере у овом крају током целог рата.

Главне снаге Немци су концентрисали у Зајечару и Борском руднику: један батаљон 741. пешадијског пука из 714. посадне дивизије и посебне јединице за заштиту индустријских постројења (Веркшуц), укупно око 1000 Немаца.

Особито је чуван цео сектор Ђердапа. Пловидбу Дунавом у овом рејону обезбеђивао је један батаљон немачке војске, јединице речне полиције и батерија противавионских топова у Текији, као и мање војне формације у Доњем Милановцу и Кладову. Јачи немачки гарнизон налазио се и у суседном румунском граду Турн Северину.

Остале делове Тимочке крајине Немци су покрили махом јединицама фелджандармерије Окружне команде Зајечар (Крајскоманда 857 — центар окупаторске власти), са жандармеријским одредима у Књажевцу и Неготину.

Бугари су припојили девет села на десној обали Тимока (од Зајечара ка Неготину) и највећи део оних насеља ка Пироту које обухвата предео Буџак. У то време почиње и непријатељска акција из Румуније са циљем однарођавања неких села. Половином маја пуштени су из заробљеничких логора, после дужег убеђивања и притиска, сви они који су се пријавили као Румуни. Стављено им је у дужности да по повратку агитују за припајање овога краја „Великој Румунији". Добили су формуларе које је ваљало

1. Група од 100 рудара и 25 електричара („Команда Бор") са капетаном Поком одвојена је за Бор из 13. техничког батаљона. Пок је у Бору, 15. априла, издао проглас да се, под претњом смртне казне у случају недоласка, сви радници и службеници већ сутрадан јаве на посао, и да се преда сво оруђе и оружје.

попунити и у виду „молбе за прикључење" послати влади у Букурешту[2]). Заробљеницима су подељени фашистички летци, слике румунског генерала Антонескуа, као и свештеника Ђорђа Увејкића, родом из околине Брзе Паланке, који је потпомагао целу ову акцију. Ова кампања није имала одјек у селима Тимочке крајине, али је повећавала неприлике и забуну.

Од квислиншког домаћег апарата који је служио окупатору, у ово време регистровани су: девет срески начелстава за срезове заглавски, тимочки, бољевачки, зајечарски, крајински, неготински, брзопаланачки, кључки и поречки, више испостава (Бор, Злот, Брза Паланка и Текија), затим свуда општинске управе, полицијски комесаријати, агенти, пољске и градске жандармеријске станице (доцније Српска државна стража), жандармеријски одреди, наоружани финанси и срески гранични одреди.

Укупан број жандарма и стражара износио је у Тимочкој крајини 1941. године око 500. Били су махом регрутовани из редова припадника предратне државне жандармерије, финанса и полицијске службе.

Четнички одреди Косте Миловановића — Пећанца, као помоћни део домаће жандармерије, нешто су се касније појавили у овом делу Србије и то у срезовима поречком, крајинском, бољевачком, тимочком, заглавском, затим око Бора и Зајечара. Укупно је било до 1000 четника.

Четници Драже Михаиловића у ово време нису постојали у Тимочкој крајини, сем појединих емисара.

Припреме за оружану борбу

У прогласу ЦК КПЈ од 15. априла 1941. поред осталог је стајало: „Комунисти и читава радничка класа Југославије устрајат ће до коначне побједе у првим редовима народне борбе против освајача . . . створит ће се на истинској независности свих народа Југославије слободна братска заједница".

Окружни комитет КПЈ за зајечарски округ, са секретаром Добривојем Радосављевићем, и члановима ЈБубом Нешићем, Димитријем Тодоровићем и Јеремијом Илићем, издао је поводом 1. маја свој летак којим се позивају: „Радници, сељаци, радне жене и радна омладина Тимочке крајине", да под вођством КПЈ искују:. . . . јединствени фронт слободе против ропства" у условима када су „народи Југославије распарчани и поробљени од немачко-италијанских империјалиста и изложени страховитој пљачки, насиљу, беди и уништавању".

. 2. Текст у молбама „за прикључење Румунији" (према акту Моравске бановине од 18. јуна 1941) у изводу гласи: „Ми доле потписани молимо Румунску владу да са својом војском окупира наш крај . . ., како би се несметано извршило присаједињење односних делова Румунији".

И проглас ЦК и овај летак растурени су по округу. Партијски рад је обновљен, веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију брзо је успостављена.

Први резултати општег става Партије у целој земљи о прикупљању оружја били су и овде видљиви. Партијска организација у Књажевцу имала је већ у априлу два склоништа са оружјем (слала је у акцију омладинце према Сокобањи трагом војске која је у повлачењу бацала оружје): једно код симпатизера Милана Деспотовића у Габровници, а друго на скровитој појати у Јевику. Чланови Партије Љуба Нешић, Миленко Стојановић и Јанко Симеоновић узели су десетак пушака из пешадијске касарне у Зајечару[3]). Комуниста Саво Драгојевић, професор у Неготину, скупио је неколико бомби и револвера.

Омладинци села Црвења прикупили су до 20. маја 4 пушке, 10 бомби и 2000 метака. Славко Динић, секретар партијске ћелије из Белог Потока, пописао је почетком маја оружје сакривено у селу и у стоговима сена. У селу Новом Кориту сељаци Илија Петковић и Влада Савић склонили су одмах по капитулацији две пушке и сандук муниције, да би то касније предали партизанима. У селу Горњем Зуничу члан КПЈ Миодраг Николић купио је у мају, за 150 кг жита сакупљеног уз помоћ комуниста, пушкомитраљез. Милан Цојић, радник, дошао је после расула војске кући, у Сумраковац, са комплетном војном опремом. Ђорђе Пелановић, члан Партије из Подгорца, сачувао је 10 пушака, 1500 метака, 6 бомби и 20 шаржера за пушкомитраљез. У Бору је Божа Међедовић имао пушкомитраљез и више ручних граната. Јован Мускаловић, комуниста из Злота, узео је 8 пушака и око 1000 метака. Симпатизери КПЈ у крајинским селима скупили су више десетина пушака. Радник Ива Стојановић из Доњег Милановца сакрио је 13 пушака, Данило Тодоровић, у Дебелом Лугу код Мајданпека направио је списак оружја раздељеног у народу. Било је још сличних примера.

У целом Тимоку и Крајини склоњено је око 180 пушака, десетак пушкомитраљеза, већи број ручних бомби, много муниције и нешто војне опреме.

Пораст и утицај још младе партијске организације били су све очигледнији. У срезовима према југу, тимочком и заглавском, постојао је Сремски комитет КПЈ чији је секретар био Димитрије Тодоровић, а чланови Миодраг Николић, Владимир Живковић, Љуба Радуловић и Вукашин Кујић. У Књажевцу је постојао Месни комитет КПЈ. За срезове према Дунаву, у Крајини, деловало је среско партијско руководство са секретаром Сретеном Вучковићем и члановима Стефанијом Михајловић и Миомиром Радосављевићем. У Неготину је био Месни комитет КПЈ (секретар Срба Бешир). Окружни комитет КПЈ је директно одржавао контакте са Зајечаром, Бором и неким рудницима угља, због њихо-

3. О изношењу пушака из зајечарске пешадијске касарне видети прилог бр. 1.

вог изузетног значаја. У Мајданпеку је члан КП Велимир Маркићевић одржавао везу са ОК КПЈ Пожаревац.

У Бору где је окупатор био најјачи, реорганизована је у априлу партијска ћелија. Убрзо је СКОЈ тамо бројао 30 чланова углавном радника. Производња је на разне начине одлагана, као и обнова порушених постројења. У окну „Вајферт", на пример, реконструкција се продужила до новембра[4]). У угљеним окнима на Ртњу и Боговини посао је такође споро одмицао.

Немци су упадали у околна села, пљачкали сељаке и терали их на рад по рудницима.

Припреме за оружани устанак, према упутству ЦК КПЈ, обављене су у источној Србији по свим срезовима. Из Београда је долазио инструктор ПК КПЈ за Србију Филип Кљајић и помагао „по војној линији". Крајем маја 1941. он је у име Покрајинског комитета формирао при ОК КПЈ Зајечар Окружни војни комитет (комисију) у коме су поред Љубе Нешића, руководиоца комисије, били још Јанко Симеоновић и Владимир Живковић. Решено је да се и у свакој партијској ћелији по један члан задужи за прикупљање, чување и евидентирање оружја. Војни комитет ОК КПЈ је у то време прикупљао и податке о снази и распореду окупаторских трупа, као и о делатности петоколонаша. Разматрали су реоне који су били најподеснији за будуће оружане акције. Комунисти су народу објашњавали политичку ситуацију и давали подршку за општи отпор према разним мерама окупатора. Партијска организација је настојала да будући борци буду и војнички што спремнији за устанак. Образоване су војне десетине, вршена војна обука. У селу Горњем Зуничу комуниста Добривоје Божић, ранији питомац Војне академије, обучавао је омладинце из села у руковању оружјем. Зајечарску борбену десетину војнички је припремао радник — комуниста Крста Радивојевић.

Непосредно пред устанак било је у целом округу око 100 чланова Партије и кандидата и нешто преко 300 скојеваца[5]). Та снага није по броју изгледала велика, али је била монолитна и имала је утицај у народу. Приличан број људи, не само чланова Партије, спремно су извршавали поверене задатке. Реч је и о у народу шире познатим људима као што су били у Бољевцу лекар Ивко Ђоловић, у Салашу земљорадник Михајло Гачић, у Књажевцу лекар Радивоје Савић, у околини Мајданпека инг. Данило Тодоровић, сељаци из тимочких и зајечарских села Никола Николић, Видоје Пешић, Живко Пајкић и многи други. Људи су очекивали реч и акцију комуниста. То је био резултат и политичког рада партијске организације последњих година пред рат. Многи напредни, демократски настројени, људи били су за борбу против окупатора.

4. Електричар Фрања Лугарић уградио је у електромотор извозног строја матицу која стално изазива кратки спој и лом постројења.

5. Делимичан списак чланова КП у округу, почетком устанка, видети у прилогу бр. 2.

Стицајем околности, 22. јуна, на дан напада Немачке на СССР у Зајечару је у присуству петнаестак делегата из целог округа одржана окружна скојевска конференција. Претресане су и припреме за оружану борбу. Члан ОК Партије Љуба Нешић, који је руководио конференцијом, дао је завршну реч о даљим задацима и припремама за оружане акције, кад је стигла вест о нападу Немачке на Совјетски Савез. Истога дана увече чланови ОК КПЈ Добривоје Радосављевић и Љуба Нешић написали су у Зајечару проглас „Народу Тимочке крајине", а члан Војне комисије Јанко Симеоновић је текст превео на влашки језик. Летак је 23/24. јуна умножен у селу Слатини, код Бора, у стану учитељице Љубице Радосављевић и упућен срезовима. У прогласу се истицало да је напад на СССР означио тренутак за оружану борбу против фашистичких поробљивача.

Убрзо је, 25. јуна, стигао и проглас ЦК КПЈ поводом напада Немачке на Совјетски Савез:[6]) „Комунисти Југославије! Дошао је онај најтежи час који смо ми у нашој борби предвидели... Станите на чело радних и национално угњетених маса и водите их у борбу против фашистичких тлачитеља наших народа . . .".

Образоване су месне десетине у Бору, Неготину, Зајечару, Књажевцу и Мајданпеку, у селима Рготини, Метришу, Бруснику, Горњем Зуничу, Штрпцу, Белом Потоку, Јелашници, Злоту, Подгорцу и другим, затим у Салашу, Андрејевцу и у рудницима Подвису, Тресибаби, Боговини и Ртњу. У Зајечару, Неготину и Књажевцу омладинке су биле међу првим активистима[7]).

Почела су и већа окупљања симпатизера на подесним скровитим местима. Комунисти су народ позивали на оружану борбу. Читан је проглас ЦК Партије. Група омладинаца из Бора организовала је крајем јуна масован састанак у Метовници где су комунисти говорили о непосредној оружаној борби и убрзаним припремама. У насељу Стопања, код Злота, дошло је на конференцију близу 200 сељака. Говорио је комуниста Ђорђе Симеоновић. Слично је било и по Тимоку, Крајини и Поречу. Неколико хиљада људи упознало се тих дана поближе са ставом комуниста Југославије о оружаној борби против окупатора.

Алармирани непријатељ је у читавој земљи предузео хитне мере да онемогући устанак. И овде су почела хапшења. У акту Банске управе у Нишу од 26. јуна 1941. године стоји да су послати посебни изасланици у Зајечар и Неготин са циљем да „. . . неминовно спрече сваку комунистичку акцију било у којем виду се појавила . . . похапсе све активне комунисте и учеснике у бившем шпанском грађанском рату".

Двадесет трећег јуна рано ујутро полиција је, према раније припремљеним списковима, ухватила неколико чланова Партије

6. Летак је из Београда донео Јанко Симеоновић, који је послат на везу код ондашњег члана ПК КПЈ за Србију Благоја Нешковића.

7. У Зајечару је организован курс за пружу медицинску помоћ, које су водиле учитељица Љубица Радосављевић и студенткиња медицине Жива Милетић. Лекар Бошко Милијић пружао је стручну помоћ.

у Књажевцу и Зајечару. Када су агенти упали у стан Добривоја Радосављевића, нашли су празну собу. Зато су пошли према Бору. Тамо, код села Слатине, жандарми су сутрадан, 24. јуна, ухапсили секретара Окружног комитета Партије и спровели га у испоставу Бор.

Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је у међувремену из Београда за Зајечар свога инструктора Миленка Брковића на дужност секретара Окружног комитета. Добривоје Радосављевић је истог дана када је ухапшен побегао из борског затвора, склонио се прво код симпатизера у граду, а онда отишао у близину Бора, крај Брестовачке бање[8]).

Договор о мерама за непосредан почетак оружане борбе одржан је у виноградарској кућици породице Васиљевић на Белом брегу код Зајечара 30. јуна 1941. у присуству Моме Марковића, члана ПК КПЈ за Србију. Он је 28. јуна стигао у овај крај са задатком да пренесе директиве Покрајинског комитета. Састанку су присуствовали тадашњи чланови ОК КПЈ Миленко Брковић, Добривоје Радосављевић, Љуба Нешић, Димитрије Тодоровић, Јеремија Илић; затим Живан Васиљевић, Јанко Симеоновић и Љуба Радуловић[9]).

У периоду од априла 1941. створени су основни услови да се и на овом терену организују оружани партизански одреди. Одлучено је да то буду Бољевачки, Заглавско-тимочки и Крајински одред. Одређени су том приликом политички комесари одреда (чланови ОК), предвиђени партијци за остале дужности. Утврђено је да Добривоје Радосављевић буде политички комесар у Бољевачком, Љуба Нешић у Крајинском, а Димитрије Тодоровић у Заглавско-тимочком партизанском одреду. На састанку је урађен и општи план важнијих акција свих одреда за први период.

Цео следећи месец протекао је у интензивним припремама за почетак оружане борбе на основу одлука ЦК КПЈ од 4. јула. Окружни комитет је на новом састанку (5. јула) разрадио појединости о првим акцијама свих одреда. Решено је да се у тунелу код Обрадових Столица закрчи пруга Параћин — Зајечар, у Крајини нападне среско место Салаш и прекине железнички саобраћај Зајечар — Неготин — Прахово, а диверзијом на мосту код Палилуле онемогући саобраћајница Ниш — Књажевац — Зајечар.

У циљу припрема за стварање Заглавско-тимочког одреда и обављања других партијских задатака, Добривоје Радосављевић пошао је у Тимок и Заглавак, где је већ деловао члан ОК Димитрије Тодоровић. Љуба Нешић је отишао у Крајину да пренесе упутства за стварање Крајинског партизанског одреда. Јеремија Илић и Јанко Симеоновић дошли су у бољевачки крај и према Бору где је ваљало образовати Бољевачки партизански одред. На скуповима са комунистима и другим активистима још детаљније

8. Бекство из борског затвора описао је Добривоје Радосављевић у прилогу бр. 3.

9. О састанку ОК КПЈ на Белом брегу 30. јуна 1941. видети прилог бр. 4.

је расправљено ко ће поћи у одреде, где и када се скупити, одакле понети оружје. Чланови ОК КПЈ у том циљу су током јула одржали састанке са члановима Партије и СКОЈ-а у Зајечару, Бору, Бољевцу, Неготину, Књажевцу, Горњем Зуничу, код Метриша и Брусника у Крајини, у Рготини и др.

Секретар Окружног комитета КПЈ Миленко Брковић остао је у Зајечару да обезбеди руковођење из једног центра целим радом. Овде је привремено задржан и Живан Васиљевић, после Нешића задужен за СКОЈ у Окружном комитету КПЈ. Зајечарска партијска организација ослободила је тада из затвора групу ухапшених комуниста[10]).

Двадесетог јула 1941. године са среске конференције СКОЈ-а одржане крај Књажевца, послато је поздравно писмо ЦК СКОЈ-а: „У име 160 чланова . . . овог среза прва конференција СКОЈ-а шаље своје пламене борбене поздраве . . . спремни смо да заједно са омладином читавог света ступимо раме уз раме у борбу против највећег крвника младе генерације . . ." У писму за ПК СКОЈ-а за Србију, са исте конференције, речено је: . . . . У судбоносним тренуцима данашњице, чвршће него икада окупљени у СКОЈ-у, под руководством КПЈ спремни смо да са омладином целог света ступимо у одлучну борбу за нову и срећнију будућност".

Бољевачки партизански одред

Близу села Подгорца, испод планине Малиника, на месту званом Балц, окупила су се 28. јула 1941. прва 22 борца Бољевачког партизанског одреда. Од оружја су имали 19 пушака, 1 пушкомитраљез, 5 револвера и око 20 бомби.

У штаб одреда ушли су: Добривоје Радосављевић, политички комесар, Душан Тодоровић, радник командант, студенти Јанко Симеоновић и Душан Глигоријевић и рударски радник Јован Добрић. Борци су били борски радници Јосиф Шалковић, Љуба Којадиновић, Милан Гогић, Остоја Ђурић и Ђорђе Илић, из Сумраковца учитељ Миодраг Цојић, кројач Милорад Кенић и матурант Милош Ганић, рудари из Злота Јован Мускаловић и Петар Грамић, сељаци Младен Долопановић, Јован Јовикић и Јован Пантe-

10. Миленко Стојановић, комуниста, који је у Зајечару ухапшен 1941, овако нам је описао бекство из затвора, јула 1941:

„Ноћу између 22/23. јуна 1941. Немци су предузели хапшење комуниста у Зајечару, Бору, Миниħеву, и околини. Ухапшен сам и ја, Пера Мишић и Јован Крстић из Зајечара, Боривоје Томић и „Љуба" из Рготине, из Бора ухапшен је рудар Шаиновић, синдикални руководилац „Југораса" Блашко Ђорђевић, радник Пуба Тереглавчник и још неки. Пера Мишић и ја смо разговарали са затворским жандармом Трифуном Микашиновићем, који је показивао вољу да нам помогне. Решио је да иде са нама у одред. Али, Мишић, Тереглавчник и ја смо добили пребачај у болницу, а са стражарем је преузета веза у граду. Перин брат Света донео је одела у болницу и ми смо преко ограде изишли из болничког круга. Микашиновић је отворио врата онима у затвору, па су са њим побегли Томић и Љуба из Рготине, а Борани су остали. Преко Белог брега сви смо се упутили за партизански одред".

лић-Кринић, а из Подгорца рудар Павле Цујић и сељак Ђорђе Пелановић, затим браварски радник из Зајечара Светозар Лазић и студент Шанковић (избеглица). После десетак дана дошао је за команданта одреда рудар са Ртња Света Маринковић.

Деветорица су били чланови Партије, а шесторица скојевци.

Штаб одреда почео је одмах да припрема напад на железничку пругу Параћин — Зајечар, којом су Немци намеравали да извлаче бакар из Борског рудника. Код станице Обрадова Столица одред је 2. августа направио заседу. Немци су из вагона приметили партизане и наредили да композиција продужи пуном паром. Одред је тада осуо паљбу на Немце, а потом упао у станицу, демолирао је и запленио нађено оружје.

Окружни комитет је јавио Покрајинском комитету КПЈ за Србију у Београду да је и у овом крају почела оружана борба. У извештају о првим акцијама стоји:

„1. На дан 2. августа на Обрадовој Столици, на прузи Зајечар — Параћин, извршена је следећа акција: 20 добро наоружаних партизана разоружали су железничку станицу и том приликом узели 5 пушака и 60 комада пушчаних метака, а исто тако исечене су везе. Задатак је био да се заустави воз на станици, пред уласком у тунел, да се у тунелу онеспособи пруга, и да се композиција заглави у тунелу. Грешке због неизвршења су уочене: није било планског рада и поред присуства у одреду 5 чланова Партије.

2. На дан 7. августа као и пре тога сечене су на више места телефонске жице.

3. На дан 27. јула изведено је организовано бекство седморице другова из окружног затвора у Зајечару. Међу њима је било 5 чланова Партије. С њима заједно пошао је и њихов чувар. Досад се у округу налазе у одредима око 50 људи који су спремни за следеће крупније акције".

У ноћи 7/8. августа партизани су пресекли телефонске линије и 11 бандера између села Боговине и Шарбановца, а у Тимоку су прекинули телефонске везе од села Ербице према Андрејевцу, Боровцу и Мариновцу. Исечена је 9. августа и телефонска линија Књажевац — Сокобања код села Скробница. Сутрадан, 10. августа, партизани су пресекли телефонске везе од Бора према Злоту, преко Брестовачке бање, а зајечарске борбене десетине телефонске везе које воде из Зајечара ка Вражогрнцу и Звездану.

Бољевачки партизански одред је затим на већем простору исекао стубове и скинуо телефонске и телеграфске линије које су везивале устанички реон са Бољевцом, Зајечаром и Бором. У ноћи између 11. и 12. августа одред је ушао у рудник Боговину, уништио електричну централу, снабдео се експлозивом и отео 9 пушака од стражара који су чували постројења. Рудник је рушењима онеспособљен за рад.

Министарство унутрашњих послова Недићеве владе саопштава 18. августа 1941:

„Бољевац, 1. VIII око 17 часова наоружана лица (тројица из Сумраковца, тринаест из Злота и још неколико из села Под-

горца са студентом Јанком Симеоновићем из истог села) напала општину у Подгорцу. Симеоновић одржао говор и позвао сељаке да се одметну. Тамо извештена жандармерија".

Оружане акције Бољевачког партизанског одреда наишле су на велики одјек.

Народ је топло примио партизане, људи су се охрабрили када су видели да више нису препуштени Немцима. Свакодневно су пристизали нови борци. Били су то већином отреситији сељаци из Злота и Подгорца, нешто из Сумраковца, затим радници из рудника Бор, Боговина и Ртањ, и појединци из Зајечара и околине. У првој половини августа одред је вршио акцију за акцијом. На више места минирао је мостове и пругу на важној саобраћајници Параћин — Зајечар (после рушења боговинског моста саобраћај је месец дана био у прекиду), разјурио старе општинске управе у већини села и створио знатну слободну територију.

Паралисан је саобраћај, уништене су везе, онемогућен рад окупаторске цивилне управе, спречена је реквизиција хране и стоке.

Немци су још држали среско место Бољевац и рудник каменог угља Ртањ, важан за ратну индустрију[11]). Настојали су да како-тако одрже саобраћај на ускотрачној прузи Параћин — Зајечар, која их је најкраћим путем везивала за долину Мораве. Успевали су да провуку само тек по неку композицију.

Бољевачки партизански одред дошао је 20. августа на рудник Ртањ, који је, поред једне десетине Немаца, чувала и група жандарма.

У први мрак комунисти из рудника Алојз Хиршл и Милутин Ружић са групом рударских радника напали су револверима Немце у кантини. Остали борци извршили су јуриш. После кратког отпора погинуло је 6 немачких војника, а предало се 22 жандарма. Заплењено је 16 пушака, 2 пушкомитраљеза, 7 револвера и већа количина одеће и намирница. Кола са партизанском комором одвукла су знатан плен према ослобођеним селима. Рудник каменог угља потпуно је уништен и није прорадио све до краја рата[12]). Напад на Ртањ био је од великог значаја. Окупатор је изгубио важан извор за снабдевање Бора угљем. Одред је после ове акције почео нагло да расте: из села и рудника стизали су нови борци, сада и у већим групама.

Партизани су убрзо затим напали и последње непријатељско упориште у срезу, варошицу Бољевац, у којој је остало још свега 28 жандарма. Рано ујутро 20. септембра одред је без тешкоћа ушао у градић. Жандарми су били обесхрабрени због ранијих акција партизана и одмах су се предали. Заплењено је 30 пушака, 2 пушкомитраљеза, већа количина муниције и другог материјала. Партизани су демонтирали месну штампарију, разрушили

11. Немачки командант Србије (Хајнрих Данкелман) упозорава 12. августа 1941. да су Бор и Ртањ угрожени и тражи појачања:. . . . .Тамо присутне снаге не обезбеђују у довољној мери заштиту тих нарочито значајних рудника . . . траже се најмање 2 — 3 чете за појачање".

12. Немачки извештај о нападу на Ртањ видети у прилогу бр. 5.

важнија постројења и повукли се после обављеног задатка. Војнички још неискусан, одред није примио борбу са мањом формацијом Немаца који су наишли. Његова заштитница је изгубила два борца.

О уласку партизана у Бољевац и о њиховој бројности говорило се у читавом крају. Популарност им је брзо расла. Бољевачки партизански одред имао је првих дана септембра 1941. око 450 бораца.

На политичке зборове у селима долазили су готово сви људи. Партизани су објашњавали циљеве народноослободилачке борбе и позивали нове борце да ступају у одред. Тако се на партизанском збору у Подгорцу 14. августа окупило око 300 мештана. У Злоту је 23. августа изишло на збор близу 500 људи. Говорили су Добривоје Радосављевић и Ђорђе Симеоновић. Комунисти, до јуче прогањани и хапшени, водили су сада масе у борбу. О комесару „Бобију" знао је цео крај. У селима су се људи састајали и договарали о исхрани одреда, о снабдевању одећом и обућом. Сами су доносили храну у одред чим би се он појавио у близини њихових појата или ушао у село. Слало се све што се затекло у кући, и то се сматрало као природно, чак као част. Ако се партизански логор налазио изван насеља, сељаци и сељанке хитали су натоварени торбама са храном и преобуком. Штаб одреда је вршио тих дана и улогу власти у устаничком крају[13]).

Да би развио још већу активност на свим подручјима, а поучен искуством приликом напада на Бољевац, дотле гломазни Бољевачки одред подељен је 3. септембра на три самосталне чете.

Прва чета добила је терен према Борском руднику, а с њом се налазио већи део штаба одреда. Друга чета је оперисала на прузи Зајечар — Параћин. Политички комесар био је Јанко Симеоновић, командир Драгомир Врањешевић, а рудар Алојз Хиршл главни минер у свим акцијама. Трећа чета држала је територију према Зајечару. Њоме је командовао Јован Кецман, а политички комесар био је Миодраг Цојић. Штаб је створио и посебну чету од 25 коњаника са задатком да брзо маневришући напада непријатеља. Акције су се ређале[14]). Код Брестовачке бање 4. септембра убијена су у борби два Немца а четири заробљена. Параћинска пруга

13. У Злоту, где је традиција социјалиста датирала од 1908. године, жипео је стари, ослепели, раднички борац, рудар Петар Радовановић, комуниста, који је 1928. године биран за члана ЦК КПЈ. Он је сада, у својим последњим годинама, дочекао „оружане борце револуције", како је четири деценије називао људе који ће једном донети социјалну правду и слободу.

14. У „Билтену Главног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије", који је у Београду припреман, у броју 2 од 19. августа 1941. о првим акцијама у Тимочкој крајини стоји:

Партизани задају непрекидне ударце по разним објектима комуникационих линија. Од најважнијих акција значајне су сљедеће: уништење код Лесковца 5 вагона намирница упућених за Њемачку, разоружање жељезничке станице Обрадове Столице, уништење свих апарата и пруге на прузи Зајечар — Параћин".

Следи потпис ТТ, како се Јосип Броз Тито потписивао у „Билтену". И у „Билтену" број 6 под насловом „Борбе и акције у Србији" јавља се о акцијама Бољевачког партизанског одреда:

систематски је рушена. Железничка станица Обрадове Столице нападнута је 4. септембра, а 6. септембра станица Криви Вир. У ноћи 8/9. септембра порушен је тек оправљени мост код Боговине. Срески начелник из Бољевца јављао је о стању у септембру месецу: „. . . железнички мост на Црном Тимоку порушен . . . саобраћај на прузи Зајечар — Параћин потпуно обустављен, телеграфске и телефонске везе Начелство нема ни са ким. Рудници Боговина и Ртањ оштећени и рад потпуно обустављен . . .".

Општинске управе по селима нису радиле. На великој партизанској територији пољуљани су из темеља стари односи и навике. Са првим партизанским пушкама испаљеним на освајаче нападнуте су и институције старе власти — општинске управе и жандармеријске станице.

У наређењу од 5. септембра 1941. немачког генерал-фелдмаршала Листа, команданта Југоистока, стоји, поред осталог:

„1. Ситуација у Србији не искључује даље ширење устанка. Учестали напади на војнике и постројења немачке оружане силе од стране јаких, добро наоружаних, на изглед оргаиизованих и вешто вођених банди доказују да досад предузете противмере не задовољавају ... 2. Уколико се ситуација у Србији буде заоштравала, утолико се дивизије морају својим тежиштем јаче прикупљати усред устаничке области (просторна област Шабац — Ваљево — Крупањ — Лозница . . . и просторна област Бор — Зајечар — Ниш — Крушевац) . . . Изненадним ударима уништити устаничке центре, окружавајући их надмоћним снагама (и артиљеријом!) . . . Ако устреба, осигурање треба ограничити на оне објекте чије је одржавање од животне важности. Првенствено овамо спадају Београд као престоница . . . железничка пруга Лесковац — Ниш — Београд . . . Гвоздена Врата на Дунаву, Борски рудник бакра . . . Безобзирне и неодложне мере против устаника, њихових помагача и сродника (вешање, паљење њихових насеља, повећање броја талаца, депортирање родбине у концентрационе логоре итд.) . . .".

Због близине Борског рудника, који су по сваку цену желели да сачувају, Немци су решили да предстојећу акцију и овде предузму са највећом жестином. Намера им је била да разбију партизане не бирајући средства. Зато су иачинили план да најбруталнијим мерама заплаше народ и поколебају већину одреда, сељаке-борце из Злота и Подгорца, и тако обезбеде успех. Поред припадника 3. батаљона 741. пешадијског пука из 714. посадне дивизије и других, потпомогнутих авијацијом, у нападу на Бољевачки партизански одред ангажоване су и знатне снаге жандарма под

Рудници Боговина и Ртањ доносили су огромне користи Немцима. Партизани су извршили напад на ове руднике иако заштићене немачким снагама. У тој борби партизани су успели да униште руднике и разбију немачке снаге. Погинула су 4 Немца, а 3 тешко рањена. Истовремено партизани су напали на среско место Бољевац... овом приликом партизани су запленили 30 пушака, 2 пушкомитраљеза, муницију и много другог ратног материјала . . . Код Сумраковца разрушена је пруга и преврнута два транспортна воза. Саобраћај на прузи Зајечар — Параћин још није успостављен и тиме су онемогућени немачки транспорти".

командом мајора Трифуна Микића и четници „војводе" Михајла Ђорђевића Црноречког.

Прво су, 6. септембра, Немци са три „штуке" бомбардовали Злот и Подгорац.

Немачки командант Србије забележио је у ратном дневнику: „Против непријатељских концентрација у Злоту и Подгорцу употребљене штуке . . .", (а 7. септембра додаје: . . . . и тиме спречили очити напад на Бор").

Мештани су се у великом страху разбегли по шумама. Једна немачка колона из Бора пристигла је 8. септембра са борним колима до првих заселака Злота, запалила пет појата и обесила двојицу сељака. Ујутру 9. септембра, друга колона Немаца са моторизованом артиљеријом, која је долазила из Бољевца, упала је у Подгорац и почела да редом пали куће. Увече су се ове окупаторске трупе спојиле у Злоту са четама које су надирале од Бора. Село је блокирано. У Злоту су Немци сутрадан наставили злочине. Немилосрдно су уништавали домове, штале, убијали стоку.

За два дана спаљена су оба села. Изгореле су 853 зграде. Увече су спровели у Бор педесет сељака из Подгорца и сто сељака из Злота. Тамо су издвојили двадесетак, везали их ланцима и отерали у Бољевац. Тако везане, стрељали су их 12. септембра[15]).

Народ је побегао у збегове, далеко у шуму.

Бољевачки партизански одред, са много бораца-сељака из попаљеног Злота и Подгорца, војнички још неискусан, нашао се очи у очи са тешком стварношћу: јаке немачке снаге у нападу и ужасни злочини над становништвом.

За неколико дана одред се сасвим смањио.

Сељаци из Злота и Подгорца прво ноћу, један по један, а затим и јавно, у групама, напуштали су одред и одлазили на своја згаришта. Непријатељ је искористио прилику да оптужи партизане за несрећу која је задесила устаничка села.

После немачког напада на 1. и 3. чету партизана 10. септембра, на обронцима Малиника остало је на окупу још свега 36 бораца. Одред се тада пребацио према Сумраковцу, где су га 14. септембра, рано ујутру, напали Немци, четници и известан број мобилисаних мештана. Партизани су се повукли после кратке борбе у којој је погинуо комуниста Марко Јовановић а један партизан заробљен. Друга чета (12 људи) отишла је ка Тупижници.

Један део најмлађих и болесних партизана повучен је тада из борачких јединица. У одреду се то сматрало као неизбежна мера за консолидовање преосталих снага у тешкој ситуацији која је настала. Неколико бораца рудара — комуниста привремено су враћени на своје терене.

15. Стрељани су Алекса и Васа Перицановић, Јован и Анђелко Перић, Крста Првуловић, Сава Белчић, Станко Марковић, Васа Грубор, Павле Новаковић и Радосав Матејевић (из Подгорца); Павле Добромировић, Петар Табаковић, Јован Бировљевић, Петар Шкодрић, Стојан Балашевић, Јосиф Ћосић, Илија Димитријевић, и браћа Никола и Милутин Драгуљесковић из (Злота).

*

Порази које је претрпео Бољевачки партизански одред били су пре свега резултат недовољног војничког искуства партизана. У штабу и четама није било људи са војничким знањем, а највиши по чину били су три резервна подофицира. Уз то, нагли пораст броја бораца онемогућио је да се одред среди, тако да је и одвајање појединих чета уследило доста касно. Обележја народног устанка, која су у овом одреду с обзиром на масовни прилив сељака била очита, убрзо су се због борбеног неискуства изгубила, и одред је сведен на најсвесније језгро од тридесетак људи — радника, комуниста и неколико сељака.

Немачке репресалије ломиле су људе, заустављено је распламсавање устанка, расположење за борбу је опадало, а приступање многих сељака четничким јединицама последица су тешког ударца који је непријатељ задао Бољевачком партизанском одреду.

Заглавско-тимочки партизански одред

Десетак дана после стварања Бољевачког одреда, 8. августа 1941. на домаку Књажевца, код села Штрбца, на месту Караџин, образован је Заглавско-тимочки партизански одред. Одред је у прво време имао само 13 бораца. Сви су били комунисти. Командант је био Љуба Радуловић, радник, политички комесар правник Димитрије Тодоровић, члан ОК КПЈ. Борци — Милун Минић, судија, Бранко Милошевић, Миодраг Јеремић и Мирко Бабић, радници, Милорад Бисић, гимназијалац, Јеленко Стаменовић и Миодраг Јеленковић, радници, Цветин Лазаревић, геометар, Вукашин Кујић, Владимир Живковић и Светислав Миленковић, студенти.

У ноћи између 8. и 9. августа Вукашин Драгутиновић, Добривоје Божић, Велимир Милошевић и Славко Драгутиновић извршили су прву диверзију: код села Доњег Зунича порушили су пругу Ниш — Прахово.

За новог команданта одреда дошао је 18. августа резервни потпоручник инж. агрономије Војислав Јеленковић.

Првих десетак дана вршене су војне вежбе и одржавани политички састанци са симпатизерима из околних села. Дошло је још неколико бораца. У ноћи 18. и 19. августа Заглавско-тимочки партизански одред пресекао је телеграфско-телефонске везе између села Штрбца и Књажевца, а затим је сличне акције извршио и у већини осталих села. Исте ноћи део одреда сукобио се са групом четника и том приликом запленио три пушке. Одред је потом обишао више села у заглвском срезу и одржао неколико политичких зборова, на којима су партизани говорили о циљевима народноослободилачке борбе.

У селу Белом Потоку, где је одржан први збор, окупио се на позив сеоског бирова велики број људи, њих око 200. Комесар

одреда Димитрије Тодоровић и угледни борац Милун Минић говорили су народу о циљевима народноослободилачке борбе, саветујући сељацима да се одупру мерама окупатора. Том приликом је члановима општинске управе саопштено да су разрешени дужности, а архива општине је спаљена. Прочитана је и одлука народног суда да се казни смрћу један издајник из села (казна му је овог пута, на захтев сељака, условно опроштена). На крају су мештани донели одреду припремљену храну и испратили борце, позивајући их да опет дођу.

Омладинци из села Жуковца донели су у одред раније прикупљено оружје и опрему. У селу Црвење образована је добро наоружана позадинска десетина са десетаром Славком Јовићем. Код села Ргошта 27. августа партизани су разорили железничку пругу Ниш — Књажевац. Исте ноћи су из села Жлне у одред ступила 4 нова борца. Из рудника Подвис скојевци су послали експлозив. Једна група бораца дошла је из села Орешац.

Крајем августа среска места Књажевац и Андрејевац остала су одсечена од већине околних села.

Партизани предузимају акцију разоружавања свих финансијских стража на територији тимочког и заглавског среза (око 150 стражара), све до близу Зајечара. Партизан Милун Минић, уз помоћ скојевца Александра Ђорђевића, у смелој акцији у ноћи између 5. и 6. септембра, разоружао је у селу Радичевцу 24 финанса. Пошто је сазнао лозинку, он је с револвером у руци обилазио стражарска места, сачекивао патроле, командујући тобожњем целом партизанском одреду, и у току ноћи разоружао и затворио у згради читаву квислиншку јединицу. Најзад је запалио општинску архиву и уз помоћ неколико сељака донео пушке У одред.

У „Билтену Главног штаба НОПОЈ" број 6 од 18. септембра 1941. похваљена је ова смела акција:

„. . . Партизан М. из Књажевачког одреда, у извршењу добивеног задатка, наишао је на више патрола у јачини од 24 жандарма и финанса. Он се није ни за тренутак збунио, иако му је претила велика опасност. Његова једина мисао била је — часно извршити добивени задатак. И он га је извршио. Својим одлучним држањем и присебним сналажењем наш партизан М. придобио је неке сељане на своју страну, и, не оклевајући, прешао у напад. Патроле су биле разоружане . . . а партизански одред појачао је своје наоружање са новим пушкама, муницијом и осталом ратном спремом. Партизан М. је пример храбрости и одлучности, присебности и савесног извршавања постављеног му задатка. М. заслужује нашу похвалу".

Осмог септембра после поноћи Заглавско-тимочки одред упао је у среско место Андрејевац и уз помоћ месних десетина из села Јелашнице, Краљевог села, Боровца, Врбице, Селачке и Дреновца спалио архиву среског начелства, а демолирао пошту, же-

лезничку станицу и пореску управу[16]). Одред жандарма разбежао се још на почетку напада.

Прве, углавном мање, чисто партизанске акције овог одреда имале су знатног одјека. Половином септембра група од десетак књажевачких гимназијалаца, чланова СКОЈ-а, напустила је школу, окупила се у близини града и одатле кренула према селу Штрпцу, где је ушла у састав одреда. Активисти из Јелашнице и Доњег Зунича донели су тих дана у одред неколико пушака и пушкомитраљез „Шошу". Сада је одред имао преко 60 бораца и кретао се по већини села Тимока и Заглавка. Са зборова се ишло у оружане акције. Заглавско-тимочки партизански одред демолирао је 14. септембра железничку станицу Мали Извор, затим Вратарницу, близу Зајечара. Одред је 21. септембра у селу Жлне спалио општинску архиву и одржао народни збор.

Заменик среског начелника из Књажевца у извештају (24. септембра) управи Моравске бановине саопштава између осталог:

„Стање јавне безбедности у срезу заглавском у току месеца септембра непрестано се погоршавало из дана у дан тако да га треба признати, крајем овог месеца скоро критичним . . . У току назначеног месеца на подручју среза заглавског забележено је 16 упада одметничких банди у разним општинама среза којом приликом су бандити плански уништавали телефонске везе, архиве појединих општинских управа, књиге и акта који се односе на регистрацију и откуп пшенице и материјал у вези регрутовања војних обвезника. Поред тога бандити су развили снажну пропаганду уперену како против окупаторске власти, тако исто и против Српске националне владе, отворено позивајући становништво на грађанску непослушност а понекад и на устанак. . . Овдашњи сељак је престао да предаје вишкове пшенице".

Снаге Немаца, жандарма и четника, које су управо нанеле тешке ударце Бољевачком партизанском одреду, сада су се делимично пребациле на терен Заглавка.

Код села Штитарца, источно од Књажевца, рано ујутро 29. септембра штаб одреда је обавештен да Немци, жандарми и четници опкољавају партизански логор. Са Немцима је био и крајскомандант из Зајечара. Положај за одбрану био је лош, а заглавио се и једини партизански пушкомитраљез. Група слабо наоружаних ђака из Књажевца мооала се повући. У сукобу су убрзо погинули Цветин ЈТазаревић, Димитрије Миливојевић, Димитрије Ве-

16. „Билтен" партизанског Главног штаба бр. 6 донео је о овој акцији: Између 7. и 8. о. м. један појачани партизански одред заузео је варош Тимочки Андрејевац. Демолирана је железничка станица и пошта, одакле је конфискована сва народна имовина у корист Народноослободилачког фонда. Стрељани су петоколонаши и Руси белогардејци".

Иста акција регистрована је 10. септембра у акту квислиншке Команде жандармерије: „8. септембра о. г. ноћу, око 1,30 ч 60 непознатих наоружаних људи извршили су напад на Андрејевац, срез Тимочки . . . Нападачи су били наоружани пушкама, пушкомитраљезима и бомбама, а обучсни у војничк:о и сељачко одело . . .".

лојић, Бранко Милановић и Ненад Трифуновић[17]) Заробљен је тешко рањени партизан Драгољуб Јанковић, ковачки радник из Књажевца. Њега су Немци одвели у град и јавно обесили. На провокаторско гштање „Ко ће му сада помоћи", Јанковић је пркосно одговорио: „Моја браћа . . . партизани из целе Југославије!" Теже је рањен борац Миодраг Јеленковић.

После борбе код Штитарца, Заглавско-тимочки партизански одред смањен на Зп-так бораца (већина књажевачких гимназијалаца је враћена у град), боравио је десетак дана у пределу званом Масив, изнад села Доњег Зунича, Јелашнице и Јаковца. Брже су маневрисали, боље осигуравали логор, настављали су борбу. Већ у ноћи 5/6. октобра у селу Шести Габар спалили су општинску архиву, разоружали финансе, исекли телефонске везе. Пораз код Штитарца није довео до расула и деморализације. После десетак дана настављене су веће акције. Овај мали партизански одред остао је монолитан. Народ одакле је одред поникао давао му је подршку.

Крајински партизански одред

У Тимочкој крајини образован је 1941. годинејош један партизански одред — Крајински. Члан Окружног комитета КПЈ и руководилац Војне комисије у припреми устанка Љуба Нешић, одржао је 1. августа на месту Шуљевац јужно од Неготина, близу села Метриша и Брусника, састанак са групом комуниста и Партији блиских људи у циљу договора о отпочињању оружаних акција у Крајини. Утврђено је да то буде 16. август.

Тога дана, на уговорено место у Алији, шуми између села Мокрања и Речке, дошли су 19 првих бораца Крајинског партизанског одреда: командант Бранко Перић, земљорадник из Брус-

17. Жандармеријски мајор Трифун Микић, онај исти који је командовао жандармима у нападу на Бољевачки партизански одред, у свом извештају од 3. октобра Жандармеријском центру Зајечар о овој борби истиче:

„. . . У договору са г. Крајскомандантом створио сам брзо план за напад и одмах приступио његовом извршењу. Изненађена банда дала је кратак отпор . . . Банда је поред пушака (разних система) и муниције располагала са 4 пушкомитраљеза . . . Поред овога располагали су са бомбама, а старешински кадар са пиштољима . . . Молим за дејство да се хитно издејствује одређена награда наше владе за убијене и похватане бандите".

Командант Заглавско-тимочког партизанског одреда Војислав Јеленковић овако је описао пораз код Штитарца („Развитак" 1, 1962):

„ . . . Наредили смо приправно стање и на једној и на другој појати где смо били смештени, на одстојању две-три стотине метара. На осматрачко место смо истурили пушкомитраљеско одељење . . . Пушкомитраљезац је (на појаву непријатеља) одмах отворио ватру. Осталима је наређено да се повуку према потоко и заузму положај с друге стране потока јер смо били у рупи. У исто време група гимназијалаца . . . повлачи се без и једног испаљеног метка. Непријатељ се сручио свом својом снагом на онај други, главни део одреда, који је имао врло неповољан положај за одбрану. У жестоком окршају у трајању од преко једног часа, непријатељ је уништио цело пушкомитраљеско одељење . . ."

ника, политички комесар Љуба Нешић, студент из Зајечара, чланови штаба одреда Боривоје Милић, земљорадник из Метриша и Срба Бешир студент из Неготина, затим борци Милан Михајловић, студент из Рајца, Вукашин Сибић, земљорадник из Метриша, Станоје Гачић, Милан Рајчић и Чедомир Станковић, земљорадници из Салаша, Бранислав Рајчић, ђак из Салаша и Неготинци — Миодраг Тошић и Милан Бешир, ученици, Аранђел Патлицановић и Милан Милетић, студенти, Саво Драгојевић, професор, Миомир Радосављевић и Радомир Недељковић, учитељи, Аранђел Рогожинаревић и Радомир Илић, радници.

Већина бораца била је још без оружја.

Ноћ између 16. и 17. августа партизани су одредили за први напад на жандармеријске посаде по железничким станицама на прузи Зајечар — Неготин. Акција је потпуно успела: одред је демолирао станичне зграде у Рајцу, Тамничу и Бруснику, заробио жандарме — чуваре и заплењио 10 пушака[18]). Одатле се повукао према планини Дели-Јован.

Брзо су пристизали нови борци.

Реаговање непријатеља на прве акције партизана у Крајини било је такође брзо. Немци су 21. августа упали у село Брусник и запалили куће осморици бораца из одреда. У ноћи између 21. и 22. августа, цео одред напао је среско место Салаш на друму Зајечар — Неготин[19]). Погинули су срески начелник, командир жандармеријске станице и још два жандарма. У борби су пале прве жртве одреда. Били су то професор Саво Драгојевић и студент Аранђел Патлицановић. Следеће ноћи месна десетина из Салаша напала је финансијску стражу и разоружала је.

Салаш, очишћен од петоколонаша, постао је база Крајинског партизанског одреда. То је он био више од месец дана.

У ослобођеном Салашу образован је 25. августа Срески народни одбор, привремени орган власти народа који је ступио у ослободилачку борбу. За председника је изабран Михајло Гачић, секретар је постао управник поште Јован Шћекић а чланови Велизар Јоцић, Слободан Мишић, Василије Динић, Стојан Крстић и

18. Начелство среза Крајинског обавештава Банску управу:

„Дана 17. августа о. г. наоружани бандити, њих 30 — 40, напали су железничку станицу Брусник, пошто су претходно покидали телефонске жице, везали шефа станице, скретничара и надзорника пруге, полупали телеграф и телефон, одузели две пушке са око 20 метака . . .".

19. У „Билтену Главног штаба НОПО Југославије" од 18. септембра 1941. забележено је о борби за Салаш:

„У току жестоке борбе са жандармима и осталим немачким плаћеницима убијен је злогласни срески начелник . . . Партизани су запленили доста оружја и другог материјала . . .".

Команда жандармерије у Београду о нападу на Салаш даје информацију у којој, између осталог, стоји: „У рано јутро (22. августа) око 2 часа после поноћи, група од 50 комуниста наоружаних митраљезима, пушкама и бомбама напала је са свих страна варошицу Салаш . . . У току борбе комунистима је успело да убаце у саму зграду четири бомбе од којих је погинуо срески начелник Добросав Алексић, један жандарм теже рањен а тројица жандарма и поручник Цврковић лакше рањени . . .".

Заменик среског начелника, међутим, извештава 25. августа о погибији три жандарма, јер су неки од рањених умрли.

Радомир Рајчић. Главни им је задатак био да организују помоћ партизанском одреду и донесу прве одлуке неопходне за живот у овом ослобођеном крају. Председник Гачић је позвао руководиоце разних среских установа и наредио им да обезбеде редовно пословање и нормалан живот, да трговине продају затечену робу. Одбор је прихватио као задатак снабдевање одреда, као и обавештајну службе о непријатељским акцијама. Убрзо затим и у селу Метришу образован је Народноослободилачки одбор, чији су чланови, између осталих, били Светолик Ђорђевић и Милан Ђуричић.

То су били први народноослободилачки одбори у Тимочкој крајини. Они су представљали клицу власти народа који је одбацио компромитоване предратне општинске управе. Такви одбори давали су оружаној ослободилачкој борби и социјално-револуционарну суштину.

Борци Крајинског одреда су 26. августа срушили камени мост на путу Салаш — Зајечар, спалили општинске архиве у селима Мала Јасикова, Дубочане и Глоговица. У Неготину ударна група исекла је ПТТ везе према Самариновцу.

Пошто је ослободио Салаш, Крајински партизански одред кренуо је по селима, где је одржавао митинге, кажњавао петоколонаше и растурао окупаторске општинске управе. У селу Метришу 29. августа говорио је политички комесар одреда Љуба Нешић. Он је истог дана истугшо пред окупљеним народом и у селу Сиколе. Говорио је о потреби борбе против окупатора и домаћих издајника. Крајем августа одржан је збор у Јабуковцу, затим у селу Лука више Борског рудника. У Штубику су у ноћи 4/5. септембра партизани демолирали пошту. Позадинци су покидали телефонске везе између Вражогрнца и Зајечара. У Танди су 14. септембра партизани спалили општинску архиву, а 15. септембра у селу Горњане, па у Кобишници, Буковчу, Мокрању, Јасеници, Карбулову, Шаркамену и Штубику.

Крајем августа Крајински одред је имао 60 бораца. Стално су пристизали нови партизани, нарочито из села око Салаша.

За борбу против крајинских партизана Немци су мобилисали и локалне четничке групе. Учињен је са стране партизана покушај да се дође до неког заједничког става са овдашњим четницима. Партизански борци су били спремни на окупљање свих оних снага које желе да се боре против Немаца. Таква је била општа линија Комунистичке партије Југославије. У том смислу је 13. септембра у Нересници и потписан локални споразум о сарадњи. Споразум — проглас упућен „Четницима, партизанима и свим поштеним родољубима Крајинског и Пожаревачког округа" гласио је:

„Изражавајући опште расположење четника и партизана Крајинског и Пожаревачког округа, који су решени на непомирљиву борбу до потпуног истребљења и уништења немачког фашистичког окупатора и њихових домаћих слуга — народних издајица Недића, Љотића, Пећанца и других, опуномоћени представници доле потписаних четничких и народноослободилачких одреда сагласили су се у следећем:

1) Да заједнички и споразумно у свим областима Крајинског и Пожаревачког округа воде борбу против окупатора и домаћих окупаторских елемената Недића, Љотића, Аћимовића, Косте Пећанца и других који помажу угњетавање нашег народа.

2) Заједничка политичка линија четника и партизана поменутих крајева биће народноослободилачки антифашистички фронт свих родољуба без разлике на политичко и верско опредељење.

3) Да не би четници и партизани били одвојени од осталих народних маса које су спремне да се боре за своју праведну ствар, неуморно ће развијати отпор народа, припремајући и дижући народне устанке и ставити се на чело тих устанака као борбено језгро.

Да би се горње спровело у дело опуномоћени представници споразумели су се да се ставе под руководство Главног штаба партизанских одреда народа Југославије. Овај споразум ступа на снагу даном потписивања 13. септембра 1941. године. Положај.

За четнички одред Крајински војвода Анђелко Крајински с. р. за Ујевачки партизански одред командир одреда Леонида Пљешковић с. р. За Звишки народноослободилачки партизански одред командир Вељко Дугошевић с. р. За Кучајски одред четовођа Љуб. П. Килибара с. р. За Мајданпечки партизански одред Х. Стојановић, с. р. За Народноослободилачки партизански одред Крајине П. Костић с. р.".

Два дана доцније четнички „војвода" прекршио је споразум, јер је пустио на слободу два заробљена Немца, а ухапсио четника, партизанског симпатизера, који је спроводио немачке војнике.

Крајински партизански одред кретао се тих дана по висоравни између Дели-Јована и Великог крша, око села Горњана, Танде и Луке. Немци су стога 18. септембра бомбардовали из авиона мала планинска села Танду и Луку. У Луки су од једне бомбе погинули четири ђака основне школе и један сељак, док је учитељица рањена. Одред се спустио поново на железничку комуникацију Зајечар — Неготин и у ноћи између 17. и 18. септембра порушио пругу код Табаковца и минирао мост[20]).

Акције одреда на овој прузи смањиле су окупаторске транспорте и везе преко Крајине ка Дунаву и Румунији[21]).

Крајински одред, који је сада имао већ око 100 бораца, одржао је 18. септембра велики народни збор у слободном Салашу. Говорили су руководиоци одреда. Објављен је и састав раније изабраног ослободилачког одбора. Одата је пошта палим партизани-

20. Шеф VIII железничке секције инж. Рендл јављао је из Зајечара 21. септембра: „Данас је завршена оправка минираног моста код Табаковца и извршено пробно оптерећење. Возови могу прећи брзином од 10 км на час све док радионица за мостове не изврши дефинитивну оправку . . .".

21. У изводу из 15-одневног извештаја (од 15 — 30. септембра 1941), о стању железничког и речног саобраћаја Војноприврени штаб Југоистока јавља немачкој Врховној команди да је обустављен саобраћај на следећим пругама:. . . . пруга нормалног колосека Зајечар — Прахово, због потрганих шина".

ма. У Салашу је истакнута пролетерска црвена застава[22]). Слободна територија стално се ширила.

У међувремену четнички војвода Анђелко Адамовић мучки је напао и заробио групу бораца из суседног Мајданпечког партизанског одреда. Крајински одред кренуо је одмах против непријатеља и 22. септембра опколио и напао четнике у селу Црнајки[23]). Том приликом ослобођени су сви заробљени партизани. У жестокој борби четници су потучени, убијено их је 10, рањено 5, а заробљено 15, међу којима и један члан штаба. Партизани су запленили 50 пушака, 2 пушкомитраљеза и доста војне опреме. Имали су 1 погинулог и 1 рањеног друга.

Део Крајинског партизанског одреда упао је 24. септембра у село Рготину, на главном друму Бор — Зајечар одржао збор са мештанима и разорио Фабрику кварцног песка. Непријатељ више није знао са које стране да очекује напад партизана.

Крајински партизански одред је после месец и по дана од образовања постао оружана формација са око 150 бораца. Већ је планиран напад на Неготин уз помоћ Звишког партизанског одреда.

Крајем месеца, 29. септембра, одред је задесила права трагедија.

Док су две веће групе бораца биле у акцијама по Крајини (поновно минирање моста код Табаковца и обилазак села око Неготина), јаке формације жандарма и четника привукле су се шумом и вододеринама и изненадиле одред који је неколико дана доста неопрезно логоровао на Стеванским ливадама, обронцима Дели Јована, код села Сикола. У борби је већ у почетку погинуо комесар одреда Љуба Нешић и још девет партизана: Стефанија Михајловић, предратни члан КП, водник Воја Миленковић, комунисти Раде Недељковић и Аранђел Рогожинаревић, затим Душан Иконић, Миливоје Миловановић, Владимир Златојевић, Бора Радојевић и Синиша Голубовић. Петорица рањених су заробљени. Партизани нису успели да организују иоле јачи отпор.[24]) Командант одреда Бранко Перић био је за то време са групом бораца на

22. Заставу су по замисли Стефаније Михајловић извезле омладинке Славица Дрињаковић и Кадивка Рајчић.

23. О борби у Црнајки јавља 24. септембра 1941. Команда жандармерије у Београду:

„22. септембра о. г. једна група од 150 — 200 комуниста извршила је напад на четнике и жандарме у селу Црнајки, срез Поречки (Доњи Милановац). У борби је погинуло 8 — 10 четника, рањено 5, а заробљено 15 — 20 . . . По сазнању припремају напад на Неготин. Командир чете у Неготину моли појачање у људству и материјалу, као врло хитно".

24. О борби на Стеванским ливадама видети прилог бр. 6.

Команда жандармерије у Београду 2. октобра 1941. саопштава о борби на Стеванским ливадама (увеличавајући број палих партизана):

„29. септембра о. г. у 14 часова четничко одељење комбиновано са жандармима, изненадило је једну већу групу комуниста код села Сикола, срез Крајински (Салаш). Дошло је до огорчене борбе у којој је погинуло 26 комуниста и 6 их је заробљено... Тешко је рањен један четник који је умро. Рањена су два жандарма. У комунистичком логору било је разног материјала: 1 луксузни ауто, 1 камион, 1 мотоцикл, 6 бицикла, 4 радио — апарата и пет писаћих машина. . . ".

мзвиђању. Одред се, изненађен нападом, повукао у нереду и делом растурио. На окупу је остало још око 40 бораца.

Слободна територија око Салаша била је практично изгубљена, али акције су се још настављале. Борци су се 1. октобра код Салаша сукобили са жандармима, 2. октобра спаљена је општинска управа у Рготини и убијена 4 окупаторска сарадника, а 3. октобра спаљена је општинска архива у Тамничу код Неготина.

Добривоје Радосављевић, секретар ОК КПЈ, стигао је тих дана на крајински терен да колико може помогне партијској организацији и угроженом одреду. Намеравао је да се договори са штабом како избећи још теже губитке у људству, користећи се искуством приликом догађаја у Бољевачком одреду. Дошао је 4. октобра у још слободни Салаш, одржао састанак са штабом и за новог комесара одреда поставио Јеремију Илића, члана ОК КПЈ (који је у припреми устанка деловао у бољевачком срезу и око Зајечара). Споразумели су се да одред и штаб одмах напусте варошицу.

Али исте вечери, између 4. и 5. октобра, Немци, жандарми и четници продрли су у Салаш. Тамо су изненадили чланоЕе штаба одреда Јеремију Илића и Бору Милића (који су се ту задржали мимо донете одлуке), као и Михајла Гачића, председника Народноослободилачког одбора. Убили су прво Јеремију Илића, а Бору Милића, тешко рањеног, ухватили и после обесили у Бору.

Михајло Гачић је погинуо бранећи оружјем з^лаз у своју кућу.

Одред се с командантом Бранком Перићем у последњи час повукао према Дели-Јовану. Ту се командант, идући у претходници, одвојио од осталих (касније се пробио до партизана у Мајданпеку), а комунисти у одреду, професор Предраг Костић и Станоје Гачић, донели су одлуку да се остатак бораца разбије у мале групе.

После неколико дана мучног повлачења, од целог одреда остало је на окупу свега 6 бораца. Затим се и та последња група бораца растурила, а неки се још задржали у крајинским селима где је у току била права хајка на усамљене и разбијене партизане.

Крајински партизански одред је привремено уништен.

Мајданпечки партизански одред

На иницијативу партијске организације из Мајданпека на територији зајечарског округа у првим недељама устанка 1941. формиран је и Мајданпечки партизански одред. Зајечарски и Пожаревачки окружни комитети Партије су током 1941. годинестицајем околности углавном истовремено деловали на терену око рударског насеља Мајданпек.

Одлука је донета у Мајданпеку последњих дана јула 1941. у присуству Божидара Димитријевића, члана пожаревачког Окружног комитета КПЈ и мајданпечких комуниста. У извештају који је члан ПК КПЈ за Србију Мома Марковић послао ПК-у 16. августа 1941. наводи се између осталог:

„. .. Акције које су постављене за идућу недељу . . . ђ) Организоване саботаже, чак експлозије на Мајданпеку . . .".

Мајданпечки партизански одред створен је у ноћи између 20. и 21. августа 1941. Тада је група бораца под вођством члана Партије из Мајданпека Велимира Маркићевића минирала на брду Рајково локомобилу релејне станице на жичари којом су Немци превозили пирит у шлепове код Доњег Милановца[25]). У тој првој акцији учествовали су радници Драги Буђелан, Богомир Траиловић, Јован Гочић, Миливоје Богојевић, Младен Докић, Јован Јовановић и Франц Бекер.

У извештају Покрајинском комитету КПЈ за Србију, од 23. августа 1941. Мома Марковић, члан ПК јавља о акцијама одреда на терену ОК Кучево. Део извештаја који се односи на прву акцију Мајданпечког партизанског одреда, гласи:

„. . . Други одред на М. Пеку уништио је инсталације које покрећу жичану железницу која носи руду у Доњи Милановац. Бар за два месеца не може да се поправи. То је од огромног значаја јер руда не може уопште да се извози".

Идућег дана ова група бораца је дошла на Ујевац, где је боравио бивши комита шумски надзорник Леонида Пљешковић, који је имао већег утицаја на неке шумске раднике. Ту је формиран заједнички одред. Командант одреда постао је Пљешковић, а политички комесар Велимир Маркићевић.

Следећа акција је 22/23. августа када су партизани у нападу на рудник злата Благојев камен убили Немца, управника рудника, заробили 4 белогардејца и оштетили електричну централу. Запленили су тридесетак пушака. Убрзо се број бораца попео на око 100. Мајданпечки партизански одред је 25. августа спалио општинску архиву у Нересници[26]).

Увече 26. августа одред је са Ујевца, где је логоровао, кренуо на Мајданпек. Жандарми су се без отпора предали. Њих су затим заменили за пуштање на слободу ухапшеног секретара Среског комитета КПЈ Сретена Вучковића.

У мешовитој партизанско-четничкој јединици убрзо су почеле неприлике. Поједини Пљешковићеви људи малтретирали су сељаке из околних насеља. Политички комесар Маркићевић, пошто није могао да спречи овакве појаве, са 19 најсвеснијих бораца упутио се према Звишком партизанском одреду, где је извршена

25. Командир жандармеријске станице у Доњем Милановцу о овој акцији извештава Команду жандармерије у Београду:

„У ноћи 20/21. о. м. оружана лица појавила су се у близини Мајданпека, пуцала на стражара који је чувао машинерију инсталирану за вучу, испод машинерије поставили експлозив и уништили жичану железницу која преноси руду од Мајданпека до Доњег Милановца. Потера наређена".

26. У извештају среског начелника из Кучева о овој акцији стоји:

„Ноћу између 25/26. августа о. г. око сто наоружаних људи довезли су се у три камиона у Нересницу, срез Звишки, упали у општину, спалили пореске књиге . . . истакли југословенску заставу и наредили да је нико не сме скинути са општинске зграде . . .".

концентрација партизанских снага. Пљешковићев одред остао је са око 20 бораца[27]).

На мали партизански одред, ујутро, 2. септембра Немци су код села Нереснице извршили напад. Одред је у току једночасовне борбе око набујалог Пека ранио и заробио три Немца. Сутрадан су Немци из блиндираних вагона топовима тукли брда код Нереснице.

Покрајинском комитету КПЈ за Србију стигао је почетком септембра 1941. извештај о снази овог малог одреда:

„Мајданпечки одред броји 20 људи, сви су рударски радници, имају два пушкомитраљеза, 3 камиона и лимузину, борци су храбри . ..".

Командант Звишког партизанског одреда Вељко Дугошевић прикључио је мајданпечке партизане својој јединици као Осму чету одреда (са називом „Сењанин Тадија"), у којој је командир Велимир Маркићевић, а његов заменик Милан Капелан. Деловали су доста самостално, као одред.

Првих септембарских дана у Мајданпек је дошао Љуба Нешић, члан ОК КПЈ Зајечар, да помогне стварање новог Мајданпечког партизанског одреда. У одреду је командант Сретен Вучковић из Доњег Милановца, а чланови штаба Срба Бешир (дотле члан штаба Крајинског одреда) и Станко Живковић, радник из Мајданпека.

Овај одред са око 50 бораца имао је 17. септембра први окршај и одмах је претрпео пораз. Код села Рудне Главе део одреда је упао у неочекивану четничку заседу, 6 бораца је рањено, 13 се пробило према Мајданпеку, а њих 17 са командантом четници су заробили. Хитном акцијом Крајинског партизанског одреда заробљени партизани су ослобођени приликом напада на четнички логор у селу Црнајки.

Друга и Осма чета Звишког партизанског одреда кренуле су тада према Крајини на ранији позив Крајинског одреда. Обе чете ушле су у Штубик 29. септембра, а 30. септембра напале среско место Јабуковац, разоружале жандарме, спалиле архиву и зграду начелства, а затим се вратиле у ослобођени Мајданпек, где су тих дана већ пристизали и остаци Крајинског одреда разбијеног на Стеванским ливадама. У Осмој чети преовлађивали су борци из рудника и околине Мајданпека.

Читав поречки срез је октобарских дана 1941. листом помогао народноослободилачки покрет. Била је то доста велика слободна територија.

Средином октобра Осма чета је попалила архиве и на масовним зборовима растурила преостале општинске управе у околним селима. Непријатељ је држао још само Доњи Милановац. У селу Дебелом Лугу[28]) деловала је месна партизанска чета са три

27. Леонида Пљешковић је са мањом групом својих бораца наставио борбу против окупатора; убијен је крајем децембра 1941. од стране Пећанчевих четника.

28. Мештани села Дебели Луг нису били власници кућа у којима су становали, нити земље коју су обрађивали. Све је то некада било власни-

вода, од којих је један слат у Мајданпек ради локалног обезбеђења. И у оближњим селима Лескову и Јасикову створене су мање месне партизанске чете. У варошици Мајданпек радио је у овим ратним приликама Народноослободилачки одбор: инж. Божа Стојановић, Јован Страиновић, инж. Данило Тодоровић (председник), Јован Лазаревић и Павле Србу. Чете су се храниле на казану, снабдевање одећом и обућом вршено је преко посебне интендантуре. Омладински састанци, културне приредбе и рад организације жена испуњавали су дане и вечери у забаченом рударском градићу.

Надомак Дунава, важне саобраћајне магистрале, ширила се територија под контролом партизана. Оперативно одељење немачког команданта Србије, обавештава 24. септембра да „јаки скупови банди јужно од Милановца и Кучева угрожавају саобраћај на Дунаву".

УЈУ[T]РУ 18- октобра, долазећи из Неготина, једна колона Немаца у камионима напала је партизанско обезбеђење код Рудне Главе. Од правца Горњана патроле су јавиле о надирању четничких и жандармеријских група. Осма мајданпечка чета је одмах прихватила борбу. После трочасовне борбе непријатељ се морао вратити назад, пошто је изгубио 4 војника. Осма чета се повукла без губитака и почела да утврђује у Мајданпеку, припремајући се за одсудну битку. Као појачање стигле су јој 20. октобра Трећа и Девета чета Звишког партизанског одреда, који је на овој линији бранио и своју територију. Био је то, у ствари, цео нови батаљон у формирању.

Све три чете су сада претресле околне шуме са намером да растерају евентуалну концентрацију четника. У зору 24. октобра чете су ушле у Доњи Милановац.

Непријатељ се пребацио моторним чамцима преко Дунава у Румунију. У Милановцу, уз пламен који је прождирао архиве начелства, полиције, суда, општине и катастра, одржан је масован политички збор. Говорио је политички комесар Осме чете Сретен Вучковић. Партизани су остали у вароши све до вечери, а два вода до сутрадан. Чете су се, са новим борцима из града и заплењеним оружјем (23 пушке), повукле према Мајданпеку.

Двадесет шестог октобра. у недељу, четници су из заседе убили двојицу партизана код Дебелог Луга. У Ма1данпеку је те вечери била у пуном јеку партизанска приредба. Патроле партизана кренуле су у извиђања. Чете су се утврђивале у најачим зградама.

На Мајданпек је 27. октобра пошао већи део батаљона 741. немачког пука 714. дивизије — иста јединица која је пре месец и по дана запалила Злот и Подгоран код Бора. Са њом су биле и јединице четника (Борски и Крајински четнички одред) и жандар-

штво краљице Наталије Обреновић, која је земљу поклонила Београдском универзитету. Када су партизани ушли у село, ирви задатак им је био да уз учешће управника, сарадника НОП-а Данила Тодоровића, попале све земљишне књиге и прогласе да „земља припада ономе ко је обрађује...".

ма — **укупно око** 500 људи. Партизанске снаге бројале су око 200 **бораца.**

Време је било магловито. Са планине Старице, више Мајданпека, промицао је снег.

Негде високо у облацима зујали су немачки авиони. Нису успевали да прију варошици, заклоњеној маглом и стенама. Немци су тек после вишечасовне борбе, уз минобацачку припрему, **око** 12 часова делимично заобишли положаје бранилаца. Партизански митраљези окомили су се на те прилазе. Митраљесци су се повлачили полагано, корак по корак, не дајући Немцима да уђу у град. Око 14 часова наишла је нова чета Немаца, од правца Милановца.

Сужавао се круг одбране. Падали су партизански борци. Рањени командир Девете чете Мирко Павићевић борио се све док **га** нису разнеле немачке бомбе. Партизански командант Велимир Маркићевић је личним примером предњачио.

Размак између нападача и одбране био је све мањи. Могли **су се** довикивати. Својом храброшћу нарочито су се истицали партизански пушкомитраљесци. Пркосили су Немцима. Падао је јесењи сутон. По дугачким рафалима наслућивали су се немачки положаји. Они кратки, који штеде муницију, означавали су линију одбране партизана.

У само вече партизани су морали да напусте град. Изгубили су 11 другова[29]). Однели су и 5 рањеника. Немци, пошто су демолирали неке зграде, по мраку су се повукли из Мајдаипека. Имали су 3 погинула и 4 рањена, а четници 2 погинула и 8 рањених[30]).

Ноћ је у градићу протекла на „ничијој земљи".

Ујутру 28. октобра око 9 часова Немци су опрезно поново ушли у варошицу. Прва им је мера била да ухапсе групу од 30 мештана, као таоце. Погинуле партизане обесили су о дугачку разапету жицу на тргу. Потом су запалили неколико већих јавних зграда и 16 кућа партизана из Мајданпека.

Партизанске чете повлачиле су се према пожаревачком крају.

Ратне недаће

Истих дана када је Бољевачки партизански одред доживео пораз, Немци су ухватили у Зајечару и обесили на Краљевици секретара Окружног комитета КПЈ Миленка Брковића.

Брковић је од доласка у овај крај радио на организовању првих партизанских одреда, одржавао везе са партијском организацијом у срезовима, са Покрајинским комитетом КПЈ, помагао и

29. Пали су: Мирко Павићевић, Света Ивановић, Миле Радовановић, Атанасије Живановић, Тоша Јовановић, Милорад Јанковић и учитељ Вучић; за четворицу не знају се имена.

30. Детаљи борбе за Мајданпек описани су у прилогу бр. 7.

позадини и одредима. Непријатељ га из почетка није познавао и Брковић се слободиије кретао, често путовао, примао курире.

Тринаестог септембра намеравао је да крене у Књажевац на уговорени састанак. Дошао је негде око подне на железничку станицу у Зајечару и сео у празан одељак композиције. Али готово истог часа на врата је нагрнула група агената који су га пратили. Брковић се са њима почео гушати. Отео се, искочио из вагона и потрчао преко перона. Из џепа му је испао револвер. Није имао времена да га дигне. Стигао је већ до излаза. У том тренутку један железничар, желећи да се додвори окупатору, неочекивано га је саплео[31]). Руља агената сустигла је Брковића и сручила се на њега са свих страна. Почели су да га боду ножевима. Брковић се још бранио, а затим је искрвављен малаксао.

Рањеног и исцепаног, повели су секретара ОК улицама Зајечара у немачку Крајскоманду. У затвору су га најпре превили, желећи да од живог Брковића што више сазнају[32]). Потом је почело зверско мучење. Тукли су га гвозденим полугама, кидали завоје са незалечених рана. Миленко Брковић није хтео да проговори. Често је губио свест. Повраћали су га хладном водом, а потом опет свирепо мучили. „Фашисти зар не видите да вам гори под ногама? Бежите из моје земл>е док није касно. Сви ћете бити уништени . . .", био је једини Брковићев одговор.

Тако пет дана.

Близу места где су пре 60 година обреновићевски жандарми стрељали учеснике тимочке буне, на Краљевици код Зајечара, обешен је 18. септембра Миленко Брковић Црни, заједно са још четворицом затвореника.

Три дана доцније, 21. септембра, ухваћеи је у шуми крај Подгорца комуниста Ђорђе Симеоновић, који, пошто је био хром, није могао да се повуче са одредом. Четници су га цео дан тукли, а затим га предали Немцима који су га у Зајечару подвргли шестодневним мукама. Ђорђе Симеоновић, један од организатора оружане борбе у том крају, храбро је све издржао. Обешен је 27. септембра на истом месту на коме је неколико дана раније погубљен Миленко Брковић.[33])

31. Крајински партизански одред ухватио је 24. септембра 1941. Цветка Предића из Чокоњара, железничара који је агентима омогућио да ухапсе секретара ОК КПЈ Брковића; издајник је кажњен смрћу.

32. О ухапшеном Миленку Брковићу видети прилог бр. 8.

33. Крајскомандантура у Зајечару је 10. октобра 1941. објавила списак једног броја познатих партизанских бораца у намери да их се докопа:

„Доле наведени водећи чланови бандита траже се, и то: 1. Светислав Маринковић, бивши наредник; 2. Младен Долопановић из Злота . . .; 3. Јанко Илић — Симеоновић, студент; 4. др Ивко Ђоловић, лекар из Бољевца; 5. Момчило Сибиновић, студент из Ртња; 6. Алојз Хиршл, рудар из Ртња; 7. Добривоје Радосављевић, звани Боби; 8. Љубица Радосављевић, бивша учитељица у Слатини; 9. Зора Нешић из Зајечара; 10. Живан Васиљевић, студент из Зајечара; 11. Миодраг Цојић, учитељ из Сумраковца; 12. Милан Цојић, фарбар из Сумраковца; 13. Предраг Костић, професор гимназије, из Неготина; 14. Душан Трифунац, учитељ из Тијовца; 15. Милун Минић, судија из Андрејевца . . . Ко наведена лица сретне или види а то не пријави . . . може бити кажњен смрћу".

Не мали део уплашеиих сељака, оних који су у првим данима устанка пошли у борбу, сада су, после првих пораза приступили Пећанчевим четницима, бојећи се даљих немачких репресалија у селима. Тако је у редове четника у селу Подгорцу ступило 115 мештана од укупно 180 Подгорчана колико их је било у Бољевачком партизанском одреду[34]).

И у Заглавско-тимочком срезу појавили су се Пећанчеви четници. У сеоске четничке чете записано је у Бучју 154 мештана, у Влашком Пољу 42, Трговишту 52, Кренти 23, Доњој Соколовици 90, Васиљу 7. У Крајини су Пећанчеви четници завладали многим селима, после пораза Крајинског партизанског одреда на Стеванским ливадама. У Зајечару се пешадијски бригадни генерал старе југословенске војске Јован Прибић примио дужности команданта Окружног центра свих квислиншких снага (жандарми, месне милиције, четници), директно под надзором тзв. Војног одељења Недићеве владе. Он извештава: „Становништво из мањих и удаљених места од појединих војних и четничких центара, неповерљиво је . . . и симпатише партизанске организације, као и становништво, нарочито интелектуално у већим местима (градовима)".

Народ и партизани

У овим првим недељама оружане борбе партизане Заглавско-тимочког одреда са поверењем су прихватили људи у селима око Књажевца и Андрејевца. Ту су се борци снабдевали, добијали информације о приликама на терену, вестима из земље и света, одатле су ишле везе са руководствима КПЈ.

„Међу симпатизерима и патриотски настројеним људима којима су се партизани у првом реду обраћали, били су на пример у Књажевцу др Савић, у Дебелици породица Велимира Јовановића Џаде и Димитријевић звани Мазало, у Дреиовцу породица Милете Јовановића, у Јаковцу Лазара Милића, Драгољуба Босиоковића и Михајла Маринковића, у Врбици Душана Првуловића, у Мањинцу Ристе Илића, у Боровцу Бранка Ђорђевића итд. Тих и таквих људи и њихових породица било је толико да их је тешко све набројати и описати њихову привржености и по-

34. Срески начелник из Бољевца обавештава почетком октобра 1941. Банску управу у Нишу:

„На територији среске испоставе у Злоту, а за општине Злотску, Подгорачку, Сумраковачку и Шарбановачку организована је народна милиција — самоодбрана, по броју од око 250 лица . . . Група у Злоту . . . иде у потеру за бандитима где се појаве у заједници са немачким војницима којих у Злоту има око 50 људи. Групу народних четника које је до данас организовао народни војвода Ђорђевић по селима: Илино, Мирово, Луково, Добрујевац, Бачевица, Добро Поље, Валакоње, Мали Извор и варошица Бољевац, по броју од 90 људи, предводе четовође . . . Група народне милиције — самоодбране у Злоту ради по плану немачких власти, пошто су у саставу немачке војске, а група народног војводе Ђорђевића ради по плану војводе Косте Пећанца, који ради у споразуму са српском владом...".

жртвованост . . . О партизанима се говорило само најлепше . . . о њиховој храбрости, о бројности, о њиховом поштењу . . . о томе да не пију, да идући преко поља и засада ничију имовину не дирају . . . Срести се са партизанима, па ако је још био познат и пријатељ, то је био доживљај за сваког . . ,".[35])

Слично је било августа 1941. и у бољевачком срезу.

„Окупаторски војници се у то време нису смели кретати путевима у бољевачком срезу. Кад су једном то покушали, били су заробљени, у Злоту. Биле су разјурене све жандармеријске станице у целом срезу. У више од половине тадашњег среза, у његовом северозападном делу, у селима су биле распуштене окупаторске општинске управе и спаљене општинске архиве и друга документација којом би се окупатор могао користити. И у осталом делу среза, куда партизани нису чешће продирали, стара власт се врло мало осећала; председници општина и кметови и тамо су нередовно свраћали у канцеларије . . . Сталним партизанским акцијама скоро у целом бољевачком срезу стара власт била је паралисана, па и пљачка и реквизиција од стране окупатора, скоро онемогућена. Штаб одреда и партијско руководство нису у селима оснивали нову народну власт. Али групе симпатизера под руководством појединих бораца свакодневно су снабдевале одред свим потребним намирницама, одећом, обућом, обавештавали штаб о свакој новости у селу, о кретању и раду иепријатељски расположених појединаца. Мање или веће групе бораца данонoћно су обилазиле скоро сва села у срезу, а то је обезбеђивало мир и сигурност људи који су мало осећали окупацију. Према ономе како се Бољевачки партизански одред борио а народ осећао ту борбу, живео и радио, тадашњи бољевачки срез се сматрао претежно слободном територијом".[36])

У Крајини је за време једномесечног периода у коме је среско место Салаш било слободно, деловао Срески народноослободилачки одбор.

„У тим данима по селима Крајинског среза одвијала се врло жива политичка активност. Одржаван је велики број зборова по селима, а и разговор са мањим групама. После оваквих зборова увек је по неколико бораца приступало одреду. Тако је било после зборова у Метришу, Сиколу, Поповици, Копривници, Трњану и другим селима. На зборовима у разговорима учествовали су политички комесар одреда Љуба Нешић, војни инструктор Бранко Перић, Предраг Костић, партизан, професор из Неготина и Михајло Гачић председник Среског одбора. Љуба Нешић је у Метришу 26. августа, само један дан по формирању одбора у Салашу, формирао општински одбор . . . Ускоро су формирани општински одбори у Бруснику и Сиколу. Активност Среског одбора простирала се на подручју већине села у срезу крајинском. Михајло Гачић, као председник Среског одбора у Салашу, обилазио је одборе формиране у Бруснику, Метришу и Сиколу, а одла-

35. Војислав Јеленковић, „Развитак", 1, 1962.
36. Јанко Симеоновић — прилог за ову књигу.

зио је и у друга села где је формирао групе и давао им одређена задужења за прикупљање хране, одеће, оружја и муниције. Михајло Гачић је за ове послове ангажовао присталице Земљорадничке странке, којој је и он својевремено припадао.

У Салашу је 18. септембра био велики збор. Био је пијачан дан, а месна десетина је већ раније најавила да ће доћи Крајински партизански одред, па је на збору било мноштво народа. На збору су говорили Љуба Нешић, Бранко Перић, Предраг Костић и Стефанија Михаиловић. После збора одред је кренуо на гробље да ода пошту својим друговима Саву Драгојевићу и Аци Патлицановићу, који су пали приликом ослобођења Салаша, 22. августа. Пред одредом је ношена одредска застава са српом и чекићем . . . По повратку са гробља одредска застава је истакнута на кући Анђела Рајичића у центру варошице где се вијорила цео дан.

После збора од 18. септембра Крајински партизански одред боравио је дуже време на подручју среза Крајинског. Срески одбор из Салаша оргаиизовао је целокупно снабдевање одреда намирницама. У оквиру тога одбор је у Салашу ангажовао пекару Боривоја Милосављевића, која је искључиво пекла хлеб за Крајински партизански одред. Са појата, на којима је била склоњена, заплењена пшеница довожена је у млин у Салашу, млевена и брашно испоручивано пекари. Одавде је хлеб транспортован на Стеванске ливаде (десетак километара северно од Салаша) где је био логор Крајинског одреда. Одбор је такође ангажовао апотекара из Салаша Живка Петрановића, да одред снабдева у границама својих могућности лековима и другим санитетским материјалом . . ,"[37]).

Пет недеља јесени 1941. у слободном Мајданпеку и околини отвориле су нове видике у овом забаченом, шумом утонулом рударском градићу.

„По налогу Национално-ослободилачког одбора радионица рудника радила је за потребе партизанске војске. У њој су мајстори Александар Кускић, Душан Вагнер, Јован Драгошан, Милош Стојковић, Ђорђе Телеско, Ђорђе Темшан поправљали оружје и други војни материјал. Њима су помагали и омладинци који су остали да раде у позадини. Било је покушаја да се у овој радионици изграђују и ручне бомбе, али је недостајао потребан материјал . . . У радионици су израђиване и металне петокраке звезде које су слате и другим јединицама Пожаревачког партизанског одреда.

Колико су Национално-ослободилачки одбор и штаб Осме чете бринули о радницима Мајданпека показује и акција увођења електричног осветљења у радничке станове. . . Радничко насеље у Пемској мали било је без светла. Одмах по доласку партизана и формирања органа народне власти, радионици је наређено да уведе електрично светло и у до тада неосветљене радничке станове.

37. Љубомир Љубиновић, „Развитак", 6, 1981.

Тај посао је поверен Илији Веселиновићу, **а помагао му** је **омладинац** Фрањо Вицковић . . .

Живот у Мајданпеку и Дебелом Лугу био је у тим јесењим данима 1941. сав у знаку борбеног јединства народа и партизанских бораца. Све се чинило да се партизани што боље припреме за борбу. У томе су посебни задаци били поверени женама. Како су се приближавали хладни дани требало је урадити што више џемпера, топлих чарапа, рукавица и сашити топлог рубља. Национално-ослободилачки одбор је оргаизовао добровољно прикупљање вуне, а у Дебелом Лугу су Даница Тодоровић и друге жене ту вуну преле, сушиле и припремале за рад... Зимску одећу и чарапе радиле су и жене Мајданпека. Није било куће у којој се нису плеле чарапе, џемпери, рукавице или шило рубље.

Посебну боју овом животу у ослобођеном Мајданпеку давале су приредбе одржаване у месној читаоници. У програму су, поред мештана, учествовали и борци. Тамбурашки оркестар свирао је партизанске маршеве и народна кола, а заједнички хор бораца и омладине певао је партизанске песме:

„Ланци нам се кују клети
Крвави се води рат
Ал' пре ћемо ми умрети
Него своју земљу дат".[38])

Порази партизанских одреда у јесен 1941. и губљење слободне територије која је крајем лета обухватила већи део источне Србије, уследили су, поред дејстава снага надмоћног непријатеља, и због војничког неискуства. Многи борци су први пут имали пушку у руци, пракса је стицана у ватри борбе. Одреди нису умели маневрисати, били су слабо покретљиви, па су сва четири партизанска одреда примили тешке ударце управо због дужег задржавања на једном ужем терену. Наопходна војничка дисциплина била је тек у стварању. У тим условима и везе са вишим форумима НОП-а у Србији слабо су функционисале. Завладало је осећање извесне одсечности, изолованости. Кад је доцније у „Билтену" Врховног штаба истакнута потреба да се „припреми одећа, чарапе и обућа за зиму", било је јасно да се ваља оријентисати на дуготрајније ратовање. До тада се мислило да ће рат трајати само два до три месеца.

Тешки ударци које су задобили партизански одреди у Тимочкој крајини почетком јесени 1941. нису их уништили. А свест о праведности борбе против Немаца и њихових сарадника зачета је управо у ово време 1941. године код највећег дела народа и у овом крају.

38. Момчило Станковић, „Дуго путовање до слободе", Мајданпек, 1983.

ПРВА РАТНА ЗИМА

Крајем 1941. почео је на тлу Србије страховит терор Немаца и квислинга.

Тешки ударци и губици које доживљавају сва четири партизанска одреда на терену Тимочке крајине у јесен 1941. нису уништили партизанско језгро, упркос појачаној акцији Немаца, недићеваца и Пећанчевих четника. Партизанске снаге биле су малобројне, а порази, одступања, осипања одреда или њихово свођење на кадровска језгра, као и погибија неколико најистакнутијих комуниста, наилазак зиме, захтевали су престројавање и предузимање нових политичких, војних и организационих мера. Ваљало је, пре свега, проширити и ојачати главна упоришта народноослободилачког покрета и у народу, и у партизанским јединицама.

Северни срезови округа остали су без партијске организације, а територија Брзе Паланке, Кладова, па и Доњег Милановца готово је сасвим изолована. Везе са југом и севером Србије, поготово са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, биле су слабе.

У условима када су Крајински а добрим делом и Мајданпечки партизански одред уништени, појављују се, поред упорног дејства новог Књажевачко-бољевачког партизанског одреда, и нови садржаји борбе: у акцију улазе месне партизанске десетине чланови Партије и СКОЈ-а који су остали у градовима и селима обнављају активност, партизанска реч у народу добија нове импулсе.

Генерални секретар ЦК КПЈ Јосип Броз Тито обраћа се из удаљене Фоче крајем јануара 1942. Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„. . . Посветите иажњу јачању партијске организације и партизанских одреда у Тимоку и Крајини . . .".

Борбе око Књажевца, Сокобање, у сврљишком крају и Заплању

Код Соколовичког камена, близу Књажевца, 8. октобра 1941. спојили су се, према одлуци зајечарског Окружног комитета КПЈ, Бољевачки и Заглавско-тимочки одред. Нови заједнички Књажевачко-бољевачки одред бројао је око 40 добро наоружаних бораца[1]). Командант је Воја Јеленковић, његов заменик Света Маринковић, а политички комесар Јанко Симеоновић. Партијски руководилац одреда био је Љуба Радуловић.

Стварање овог одреда обележено је узастопним акцијама. Партизани су се у нападима оријентисали на руднике угља и железничке пруге, места најосетљивија за окупатора.

Исте вечери када је образован, одред је упао у рудник угља „Добра срећа", код Књажевца, порушио нека рудничка постројења и снабдео се експлозивом за даље акције[2]). Затим је кренуо у правцу Зајечара и у ноћи између 14. и 15. октобра уништио железнички мост на Грлишкој реци (10 километара од Зајечара), на прузи Ниш — Прахово. Том приликом запалили су дрвени железнички мост у селу Вратарници и железничку станицу. При повратку у Тимок одред је ноћу 15. октобра поново ушао у среско место Андрејевац и запалио зграду среског начелства, демолирао општину и железничку станицу.

После ових акција Књажевачко-бољевачки одред стигао је 17. октобра код рудника Подвис, на раније уговорену везу са Сврљишким партизанским одредом, који је у то време држао слободну територију око Сврљига. Одлучили су да исте вечери заједнички нападну рудник који је чувало 20 жандарма и око 60 четника.

1. Приликом образовања новог Књажевачко-бољевачког одреда, у његовом саставу били су: Димитрије Тодоровић, Војислав Јеленковић, Љуба Радуловић, Бранко Милошевић, Вукашин Кујић, Момчило Велојић, Мирко Бабић, Стеван "Борђевић, Христифор Вучковић, Милорад Јеремић, Захарије Жикић, Милорад Бисић, Милан Минић, Владимир Живковић, Виден Стојковић, Властимир Николић, Милун Пунчић, Јеленко Стаменовић, Бранка Динић, Љубинко Миловић, Милан „Циганин", Грујица из Радичевца (сви из Заглавско-тимочког одреда); затим Радомир Јовановић, Јанко Симеоновић, Душан Глигоријевић, Чедомир Вељковић, Никола Пилипов, Јован Кецман, Драги Станковић, Светислав Маринковић, Милан Цојић, Милутин Ружић, Недељко Гундељ, Душан Трајковић и Светозар Лазић (сви из Бољевачког одреда).

2. У телеграму опуномоћеног команданта у Србији (од 10. октобра 1941) упућеном немачком команданту Југоистока, о партизанској акцији у руднику Добра срећа, код Књажевца, стоји: „Опљачкан експлозивни материјал . . .".

Уз помоћ комуниста и симпатизера из Подвиса и Књажевца акција је успешно обављена[3]). Позадинци су, знајући лозинку непријатеља, без икаквог отпора разоружавали групу по групу стражара. Тако је заробљено 9 жандарма и 28 четника, а остали су се разбежали. У руднику каменог угља минирана је електрична централа и узета су 23 сандука динамита. Њиме је исте ноћи знатније оштећен железнички мост код Палилуле, између Сврљига и Књажевца. Изнесене су и веће количине хране, одеће и обуће. Рудник после ове акције није радио неколико месеци, а окно Тресибаба ни до краја рата. Пруга Ниш — Прахово била је због рушења железничких мостова у дужем прекиду.

Поводом партизанског напада на рудник Подвис и железничку пругу Ниш — Књажевац, Команда 12. немачке армије шаље 20. октобра 1941. извештај својој Врховној команди: „Банде југозападно од Неготина и око Књажевца. Ту су онеспособљена три рудника угља и разорена железничка станица и железнички мост 4 км југозападно од Књажевца".

Акције Књажевачко-бољевачког партизанског одреда на железничким пругама и у рудницима показале су Немцима да им и овде тек предстоји жестока борба са партизанима.

Банска управа у Нишу је 23. октсгбра 1941. претећи упозорила све подручне органе на мере које су Немци предузели у циљу обезбеђења железничког и друмског саобраћаја на релацији Крушевац — Краљево:

„Расељено је целокупно становништво са стоком у појасу 6 — 8 километара дуж целе поменуте пруге . . . и да ће сличне мере предузети и на другим местима . . . Ради се пре свега о железничкој прузи и о друму Ниш преко Зајечара на Неготин — Прахово. Ова је пруга сада прекинута на три места . . . Осигурање саобраћаја и интерес немачке оружане силе захтевају да се сада поступа без обзира . . . Опоменути последњи пут целокупно грађанство . . .да престане са помагањем одметника . . .".

У договору са ОК КПЈ Ниш, Окружни комитет КПЈ Зајечар донео је тих дана одлуку да се даље операције Књажевачко-бољевачког одреда врше заједнички са оближњим Сврљишким партизанским одредом, који је био јачи и имао у своме саставу више војнички искуснијих кадрова.

Увече 20. октобра одред је још једном разорио главну железничку пругу[4]), поново ушао у рудник „Добра срећа" и снабдео се храном и одећом. Затим је са Сврљишким одредом кренуо према оближњем среском месту Сокобањи, под Озреном. Уочи напада, командант Књажевачко-бољевачког партизанског одреда постао је Јован Кецман, шумски радник.

3. Припрему за рушење постројења у овом руднику обавили су комунисти који су тамо радили: инг. Зоран Виторовић, инг. Нада Виторовић, Бранко Поповић, техничар Ковачевић, Миле Антић и други сарадници.

4. О овој новој акцији на прузи Обавештајно одељење немачког команданта Србије шаље 22. октобра 1941. телеграм команданту Југоистока: „Код Грамаде (пруга Ниш — Зајечар) 28 км североисточно од Ниша, разорен мост . ..".

Варошицу је тада чувало 20 жандарма и близу 100 четника.

У први мрак 24. октобра партизани су изненада напали Сокобању. Део непријатељских снага после кратког отпора побегао је, по ноћи, према Алексинцу. У групи заробљених четника, које су партизани већином пустили на слободу, били су и неки познати издајници. Њих је народни суд исте ноћи осудио на смрт. Заплењено је 25 пушака и уништена архива среских установа[5]).

Борци се затим повлаче из вароши и у непрекидном маршу стижу на Зелени врх, где стварају партизански логор.

За Књажевачко-бољевачки одред почео је сада нови период, боравак на сврљишком терену, где су у то време села била слободна. Сељаци су партизане признавали за једину власт, обраћали се партизанским штабовима ради решавања сеоских па и разних личних питања.

Део одреда је у ноћи 2/3. новембра, у саставу Сврљишког одреда, учествовао у нападу у Сићеву на тамошње четнике, од којих је 40 разоружано. Убрзо затим, 6/7. новембра, Књажевачко-бољевачки одред је са Сврљижанима и Озренцима, напао у Сићевачкој клисури Бугаре, који су тамо чували хидроцентралу, каменолом, мостове и железничку станицу. За време кратке ноћне борбе заробљено је 9 бугарских војника, оштећена железничка пруга и хидроцентрала.

До пред крај новембра 1941. одред се кретао у сврљишком крају, а 23. новембра пошао је у акцију према Књажевцу. Ишло се преко села Понора, Штрбца, Жуковца, Локве, Берчиновца, Горњег Зунича, Селачке, Ошљана, Новог Корита, Радичевца и Балинца. Уз пут су партизани у свим местима разоружавали мање посаде граничне страже (20 — 30 војника), држали политичке зборове и спаљивали општинске архиве. Поновна појава добро наоружаног партизанског одреда повољно је утицала на народ овог краја, који је помагао народноослободилачки покрет.

У сукобу са премоћним жандармима и четницима код Балинца 29/30. новембра, одред је изгубио 2 борца (један је био Милутин Ружић, партизан из Ртња). Његова главнина вратила се тада према Сврљишким планинама. Једна десетина остала је

5. У извештају Љотићеве Српске добровољачке команде од 29. октобра 1941. о упаду партизана у Сокобању између осталог се наводи: „Дана 24. о. м. комунисти су напали Сокобању . . . Приликом напада жандарми нису давали никакав отпор . . . Истовремено су заплењене архиве опште и пореске управе . . .".

Драгољуб Мирчетић описујући први упад партизана у Сокобању 24. октобра 1941. („Сокобања и околина у НОБ", Сокобања, 1978) наводи поред осталог:

„У овој акцији похватани су и неки познатији петоколонаши и сарадници окупатора. Одведени су на планину Озрен, тамо су саслушани и онда им је партизански суд изрекао најстрожију казну. Стрељани су Боривоје Илић Чолак, школски надзорник, Ђока Мол, полицијски писар, Петар Петковић, звани Мозговац, трговац из села Мозгова, познат као денунцијант у Алексинцу и Сокобањи, Михајло Погодин, белогардејац. Стрељан је и Велибор Перуничић, наставник Грађевинске школе у Сокобањи, предратни члан КПЈ, који је ширио ставове да није време за устанак . . ."

да оперише још недељу дана око села Радичевца, а потом се и она прикључила одреду.

Почетком децембра 1941. Књажевачко-бољевачки одред (близу 40 бораца) и део Сврљишког одреда (Сврљишка чета од 70 бораца) остали су на овој усамљеној слободној територији. Око њих су се тих дана почеле окупљати непријатељске снаге.

Увече 11. децембра, после масовно посећеног народног збора у заглавском селу Кренти, између Књажевца и Сврљига, партизани су одржали уобичајену приредбу за мештане у пространој школској згради. Сељаци и сељанке били су већ навикли на ове младе наоружане људе, који после борбе стижу и да се мало забаве и народу прикажу циљеве устанка преко импровизоване сцене. Сутрадан око 11 часова пре подне, када су се борци управо припремали за покрет, а командант партизана Душан Тривунац проверавао борбену спремност ове јединице, стражар са узвишења обавестио је штаб о изненадном наиласку непријатеља: око 150 четника тзв. Књажевачког и Тимочког одреда и четрдесетак Немаца из Књажевца били су већ у непосредној близини, заузимали су гробље које је доминирало насељем.

Збијени у селу и изненађени, партизани су се нашли на положају неповољном за борбу.

Књажевачко-бољевачки партизански одред бранио је ону страну одакле је нападао део четничких снага. Борци су успешно одбили удар и у оштрој борби потиснули четнике. Затим су пошли на положају према Немцима и осталим четницима које су око сеоског гробља задржавали Сврљижани. Напад Немаца био је већ поколебан заједничком акцијом Сврљишког и Књажевачко-бољевачког партизанског одреда. Тада је изненада бок партизана напала нова већа јединица — Борски четнички одред, са око 150 четника.

Незаштићени са те стране, партизани су се, већином у нереду, почели повлачити потпуно брисаним тереном.

Први је пао популарни партизански руководилац лекар Миленко Хаџић, затим још деветорица сврљишких бораца од којих су четворица били чланови Партије. Немци су изгубили једног официра, а четници око 15 људи (имали су и петорицу рањених)[6]).

Повлачећи се даље према својој бази на Зеленом врху, партизани су горе, у појатама, неочекивано наишли на нове групе четника. Растерали су их брзо енергичним нападом. Сви су били озлојеђени због смрти омиљених другова. Био је то тежак губитак одреда. После ове битке професор Душан Тасковић, један од политичких руководилаца у Сврљишком одреду, написао је познату песму: „Сврљишка брда и Врх зелени, тужни су, маглом обавијени . . .".

Боравак партизана на Зеленом врху није више дуго трајао. Према договору чланова ОК Ниш и ОК Зајечар одлучено је да оба одреда из снегом завејаних колиба на планини прећу на

6. Појединости о борби код Кренте видети у прило-гу бр. 9.

терен Заплања, одакле се већ вратила Нишавска чета Сврљишког одреда, која је тамо ирривремено боравила. Напуштао се, због потребе борбе, логор у коме су добро функционисали и политички рад (издаван је редовно билтен вести), и војне вежбе, и исхрана.

Средином јануара 1942. борци су се кроз високе намете прво пробили у село Горњи Риљ. Ту су се сместили у пространој школској згради. На заказани политички збор стигли су мештани и народ из околних села, близу 500 људи.

Пре даљег пребацивања ка Заплању партизани, чланови Партије, одржали су партијску конференцију на којој је било речи о улози и задацима комуниста и у Књажевачко-бољевачком одреду, који се одвојен од свога терена није могао бројчано повећавати. Било је и неких несугласица са штабом Сврљижана, па и са појединцима из ОК КПЈ Ниш[7]).

Одреди су 21. јануара 1942. овде, у Рињу, одржали свечану комеморацију поводом годишњице Лењинове смрти. После реферата културна група отпевала је Интернационалу, Лењинов посмртни марш и песму о борби код Кренте. Иако у тешким ратним условима партизани ових усамљених, снегом одсечених, одреда, указивали су с пијететом на улогу великог радничког борца.

Сутрадан увече настављен је заједнички покрет даље према Заплању, преко Нишаве. Уз пут су заробили патролу од 3 бугарска војника.

Када су после мањих чарки прешли у Заплање, прво су, по обичају, одржали неколико политичких зборова у селима. Мештани су их топло дочекивали. ЈБуди овога краја где је окупатор ређе успевао да продре, запазили су војничку дисциплину, наоружање и комору добро снабдевених одреда.

После марша од неколико дана борци су 27. јануара, преко села Богдановца и Штрбовца, стигли у Велики Крчимир.

То је био крајњи циљ покрета. Тамошњи народноослободилачки одбор бринуо се за даље издржавање одреда и текуће проблеме становништва. Школе су радиле, партизани су давали културне приредбе, а „техника" је умножавала радио-вести са фронтова. Магацини су били пуни жита, шећера, одеће и друге робе заплењене од непријатеља.

Била је то прилично велика слободна територија, на којој је живот имао посебне токове, различите од оних у селима под окупацијом. Партизанске јединице организовале су тих зимских

7. Партијски руководилац Сврљишког (Нишавског) одреда Милисав Игњатовић Јанко неправедно је теретио неке борце Књажевачко-бољевачког одреда, што се одразило и на део оцена послатих из ОК КПЈ Ниш ПК-у КПЈ за Србију. Члан ОК КПЈ Зајечар Миодраг Станимировић је о томе извештавао (23. јануара 1942): „Наш одред је био спутаван од штаба Нишавског одреда што много кочи рад . . .". И ПК КПЈ за Србију је критиковао (4. фебруара 1942) неке поступке чији је носилац био Игњатовић: А партијска организација Сврљишког одреда . . . чак је ишла толико далеко да је створила посебну канцеларију, независно од канцеларија штаба . . . Помислите какав је то бирократизам".

дана двадесетодневни војнички курс за руководиоце из одреда и месних десетина, са практичним вежбањима на терену. Упоредо је одржаван политички курс за 20 политичких радника из оба одреда. После подне су сви борци обично учествовали у војним вежбама.

Чете партизана чистиле су слободну територију од четника, јер су покушавали да се угнезде и на овом пространом терену који је још од раније ослободио и држао Бабички партизански одред (и сада је ту боравила Трећа чета бабичких партизана). Седамнаестог фебруара партизански одреди у 2 часа после поноћи по великом снегу нападају рудник Јелашницу, који су чувале четничке јединице. Борци су се рано повукли, бојећи се да их дан не затекне у низини прекривеној снежним наметима. Потопили су рудничку јаму и узели нешто експлозива. Из Ниша су већ пристизала бугарска појачања.

У другој половини фебруара 1942. непријатељ прикупља снаге и креће на ову у то време ретку слободну територију у Србији. Са свих страна, од Лесковца, Ниша, Беле Паланке и Власотинца, наилазили су Немци, Бугари, четници, љотићевци и жандарми. Партизани су прво порушили све прилазе овом терену. Затим су, 21. фебруара, после двочасовне борбе одбили жандарме. Али су 22. и 23. фебруара пристигле јаке бугарске, љотићевске и четничке снаге и после жестоких сукоба партизани су се почели полако повлачити ка Сувој планини. Многи су имали још само неколико метака за пушку. Следила их је дугачка колона народа, који није желео да дочека непријатеља.

Бугарске окупаторске трупе постепено су поседале села у Заплању. Један вод партизана уништио је у повлачењу, приликом борбе код Чагоровачког моста, 20 окупаторских војника. Бабички партизански одред је у овој офанзиви примио на себе главни ударац. Бројно стање одреда осетно се смањивало. Тадашњи секретар Покрајинског повереништва за југ Србије Василије Буха Јова, у извештају из Ниша од 29. марта 1942. за ПК КПЈ, описује тежину ситуације у овом крају, али и упорност партизана:

„. . . Наши одреди и даље воде тешке и упорне борбе. Имали смо прилично жртава. Већина одреда због покушаја непријатеља за опкољавањем отишли су са свога терена, прешли на оближње терене и наставили борбу . . . Ми смо на разне начине покушавали да успоставимо везе . . . Међутим, отежано кретање, због заседа и блокада, због тога што моментално се не зна где је који одред, спречава нас да успоставимо директну везу . . . Ми заиста у томе чинимо све што је могуће . . . Мој останак овде неће бити дуго могућ, али је сада најважније да се успоставе везе са одредима . . .".

Повратак

Пред надмоћнијим непријатељем део бораца Сврљишког одреда и Књажевачко-бољевачки одред почели су да се пробијају назад, на свој терен, према Сврљишким планинама, где су се сусрели са Озренским одредом. У селу Попшици 18. марта тешко

су поразили сврљишке четнике (19 мртвих и 20 заробљеиих)[8]). Партизани су изгубили 3 борца. Један део Књажевачко-бољевачког одреда кренуо је преко шума и насеља према Књажевцу и крајем марта 1942. стигао изнад села Радичевца, где се одмах сукобио са јачим четничким снагама. Потом се пребацио преко Тимока, ка планини Тупижници.

Овамо је стигао и други, већи део одреда.

У међувремену, у ноћи између 23. и 24. марта, сврљишки и озренски борци и једна десетина тимочких партизана упали су у варошицу Ражањ, демолирали среско надлештво и пошту. Партизани су се потом повукли пред надмоћним непријатељским снагама. У борби је међу 9 партизана погинуо и Светислав Маринковић, члан штаба Књажевачко-бољевачког одреда, бивши командант Бољевачког одреда из 1941. године. Још у Заплању је пао Душан Трајковић, истакнути борац овог одреда.

Ускоро су почели да стижу нови борци са терена и да појачавају свој партизански одред. Из Нишког концентрационог логора 12. фебруара побегла је већа група затвореника од којих се један број придружио партизанским одредима у овом крају[9]). Међу њима је био првоборац из Крајине Сретен Вучковић. У априлу 1942. Књажевачко-бољевачки партизански одред, ускоро Тимочки партизански одред, имао је око 60 прекаљених бораца, добро наоружаних, спремних за веће акције. Политички комесар постао је комуниста — партизан из 1941. Момчило Сибиновић, а командант је Јован Кецман.

Двадесет првог априла овај одред се код села Скробнице поново сусрео са Сврљишким и Озренским партизанским одредом. Одлучено је да се што пре изврши нека заједничка већа акција и тако најави поновни долазак. Зато су 23. априла сва три одреда напала јачу јединицу од око 150 четника и жандарма у Белом Потоку, код Књажевца. Ударац је био неочекиван и силовит. Већ у првом налету заробљена је у школи већа група четника и жандарма. Погинуло их је око 40 у току партизанског напада. Остали су се разбежали. Том приликом заплењено је 60 пушака, 3 пушкомитраљеза, много бомби, муниције и опреме. Партизани су изгубили 2 борца. Члан ОК КПЈ Зајечар Мија Станимировић, који је у борби теже рањен, пренет је кришом у Књажевац, где га је уз помоћ партијске организације лечио доктор Раде Савић.

8. Четници, нападнути у цик зоре, били су потпуно изненађени. Њихова команда у Сврљигу извештавала је да се „за судбину 22 четника . . . ништа не зна".

9. О бекству из логора на Црвеном Крсту код Ниша Партијско повереништво за југоисточну Србију известило је Покрајински комитет КПЈ за Србију:

„ . . . Из Нишког концентрационог логора побегло је 102 затвореника, а око 40 их је убијено при бежању. То су већином партизани који су по немачким претњама требали ускоро да буду стрељани. Уочи бекства наредили су им да копају шанчеве. Затвореници су схватили да се то за њих спремају раке, и одлучили се, без обзира на опасност, на бекство. При бекству су убили 5 немачких војника — чувара . . ."

Ова победа над четницима и жандармима прочула се у целом Тимоку и Заглавку, сокобањском и сврљишком крају. Немачки командант Србије у извештају упућеном 30. априла 1942. команданту Југоистока, наводи: „Код Белог Потока надмоћна устаничка група напала је јаче српско добровољачко одељење које је имало губитака . . .".

Поједине уплашене четничке јединице из неких села поручивале су партизанима да желе што пре да се предају. Књажевачки четнички одред је готово потпуно уништен. Жандарми су бежали у вароши. Била је то акција која је после тешке зиме потврдила спремност партизанских одреда за нове веће окршаје. Борба код Белог Потока, у време када је непријатељ оглашавао крај партизанских акција у Србији, наговештавала је и овде појачане нападе на окупатора и његове сараднике. Она је убрзала распадање Пећанчевих четничких формација у овоме крају.

Уплашен поновним јачањем партизанских акција командант Нишке области Српске државне страже пуковник Марковић саопштава 5. маја 1942. свим квислиншким органима на југоистоку Србије:

„Пошто се има позитивних података да сељаци у овој области нарочито срезова: Сврљишког, Заглавског, Белопаланачког и Прокупачког потпомажу партизане, то изволите саопштити. . . сељацима у повереној ми области да ће владине оружане снаге убудуће прибећи најстрожијим казненим мерама против села и сељака, који потпомажу партизанску акцију . . . Убудуће сличан поступак ономе случају који се десио четницима у селу Бели Поток, срез заглавски, биће освећен уништењем целог села".

Пораз мајданпечких партизана

Прва ратна зима била је трагична за остатке Мајданпечке партизанске чете, у ствари Осме чете Звишког одреда.

У новембру 1941, по великом снегу, послата је прво мања група бораца у правцу Крајине да испита могућност реорганизације Крајинског партизанског одреда. Код села Рудне Главе група је упала у четничку заседу, па је делом ликвидирана а делом похватана. Међу њима и политички комесар Сретен Вучковић. Спровели су их у Нишки логор. Осма чета у борби за Кучево изгубила је више бораца. У борби се нарочито истакао омладинац из Мајданпека Миле Арсенијевић, који је погинуо гушајући се са жандармима око митраљеза на мосту преко Пека.

Почетком децембра 1941. ова партизанска јединица, под вођством Велимира Маркићевића (Бранко Перић заменик, Станко Живковић, комесар), ојачана остацима још неких чета, кренула је према Крајини са око 70 бораца, сада као Четврта чета Звишког партизанског одреда. Ишли су, палећи успут општинске архиве, поред Доњег Милановца, преко планине Мироча. Четници из Петровог Села, више Дунава, побегли су на прву појаву партизана, надомак Сипског канала и јаких немачких снага које су штитиле Ђердал и пловидбу реком. Партизани су у

Мирочу, а затим и у Петровом Селу (12. децембар)[10]) одржали збор иа коме је говорио, поред Маркићевића, и ранији командант Крајинског партизанског одреда Бранко Перић. Одатле су по мразу и сметовима продужили у правцу Кладова, варошице на Дунаву.

Ту је престао продор ове мале чете, одвојене од свих осталих партизанских одреда.

На домаку Кладова, код села Подвршка, патроле су наишле на јаче непријатељске снаге. После кратке борбе одред се повукао ка Мирочу. У сам мрак чету су у Петровом селу напали пристигли жандарми и четници. Партизани су изгубили једног митраљесца. Кренувши, по ноћи, преко планине у правцу Крајине, једва су успели да се одвоје од непријатеља, који их је прогонио. Тешко су се пробијали јер су се на њих окомиле свеже четничке и жандармеријске групе.

Код манастира Вратне партизани су 14. децембра неочекивано наишли на нов јак непријатељски обруч[11]). Борба која је заметнута трајала је до дубоко у ноћ. На мразу су се ледили затварачи, партизански митраљези отказивали су послушност. Без потребне ватрене заштите, разбијена чета почела се тада повлачити преко Циганског гробља ка Великом кршу и' удаљеном Црном врху, између Бора и Жагубице. Поједине групе бораца су заостајале. Четници и жандарми сустизали су их и одмах убијали. Ухваћени партизански водник Милутин Докић, сав крвав од рана (заробили су га док је покушавао да одмрзне митраљез), одржао је пред стрељање говор окупљеним сељацима Мироча. Народ је молио да га ослободе. Жандарми су га зверски убили.

Када су се борци ове чете сутрадан прикупили на појатама Црног врха, установили су да су више него преполовљени. Било их је једва тридесет. Борбени морал у јединици је падао.

А доле, у Жагубици, седели су у топлим собама четници Драже Михаиловића, које је у овом крају организовао мајор Синиша Оцокољић. Они су поручили премрзлим партизанима да слободно сиђу у варошицу. Наговештавали су да још важи споразум о сарадњи потписан у септембру месецу у Нересници.

Изнурена партизанска чета донела је тада погрешну одлуку и сишла „на реч" у Жагубицу. На разговоре је пошао командир Маркићевић. Дуго се није враћао. За њим је отишао Бранко Перић. Па следећи . . . Четници су их једног по једног везивали. Четнички официри опколили су затим и разоружали читаву обезглављену партизанску групу. Потом су их предали Пећанчевим четницима у Кучеву[12]).

10. Команда жандармерије јавља 14. децембра 1941. квислиншком Министарству унутрашњих послова: „21. децембра о. г. око 60 комуниста дошли су у Петрово село. . .".

11. Команда жандармерије региструје 16. децембра 1941: „14. децембра Крајински одред војводе Анђелковића сукобио се са комунистичком бандом јаком око 50 бандита . . .".

12. О овом поразу мајданпечких партизана видети прилог бр. 10.

Командир Маркићевић успео је заједно са командиром Пете чете Звишког одреда да побегне из пожаревачког затвора, куда је спроведен, али су га, следећи трагове у дубоком снегу, ухватили у близини и послали право на Бањицу — у смрт. Стрељан је 9. маја 1942. Тику Страиновића, првоборца, четници су убили у Рудној Глави 4. јануара. Станка Живковића су четници заклали у Бресници код Кучева. Окованог Бранка Перића предали су Немцима у Неготин, а ови крајинским четницима који су га 18. јануара одвели у родно место Брусник. Партизанског команданта везали су за дрво усред села. Затим су питали окупљене сељаке да ли су за то да се стреља или да се пошаље на робију. Сељаци, обманути надом, изјаснили су се против стрељања. Четници су их растерали.

„Везаног ме може и баба убити, али да ми је пушка видели бисте ..." — добацио је претучени Перић четницима. Бруснички поп лицемерно му је пришао са речима: „По милости божјој и вољи народној осуђен си као лопов, бандит ..." — „Лопови и бандити сте ви! Стрељајте, за мном су милиони . . .".

Речи му је прекинуо четнички плотун.

Месне партизанске десетине у акцији

Док се Књажевачко-бољевачки партизански одред тукао са непријатељем, крећући се и изван зајечарског округа, партијска организација на терену политички је деловала у условима терора, настојала да ојача своје редове, ширила политички утицај народноослободилачког покрета у народу.

Окружни комитет Партије (нови састав био је: секретар Добривоје Радосављевић, Миодраг Станимировић, Живан Васиљевић и Душан Пуђа)[13]), среска руководства, партијске ћелије и скојевске организације ангажовали су се на текућим по1итичким задацима. Одатле и потиче упутство ОК КПЈ од јануара 1942. о новим задацима комуниста, у коме поред осталог, стоји:

Окружно партијско руководство због објективних тешкоћа у последње време није било у могућности да стално и непосредно контролише рад партијских јединица и све чланове појединачно. С обзиром на заоштрену ситуацију, наши су кадрови присиљени да воде жилаву и одлучну борбу против нашег заклетог непријатеља свуда и на сваком месту . . . Наши чланови Партије морају бити полетни и енергични руководиоци, хладнокрвни у најтежим ситуацијама, са јасном перспективом како треба да се ради и бори против непријатеља. Чланови Партије морају се оспособити за теже и обимније задатке . . . Потребно је плански радити, не истрчавати и не изостајати, потребно је вршити одабирање најбољих и прихватити их у Партију. То су предуслови за

13. Миодраг Станимировић и Душан Пуђа послати су у састав ОК КПЈ Зајечар из нишке партијске организације.

наше јачање, за нашу успешну борбу, за нашу што скорију победу, за пораз непријатеља . . .".

Главно подручје политичког рада био је тимочки и заглавски срез, где је утицај Партије био сталан. Ту нису престајале оружане акције ни онда када се партизански одред повремено удаљавао, а политичка ситуација у Србији погоршавала, поготово после одласка главнине партизанских снага из западне Србије у Босну. Месне оружане партизанске десетине контролисале су ноћу не мали део ових срезова: организоване су диверзије, спаљиване општинске архиве, кидане телефонске везе са среским центрима, прикупљано оружје, припремани нови борци за одред, вршени напади на познате петоколонаше.

У летку од 8. фебруара 1942. са потписом „Штаб књажевачког партизанског одреда", објашњавано је:

„Зашто палимо архиве браћо сељаци! Мрски фашистички окупатор одлази. Остају његове верне слуге Недић, Љотић и Пећанац, који хоће да извуку све што год се може од нас Срба — сељака. Хоће жито, хоће стоку, па пошто им је и то мало, хоће и наше синове — наше најбоље снаге, нашу омладину. Да је баце у борбу за рачун мрског окупатора. Они у својим рукама држе читав државни апарат, помоћу кога нам све одузимају. Ако сломимо тај апарат, наше бедне издајице биће такође сломљене и разоружане. Разбијањем државног апарата — паљење архива, онемогућавање рада по општинама — спречићемо да бедне издајице извуку радно благо нашег вредног и слободољубивог сељака . . .".

Добро организоване месне десетине деловале су у Горњем Зуничу, Црвењу, Жлну, Јелашници, Жуковцу и неким другим селима. То је непријатеља доводило у забуну, јер није могао оценити стварне снаге и кретање партизанског одреда.

Тако је десетина у Радичевцу имала редовно 15 до 20 људи. Комуниста Влада Миљковић водио је још од краја 1941. у селу Дебелици наоружану десетину од 12 бораца. Група из Горњег Зунича, заједно са десетином из Јелашнице, разоружала је четнике у Доњем Зуничу и при томе запленила 7 пушака и преко 1000 метака (у априлу 1942). Зуничка десетина је по сопственој иницијативи (7. марта 1942) у селу Равни запленила четнички пушкомитраљез и запалила општинску зграду. Десетина из села Штрпца учествовала је у разоружавању финансијске страже у Габровници, а десетина из партизанског Црвења имала је од оружја и пушкомитраљез „Брно" (командир Славко Јовић). Десетина у Бучју обучавала се у руковању оружјем. У Доњој Каменици од јануара делује месна десетина.

У Књажевцу активне су у прво време три партизанске десетине — две омладинске и једна састављена од старијих радника (Милош Крстић, Славко Пешић, Витомир Ђорђевић, Бранислав Миленковић и други). Најчешће су секли телефонске линије према Нишу или Сокобањи.

Акције су обично вршене организовано на ширем подручју. Тако је неколико десетина из групе тимочких села крајем 1941. истовремено ступило у акцију кидања телефонско-телеграфских веза у срезу. У фебруару 1942. у већини села у тимочком и заг-

лавском срезу исписане су једнообразно партизанске пароле. Крајем 1941. и почетком 1942. године у ова два среза деловало је око 30 оружаних, углавном сеоских, десетина које су окупиле близу 300 сељака и омладинаца.

Окупаторска среска начелства за заглавски и тимочки срез у својим извештајима за јануар и фебруар 1942. евидентирају 34 партизанске акције. Још у децембру 1941. квислиншки органи бележе: „У ноћи 5/6. децембра нападнута општина Шести Габар, разоружани гранични финанси и три четника". У Доњој Каменици 4. фебруара спаљена је општинска архива, исто је урађено у Штрпцу и Кренти, 5. и 6. фебруара у селима Шести Габар и Скробници. Ударне десетине из Књажевца су 13. фебруара исекле телеграфско-телефонску линију на путу Књажевац — Ниш (у дужини од 500 метара), 15. фебруара месне десетине су разоружале финансе у Јаловик Извору, а 22. фебруара у Жлну и Понору. Архиве су спаљене и у селу Горња Каменица (25. фебруар), а у тимочким селима Јелашници и Дебелици омладинци су црвеном бојом исписали крупне пароле: „Живела Црвена Армија" и „Смрт издајнику Недићу, Љотићу и Пећанцу".[14])

Акције партизанских снага настављају се и **у** пролеће 1942. Окружни начелник из Зајечара јавља: „Ноћу између 2/3. априла т. **г.** група партизана око 15 на броју упала је у општину жуко-**Еачку,** спалила архиву и одвела председника општине".

У извештају о једној од акција месних партизана командант недићевске жандармерије, дивизијски генерал Стеван Радовановић пише: „Ноћу између 4. и 5. фебруара о. г. дошло је у село Кренту, Доњу Каменицу и Штрбац, срез заглавски (Књажевац) по 10 до 15 комунистичких пљачкашких бандита, позвали у општинске канцеларије деловођу и општинског председника, покупили архиву и канцеларијски намештај и спалили. У Штрпцу одузели су 14800 динара који је новац био прикупљен за куповину волова за немачку војску".

Ове акције месних партизанских десетина, које су се продужиле и доцније, нису биле једини израз борбе против окупације. Народноослободилачки одбори су овде имали свој зачетак у организацији народноослободилачких фондова који су постојали у многим селима, бринули за снабдевање партизана, као и за жртве фашистичког терора, били један од центара политичког утицаја у селу.

Одбор фонда у Књажевцу још у јесен 1941. године помогао је породицама бораца и слао разни материјал у одред. Овај одбор у Књажевцу образован је уз непосредну помоћ члана ОК КШ Мије Станимировића. У Књажевцу је децембра 1941. образован и први Градски народноослободилачки одбор чији су чланови били Богољуб Марјановић (председник), Милисав Бошковић и Велимир Милојевић.

14. У дневном извештају опуномоћеног команданта Србије (24. фебруар 1942) стоји: „Од 18 — 21. II извршено 15 препада на општине (4 око Зајечара, 4 око Књажевца). . . .".

Поред среских комитета Партије и СКОЈ-а (заглавски срез: Светислав Миленковић, Предраг Раденковић, Вукашин Драгутиновић, Миодраг Николић и секретар Љубомир Љубиновић; тимочки срез: Драгољуб Радисављевић, секретар, Милорад Бисић, Добривоје Божић и Витомир Раденковић; чланови скојевских руководстава: Вукашин Кујић, Витомир Раденковић, Видојко Јеремић, Вукосава Митић, Олга Чукић, Миодраг Крстић, Бора Јевтић и Момчило Спасић), у овим срезовима деловале су тада активно и многе партијске ћелије и активи СКОЈ-а. Тако је ћелија у Горњем Зуничу имала 5, а скојевски актив 15 чланова. У Жуковцу су деловала 3 члана КПЈ. У кући Милована Радојковића била је смештена партијска техника. Крајем априла 1942. у Горњем Зуничу је одржана и среска конференција СКОЈ-а за срез заглавски[15]). Партијска ћелија у Књажевцу била је нарочито активна[16]). Скојевци у Књажевцу су посебно запажени у гимназији, где је језгро представљала група ђака која је у септембру 1941. била враћена из одреда. Књажевачка организација омогућила је постављање партијске технике ОК и њено редовно снабдевање. И везе са Покрајинским повереништвом КПЈ у Нишу ишле су преко књажевачких комуниста (Слободан Милосављевић и Добривоје Тодоровић).

У марту 1942. из Топлице је стигла вест да је тамо погинуо први секретар Среског комитета КПЈ за заглавски срез и политички комесар одреда из 1941. године Димитрије Тодоровић. Његова јединица је за време борбе у магли пала у ропство. Дан пре тога он је на збору држао народу Куршумлије говор, позивајући га у борбу против окупатора и домаћих издајника. Жандарми су га сада подвргли вишедневном мучењу.

Димитрије Тодоровић је изразио презир према непријатељу, одбио је понуду неких пријатеља његове породице да га откупе. Пред стрељање, 17. марта 1942, рекао је пркосно убицама: „Радије ћу умрети него да се са вама цењкам. Упамтите, наша идеја ће победити . . .". Оваква и слична храбра држања допри-

15. Срескоj конференцији СКОЈ-а у Горњем Зуничу присуствовало је око 20 чланова СКОЈ-а који су утврдили даље задатке скојевске организације.

16. О раду комуниста Књажевца у зиму 1941/42. Предраг Раденковић пише између осталог („Борба комуниста Књажевца, 1938—1942", Књажевац, 1982):

„У овом периоду партијска и скојевска организација организовале су више масовних акција, од којих се посебно истичу акције писања и растурања летака, парола и радио-вести на територији целог заглавског среза. Тако је, на пример, у току месеца фебруара 1942. организовано писање летака о деловању четника Косте Пећанца и осталих непријатеља, који су растурени у граду и многим селима среза заглавског . . . Користећи расположење и спремност народа за борбу против окупатора, партијска организација Књажевца, уз помоћ Мије Станимировића Душка, члана ОК КПЈ Зајечара, развила је широк рад са припадницима и симпатизерима покрета. Тако, на пример, организовани су скупови жена и омладинки по кућама, на којима су вођени разговори о циљевима НОБ-а и потреби да се за партизане нашег одреда боље организује припрема зимског веша и одеће (вунених чарапа, рукавица, џемпера, топлог рубља)".

носила су одржавању морала међу људима, онда када је то понегде представљало готово једини ослонац и наду.

Активност комуниста у градовима и селима

У северном делу округа, у Крајини, Неготину и околини, овладао је страх у народу после разбијања Крајинског партизанског одреда и рација које су почеле у варошима и селима. Окупатор је вршио масовна хапшења међу партизанским породицама и симпатизерима, терао људе у логоре у Зајечар, Ниш и на Бањицу, а четници су пљачкали по Рајцу, Метришу, Салашу и другим местима. Недићеви министри одржавали су учестане зборове у Крајини, покушавајући да и појачаном пропагандом створе привид окупацијског мира.

Крајем 1941. у неготинској Средњој пољопривредној школи, у Гимназији, у Учитељској школи и међу градском омладином деловало је око 25 скојеваца и већи број омладинаца антифашиста. Покретачи овог рада су Вера Радосављевић, Драгоман Радојичић, Стојанка Радосављевић, Бора Радосављевић, Јован Нинић, Драгољуб Милинчић и други Чланови СКОЈ-а су у почетку, док је још постојао Крајински одред, одржавали везу са партизанима, слали нове борце и разни материјал.

После пораза партизана на Дели Јовану, скојевци су морали мењати форме рада у борби против окупатора, да би се супротставили таласу непријатељских хапшења и очували своју поколебану организацију. Поједини комунисти ишли су до Тимока у циљу успостављања веза са ОК КПЈ и Књажевачко-бољевачким партизанским одредом[17]).

У јануару 1942. у Неготину је поново створена партијска организацији. Крајем јануара у Неготин је дошао члан ОК КПЈ Миодраг Станимировић, који је образовао Срески комитет КПЈ за овај крај (секретар Бранко Поповић, чланови Драгоман Радојичић и неготински радник Милић Настић). Постојала је намера да се обнови Крајински партизански одред.

Комунисти у Крајини су у првим месецима 1942. године појачали политички рад у народу. У Неготину се поново окупило двадесетак активних симпатизера (створено је и месно руководство СКОЈ-а, чији је секретар био Бора Радосављевић), а после и у Буковчу, Кобишници, Мокрању, Рајцу, Смедовцу, Рогљеву и у другим селима. Постојање и две-три групе наоружаних бораца (Станоје Гачић, Иван Глигоријевић, Миомир Радосављевић) који су после разбијања Крајинског одреда остали на терену, имало је позитиван утицај на политичко расположење у народу.

17. Члан КПЈ Драгоман Радојичић је у Доњем Зуничу крај Књажевца успоставио везу са чланом ОК КПЈ Миодрагом Станимировићем. Курир за везу са Окружним комитетом био је, најчешће, железничар Драгољуб Сурдановић, затим учитељица Радмила Петковић — Бабић и ученица Наталија Чукић.

Чланови Среског комитета КПЈ, уз помоћ најактивнијих скојеваца, успоставили су везе са већим бројем симпатизера народноослободилачког покрета у Неготину и околним селима, спремним на сарадњу. У Неготину су ангажовани појединци из породица Луковић, Зивгаревић, Марјановић, Винклајт и др. Борбу су у неким селима помагале готово и читаве породице: Ранковић, Рајковац (Рајац), Милошевић, Жикић, Милосављевић (Рогљево), Мирчић (Смедовац), Бошковић, Мартић, (Мокрање), Балџић, Предић (Кобишница), Беливакић (Буковче), Тодоровић, Танић (Тамнич) и друге[18]).

После разбијања мајданпечких партизана осетно је опала активиост ослободилачког покрета у Поречу, око Мајданпека и Мироча. Прво оживљава рад у Дебелом Лугу. Омладински актив у руднику сада чине скојевци о којима је непријатељ мало знао. Ту је и група ринијих бораца Мајданпечке чете[19]). У Доњем Милановцу раде чланови КП Иван Стојановић, Илија и Брана Дардић и Никола Кесегић, као и скојевци Петар Дамјановић, Данило Радосављевић, Јован Рухшћ, Сава Ђорђевић и други. Повезују се са омладинцима Мајданпека из кога Немци још не могу да извозе пиритну руду. Неколико усамљених партизана под оружјем крећу се по околним шумама (Крста Станковић, Вељa Богдановић и ДР-)-

И крај око Зајечара наставио је политичку активност иако је непријатељ овде био најјачи. Села Рготина, Заграђе, Шљивар, Вражогрнац, Трнавац, Доња Бела Река, Велики Извор, Вратарница, Грлиште, Лубница, Лесковац и нека друга, била су све време наклоњена партизанима. По организованом раду нарочито се истицала Рготина у којој су носиоци рада били Боривоје Томић, Борислав Миленковић, Чедомир Миленковић, Драгољуб Радојевић и други. Партијска и скојевска организација радиле су ту готово легално, жене су биле врло активне, а сељаци су своје село називали „Мала Москва". То је била својеврсна слободна територија.

У овим селима месне оружане десетине биле су добро наоружане. Тако је оружана десетина у Грлишту имала и једну машинску пушку. У фебруару 1942. у неколико зајечарских села спаљене су исте ноћи општинске архиве и пресечени телефонски стубови, па је збуњени непријатељ, рачунајући да то може бити само акција партизана, упутио одмах знатне снаге према Тупижкици, у нади да ће можда у планини изненадити партизански одред. У Доњој Белој Реци деловала је јака скојевска организација, а у Великом Извсру комунисти Анта Бојовић и Цветко Цаковић.

У лето 1942. у партијском рукводству за зајечарски срез били су Јанко Симеоновић (секретар), Боривоје Цолић, Милојко Ђорђевић и Воја Ранђеловић.

18. Према напису Бранка Поповића („Развитак", 3, 1972).

19. Реч је о партизанима Ђури Нећаку, Јовану Ђурићу, Александру и Илији Србуловићу, Драгану Билаву, као и о мештанима — члановима СКОЈ-а Веапу Веаповићу, Нади Стојановић, Јовану Лазаревићу и другим.

У Зајечару, окружном центру, где је непријатељ био најорганизованији и његове агентуре најбројније, после одласка искуснијих партијских кадрова у партизанске одреде 1941. осетио се застој у политичком раду. Најјачу групу међу организованим симпатизерима сачињавали су зајечарски геометри, који су политички деловали и изван града. Сарадници у граду под вођством чланова и кандидата КП прикупљали су и слали разни материјал у одред, прибављали информације о непријатељу (и преко сарадника који су радили у квислиншким органима управе), умножавали и ширили радио-вести, обезбеђивали документа за илегалне партијске раднике, исписивали пароле по граду[20]). Непријатељ се у Зајечару иије могао осећати сасвим безбедно.

Симпатизери покрета били су различитих професија: радници железничке радионице, поједини службеници поште, суда, неколико занатлија, лекара и апотекара, студенти, неки професори и ђаци гимназије. Партијска ћелија одржавала је везе са Окружним комитетом, а покрет се посебно афирмисао преко активности најсвеснијих појединаца.

У северном делу бољевачког среза деловала је група комуниста и бивших бораца Бољевачког партизанског одреда, у којој су поред старог партизана Павла Цушћа, били и Ђорђе Пеланоић, рудари Јован Добрић, Јован Мускаловић и Петар Грамић, као и група комуниста из Злота (Јокановић, Трујић, Гујнић и др.). После одласка партизана са њиховог терена, октобра 1941. они су били у сталној опасности. У околини Бољевца су успешно радили др Ивко Ђоловић и Драгиша Петровић, син Добросава Петровића, (једног од организатора тимочке буне 1883. године). У селу Добрујевцу, код Бољевца, од почетка 1942. године постојао је Народноослободилачки одбор са Видојем Јаблановићем на челу.

Народни отпор није престајао ни у Борском руднику. Бор 1'е, уз бољевачки крај, био најтеже погођен немачким репресалијама над становницима села Злота и Подгорца. Немци су у Бору, да би што више заплашили раднике, у више махова стрељали и вешали борце Крајинског и Мајданпечког одреда. Све је то, уз јак немачки гарнизон, знатно отежавало шири политички рад међу радницима.

Носиоци политичког рада и саботаже у Бору су, пре свега, група младића из Бора који су 1941. били у Бољевачком партизанском одреду, па приликом одабирања језгра одреда, после пађења Злота и Подгорца, враћени у Бор. Реорганизована скојевска организација у Бору (секретар Душан Цветковић) имала је у почетку децембра 1941. око петнаест младих радника[21]). Њихов утицај осећао се у руднику, машинској радионици, у топионици и читавом рударском насељу.

20. О раду партијске организације у Зајечару видети прилог бр. 11.

21. Поред секретара скојевског актива Душана Цветковића у Бору су у ово време деловали као скојевци — борски радници: Живота Живановић, Тома Миловановић, Никола Милићевић, Љуба Урбановић, Јован Белобановић, Јожа Марјанушић, Милан Милојковић, Јосиф Шалковић, Аранђел Милошевић и други.

Производња у Бору још је стагнирала. Рок за пуштање флотације у погон померен је од јануара 1942. за август, а почетак рада електролизе одложен је за децембар 1942. Бор је иначе подмиривао немачке ратне потребе у бакру. После готово једногодишњег прекида производње, Франц Нојхаузен, главни опуномоћеник за привреду Србије, шаље податке за јули 1942: „. . . За месец дана . . . произведе се 3.300—3.600 тона бакра . . ,"[22]).

Инжењер Ханс Кребс, један од немачких директора Бора, пише 24. јула 1942:

„Међу радницима је у последње време приметан пасиван отпор. Многе сметње које су настале, такође, указују на акте саботаже, који упркос надзору погона од стране рудничке страже могу да се врше, пошто није могуће један тако пространи комплекс предузећа, као што је Бор, надгледати на свим тачкама. Српски радници су увидели да немачки Вермахт није до сада био у стању да победи „банде". Због тога се данас појачава отпор читавог народа на свим подручјима, утолико више што привредни живот све више доспева у неред и вредност српске валуте све више опада"[23]).

Снаге окупатора и квислинга — репресалије

У време када партизанске јединице у зајечарском округу нису имале много бораца, и када је партијска организација радила у условима жестоког терора, окупатори и квислиншке снаге настојале су да оснаже своје позиције.

Почетком јануара 1942. стигле су на овај терен некејединице I бугарског окупационог корпуса (око 25 хиљада војника), под командом генерала Николова, са штабом у Нишкој Бањи[24]).

22. Текст извештаја Франца Нојхаузена (главног опуномоћника за привреду у Србији) за јули 1942. — део о Бору гласи:

„Ангажовањем свих снага и захваљујући крајње успешној сарадњи Акционарског друштва „Пројсаг" и „Мансфелд", успело је да се потпуно разорен комбинат у сразмерно кратком времену опет пусти у погон и да се при томе повећа и његова производна моћ. Највеће потешкоће при томе биле су да се, приликом набавки нових машинских уређаја, премосте, услед немира и невремена, врло отежане могућности транспортовања. Последњих дана октобра 1941. године могло се опет започети са експлоатацијом руде; у првој половини новембра 1941. топионица је опет пуштена у рад, пре свега опет само за производњу бакренца. После довршења новог конвертер-уређаја било је омогућено да 8. априла 1942. године, дакле после тачно једногодишњег прекида, започне са производњом блистер бакра. Комбинат данас дневно ископа 1500 т руде и за месец дана произведе 3.300 — 3.600 т бакра . . ."

23. Др Живко Аврамовски „Трећи Рајх и Борски рудник", Бор, 1975.

24. О војном поседању источне Србије од стране бугарских трупа, командант Србије генерал Бадер обавештава 30. децембра 1941. одговарајуће немачке органе у Србији.

„Бугарске јединице потчињене су мојој команди и употребљене су за читаво војно поседање. Немачка војна управа остаје и даље непромењена. Мени потчињене фелд и крајскомандантуре искључиво су моји органи у територијалном и управном погледу. Бугарске јединице су обавештене да поштују заповести фелд и крајскомандатуре које се односе на

Једна дивизија овог корпуса распоређена је у делу источне Србије. За поједине акције „одмазде" Бугари су доводили и друге трупе. На пример, у Калну — 25. пук из Сливена, 3. пук из Белограчика и 1. полицијски батаљон.

И немачки окупатор довлачи овде нове јединице. Опуномоћени командант Србије у акту од 21. новембра 1941. (преглед војног осигурања најважнијих рудничких погона у Србији) наводи: За обезбеђење рудника коксног угља (Подвис и Тресибаба) и железничке пруге Ниш — Зајечар . . . 3. чета 920. ландесшицен батаљона . . . ојачати снаге у Књажевцу". Оперативно одељење команде Југоистока 2. децембра 1941. истиче да су за заштиту Бора ангажована два батаљона 741. пешадијског пука и 1500 белогардејаца Руског заштитног корпуса.

Такође и две чете у реону Ђердапа[25]). У Кладову је од маја 1942. радила испостава Гестапоа.

Четничке јединице Косте Пећанца бројале су сада 600 — 700 људи, од чега у Крајини око 120, на терену Бољевца и Бора 450, а у Тимоку и Заглавку 100 четника. У формирању су биле још две четничке групе од по 100 људи у Зајечару и Неготину (како је то Недићу референсао командант Окружног центра Зајечар, генерал Јован Прибић).

Снаге жандармерије, касније Српске државне страже (СДС), биле су углавном исте као и раније, 500 — 600 жандарма, да би се према немачким подацима од 31. марта 1942. тај број попео на „946 војника и 58 официра на подручју округа зајечарског"[26]). Тај број се (према стању од 19. августа и 2. септембра 1942) још повећао на укупно 1491 припадника СДС који су били овако распоређени: Зајечар 93, Бољевац 62, Јабуковац 63, Књажевац 68, Кладово 63, Салаш 65, Доњи Милановац 64, Неготин 66, Андрејевац 66, Бор 26 (без граничне страже и посада по неким селима). О томе мајор Гец (из немачке „заштитне полиције") извештава 2. септембра 1942: „СДС је израсла у моћан инструмент српске владе . . . у борби против комуниста .. .".

Стварањем окружних начелстава крајем 1941. Недићева влада настојала је да ојача свој утицај у земљи, са главним циљем: уништити народноослободилачки покрет. Окружни начел-

управне односе . . . Ја чиним одговорним фелд и крајскомандатуре за безусловно извршење својих задатака у односу на бугарске трупе . . . Услед запоседања једног одређеног подручја бугарским трупама, велике су политичке тешкоће Недићеве владе у односу на српско становништва. Углавном, зависиће од промишљености надлежних фелд и крајскомандантура да се становништву објасни да се ради о чисто војничкој, а не политичкој или управној мери. Фелд и крајскоманданти, у њеном тешком задатку, могу у сваком случају очекивати брзу помоћ и одлуку од мене и од мени потчињених штабова . .."

25. У наређењу које је 31. марта 1942. од своје више команде добила немачка 704. посадна дивизија, поред осталог стоји: „Дунавско обезбеђење код Текије остаје и даље . . . Додела руских јединица за заштиту привредних објеката за област Кучево — Мајданпек узета је у изглед од стране више команде".

26. Реч је о извештају команданта Србије — команданту Југоистока (31. марта 1942).

ници добили су ранг бригадних генерала. Зајечарски окружни начелник постао је потпуковник бивше југословенске војске Владимир Нешковић. Он 15. јануара 1942. извештава Министарство унутрашњих послова: „Нарочиту сам пажњу посветио гоњењу преосталих комуниста . . .". Он не верује многим дотадашњим општинским управама, па јануара и фебруара 1942. смењује 40% председника општина у зајечарском округу, укључивши и општинску управу у Књажевцу.

Најсуровије мере одмазде Немци су искалили на похваташним борцима Крајинског, Звишког и Мајданпечког партизанског одреда. Од 29. октобра до краја новембра 1941. у Бору је стрељано или обешено 50 партизанских бораца[27]).

У исто време Немци су у Бору предузимали најригорозније мере да спрече могући отпор радника. Командант места у Бору (капетан Шварц) 1. априла 1942. упућује „обавештење цивилном становништву у и око рудника бакра Бор" у коме стоји:

„Ради обезбеђења јавног мира и сигурности привреде, око рудника бакра Бор су одређени одсеци запречавања који се протежу од суседних висова па докле поглед досеже у претпоље. Ступање на подручје ван јавних путева дозвољено је само лицима и групама јачине до три лица која се пријаве надлежним стражама. Опасна је свака самовоља. Истурене страже и патроле које контролишу терен имају наређење да без упозорења отворе ватру на оне који поступају противно наређењу . . . Сва лица која су запослена у рудницима изван Бора и у Бору морају при доласку на рад и при одласку кући користити најкраћи јавни пут, по мраку носити светиљку (од заласка до изласка сунца) и избегавати скупове на путу. Сва лица која се приближавају месту Бор морају имати важећу исправу која носи потпис рудника и командира, као и легитимацију са фотографијом. На позив страже или патроле треба се одмах зауставити и избегавати сваки сумњив покрет. Одмах ће бит отворена ватра! .. .".

Немачки штаб 704. посадне дивизије (5860 људи), са командантом генерал-мајором Хајнрихом Боровским, почетком 1942. процењује даљу улогу дивизије и у овом делу Србије:

„Ситуација на подручју дивизије није се у потпуности смирила. Делатност банди се смањила једино услед пожњевених (обраних) кукурузних поља, опалог шумског лишћа и наступања зиме . . . Према искуствима из прошле године може се очекивати да устаници дејством већих јединица Вермахта нису уништени него само расцепкани и да ће користити зиму да би се поново прикупили, расподелили, преоружали. Они ће затим поново у пролеће .. . почети са акцијом великих размера . ..".

27. О убијеним партизанима у Бору видети прилог бр. 12.

Партизанска реч народу

Поред партизанских акција, које су најбоље сведочиле о неуништивости ослободилачког покрета, реч бораца, жива и писана, храбрила је људе погођене тешким немачким репресалијама, често збуњене приликама у земљи и свету.

Немци су били дубоко у Русији, остали савезници у дефанзиви, борбе у већем делу Србије су слабиле, а реакција је јачала. У летку који је ОК КПЈ издао у децембру 1941. под насловом: „Наставља се јуначка борба наших партизана", каже се између осталог: „Прошло је пола године како се Србија умирити не може . . . Храбри партизани! Ви сте до сада дали драгоцене жртве . . . Ви сте постали љубимци народа . . . Не дајмо непријатељу предаха . . . Комунисти морају и даље делом и радом доказивати своју решеност и на највеће жртве. Ми водимо праведну народноослободилачку борбу и зато ћемо победити . . .".

Требало је онемогућити непријатељске покушаје стварања радних логора и што више окупљати омладину у партизанске одреде. У прогласу са потписом „Народноослободилачки одбор за Тимочку крајину", издатом почетком 1942. године, каже се: „У неједнакој борби . . . највише жртава дала је наша омладина . . . Недићевом мобилизацијом „за обнову Србије" треба да се дотуче оно што фашистичким господарима није пошло за руком . . . Какву ће одлуку донети потомци Хајдук Вељка? . . . Омладино . . . Теби је место у редовима партизана. . . .!".

Почетком 1942. године партизани се обраћају народу Тимочке крајине, пре свега сељацима који су били најтеже погођени пљачком пољопривредних производа:

„Немачки фашистички разбојници и његове слуге Недић, Љотић и Пећанац спремају се да вас сасвим опљачкају одузимањем стоке, жита и кукуруза . . .

Они траже недељно из сваког села по неколико говеди, без обзира што би за кратко време наша села остала без стоке а тиме и без хлеба . . .

Браћо сељаци Тимочани и Крајинци! Останите верни херојској борби српског народа. Не дајте своју стоку и храиу окупатору и његовим псима! Ујединимо се без обзира на политичке партије у моћни, јединствени народноослободилачки фронт, да заједно са партизанским одредима, заједно са осталим народима Југославије, уз помоћ Совјетског Савеза, Енглеза и осталих савезника, извојујемо већ блиску победу над крвавим фашистичким разбојницима и његовим слугама".

Упоредо са крајем фебруара 1942, сељацима упућује позив у нове борбе:

„Другови и браћо сељаци . . . Данас када је . . . Хитлеру и његовим слугама из часа у час све мање војника јер их на источном фронту братска руска Црвена Армија немилосрдно истребљује и гони на повлачење . . . он тражи помоћ од својих верних слуга у окупираним земљама. Тако се и он код нас у Србији обратио Недићу, Љотићу и Пећанцу и њиховим помоћницима . . . Почела је хајка на слободољубиви српски народ како би га било

на који начин преварили и натерали да гине за њихове разбојничке интересе . . .

Друже и брате сељаче. Ти си чуо и знаш да се ево годину дана у шуми боре најбољи синови српског народа. Они су се до данас јуначки борили и са успехом наносили бројнијем непријатељу осетне губитке. У тим борбама они су дали и драгоцене жртЕе — своје најбоље другове, а те жртве нису слабиле већ су из дана у дан јачале њихове редове, јер су њима прилазили најпоштенији и најборбенији синови народа. Будите спремни да на позив својих најбољих синова, српских партизана, пођете сви као један, у последњи и одлучни бој!".

Настојало се обавестити народ о партизанским акцијама у свим крајевима Југославије (крајем априла 1942):

„. . . Исто тако како пропадају Хитлерове банде на источном бојишту, растурају се и смањују плаћеничке банде по окупираним крајевима Југославије. Партизанске борбе у целој Србији узимају све више маха. Већи део Херцеговине, Босне и Црне Горе налази се у рукама народа. Окупаторске и плаћеничке групе држе се још по градовима које су непријатељи заузели . . . 25. априла партизански одреди Тимочке крајине упутили су писмо командантима четничких одреда да предају оружје и да се врате кућама. Позиву се одазвало око 120 четника. Тако да је од преко 200, колико их је било у Књажевцу, сада остало свега 80 . . .". Следи потпис — „Партизански одред Тимочке крајине".

Фебруара 1942. партизани се обраћају омладини:

„. . . Какву ће одлуку донети потомци Карађерђа, Танаска Рајића, Хајдук Вељка и других народних великана, пита се сваки поштени Србин?

Омладино, у тебе су упрте очи целога света! Да ли за тебе постоји други пут од пута борбе за ослобођење и националну независност иашег народа. Не, теби је место у редовима партизана, који се већ боре широм земље, и који својом борбом пишу светле странице наше историје. Дошао је час, омладино, да одужиш свој дуг пред народом, дошао је дан да устанеш листом против окупатора и њихових слуга . ..".

Ови и други леци, значајне поруке једног времена, умножавани у стотине и хиљаде примерака, били су у данима бесомучне непријатељске пропаганде, уз живу реч активиста НОП-а, прилог очувању борбеног духа у народу на који су се ослањали партизански одреди.

Титова писма из Босне

У време напора партијске организације у Тимочкој крајини да у знатно отежаним условима одржи борбени дух у народу и ударну снагу својих знатно смањених партизанских јединица, долази до познатих Титових писама из Босне, припремљених у Чевљановићима, затим у ослобођеној Фочи, а упућених јануара 1942. Покрајинском комитету КПЈ за Србију. У тим документи-

ма реч је о задацима органа НОП-а на ширем подручју источне Србије (мисли се и на југ), али и у Тимочкој крајини.

У Титовом писму упућеиом 8. јануара 1942. из Чевљановића у Босни Главном штабу народиоослободилачких партизанских одреда за Србију стоји између осталог (реч је о груписању партизанских снага у целој Србији):

„У источној Србији треба обавезно формирати три оперативна подручја — руководства: Прво, почевши са сјевера до планине Ртањ, обухватајући моравску и тимочку долину. Друго, од Ртња до Суве планине, обухватајући долину Нишаве и котлине Књажевац и Соко бања. Треће, од Суве планине до ријеке Пчиње. За све ове три групе може се одредити једно оперативно руководство које би било негде у околини Ртња . . .

Ако за сада у појединим наведеним теренским областима не постоје одреди, ви морате тамо пребацити поједине групе с осталих сектора. Око тих група, које представљају језгро, формираће се наши нови партизански одреди . . .

Ви видите да морате посветити велику пажњу источној Србији и предјелу Копаоника. Тамо се обавезно морају формирати и образовати партизански одреди".

У овом писму се наводе и задаци за све партизанске снаге у Србији (па и за источну Србију):

„Наведени одреди и групе добијају директиве за рад за један дужи период; с тим групама немогуће је брзо општити, због тешког терена и спорог одржавања веза. Због тога се оставља старјешинама тих формација пуна иницијатива за рад. Сусједне формације морају међусобно одржавати чврсту везу. Општи задаци свих ових одреда и група јесу: 1. Темељито рушење свих комуникација и телеграфско-телефонских веза ... 2. На свим путевима постављати засједе наносећи непријатељу губитке ... 3. Дочекивати и сузбијати непријатељске казнене експедиције. 4. У географским областима искидати везе између вароши ... 5. Чишћење терена од четника и сузбијање њихове пропаганде. 6. Ликвидација петоколонаша, шпијуна ... 7. Развити јаку пропаганду, нарочито у заосталим крајевима . . . Прирећивати културне приредбе ... 8. Спречавати пљачке, отимачине и ко се у овом ухвати јавно га стрељати. 9. У извршавању ових задатака одреди се морају потпомагати. . . 10. При извршењу свих ових задатака увијек се старати да наметнемо непријатељу борбу тамо где ми желимо .. .".

У писму које је Тито упутио јануара 1942. године (опет из Чевљановића у Босни) Окружном комитету и инструктору ПК КПЈ за Србију Милошу Минићу, у коме се дају детаљна упутства и материјал за партијска руководства у Србији, истиче се: „. . . Уколико успоставите везу с Београдом и пошаљете овај материјал, ставите им у задатак да исти пошаљу у источну Србију".

А у писму из Фоче од 27. јануара 1942. упућеном секретару ПК КПЈ за Србију Благоју Нешковићу, као одговор на Нешковићев извештај од 9. јануара 1942. о ситуацији у Србији — Тито између осталог пише:

„У пези са сзе већом активношћу наших партијских организација и партизанских одреда у источној Србији, окупатор и његове слуге били су принуђени да потраже новог савезника за гушење народпоослободилачког устанка нашег народа. . ." (реч је о окупацији источне и југоисточне Србије од стране бугарског окупационог корпуса са три дивизије). И даље: „Сада више него икада радити на учвршћивању и проширивању партизанских одреда у источној Србији. У борби против непријатеља скупити све што је спремно да се бори. Од села до села, од града до града ићи и позивати на оружје објашњавајући наш став и циљ борбе. Извлачити раднике из градова и упућивати их у партизанске одреде. Тиме не само да ће се појачати одреди, него ће и радници бити заштићени од масовних покоља и концентрационих логора. Мобилисати све родољубе спремне да узму учешћа у народноослободилачкој борби. С конкретним чињеницама раскринкавати све противнародне елементе и издајнике ослободилачке борбе . . . Повезати се са бугарским војницима и позвати их да престану бити оружје у рукама реакционарне бугарске владе . . . Појачати и политички осамосталити Секретаријат ПК за источну Србију . . .; осим тога нарочита пажња мора се посветити јачању партијских организација и партизанских одреда у Тимочкој крајини. Радити на што бржем подизању на устанак народа тога краја и читавог зајечарског округа. Народ тога краја треба подсјетити на његову славну борбену прошлост, која ни овога пута не смије бити засјењека . . .".

Везе са Покрајинским поверенством за југ Србије (образованим у јануару 1942) ојачане су, после извесног прекида због снежних наноса. Секретар тог поверенства Василије Буха, у неколико махова долази на терен Тимока. Он, извештавајући 21. фебруара 1942. Покрајински комитет КПЈ за Србију, између осталог јавља^ „. . . Расположење је на страни партизана. Ми ћемо овде са Бобијем и осталим друговима предузети све мере да се развије и размаше већа активност, кроз акције и прибирање свих борбених снага за ослободилачку борбу". У писму од 28. фебруара 1942. године секретар Покрајинског поверенства пише ПК-у: „Изгледи су да ће они изнапредовати у сваком погледу . . . Народ све више спомиње партизане и говори да ће им се на пролеће придружити".

НАЈТЕЖИ ДАНИ РАТА

После зиме 1941. године у највећем делу Србије знатно је сужена масовна база на коју су се партизани ослањали. Застрашивање народа, пребијање и одвођење у логор многих партизанских сарадника, запоседање од стране Српске државне страже и четника готово свих већих села, отежало је развој народноослободилачког покрета и опстанак партизанских јединица и у Тимочкој крајини.

Пламен оружане борбе против окупатора се ипак није гасио, упркос настојањима непријатеља свих врста да током 1942. године вишенедељном жестоком офанзивом дотуку мале партизанске чете у источној Србији. Суров терор поколебао је само неке појединце у партизанским редовима и по градовима и селима. Привrженост народа борби против окупатора исказивана је и даље у многим насељима од Тимока до Дунава.

Крајем 1942. године у Тимочкој крајини појављује се и нов противник народноослободилачке борбе: четници Драже Михаиловића. О њима је Окружни комитет КПЈ упозоравао: „Шака издајника из редова официрске клике Драже Михајловића омета стварање јединственог Народноослободилачког фронта Тимочана и Крајинаца . . .". После издаје учињене крајем 1941. у западној Србији, ови четници су сада и у источној Србији угрожавали борбу против окупатора.

Пламен борбе није се гасно

Између села Мањинца и Дебелице, у Тимоку, према планини Тупижници, обележавајући међународни дан 1. мај, Књаже-

вачко-бољевачки одред је преименован у Тимочки партизански одред. Говорио је секретар Окружног комитета Добривоје Радосављевић. На приредби која је том приликом одржана професор Предраг Костић прочитао је први пут своју песму посвећену палом секретару ОК КПЈ Миленку Брковићу („Пркос цвет те роди . . .").

У мају 1942. Тимочки партизански одред углавном се кретао по Тимоку и Заглавку и вршио мање акције, кидао телефонске везе, спаљивао општинске архиве, разоружавао четнике. Тако су 5/6. маја разоружали четничку стражу у Влашком Пољу, 8. маја у селу Васиљ спалили општинску архиву и разоружали групу Пећанчевих четника, а четовођу казнили смрћу. Слично су, 14. маја, учинили у селу Ласову, у бољевачком крају, а 18/19. маја код Чокоњара, према Крајини, група бораца исекла је телефонске стубове поред пруге Зајечар — Неготин.

Окружни начелник из Зајечара извештавао је, преувеличавајући бројке, Министарство унутрашњих послова: „На дан 15. маја 1942. дошли су у село Ласово око 100 партизана ...".

У ноћи између 24. и 25. маја делови одреда сишли су на пругу Зајечар — Параћин и трећи пут од почетка устанка минирали железнички мост између Боговине и Бољевца. И то у крају где је непријатељ после паљења Злота и Подгорца у 1941. години свим силама настојао да протури лажи о „реду, раду и миру" под скутом окупатора.

Саобраћај је био прекинут неколико дана.

Затим, 8/9. јуна, спалили су архиву у селима Бучје и Зубетинац, а 12. јуна у Илину код Бољевца похватали групу четника. Тројицу су казнили смрћу, а 20 силом мобилисаних сеоских стражара разоружали.

Ујутру 15. јуна 1942, у време када су недићевске новине на сав глас објављивале да су „партизани током протекле зиме уништени", Тимочки одред (један део, који је водио Милан Цојић зауставио је путничко-теретни воз на прузи Параћин — Зајечар у железничкој станици Суваја. Већина бораца била је у заседи са обе стране пруге, ударна група припремала се да заузме локомотиву, а комесар одреда Момчило Сибиновић упао је у железничку станицу и наредио шефу да „прими" воз који је управо долазио из оближње станице Обрадове Столице. Чим је композиција ушла у станицу, један борац ускочио је у локомотиву. Неколико партизана истовремено је почело да претреса вагоне. Наишли су на шаролико друштво: белогардејци, Немци, делови бугарске „ловне роте" специјално обучене за борбу против партизана, жандарми, четници, агенти . . .

Белогардејци су ужурбано скидали шињеле, бацали еполете и оружје. Просто су се утркивали ко ће се пре предати партизанима. Жандарми су покушавали да се на брзину пресвуку у цивиле. Неким агентима вирила су леђа испод клупа. Приликом легитимисања нађена су и двојица гестаповаца — Немаца.

Народ је изнео из вагона оружје и пошиљке шећера и пиринча за бугарску војску. Партизани су намирнице одмах поделили сељацима из оближњег села Кривог Вира.

Машиновођа је, затим, ио наређењу претумбао композицију. Онда је командир Цојић наредио шефу станице да саопшти суседној постаји: „Воз неће стићи, обавестите Немце да су то урадили партизани".

Непријатељ је имао укупно 19 мртвих и 8 заробљених војника[1]). Међу заробљенима је био и доктор Валдемар Мељник који је у Бору учествовао у стрељању група заробљених партизана Крајинског и Мајданпечког одреда.

Покрајински комитет КПЈ за Србију је у писму Окружном комитету За.]ечар од 12. јула 1942. оценио ову акцију:

„Акција извршена код В. Суваје је добра. Тако треба продужити. Правилно сте поступили, само сте требали на збору да позовете раднике да се придруже партизанима, без обзира на то колико би се њих одмах придружило . . .".

И радио-станица „Слободна Југославија" емитовала је вест о овом успешном партизанском подухвату.

После тога су делови 704. немачке посадне дивизије преузели обезбеђење пруге Зајечар— Параћин[2]), а Бугари пругу Ниш — Прахово. Окупатор је био изненађен појавом партизана у бољевачком крају. Четници су, у страху, све сељаке ставили под сумњу[3]).

1. Команда Српске државне страже послала је 16. јуна извештај:

„Око 5 часова изјутра група од 80 — 100 комуниста, обучених већином у униформама бивше југословенске војске са петокраким звездама, на шајкачама, отишла је на железничку станицу Мала Суваја (пруга Параћин — Зајечар). Наоружани аутоматским оруђем, као и пушкама, бомбама и револверима комунисти су најпре опљачкали железничку станицу, а затим демолирали шине у дужини од 200 метара иза излазне рампе. Ово су све учинили пре доласка путничког воза из Параћина, тако да када је овај воз стигао у 7,46 часова исти су опколили и са упереним пушкама и пушкомитраљезима упали међу путнике, наредивши им да сви који имају оружје исто одложе а затим изиђу. Међу путницима налазило се 6 стражара пољске страже из Параћина, 7 наоружаних бугарских војника, 6 Руса из руског корпуса и 5 подофицира из зајечарске чете . . . један потпоручник среског граничног одреда у Зајечару . . . Пошто су униформисана лица одложила оружје, комунисти су наредили свим путницима да изиђу из воза, после чега су машиновођи наредили да целу композицију пусти пуном брзином у правцу демонтираних шина, услед чега је дошло до исклизнућа локомотиве и три вагона . . .".

2. У извештају команданта Србије генерала Бадера, команданту Југоистока (20. јула 1942) о акцији код Суваје, стоји: „Рушење које су устаници извршили код Кривог Вира (пруга Параћин — Зајечар) тако је велико да још није успостављен директан саобраћај".

3. Четнички војвода „Милисав Параћински" шаље 28. јуна 1942, у име четничког одреда „Ц) 72", писмо Главном штабу свих четничких одреда у Србији, у коме између осталог наводи:

„1. Сви колибари сељаци среза бољевачког ... активно помажу комунисте .. .

2. У свакој колиби коју сам претресао нашао сам да има готовог брашна од 150 — 600 кг, сира 20 кг, а ни у једној колиби нема више него 2 — 3 члана на храни . .. Очигледно се вишкови чувају за партизане.

3. Дошао сам до убеђења да су сељаци преко дана на свом редовном послу, а ноћу одлазе на зборна места и са партизанима врше нападе.

4. Имам основа подозрењу . . . да је железничко особље на прузи Параћин — Зајечар у потпуној сарадњи са партизанима . . .

Тимочки одред, који се затим упутио према Крајини, сукобљује се 30. јуна пред вече са одредом СДС од 40 жандарма, на Буковој глави, близу Салаша. Чим су се жандарми појавили, већи део одреда заузео је положај изван дотадашњег логора, у коме је борбу примила само једна десетина. За време пуцњаве погинули су командир одреда СДС и један жандарм, а остали су се разбежали[4]).

Одмах је извршена концентрација жандармских и четничких снага, с намером да се партизани опколе и спрече у продору ка Крајини.

Одред је стога извршио нов покрет, разбио четничку заседу код белоречког моста и, пролазећи крај самог Бора, преко Стола, Црног врха, злотских и подгорачких планина и неких бољевачких села, вратио се у Тимок, на Тупижницу. Овај покрет партизанског одреда и неке његове мање успутне акције добро су примљене у селима око Борског рудника и у Крајини. Нарочито је повољно одјекнула вест о поразу жандарма из Салаша који су се били прилично осилили, јер партизански одред ту није навраћао неколико месеци. Тимочки партизански одред је наставио са нападима.

Окружно начелство Зајечар извештава о партизанским акцијама у Тимоку и околини у првој половини јула 1942. године:

„Ноћу између 1. и 2. јула т. г. осамдесет партизана дошли су у село Бели Поток . . . одржали збор . . . Ноћу, између 2. и 3. јула једна група партизана од 80 на броју упала је у село Сврљишка Топла, скупили грађане и одржали збор . . . Ноћу, између 5. и 6. овог месеца једна група партизана од 30 на броју напала је село Жлне, спалила општинску архиву . . . Ноћу између 9. и 10. овог месеца, у 21 час, једна група партизана од 20 људи напала је на општинску зграду у село Јабланици, разоружала општинску стражу . . . спалила општинску архиву . . .".

„Аћимовићева офанзива"

Дванаестог јула 1942. почео је велики покрет жандарма, бугарских војних јединица, љотићеваца и четника, са намером да се око Ниша и према Књажевцу униште партизански одреди. Недићев министар унутрашњих послова Аћимовић изјавио је 8. августа: „И поред опсехших мера које је влада предузела за рашчишћавање остатака комунистичких банди, ипак је овима успело

6. .. . Партизани су одржали говор следеће садржине:
„Другови и другарице, идите кућама и реците овим немачким плаћеницима — петоколонашима (показујући на наше војнике) да смо ми ослободилачка војска, уловили смо онога кога смо тражили . . .".

4. О сукобу на Буковој глави в. д. команданта Српске државне страже, пуковник Јонић извештава 2. јула 1942:

„30. јуна о. г. око 18 часова сремски пољски одред из Салаша дошао је у сукобу са комунистичком бандом, око 30 — 40 бандита, код Букове главе, кота 504 — 7 км југозападно од Салаша срез крајински. У борби погинуо је један поднаредник, а командант сремског пољског одреда жандармеријски поручник Обрадовић тешко рањен у стомак . . .".

да се у горњем делу источне Србије групишу и створе доста јаке партизанске одреде. Да би ликвидирали и остатке ових банди и завела ред . . . влада је ових дана предузела акције чишћења у овим крајевима. . .".

Тимочки партизански одред сазнао је на време да се припрема нови непријатељски напад. По обавештајној линији, преко капетана СДС Јована Тошића[5]), који је у Нишу успешно радио за народноослободилачки покрет све док није откривен и убијен, приспели су подаци о намерама непријатеља.

Важно је било избећи веће сукобе са кудикамо надмоћнијим непријатељским снагама од око 2000 људи, које су могле да нанесу тешке ударце одреду. Покретљивост је сада била потребнија него икада раније. ОК КПЈ је решио да се Тимочки одред подели на три мање чете: Бољевачку (25 бораца, командир Јован Кецман, политички комесар Милорад Бисић, партијски руководилац Витомир Раденковић), Тимочку (30 бораца, командир Стеван Ђорђевић, политички комесар Момчило Сибиновић, члан штаба Милун Минић) и Крајинску (12 бораца, командир Воја Јеленковић, политички комесар Предраг Костић, партијски руководилац Сретен Вучковић), са задатком да на различитим теренима маневришу испред непријатеља, а после да постану у своме крају окосница нових, јачих, партизанских одреда[6]).

Крајинска чета је кренула у правцу Дунава.

Покрајински комитет КПЈ за Србију је у вези са овом „казненом" експедицијом писао 10. августа 1942. Окружном комитету КПЈ Зајечар:

Садашња експедиција на челу са Аћимовићем је карактеристичиа по томе што се види колико је непријатељ слаб и осетљив на ваше акције те је приморан да се служи најподли-

5. Јован Тошић, судски капетан бивше југословенске војске (родом из околине Бољевца), радио је у Команди СДС у Нишу. Био је у вези са нишком партијском организацијом и чинио значајне услуге НОП-у. Откривен у том патриотском раду подвргнут је (са супругом Загорком, професорком Трговачке академије) страховитом мучењу од стране Немаца и квислинга. Обоје су затим стрељани, Јован 1942. у Јајинцима, а Загорка 1944. на Бубњу код Ниша.

6. Састав Крајинске, Бољевачке и Тимочке партизанске чете у лето 1942. делимично је реконструисан (на основу сећања неких од ондашњих чланова штабова ових чета):

Крајинска чета: Војислав Јеленковић, Предраг Костић, Сретен Вучковић, Радомир Јовановић, Чедомир Вељковић, Сава Младеновић, Алекса Станисављевић, Милан Страиновић, Мирко Петровић, Михајло Туртић, Сретен Цвијић и Александар Милићевић (не зна се за име још једног или два борца).

Бољевачка чета: Јован Кецман, Милорад Бисић, Предраг Раденковеђ, Милан Цојић, Миодраг Цојић, Мирко Бабић, Никола Пилипов, Бранко Милошевић, Жарко Ковачић, Властимир Николић, Радојица Ђуровић, Недељко Гундељ, Божо Кораћ, Ивко Ђоловић, Драгољуб Милетић, Драги Станковић, Стојан Хајдуковић, Бошко Османовић и др.

Тимочка чета: Стеван Ђорђевић, Момчило Сибиновић, Милун Минић, Љуба Радуловић, Милан Пунчић, Момчило Велојић, Владимир Живковић, Раде Ћирковић, Новица Николић, Жарко Жикић, Крста Радосављевић, Љубица Радосављевић, Витомир Станковић, Радисав Јегличић, Грујица Вељковић, Света Милосављевић, Милорад Миленовић и други.

јим средствима да би поколебао, преварио и застрашио народ вашега краја (летци, обећања, уцене, претње бугарском окупацијом, издржавање казнених група, сеоске страже, паљевине, стрељања и прогони у конц. логоре) . . . Наши партизански одреди на промењену тактику непријатеља морају одмах одговорити својом променом тактике. Проучити нову тактику непријатеља поседања села, стварања заседа и вршења разних притисака на сељаке, наши партизани морају стварно прећи на партизански начин ратовања, на сталне покрете, на изненадне препаде на непријатеља и његове комуникације, на стварање вештих и честих заседа непријатељу, да се служе лукавством и новим препадима тамо где је непријатељ најслабији и где се најмање нада . . .".

Јединице СДС, у честим групама од по 50 до 100 жандарма, љотићевци и четници претресали су током целог августа 1942. село по село, шуму по шуму, остављајући уз пут посаде. Неочекивано су се враћали на поједине терене и запоседали мостове, изворе и места погодна за бивакowање. Блокада је била потпунија него икад раније. Свакодневно су гинули најбољи партизански борци, убијани по селима чланови месних десетина, прогањане су породице партизана.

Бољевачка и Тимочка чета сачекале су офанзиву више села Радичевца, на обронцима Старе планине, близу бугарске границе. Чете су у шуми остале два дана и једну ноћ, без хране и воде. У току друге ноћи, када је први ред Бугара и жандарма стигао већ на домак чете, партизане је лугар из Радичевца Гаврило Живковић извео иза леђа надмоћног непријатеља.

Бољевачка чета се тада упутила преко Радичевца и Татраснице (ту се сукобила са жандармима) до Балта Бериловца и Калне, преко нове демаркационе линије према Бугарској, а одатле назад, где је код Влахова, приликом покушаја да успостави везе са сврљишким партизанима, наишла на заседе. Потом је Бољевачка чета, после кратког сусрета са Тимочком четом, кренула ка Тупижници. Чета је најзад прешла у бољевачка села, где је за месец дана одржала више зборова и кажњавала народне издајнике, који су за рачун окупатора пљачкали жетву. Извршила је и један неуспео покушај минирања пруге Параћин — Зајечар.

При повратку ка Књажевцу Бољевачку чету су 10. октобра на Тупижници напале јаче жандармеријске снаге. Том приликом се већи део чете одвојио и прикључио Тимочкој партизанској чети, а мањи, са командиром Јованом Кецманом, продужио је ка бољевачком срезу.

Тимочка чета је у то време боравила око масива Расовати камен, одакле је вршила мање акције, спаљивала општинске архиве и уништавала петоколонаше. При нападу на жандармеријску станицу у Ошљану 19/20. септембра 1942. погинуо је члан штаба ове чете, истакнути комуниста Милун Минић[7]). Уз мање

7. Милун Минић, предратни судија у Андрејевцу, члан напредне породице из околине Чачка, био је овде у народу врло популаран. Када су се једном два сељака из Дреновца гложила у суду пред Минићем због „увреде" (један је другога назвао „комунистом"), Минић им је, мирећи их,

губитке, Тимочка чета је, захваљујући сталној подршци народа, успела да сачува ударну снагу. Неприлика је сада била у томе што су четничке јединице успеле да поседну нека села и у партизанском Тимоку.

Тешка ратна епизода

У другој половини октобра 1942. Тимочка чета и већи део Бољевачке чете нашли су се у близини села Бучја са групом бораца из Сврљишког и Озренског партизанског одреда, који су се овамо пробили после тешких сукоба и губитака претрпљених у Аћимовићевој офанзиви. На заједничком састанку 28. октобра прочитано им је писмо Окружног комитета Зајечар у којем им се препоручује привремено спајање у један одред. За команданта је одређен Ђорђе Крстуловић из озренске групе, његов заменик је постао командир из Тимока Стеван Ђорђевић, политички комесар Момчило Сибиновић, а партијски руководилац Милисав Игњатовић Јанко из Сврљишког одреда[8]).

Миодраг Станимировић је претходно, испред Окружног комитета КПЈ Зајечар, 13. октобра 1942. обавестио Покрајински комитет да у суседном спојеном Сврљишком („Нишавски") и Озренском одреду: „не постоји јединство, већ се гложе око руководства . . . нико од њих није имао овлашћење да створи партијско руководство одреда . . . Ово овлашћење дао сам Јанку до доласка делегата ОК, а руководио сам се тиме да се отклоне све несугласице око реорганизовања парт-ије и одреда које би само штетиле покрету".

У новом, новембарском, писму ОК КПЈ Зајечар јавља ПК-у: „Стање нашег одреда није баш најбоље . . . Што се тиче акција поставили смо да се што пре пређе на озбиљније ударе по непријатељу. А као предуслов тих акција мораће се извршити неке у циљу одевања и облачења, јер су другови у одреду остали скоро без обуће и одела. О проблемима у одреду још ћемо вам јавити док дођемо с њим у вези. Јављамо вам за сад да одред бивакује по појатама којих је све мање јер их раскривају и руше. Храна се прикупља од сељака. Немамо никакве нарочите предлоге и перспективе у вези са даљим опстанком одреда . . . А тешкоћа ће свакако бити доста .. .".

Стање у заједничком одреду Тимочана, Сврљижана и Озренаца било је у ово време одиста тешко. Ни Окружни комитег КПЈ није тада налазио како каже у писму, „нарочите перспективе".

одржао читаво предавање о томе ко су комунисти, тако да је „уврећени" на крају рекао: „Ако сам ја такав и могу да будем такав, онда нека ме је назвао комунистом, то је за мене част".

8. Покрајински комитет КПЈ за Србију је доцније, 18. новембра, у вези са Сврљишким и Озренским одредом јавио ОК КПЈ Зајечар: „Пошто сни немају везе са својим ОК, то смо решили да ви привремено држите везу са Сврљишким и Озренским одредом, да им помогнете да се учврсте . . .".

Заједнички одред кренуо је на марш преко Озрена ка Нишу и натраг у Сврљишке планине, сукобљавајући се уз пут са мањим групама непријатеља. Одатле је настављено ка планини Девици, затим у правцу Васиљских планина.

Члан штаба одреда Милисав Игњатовић, прекинувши везу са Окружним комитетом Партије, је сумњичењима прво створио тешку атмосферу у одреду, а затим је без утврђивања чињеница, немогућим оптужбама и подметањима, прогласио за непријатељске агенте и стрељао 16 бораца (већином чланове Партије и бораца из првих дана устанка), од којих 5 из Тимочке чете. Међу њима је био и истакнути првоборац Владимир Живковић;

Пошто је 19. децембра био разоружан и онемогућен да настави даље ликвидирање људи, партијска комисија је затим установила да је Милисав Игњатовић намерно прекинуо везу са Окружним комитетом да би несметано извршио своје недело.

Мада мотиви његових поступака нису могли бити сасвим расветљени, и мада се није сигурно могла утврдити његова веза са непријатељем, корени ових поступака налазили су се у његовом ранијем држању и раду, у потцењивачком односу према људима, у малтретирању и гажењу њиховог достојанства, неправедном кажњавању, као и у сталној манији гоњења која га је опседала. Још у зиму и у пролеће 1941/42. године, приликом петомесечног заједничког дејства Књажевачко-бољевачког и Сврљишког партизанског одреда, он је многим поступцима посебно нанео штете Књажевачко-бољевачком одреду. Поједини комунисти који су се тада супротстављали таквом односу били су први на реду приликом обрачуна који је он предузео.

Због ударaца које је овим неделом нанео одреду Милисав Игњатовић је осуђен и стрељан, а Покрајински комитет Партије одобрио је енергичан став зајечарског Окружног комитета[9]). На смрт су осуђени и саучесници Игњатовићевог злочина Ђорђе Крстуловић и Жарко Младеновић.

Ова страшна ратна епизода трајала је готово месец дана, доводећи мали партизански одред у врло тежак положај.

Политички утицај организације КПЈ и партизанских одреда

Партијска организација у позадини одреда суочила се у другој половини 1942. и у првим месецима 1943. године са новим искушењима. У целој Србији је знатно појачан терор окупатора и петоколоиаша. Непријатељ је знатне снаге бацио против партизанских снага у источном и југоисточном делу Србије. Поједи-

9. Поводом овог случаја на Окружној конференцији КПЈ одржаној У јуну 1943. заузет је следећи став („О злочинцу у одреду"):. . . . .Тај болесни тип загазио је у беспримеран злочин . . . Са до лудила болесном амбицијом Јанко је све који су му се супротстављали или чинили сумњивим — ликвидирао. Зато је после саслушања и признања несхватљивих зверстава Јанко (Милисав Игњатовић) стрељан . . .".

начне појаве деморализације наносиле су управо у то време озбиљне штете политичком угледу покрета. Уз све то ваљало је појачати утицај Партије у народу, отварати му перспективу даље борбе. У тој ситуацији главни ослонац партијског рада у позадини и у овом периоду били су срезови тимочки и заглавски, затим зајечарски и неготински, односно крајински срез.

Окружни комитет Партије био је знатно измењен. Добривоје Радосављевић је, према директиви ЦК КПЈ јула 1942. отишао у Македонију као инструктор ЦК[10]). Секретар ОК је постао Миодраг Станимировић, а чланови Живан Васиљевић, Александар Пекић, кога је са пиротског терена послало Покрајинско поверенство КПЈ, и Анастазија Јоцић из Ниша. Састав среских партијских руководстава остао је претежно онакав какав је био и раније, са мањим изменама. Веза са Покрајинским комитетом Партије није добро функционисала, изузев повремене измене писама[11]). То је у сложеним ратним условима знатно отежавало рад. Нису биле боље ни везе са суседним партизанским одредима. Партијска организација у округу морала се тако дуже ослањати углавном на своје снаге и процене.

Један од основних задатака Партије у лето 1942. године била је борба да се жетва сачува од пљачке. ПК је о томе упозоравао ОК Зајечар у писму од 12. јула: „Главно питање сада на коме треба да мобилишемо све наше политичке и војне снаге јесте одбрана жетве од пљачке окупатора и његових слугу . . . Уништавајте спискове и књиге . . . кварите вршаће машине . . . Наша Партија, наши партијци на том питању треба да окупе већину народа н

Оружане акције чета, које су упадале у села, онемогућавале рад окупаторских општинских управа и уништавале им зграде, значиле су реализацију ових упутстава. Чете и месне десетине забрањивале су рад пописивача и кажњавале их. У Црвење, Жуковац, Штрбац и нека друга села пописивачи нису уопште смели доћи. Села су била пуна партизанских летака са упутствима о чувању жетве, мештани су кришом врли жито најпримитивнијим средствима (Ошљане, Радичевац и др.).

Јула месеца 1942. ОК КПЈ и партизани Тимочке крајине упућују позив народу да сачува жетву од пљачке:

„. . . Немачки фашистички гадови, који поробише преко 300.000 Срба, који спалише толике српске куће, који завише у црно толике српске мајке, спремају се уз помоћ српских изрода Недића, Љотића, Пећанца и издајничких официра да вам одузму ваш хлеб. Спремају се да га извезу у Немачку да би прехранили побеснеле фашистичке војнике, који треба да издрже још који дан више у својим злочинима над братским руским народом и поробљеним народима Европе, а вас и цео српски народ да оста-

10. Видети прилог бр. 13.

11. Окружни комитет КПЈ Зајечар, новембра 1942. пише ПК-у: „Када шаљемо курира у Ниш нико га не чека . . . Тако је било и пре, па смо због тога изгубили везу више од месец дана и због тога не можемо ми на себе да примимо кривицу . . .".

ве да умирете од глади. Тимочаии и Крајинци! Не дајте ни грам жита! Скривајте своју жетву да вам је фашистички пси не нађу! . . . Повезујте се са народноослободилачким одредима Партизанске и Добровољачке војске Југославије, јер ћете само са њима удружени моћи да одбраните свој хлеб! Разарајте пруге, уништавајте возове, рушите мостове, јер ће се преко њих одвозити ваш хлеб, ваш труд и мука! Не дајте жетву! Скривајте жито! Остварите своје јединство! . . .".

У овом периоду пред партијском организацијом у Тимочкој крајини стајали су и други послови. Половином 1942. године 28. јуна Покрајински комитет КПЈ је јављао ОК-у:

„. . . Ваш одред сада има доста искуства . . . У Партији тамо треба да буду заиста најоданији и најхрабрији борци . . . По питању става према Бугарима . . . је потребно да ви агитујете... да тражите од њих да се не боре против партизана и нашег народа . . . Што се тиче дражиноваца, они се све више прибирају и организују, и то нарочито у оним крајевима где нису раскринкани . . . Конкретно, на терену поступајте онако ка"ко се они односе према нама и нашој борби . . . Одредите некога ко ће редовно и обавезно слушати емисије наше радио-станице . . . Једна је ујутру у 7,10 часова, а друга увече у 8,35 часова на кратким таласима од 40 метара. Тако ћете бити упознати са важним вестима и директивама . . .".

Ваљало је поново ојачати политички рад у Борском руднику, о чему је Покрајински комитет писао 10. августа 1942: „Треба испита-ти могућности контакта са радницима у Борском руднику, па ако би то било повољно, ми би неке другове послали на рад тамо ...".

Покрајински комитет КПЈ и 3. септембра 1942. инсистира на значају продора у Бор:

„. . . Бор и околина постају за нас сваким даном све значајнији. Зато главно тежиште вашег рада мора ту да је сконцентрисано. Уз помоћ ПП-а морате плански организовати тамо рад и слати партијце за појачање рада. Испитајте конкретно могућности и одмах предузмите шири политички рад у руднику и околини . . . Сада треба те везе учврстити и проширити. Створите посебну технику и појачајте агитпроп за Рудник и околину. Радите пажљиво и еластично. Пред вама су велике могућности. Издајте кратке, али језгровите летке упућене радницима у руднику и на изградњи пруге Бор — Жагубица као и осталом становништву, указујући им на горуће проблеме који их тиште и позивајући их на организовану борбу и активну помоћ партизанима. Ми овде од других људи, путника итд. сазнајемо шта се догађа у Бору и околини, а ви нас сасвим оскудно обавештавате . . .".

Више узастопних покушаја да се рад у Бору појача доживео је неуспех. Непријатељ је Бору посвећивао особиту пажњу и тешко је било продрети са стране. Везе из одреда са градом рудара биле су најчешће кидане. Уз то се ОК КПЈ у овој тешкој ситуацији више оријентисао на срезове где су оперисале партизанске јединице. Упућивање Крајинске чете у близини Бора помогло је нову активност међу радницима у Руднику бакра.

Тек пред крај 1942. годиие ОК КПЈ упозиаје ПК КПЈ за Србију о стању у Бору:

„. . . У руднику има око 15.000 радника. Радници су запослени на спољноповршински и унутрашњи рад . . . Капацитет вађења руде није још постигао предратни ниво . . . Услови за живот врло су лоши . . . Иначе у Бору влада одлично расположење. Редовно слушају емисије наше радио-станице „Слободна Југославија" и то усмено шире . . .".

Партијска организација у Тимочкој крајини улагала је сада нове напоре да ојача свој политички утицај у народу.

У августу 1942. деловао је Народноослободилачки одбор у Књажевцу (председник Јован Голубовић). Поједини чланови овог одбора били су повезани са симпатизерима народноослободилачке борбе. Одбор је на сопствену иницијативу оспособио „технику", па је пуних 26 недеља издаван „Недељни преглед вести", на основу радио извештаја. Овај јединствени листић објављивао је и локална саопштења, упозоравао грађане на рад појединих петоколонаша и писао о акцијама партизанских одреда у Тимочкој крајини. Лист је штампан у 100 примерака. Народноослободилачки одбор у Књажевцу радио је и на снабдевању и лечењу партизана[12]).

Крајем децембра 1942. у кући Велимира Петровића у Жуковцу образован је народноослободилачки одбор за ово село, који је у истом саставу деловао све до пролећа 1944. године, када су његови чланови похапшени. У исто време 1942. године образован је НОО и у селу Новом Кориту (у кући Петра Петковића). У неким другим селима Тимока и Заглавка претежно су деловали одбори народноослободилачког фонда (Ргоште, Жлне, Црвење, Локва, Горње и Доње Зуниче, Штипина, Поткрање и др.). У Црвењу је била и „техника" Среског комитета КПЈ.

Партија је тада упорно настојала да на линији народноослободилачке борбе окупи шири круг људи. Секретар ОК Партије Мија Станимировић разговарао је у том смислу и са старим радикалским прваком Ацом Станојевићем из Књажевца. У књажевачкој гимназији 1942. године организован је већи број омладинаца, спремних да сарађују у народноослободилачком покрету као чланови антифашистичког Српског народноослободилачког омладинског савеза. Том приликом образовано је среско руководство овог Савеза и издат први број листа „Реч омладине" (у 70 примерака). Петог јуна 1942. штампан је крај Књажевца и карактеристичан летак са потписом „Омладина Тимочког партизанског одреда" у коме стоји:

„. . . Ненародна влада издајника Недића, Љотића, Пећанца и других донела је низ нових уредби и закона . . . Донели су Уредбу о „обавезној радној служби", којом намеравају нашу омладину да одведу од свог огњишта, где би је у радним логорима могли лакше да фашизирају по примеру немачке омладине, која

12. Видети прилог бр. 14.

је научила само да рукује убиственим оружјем и да сеје смрт мирољубивим народима Европе . ..".

Септембра 1942. у Књажевцу је створено ново гимназијско руководство СКОЈ-а (секретар Мутимир Ђорђевић).

У исто време партијски рад у Крајини, око Неготина, настављен је са више интензитета. Тамо је још од почетка 1942. деловао Срески комитет КПЈ, а од лета је члан ОК Анастазија Јоцић стално боравила у Крајини. За секретара Среског комитета КПЈ дошао је у јесен 1942. Војислав Јеремић. Постављена је у Неготину и партијска „техника" у кући професора гимназије Петрашина Никитовића. Отада су редовно издаване „вести", а пре тога изашло је неколико бројева новина „Брковић — Црни", што је поспешило ширење истине о народноослободилачком покрету.

Скојевска организација у Неготину имала је у то време око 60 — 70 чланова, који су деловали у гимназији (пет актива), у Учитељској школи (три актива), у Средњој пољопривредној школи (четири актива), један актив међу избеглицама и један актив међу радничком омладином. Скојевци су слали партизанима лекове, намирнице и одећу, а располагали су и мањим наоружањем (ручне бомбе и револвери). Крајем 1942. у Неготину су из редова СКОЈ-а примљена у КП три члана, а петоро постају кандидати за чланове Партије. Партијска организација створена је и у Дому за омладину избеглице. У то време Стојанка Радосављевић је секретар СКОЈ-а у неготинској Учитељској школи, а Вера Марјановић председник Антифашистичког фронта жена у граду. Добрила Радосављевић радила је у техници Среског комитета КП.Ј Неготин, смештеној у селима Рајац и Рогљево. Међу члановима КП или кандидатима су Ђуро Свилар, Милош Бањац, Јован Нинић и др. У граду је реорганизован Народноослободилачки одбор. У селима Рајцу, Смедовцу, Рогљеву делују партијске ћелије и активи СКОЈ-а. Комунисти Момчило Ранковић и Миомир Радосављевић образују у лето 1942. године у Рајцу пет борбених група, у којима је било окупљено око двадесет омладинаца. И села око Салаша у Крајини, после страшног четничког терора, сада су се активирала у борби. Првоборац Крајинске чете из 1941. године Станоје Гачић носилац је акција у селима око Салаша.

У срезовима брзопаланачком, кључком и поречком, поједини симпатизери народноослободилачког покрета настоје да се у Доњем Милановцу, Јабуковцу, Брзој Паланци и Кладову бар у најужем кругу људи одржи вера у коначни успех партизанске борбе.

У Мајданпеку од јесени 1942. скојевска организација опет делује. Појава делова мале Крајинске партизанске чете у околини овог забаченог рудника, као да је оживела успомене на слободу из јесени 1941. године[13]).

13. Зимски сусрет са партизанима око Мајданпека описан је у прилогу бр. 15.

У средишту округа, у Зајечару, дејстовала је у овом периоду партијска организација и поред провале у њене редове септембра 1942.[14]). Она је уз помоћ многих симпатизера слала разни материјал одреду, обезбеђивала илегалне станове, помагала породице партизана, организовала саботаже у железничкој радионици за оправку локомотива и упућивала нове борце у партизански одред. Почетком 1943. оформљена је нова партијска ћелија у саставу Душан Ковачевић, секретар, чланови — Срба Бешир, Душан Павличић, Милан Фењац, Антон Шестан, Жива Милетић (касније и Вита Поповић), уз неколико кандидата и скојеваца.

У селима око Зајечара и према Тимоку — Рготини, Великом Извору, Горњој Белој Реци, Грлишту, Лесковцу, Шљивару, Заграђу, Вратарници, Грљану, Прлити, Боровцу, Врбици, Дреновцу, Дебелици, Николичеву, Новом Кориту, Ошљану и другим, радиле су омладинске или скојевске групе, многи политички активи, као и одбори Народноослободилачког фонда. У Дебелици, Грлишту и Рготини деловале су и месне оружане десетине, које су вршиле мање акције и диверзије на комуникацијама.

Од деце до стараца привржени партизанима

Велика морална подршка борцима партизанских јединица Тимочке крајине у овим најтежим данима рата, било је држање народа у многим насељима.

У Шљивару код Зајечара истицале су се породице Јована и Тодора Јовановића и Живка Пајкића. Сви, од деце до стараца, били су у данима терора толико привржени партизанима, да су кад би се одред или позадинци некуд удаљили, одлазили у друга села, тражили борце и захтевали да партизани опет дођу у њихове куће.

Када су се у пролеће 1943. године комунисти, партијски радници са терена, окупили на конференцији у околини Шљивара, већина сељака знала је за присутне борце, чувала их, искрено се радовала присуству партизана. Сељанке су тих дана кувале боље „за партизане" него што су се обично и сами хранили. Ту се и становало, жене су јавно месиле хлебове и доносиле храну, док су овчари около пасли стада и чували стражу.

Многобројни су примери оданости сељака из Тимока. Милан Ристић и Никола Николић из Врбице, Видоје Пешић, Добривоје и Зорка Маринковић из Јелашнице, Драгутин Милосављевић из Горњег Зунича, Радисав Николић Старина из Берчиновца, Живојин Ранђеловић из Доњег Зунича, Лазар Илић Крајинац из Јаковца и многи други несебично су (читаве породице) помагали народноослободилачки покрет, не плашећи се при томе ни најтежих репресалија од стране окупатора и квислинга. У тимочким селима Јелашница и Горње Зуниче са партизанима је сарађивала већина мештана.

14. Рад зајечарских комуниста у ово време изнет је у прилогу бр. 16.

У неким еелима око Бољевца, иако притиснути најтежим терором, мештани су чували усамљене партизанске борце. Тако је у Добрујевцу (на Змијопеку) Јеремија Крстић две недеље неговао оболелу партизанку Радмилу Моцић, а Коста Миливојевић, старац из Јабланице, проклео је свог унука Божу који је у зиму 1942. Бугарима проказао склониште групе бораца Бољевачке партизанске чете („Проклет да си од сад па до века што укаља и свој образ и моје седе косе" .. .).

Када је мали Крајински партизански одред у јесен 1942. стигао у Пореч, пун четника, код многих сељака овог заосталог краја прихваћен је боље него је ико очекивао. На овом терену поуздани партизански сарадници и у доба највећег терора остали су Ђорђе Бацић из околине Доњег Милановца (на Стрњаку), Миленко Костадиновић (Букова Глава), Паун Симић, Петар Страиновић и породица Голубовић (Рудна Глава), породице Пауна и Петра Јовановића (Тополница), Живојин Николић, Живојин Јовановић и Јован Јовановић (из Мосне), затим на салашима породица Аврамовић, Жика и Милан Живадиновић и др. На салашу Михајла Николића код Доњег Милановца лежао је рањени партијски руководилац Крајинског одреда Сретен Вучковић").

У градовима Књажевцу и Зајечару, пуним Немаца и квислинга, увек се нашло места за борце и партизанске рањенике. Курири и партијско-политички радници имали су своје пунктове у Бору и Неготину. Читаве породице у Зајечару биле су познате као партизанске (Нешић, Васиљевић, Ђуровић, Појић, Рајковић, Лазић и др.). У кући Јована Мартиновића био је пункт за везу ОК КПЈ. У зајечарској гимназији радила је група професора која се смело солидарисала са партизанском акцијом.

У Бору је „реакција" била најјача (по наредби команданта 704. дивизије од 26. јуна 1942. — „. . . обезбеђење Бора појачава се са 2 тенка"). Народноослободилачки покрет је овде поред скојеваца, имао своја упоришта и код других најсвеснијих радника од којих су неки још од пре рата учествовали у класној борби коју је водила КПЈ[16]).

15. После једног сукоба са белогардејцима код Доњег Милановца (31. јануара 1943) настале су потере и хапшења о чему је Момчило Станковић (н. д.) написао:

„Белогардејци су ухапсили Јосифа Ђорђевића и његову жену Стану. У Доњем Милановцу један гестаповски капетан је ухапшеног Јосифа Ђорђевића мучио непрекидно 24 часа. Белогардејци и Немци ухапсили су Ивана Стојановића и његову жену Персу, а Михајло Николић је успео да побегне. Немци су тада ухапсили Михајлову ћерку Цвету и синове Живојина и Димитрија, запалили му кућу, торове и одузели сву стоку. Све ухапшене су страховито злостављали, али су се они јуначки држали, посебно Иван Стојановић и Цвета Николић. Цвети су забадали ексере испод ноката, пекли је по телу, али никакво признање нису успели да добију. Ива Стојановић био је до сржи одан Комунистичкој партији и није дозволио да му непријатељ изнуди ма какво признање. Доста је знала и Перса Стојановић, али је и она ћутећи издржала муке. Стрељани су на Чачалици".

16. Реч је о борским радницима и другим мештанима као што су били Богосав Мијатовић, Мика Игњатовић, Вера Наумовић, Фрања Лугарић, Илија Анђелковић, Франц Мачек, Веља Вељковић, Божидар Митић, Дра-

Посебно су се истицале у борби против окупатора жене у неким селима око Зајечара, Књажевца и Неготина[17]). У тимочком селу Дреновцу у кући Биљане Ристић био је поуздан пункт за партијске раднике, лечени су рањени борци, а њена деца обављала су курирске задатке. У овој кући налазила се партизанска „техника" све до краја рата. Партизански рањеници неговани су у селу Дебелици у кући Милице Миловановић. Ту је лечен и рањени командант Тимочког батаљона НОВЈ Миодраг Новаковић. Даница Ђорђевић из села Витковца је уз помоћ партизанских болничарки у својој кући скривала смртно рањеног партизана Вујадина, а сахранила га је у шљивику крај куће. У Рготини су омладинке Љубинка Јањић, Славка Жикић, Роса Радојевић и друге биле поуздани партизански сарадници. Сличних примера било је у више тимочко-заглавских, зајечарских и крајинских села.

У **условима терора**

Услед ратних тешкоћа и непријатељског терора често су страдали многи сарадници и најагилније присталице народноослободилачког покрета.

Када је у лето 1942. секретар ОК КПЈ Миодраг Станимировић дошао са терена у Зајечар, да би ојачао партијеке организације у граду и околним селима, откривен је због недовољне будности у партијској ћелији пункт где се налазио секретар Окружног комитета. Станимировић је успхео да се истргне из руку полицајаца, али је том приликом ухваћена партизанка Бранка Динић, која је била послата на партијски рад у град. Убрзо затим, 28. септембра, ухапшен је и тадашњи секретар партијске организације у граду (Живко Тошовић). Он се колебљиво држао пред непријатељем. У првом налету ухваћено је преко 50 припадника народноослободилачког покрета из Зајечара и околних села. Иако мучени, они су се већином храбро држали у затвору. Геометар Живојин Мазић из Салаша је одбијао да уопште одговара на питања. Он и Урош Пушибрк из Бољевца, стрељани су на Бањици.

голуб Здравковић, Боса Лугарић, Ибро Селмановић, Радомир Трифуновић, Светомир Јовановић, Василије Кескиновић, Танасије Нујкић, Љубомир Цветковић, Миле Јолић, Антон Железник, Љубомир Вајдингер, Михајло Филиферовић, Сава Нановић, Владимир Милошевић, Тодор Деканди, Пера Ракић и други, а у борским селима Павле Бркић и Сима Јовић (Брестовац), Драгољуб Симоновић и Живојин Ступаревић (Кривељ), Драгољуб Билановић, Радмила Петковић и Петар Мундрић (Метовница), Јанко Стојић (Слатина), Воја Радисављевић, Сава Јеврић (Доња Бела Река) и други.

17. Реч је махом о сељанкама — сарадницама НОП-а као што су биле Јула Милосављевић, Латинка Милошевић, Боса Алексић, Зорка Маринковић, Цвета Раденковић, Селинка Ђорђевић, Даница Николић, Стана Милутиновић, Калина Илић, Цвета Пајкић, Рада Јовановић, Стојанка Цолић, Милосија Стојановић, Савка Митић, Драга Гачић, Добрила Мирчић, Милева Станковић, Ката Ранковић, Милица Стојановић и др. (Јанко Симеоновић, „Развитак", 1, 1970).

Мања група у којој је био и партизан Драгољуб Милетић, која се кретала у другој половини 1942. године по бољевачком срезу, упала је почетком октобра у жандармску заседу. Остао је жив само Милетић (остала двојица су погинули), који се предао и почео да издаје симпатизере из околних села. За неколико дана ухапшено је око 40 сељака. Неки су, после премлаћивања, одведени на Бањицу и стрељани. Неко време у народу овог среза запажало се неповерење према партизанима, што је нарочито осетила Бољевачка партизанска чета, која је пошла на тај терен.

У Борском руднику, где су Немци управо почели стварати радне и концентрационе логоре, у које су довођени људи из целе Србије, Александар Пекић одао је октобра 1942. групу од 11 чланова СКОЈ-а. Немци су на Бањици стрељали борске скојевце Душана Цветковића (секретар организације), Животу Живановића, Јована Беловановића, Тому Миловановића и Јосипа Марјанушића. Пекић је после одавао и сараднике НОП-а око Зајечара и по Тимоку[18]). Њега је ОК као свог члана послао у Бор у циљу повезивања и помоћи организацији. Ухваћен у провали, он се понео издајнички и провокаторски. Касније је утврђено да се лоше држао у полицији и пре доласка у зајечарски округ, а дошао је као „кадровско појачање".

У овој провали похапшени су и комунисти из Великог Извора код Зајечара Анта Бојовић и Цветко Цаковић и стрељани на Бањици. У селу Рготини је 25. новембра ухапшено 11 партизанских сарадника, 4 су стрељана а остали су отерани у логоре.

Агенти Недићеве Специјалне полиције хапсили су из дана у дан по селима и градовима. Двадесет првог новембра 1942. у тимочким селима Боровцу и Врбици група из београдске Специјалне полиције, уз помоћ 20 жандарма, ухапсила је 38 људи и отерала их на Бањицу. Са похапшенима из зајечарских села Рготине и Великог Извора била су ухваћена укупно 84 човека од којих је 30 стрељано.

У Књажевцу је дезертер из одреда Љуба Радуловић октобра 1942. одао полицији већину партијских и скојевских активиста из града, од којих су неки отерани у концентрационе логоре у Грчку. Из књажевачке гимназије одведено је тада у нишку специјалну полицију 18 скојеваца. Они су и поред мучења ћутали пред непријатељем. Друга група гимназијалаца на време је успела да побегне из града и дође до одреда. Ухапшено је тих дана и близу 300 сељака из Тимока и Заглавка. Том приликом ухапшен је и секретар месне организације КПЈ у Књажевцу Предраг Раденковић, секретар Месног руководства СКОЈ-а Видојко Јеремић и више чланова СКОЈ-а.

18. У извешгају квислиншког Обавештајног одсека округа зајечарског од 15. јануара 1943. поводом ових хапшења стоји: „Чишћење села и градова у вези провале 30. IX у Зајечару, Књажевцу, Неготину, Бољевцу, Салашу, Слатини, Берчиновцу, Јаловик Извору, Штрпцу, Шарбановцу, Радичевцу (срез заглавски), Мањинцу, Јаковцу, Кожељу, Ошљану (срез тимочки), Д. Белој Реци (срез зајечарски) . . . откривено је и похапшено 53 партијца, мештана, везе курира, помагача и јатака".

Окружни комитет Партије предузимао је неопходне мере да сузбије овај налет непријатеља. У писму Покрајинском поверенству од 1. новембра 1942. описујући ове догађаје ОК наводи између осталог:

„. . . Прва провала десила се у Зајечару 28. IX 42. Том приликом ухапсили су једног партијца који је провалио . . . још око 36 симпатизера . . . Друга провала . . . један стари партизан и члан Партије дезертирао је и почео да проваљује . . . Провалио је људе у 7 — 8 села . . . Овај тип показивао се у одреду врло слабо . . . Трећа провала дошла је од једног партизана који је био на боловању . . . Четврта провала . . . 11. XI, када су недићевци код Зајечара ухватили Славка, који се сада издајнички држи и проваљује и хапси све људе са којима је био у додиру . . . У вези са задњим трима провалама држали смо састанак Окружног (комитета) на коме смо највише претресали узроке . . . Повели смо борбу против слабог држања пред непријатељем . . . У вези са свим хапшењима реакција је навалила како би нас потпуно изоловала од маса .. .".

И поред невоља и данка у крви, народ је и даље помагао партизане мада је било и неповерења, устезања и страха од организованог рада за покрет. Партијска организација је успела да се одупре покушајима реакције да народноослободилачки покрет изолује од народа, захваљујући и примерима храброг држања већине ухапшених комуниста и симпатизера. Васу Милановића из села Потркања, у чијој су кући била смештена слова партизанског „тигла" за штампање летака (на „техници" ОК и око „веза" посебно је овде радио и Милен Миленовић), ухапсили су, одмах му запалили кућу и још на путу за Књажевац пребили га. Ухапсили су и његовог четрнаестогодишњег сина Живорада. Обојицу су у затвору одмах ставили на страшне муке. Отац и мали син све су јуначки издржали, ништа нису одали. Круну Милијић из Књажевца ухапсили су у два сата ноћу са мужем на очиглед двоје мале деце. Прво су оца извели у мрак и премлатили. Није хтео ништа да призна. Затим су се вратили по Круну, везали је и почели корбачем тући пред децом. Мучење је трајало све док жена није издахнула.

У селу Лесковцу код Зајечара сељак Најдан Милутиновић прво је обавестио партизане о извршеним задацима који су му били поверени, па им је тек онда испричао о личној несрећи која му се недавно десила: спаљена му је појата а Немци злостављали његовог оца, жену и мало дете. Његов отац Живко, борац из првог светског рата, био је поуздан сарадник народноослободилачког покрета, пркосио је непријатељу који га је после свирепог мучења стрељао.

Партијска организација тих дана (новембра 1942.) обраћа се „свим поштеним родољубима Тимока и Крајине":

Око десет дивизија, 20 бригада и неколико десетина батаљона, у чијем се саставу налазе преко стотину хиљада родољуба, бране ослобођену територију од фашистичких напада. Поред ове главнине Народноослободилачке,. Партизанске и Добровољачке војске, па и у Тимоку и у Крајини, налазе се формације

партизанских јединица, које под командом Врховног штаба воде херојску борбу . . . Подигните главе и чело . . . Не дајте да вас непријатељ заплаши. Плетите топле џемпере и рукавице за ваше драге партизане. Набављајте санитетски материјал и шаљите партизанима".

И Бугари су тада, нарочито у селима која су окупирали (Ковилово, Злокуће, Црномасница, Браћевац, Шипиково, Јасеновац, Градсково, Халово, Кална, Бериловац, Равно Бучје и друга), уз сагласност Немаца знатно појачали своју активност и војничку и политичку. Почели су масовни злочини бугарске војске и полиције према народу у селима која су помагала партизане.

Још јуна 1942. године бугарске трупе (у оквиру познате „Аћимовићеве потере") масовно су хапсиле, премлаћивале, убијале људе и палиле куће у Горњој и Доњој Каменици, Штрпцу, Кренти и Мучибаби. Поред осталих стрељан је и Љубисав Ђорђевић, предратни комуниста, на чијој је појати 1941. године основан Заглавско-тимочки одред (Ђорђевић се храбро држао приликом стрељања). Почетком 1943. године бугарска казнена експедиција стрељала је у бољевачким селима Савинцу, Валакоњу и Малом Извору 30 људи и запалила више кућа. Само у Валакоњу изгубило је животе 11 сељака, а 40 их је отерано у логор. Неколико месеци касније Бугари су у селима око Калне обесили и стрељали 120 сељака, од којих само у Алдиној реци 30 а у Габровници 28.

Немци су образовали затворенички логор у Зајечару. После акције Крајинског па!ртизанског одреда код Бора, почетком 1943. године, Немци су упали у оближње село Доњу Белу Реку, попалили 28 домова и убили 16 мештана[19]). У селу Црнајки убили су 37 лица и запалили 47 кућа. Изведено је читаво село и мештанима је наређено да иду уз једну косу. Потом је отворена митраљеска ватра на људе, жене и децу. Из села Јасикова стрељали су 13 људи. Из Доњег Милановца (убијен је и Иван Стојановић, члан КП и НОО од 1941. године) и Мосне Немци су ухапсили и ликвидирали двадесетак лица. У кључком срезу ухапсили су 29 људи. У Рудној Глави су убили 18 мештана и спалили више кућа, а у Тополници 16 зграда. Преко 500 Цигана из Тимочке крајине још раније су одвели у логоре. Почетком 1943. године Немци су у Зајечару стрељали групу од 10 талаца, а крајем месеца 10 чланова партизанских породица

19. Паљење села Доња Бела Река (код Бора) и убијање мештана забележио је у извештају Испоставе среза Зајечар упућеном 12. фебруара 1943. шефу Државне безбедности у Београду:

На дан 10. тек. месеца, око 5 сати ујутро, дошла је у село, на два камиона, једна група униформисаних органа организације „ТОТ" наоружаних пушкама и машингеверима . . . понели канте са бензином и унапред припремљене, жицом увезане, снопиће сламе које су потпалили бензином и подметали код кућа, штала, кошева, те изазивали пожаре . . . Одавде су пошли кроз село где су на све стране палили и убијали (следи списак убијених, рањеоих и попаљених) . . .

По доласку у село наишао сам свега на николико лица, иначе су се сви остали од страха разбежали по кршу, шумама и околним селима . . . У Доњој Белој Реци сада влада ред и мир . ,"

из Штрпца, Жлна и Бучја. Половином фебруара 1943. ухапсили **су 28 лица у** околини Зајечара и из Бора. У већ пострадалој Доњој Белој Реци, код Бора, **у** августу 1943. Немци су запалили 37 **кућа и** убили **62** човека.

Почетком 1943. године, 5/6. јануара, у Мајданпеку је похапшена група од 11 партизанских сарадника, од којих су њих 6 стрељани на стратишту Чачалица код Пожаревца.

Читаво време физичког обрачуна са присталицама народноослободилачког покрета праћено је и појачаним пропагандним радом квислиншких органа. Зборови су одржавани по свим срезовима, а главни говорници су били Недићеви „министри" и руководиоци окружних установа из Зајечара.

Немачки окупатор и гестапо су недвосмислено стајали иза свих ових тешких злочина. Још маја 1942. формирана је испостава немачке обавештајно-безбедносие службе (БдС) за зајечарски округ, испочетка са седиштем у Кладову (Рудолф Гросман). Њен први задатак био је обезбеђење од саботажа пловидбе Дунавом и ђердапским теснацима. Овај обавештајни центар за Тимочку крајину августа 1942. премештен је у Неготин (оберштурмфирер Георг Троније, Герхард Циле, Андре Венсан), одакле је одржавана веза са пунктовима у Бору (Хорват и др.), у Зајечару (сондерфирер Ханс Тилер, Оскар Пливелић и др.), Текији, Доњем Милановцу, Кладову и Књажевцу. Јула 1943. у Бору је створена посебна испостава, са циљем да се организованије спрече саботаже и хаварије у овом руднику бакра (Јозеф Екерт, затим Хајнц Ферман, Франц Шредер, Хорст Хеке, Вили Фридрих, Ерих Прајсер). Ова испостава је одржавала директну радио везу са својом централом у Бсограду. Маја 1944. испостава из Неготина премештена је за Зајечар, одакле се, спаливши архиву, септембра 1944. повукла за Београд. Приликом повлачења гестаповци су били пресвучени у униформе ваздухопловаца, да би у случају пада у руке партизанима, сакрили своју припадност обавештајној служби.

Све три испоставе БдС у Тимочкој крајини ослањале су се и на појединце-агенте, покушавајући са њиховим убацивањем у органе НОП-а или партизанске јединице. БдС се бавио и контролом рада квислиншких органа управе, увидом у активност четничке организације, а убрзо и контактима са штабовима Драже Михаиловића у Тимочкој крајини.

Партизански одред у Крајини, чете у Тимоку и око Бољевца

За све то време чете партизана тукле су се са надмоћним непријатељем.

Мала Крајинска чета пробијала се кроз Крајину, у коју више месеци нису долазили партизански одреди, изузев једне пат-

роле која је у лето 1942. године прокрстарила северним делом округа, све до Доњег Милановца. Народ је партизане успут добро примао и помагао. При повратку чета је 29. септембра у селу Луке, близу Бора, заробила 12 жандарма и четника. Октобар је провела вршећи мање акције у поречком срезу, где није било партизанских јединица још од пропасти Мајданпечког одреда. И број бораца је постепено растао. Придолазили су нови, а затим и групе и појединци који су остали на терену са оружјем у руци, после догађаја из 1941. године. Из села Рготине дошло је неколико нових бораца (Живојин Милић и др.). Чета је прерасла у партизански одред.

У близини Штубика 8. децембра 1942. борци овог одреда заробили су 10 четника, међу којима и једног поручника . . . Били су то четници Драже Михаиловића.

Све до зиме овај одред од близу 30 бораца оперисао је углавном у планинским пределима између поречког, крајинског и зајечарског среза, што је политички било значајно за овај крај. У другој половини децембра одред је одржао народни збор у Поречу (село Тополница), растурио општинску управу, а одатле у брзом маршу отишао ка југу и сличне акције извршио у Копривници и Јелашници, затим у Бучју крај самог Бора, где је спаљена општинска архива[20]).

Окружни начелник из Зајечара извештавао је (15. јануара 1943.) квислиншку владу у Београду о снази Крајинског партизанског одреда:

„Овај одред оперише углавном у североисточним деловима округа по срезовима Крајинском, Неготинском, Брзопаланачком, Кључком и целом Зајечарском срезу. Одред броји око 40 људи, а наоружани су пушкама, бомбама и већим бројем пушкомитраљеза".

Петог фебруара 1943. једна група партизана Крајинског одреда кренула је у Бор, који је био препун Немаца. Борци Радомир Јовановић, Михајло Туртић, Чедомир Вељковић, Александар Милићевић и Милан Васић пробили су се до великих магацина течног горива на раскривци руде и после неколико узастопних покушаја успели да запале петролеј, бензин и нафту. Огромни пламен је осветлио читаво радилиште и Борски рудник. Немци су организовали потеру и узану стазу којом су се партизани повлачили дуго су засипали рафали. Читава партизанска група срећно се извукла из обруча.

Ова партизанска акција у Бору, који су Немци добро чували, неочекивана и смела, изненадила је окупатора. У свим селима куда је одред затим пролазио остављена је наредба да „све општинске управе имају поднети оставке у року од десет дана". О акцији у Бору Крајински одред је 8. фебруара издао посебан

20. У извештају окружног начелства из Зајечара (14. јануара 1943) о детаљима ових акција Крајинског партизанског одреда стоји да су партизани у општини Копривница — Јелашница написали: „Живели партизани", „Доле окупатор и његове слуге", „Живела Србија", а у суседној Копривници још и „Издајнике чека смрт — Доле фашизам".

летак и растурао га по Крајини. У летку је стајало да су у магацинима нађена „читава брда динамита и других скупоцених ствари, зејтина, гаса, бензина. Уништили смо све то отето, кад га не може да има наш народ, већ живи и мре гладан у мраку .. .".

Затим се Крајински одред опет пребацио у Пореч, преко Мајданпека, где је на брду Рајкову срушио релејну станицу за превожење пирита до Доњег Милановца на Дунаву. С пролећа 1943. године одред се вратио ка Зајечару у чијој је непосредној близини, у селу Вражогрнцу, 14. марта, уништио млекару која је Немце снабдевала бутером. У летку који су партизани оставили у овом селу стајало је:

„. . . Ваши осветници партизани уништавају све што служи окупатору . . . Без упорне борбе и великих жртава не може се извојевати слобода . . . ступајте у партизанске одреде и с пушком у руци браните своје жене и децу . . . живела Народноослободилачка партизанска и добровољачка војска Југославије! Живео наш врховни командант друг Тито!".

Поводом ове акције Обавештајни одсек Команде СДС Зајечар извештава и о изгледу партизана: „. . . Сви су били са једнообразним шајкачама, на којима су имали петократе звезде". А немачки командант Србије наредио је 19. марта 1942. одмазду: „За убијеног управника стрељати 10, а за уништење млекаре стрељати 20 комуниста . . .".

Крећући се затим према северу, Крајински партизански одред је у сукобу са дражиковцима код села Горњана између Дели Јована и Великог крша изгубио три борца. При повратку, преко Крајине, ка Тимоку и Црној реци, Крајинском одреду се прикључила и већа група чланова КП и СКОЈ-а као и других припадника Народноослободилачког покрета из Крајине који су били изложени јаком непријатељском терору[21]). Међу њима су били и истакнути сарадници НОП-а — читава породица Радосављевић (Добрила, Вера и Обрен), Драгоман Радојичић, Стојанка Радосављевић, Драгољуб Стевановић, Јован Нинић и др.

Крајински партизански одред је 1. мај 1943. обележио скупом у реону села Рготине. Говорио је политички комесар одреда Предраг Костић (том приликом први пут је овде отпевана популарна песма: „Крајински смо млади партизани, ми волимо свој родни крај …").

Крајем 1942. године мала Бољевачка партизанска чета маневрисала је пуна три месеца међу јаким непријатељским снагама, усамљена, без икаквих веза с другим одредима и партијским руководством. У овоме крају нарочито се истицало село Добрујевац, у коме је народноослободилачки одбор радио од почетка 1942. године (председник је био Видоје Јаблановић, чији су жена и син

21. Априла и маја 1943. у Неготину је похапшена група од око 25 чланова СКОЈ-а (међу којима и члан СК КПЈ Милић Настић — Оџа), Момчило Станковић, Јован Михајловић, Миливоје Беливакић, Срба Јовановић, Никола Поткоњак, Страхиња Поповић, Гордана Јаковљевић, Јелена Трајковић, Димитрије Трокић и др.

1943. године отишли у одред). Од краја 1942. године деловала је у овом селу месна оружана десетина (десетар Јеремија Миленковић), која је поред вршења акција одржавала и редовне политичке часове. Чешће контакте са Бољевачком партизанском четом имала су у то време и села Јабланица, Криви Вир, Мали Извор, а после Ласово, Добро Поље, Бачевица и Рујиште.

Почетком децембра 1942. у Бољевачкој чети налазило се свега девет бораца. Чета је 5. децембра заноћила далеко под снежном планином, у Радованској Реци, у појати једног симпатизера. Борци нису ни слутили да је тај сељак у међувремену био ухапшен и пуштен уз услов да помаже Немцима у борби против партизана. Борци су се били сасвим раскомотили, парили су одела, чак ни стражу нису постављали. Али у току ноћи 18 Немаца и 10 Бугара опколили су удаљену појату. Почела је оштра, кратка борба. Партизански митраљезац Никола Пилипов штитио је одступницу осталима који су, бацајући бомбе на непријатеља, боси и полуголи, али са оружјем у рукама, искакали из појате и повлачили се по мраку и снегу према оближњем брду. У зору су Немци још једном јуришали на празну колибу и нашли у њој само похабане делове одеће и обуће.

После три дана партизани су поново дошли у Радованску Реку. Људи су били забезекнути кад су их видели. Мислили су да су сви изгинули.

Остаци Бољевачке чете једва су у зиму 1942/43. одолевали надмоћном непријатељу. Средином фебруара на Јаворку, код Кривог Вира, чета је ступила у везу са групом шумских радника махом Личана, од којих су неки 1941. били у партизанским редовима у борбама око Краљева, а 11. марта код села Јабланице сукобили су се са четницима Драже Михаиловића. Бољевачка чета је 11/12. марта између Мале Суваје и Кривог Вира разорила железничку пругу Параћин — Зајечар, а 27. марта спалила општинску архиву у Кривом Виру.

Тимочка партизанска чета, после трагичних догађаја који су и њу скупа са сврљишким и озренским партизанима захватили у децембру 1942, у зимским месецима вршила је мање акције по селима Тимока и Заглавка. Средином децембра позадинци су у околини Књажевца ранили четничког команданта корпуса Божу Миладиновића, а убили једног четничког капетана[22]). Јануара 1943. (6/7) спалили су општинску архиву у селима Горња Каменица и Штрбац, затим у Кренти (7. јануар), а 10. јануара разорили железничку пругу код села Палилуле. Чета се 21. јануара сукобила код Доње Соколовице са једним одредом Пољске страже, а 26. јануара код Зубетинца са четницима Д. М. У фебруару (9/10) Тимочка чета је спалила општинску архиву у Сврљишкој Топли. 12/13. у Слатини и Доњем Зуничу, 19. фебруара у Трговишту, а 20. у селу Равна.

Почетком марта (6) чета је код Алдинца заробила три припадника граничних одреда СДС. У једној борби са четницима (17.

22. Видети прилог бр. 17.

фебруара) погинуо је код села Ошљана Александар Илић, члан Среског комитета КПЈ.

На измаку зиме, у марту 1943, Тимочка партизанска чета је прешла на терен ражањског среза, где се налазило и петнаестак бораца Озренског партизанског одреда. Последњег дана марта, изнад бољевачког села Добрујевца спојиле су се Тимочка и мала Бољевачка партизанска чета, које су тада заједно имале око 35 бораца. Командант је био Божо Кораћ, а политички комесар Момчило Сибиновић. Већ сутрадан партизани су се на Ланцу, обронку Ртња, сукобили са једним одредом СДС. Том приликом погинули су члан ОК КПЈ из Ниша Благоје Пауновић Новица[23]) и тимочки партизан Мика Сибиновић. Тих дана у партизане долази и већа група шумских радника са Троглан Баре са којима је у току зиме одржавала везе Бољевачка чета. Критични месеци партизанске борбе у овом крају били су на измаку[24]).

У априлу и мају 1943. распламсавају се партизанске акције у селима Тимока. У току маја одржани су народни зборови и растурене општинске управе које су вршиле реквизицију хране у Кривом Виру, Бачевици, Белој Реци, Локви, Доњој Соколовици, Јелашници, Дебелици, Зуничу, Бучју и другим селима.

Средином маја (15) 1943. на планини Тупижници спојене су све јединице и групе бораца ранијег Тимочког партизанског одреда (Крајински одред је још био око Зајечара), а сутрадан, 16. маја, одред је сишао у тимочка села, где је у Дебелици на народном збору говорио комесар Момчило Сибиновић.

Окружни начелник из Зајечара јављао је 1. јуна 1943. следеће:

„Јавна безбедност за последњих 15 дана била је угрожена у већем степену. Партизани су концентрисани на Маглену. Према подацима, овде су сада концентрисане све партизанске снаге које оперишу на територији овог округа. Јачина је њихова до 60 људи . . . Српска државна стража немоћна је да их сузбије . . . Неопходно је да се што хитније упути један батаљон добровољаца . . . оружане банде могу угрозити и северни део округа. . . упу-Вивањем овог батаљона подигао би се углед органа српске владе код народа . . .".

Четници Драже Михаиловића

Крајем 1942. расформиране и сасвим искомпромитоване четничке јединице Косте Пећанца почеле су у овом крају постепено да замењују четници Драже Михаиловића. Они дотле у Тимочкој крајини нису представљали неку већу снагу. О томе

23. Благоје Пауновић је тих дана био у групи од око 25 бораца Сврљишког и Озренског партизанског одреда који су са новим секретаром ОК КПЈ Ниш Десимиром Јововићем Чичом, дошли на сусрет са тимочким партизанима.

24. Непријатељско виђење прилика у ово време изнето је у прилогу бр. 18.

се и у писму ОК КПЈ Зајечар од 27. децембра 1942. упућеном Покрајинском комитету, поред осталог, бележи: „Према подацима које још нисмо проверили, дражиновци лутају у мањим групама у области Хомоља, а у нашем округу у поречком и брзопаланачком (срезу) .. .".[25])

Те релативно нове четничке формације (штабови и мање групе) постојале су овде и раније, али са већом активношћу почињу у јесен 1942. када ничу њихови први одреди око Бора, Неготина, Салаша, у Зајечару, Тимоку и око Књажевца. Образују се, затим, три четничка корпуса: Крајински (бр. 67 — мајор Велимир Пилетић), Тимочки (бр. 65 — мајор Љуба Јовановић) и Књажевачки (бр. 190 — капетан Божа Миладиновић). Љуба Јовановић је дотле био командант СДС у Зајечару. Терен Хомоља покривао је Млавски корпус (мајор Синиша Оцокољић)[26]). Борба за превласт између појединих четничких команданата од почетка је прожимала њихове међусобне односе. Потпуковник Драгослав Павловић био је опуномоћеник Драже Михаиловића за целу источну Србију. Ови корпуси делили су се после на бригаде (обично на четири), а бригаде на два до четири батаљона. Корпуси су временом добили своје радио станице. Командни кадар, а све до друге половине 1943. и укупан састав јединица, сачињавао је готово искључиво мали број активних официра, подофицира и жандарма[27]). На терену четничке Поречке бригаде био је тада смештен такозвани „Бугарски загранични комитет", прозападна организација на коју је команда ДМ рачунала у својим везама са Бугарском. Упоредо са војничком организацијом, четници ДМ су у то време почели поступно да стварају и теренске органе (команданти села, равногорски одбори, чете омладине, судови, цивилни штабови у градовима итд.)[28]).

25. Карактеристичан је извештај који неготински скојевац Страхиња Поповић шаље из Хомоља (Сиге) 9. новембра 1942. за ОК КПЈ Пожаревац: „Четници су и даље у шуми. На приложеној карти означени су њихови положаји . . . Немци их у Хомољу не гоне, већ само прете народу са репресалијама . . .".

26. Из тог времена (25. септембар 1942) датира депеша четничког команданта Синише Оцокољића Пазарца („Илијев") штабу Драже Михаиловића о пријему енглеске падобранске пошиљке у којој је: 1000 златника, 150.000 лева, 5 митраљеза, 6 аутоматских пушака.

27. Наредбом од 14. фебруара 1942. Дражa Михаиловић је предвиђао у сваком селу формирање тзв. „првих, других и трећих чета" од којих су „прве и друге" биле само у списковима, а „трећа" би служила за оперативне потребе.

28. У изводу из књиге примљених депеша штаба Драже Михаиловића (од 30. септембра до 7. октобра 1942) налази се и извештај мајора Синише Оцокољића о првим четничким (ДМ) командантима срезова у Тимочкој крајини:

2. октобра 1942: срез Поречки . . . командант резервни наредник Паун Костић . . ., срез Кључки . . . срески начелник Јован Јуришић; срез Брзопаланачки . . . поручник Љубомир Панић; срез Крајински, резервни капетан II класе Светозар Перић . . .", „ . . . 3. октобра 1942. срез Андрејевачки, капетан I класе Живојин Милошевић . . . За срезове неготински, бољевачки, књажевачки . . . доставићу податке док извршим извесне измене".

Покрајински комитет КПЈ за Србију је крајем јуна (28) 1942. упозоравао ОК КПЈ Зајечар о активностима четника ДМ, сугеришући: „. . . не дозволите им да се политички и војнички учврсте . . . Раскринкавајте њихову пасивност као издајство, а ка њихове нападе одговорите истом мером и разобличавањем пред народом. Треба их натерати да се јавно пред народом изјасне да ли су за окупаторе или за народноослободилачку борбу и да према томе поступају".

Још децембра 1941. ови четници су учествовали у уништавању Мајданпечке партизанске чете (8. чета) код Црног врха и Жагубште.

ПК КПЈ за Србију је 10. августа 1942. писао ОК-у Зајечар: „. . . Податке којима располажете (а проверили сте их као тачне) о издајничком раду Драже Михаиловића и његових вођа у вашем крају . . . искористите и јавно на зборовима . . . разобличавајте их пред народом". Са своје стране Главни штаб НОП одреда за Србију обавештавао је 5. децембра 1942. све партизанске одреде у Србији: „Дража Михаиловић данас служи окупатору. . . Дража се борио против нас, бори се и бориће се. Због тога је Дража наш војнички и политички непријатељ . . .".

Окружни комитет КПЈ Зајечар је на време пришао разобличавању издаје Драже Михаиловића. У партизанским новинама Тимока и Крајине „Брковић — Црни", у бр. 1 од маја — јуна 1942. изнет је јасан став партизанског и партијског руководства зајечарског округа:

„Ми народни партизани Тимочке крајине . . . заветујемо се . . . да ћемо под врховном командом нашег друга Тита, наставити започету ослободилачку борбу. Заветујемо се да се нећемо навести од окупатора и његових слуга Недића, Љотића, Пећанца и издајничких официра Драже Михаиловића на братоубилачки рат . . .". У истом броју, у чланку под насловом: „Нарицања спасилаца, миротвораца и неутралаца" — стоји: „Такве издајице су данас отворено, у табору петоколонаша, или прикривено, пришли официрској групи око Драже Михаиловића . . . Око те групе окупио се сав петоколонашки олош, агенти, шпијуни и каријеристи, који су преварили поштене родољубе, да ће се борити „када буде време". А када је Дража Михаиловић напустио фронт и расформирао своје одреде онда су се слили са Недићевцима и другима . . .". И у бр. 2 новина „Брковић — Црни", од јула 1942. у чланку „Наша садашњост" стоји: „. . . Официрска клика, бивши жандарми, финанси, шумари, полицијски агенти, пљачкаши и разбојнички олош, који се окупио око Драже сада се слизао са бандама Недића, Пећанца и Љотића, и дејствује под наредбама команде окупаторске војске . . . Недић, Љотић, Пећанац и Дражини издајнички официри су верни пси окупатора, крвбпије народа, харачлије Хитлера".

Већ 8. октобра и доцније 12. октобра 1942. списак је употпуњен: „Срез бољевачки, жандармеријски капетан I класе Миодраг Јовановић; неготински срез, потпуковник у пензији Александар Јоковић; књажевачки срез, потпуковник Сава Петровић".

Избегавање борбе против Немаца био је основни став четника ДМ и у овом крају, и поред очитог компромитовања због таквог држања у очима народа. Из преписке између четничког мајора у Хомољу Синише Оцокољића и Драже Михаиловића види се та четничка оријентација. Оцокољић јавља 7. октобра 1942:

„Док непријатељ одводи легалне у заробљеништво, док народ незаштићен одлази на радове у Немачку, ми стојимо наоружани, неактивни . . . Морал пада код војника а и код народа. Народ поставља питање зашто постојимо . . . Полако се губи поверење у нас и може се десити да сам народ дигне куку и мотику . . . Наше стање је неиздржљиво . . . Народ ће почети да прилази комунистима . . .".

Осмог децембра командант Крајинског четничког корпуса мајор Пилетић добија непосредно наређење своје Команде за Србију, у коме, између осталог, стоји: „Комунистичка активност на вашој територији је доста јака што сте по досадашњим наређењима В. К. били дужни рашчистити. Предузмите што јачу акцију да их рашчистите . . .".

Нове четничке јединице оберучке су дочекали поједини грађански политичари и неке сеоске газде. Они су се дотле искључиво повезивали са Немцима, Пећанчевим четницима и недићевским органима, рачунајући да је победа Немаца сигурна. Сада, услед измењених односа у свету, када је политичка и војна коалиција савезника СССР, САД и Велике Британије стекла афирмацију и војнички угрозила фашистичке силе, и у нашој земљи, односно и у локалним размерама Тимочке крајине, следбеници колаборације настојали су да избегну Пећанчеве четнике и недићевце, који су због сарадње са Немцима били већ сасвим искомпромитовани.

Њихова нова „морално-политичка" оријентација била је сада у сарадњи са четницима Драже Михаиловића.

Борба против ових четника представљала је за партизане све озбиљнији задатак. Покрајински комитет Партије упозоравао је на четнике: . . . . Ми ударамо по тим издајницима, а њихове масе, као и колебљиве и необавештене редове народа, желимо привући на позицију активне борбе против окупатора . . .".

Четничке формације Драже Михаиловића нису се могле потцењивати ни војнички, ни политички. У јануару 1943. са потписом „Народнослободилачки одбор за Тимочку крајину", излази опширан летак под називом „Ко је Дража Михаиловић?" У исто време, 21. јануара 1943. на годишњицу смрти Лењина, ОК КПЈ за Зајечар обраћа се народу Тимочке крајине речима:

„. . . у нашем крају нашла се шака издајника из редова официрске клике Драже Михаиловића, која омета стварање јединственог народноослободилачког фронта Тимочана и Крајинаца и покушава да распали братоубилачки рат . . . У нашем крају налази се једна група дражиноваца, састављена од бивших четника, жандарма и недићеваца на чијем је челу неки мајор Пилетић. Тај исти мајор који је прошле године приликом новембарске офанзиве Немаца на ослобођену територију западне Србије от-

ворио фроит Немцима и тиме допринео паду слободне територије . . . Такав је Дражa Михаиловић, коме је окупатор привидно објавио рат да би могао необавештене родољубе, који намеравају да ступе у Народноослободилачке партизанске одреде, привуВи у своје одреде и тако са њима организовати борбу, не против окупатора, већ против Народноослободилачке војске . . . Насупрот тим братоубицама и распаљивачима грађанског рата Тимочани и Крајинци ће остварити Јединствени Народноослободилачки фронт по угледу на нашу браћу у Босни и Херцеговини, Босанској Крајини, Хрватској и Словенији . . .".

Квислиншки апарат, са своје стране, испочетка је био резервисан према четничком покрету ДМ[29]). Пошто су у другој половини 1942. разоружани сви четнички одреди Косте Пећанца у овом округу добар део њихових припадника почео је да прилази новоорганизованим јединицама Драже Михаиловића.

29. О појави четника ДМ Окружни начелник из Зајечара обавештава 12. јануара 1943. шефа Српске државне безбедности у Београду: „. . . У последње време појављују се у групама наоружана лица за које се још нема тачних података али изгледа да су у питању илегални четници који нису хтели предати оружје . . .".

ПАРТИЈСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ

Партизанске јединице Тимока и Крајине стекле су, после друге ратне зиме, већ доста искуства. Партијска и скојевска организација представљале су снагу коју није било лако сломити. Непријатељ није успео да терором знатније измени расположење народа, иако је повећао своје оружане јединице и учестао са нападима. То расположење носило је у себи нове могућности за даље ширење народноослободилачке борбе, што је било одраз стања и у читавој земљи у пролеће 1943. Образовање АВНОЈ-а у средишту велике слободне територије и дејства Народноослободилачке војске Југославије, утицали су и на прилике у Србији.

Оцењујући изгледе за шири развој устанка у источном делу Србије, Покрајински комитет КПЈ је у априлу 1943. послао тамо свог члана Недељка Караичића са задатком да мобилише све расположиве снаге. За то су већ биле створене знатне могућности. Током маја је на више састанака ОК КПЈ подробно анализирана читава ситуација у округу. Јуна 1943. одржане су две партијске конференције, прво комуниста са терена, а потом и партијске организације у одреду. Ове партијске конференције значиле су снажан подстрек народноослободилачкој борби у Тимочкој крајини.

Садржај јунских паргијских конференција

Прво је сазвана конференција свих чланова Партије са терена. Она је почела 31. маја и трајала је до 6. јуна 1943. Одржана је близу Зајечара, између села Грлишта и Заграђа. То је иначе

била територија коју су партизани држали углавном под својом контролом. Конференцији је присуствовало око 30 чланова Партије. Од 12. до 17. јуна одржана је изнад Кривог Вира конференција свих комуниста из одреда. Учествовала су 44 члана Партије, од којих је 13 било из Јастребачке чете, ') која је тада привремено боравила на овом терену.

И на једној и на другој конференцији поднесено је неколико реферата: улога Комунистичке партије и задаци комуниста у народноослободилачком рату; политичка ситуација у Тимочкој крајини; организационо стање Партије на територији округа; народноослободилачки одбори; непосредни политички задаци у округу; улога и задаци СКОЈ-а; Антифашистички фронт жена; стање и задаци у одреду; обавештајна служба; стање партијске имовине и чланарине; теоретски рад. Расправљало се и о улози Драже Михаиловића, политичкој будности, о држању пред непријатељем, партијској одговорности и о партијским казнама.

У рефератима и дискусији размотрена су готово сва питања из рада партијске организације. Борцима су отворене и шире перспективе ослободилачке борбе у читавој Србији, Југославији, на фронтовима у свету, где су вођене велике битке против фашистичких снага.

У процени задатака стало се том приликом на гледиште да рад партијске организације мора да полази од животних проблема радних људи на овој територији. Стога је и наглашено да одбрана жетве, исхрана грађана и спречавање окупатора и његових сарадника да пљачкају, спадају у основне политичке задатке. Овај проблем се нарочито оштро истицао у пасивним деловима округа због тога што је већи број сељака био отеран 1941. у заробљеништво или после на присилан рад, па није имао ко да обрађује земљу.

Доста је расправљано о Бору.

У овом руднику и околини налазило се око 30 хиљада радиика, од којих је највећи део био принудно доведен. Било је ту и политичких интернираца из Србије, као и заробљеника или логораша из разних европских земаља. После одласка највећег броја чланова Партије и СКОЈ-а из Бора приликом стварања партизанских одреда 1941. године, ОК КПЈ све до ових конференција није успевао да организује и консолидује шири партијски рад у Бору. То је била последица и разбијања јаче скојевске организације у јесен 1942. године. Одлучено је да се Бору убудуће посвети посебна пажња.

На конференцијама је истакнут значај и осталих локалних рудника за ратну привреду окупатора, као и важност железничких пруга од Бора и Прахова према Параћину и Нишу, што се видело и по многим посадама које су их чувале. Мада су рудници

1. Реч је о 28 бораца из Топличког партизанског одреда који су за делегатом Покрајинског комитета дошли овамо са Јастрепца. Они су одмах, пошто су прешли Мораву, извршили успешан напад на алексиначке руднике угља и уништили део постројења.

угља и железничке пруге од почетка устанка 1941. године биле објект сталних оружаних напада партизанских јединица, ипак је истакнута потреба још интензивнијег рушења и онемогућавања непријатељу да се њима користи.

Спречавање присилне мобилизације за недићевске одреде, разоткривање издајничког рада четника и објашњавање штетности одласка на разне радове и службе за окупатора, који су многима изгледали као спас од мобилизације у непријатељске оружане јединице, били су непосредни задаци којима су обе партијске конференције посветиле пуну пажњу.

Било је доста речи о борби против четника.

Иако у току рата организација Драже Михаиловића у већем делу овог округа није имала дубљег корена (одлазак сељака у четнике крајем 1943. и почетком 1944. године био је углавном резултат присилне мобилизације и црнотројкашког терора), било је појединих реона, и то по правилу оних у којима није било партијске организације и јачег политичког рада, где су четници имали више ослонца. То се посебно односило на извесна села у северном делу округа, на нека села у бившем крајинском срезу, затим око Бољевца и др. Стога је указано на потребу да се подручје сталне оружане активности партизанских јединица прошири на поменуте делове округа и да се тиме омогући јача политичка акција, као и слабљење утицаја четника.

Стварањем партијских комитета и повереништава за готово све срезове, дата је и организациона основа за систематски политички рад на читавом терену.

На конференцијама су, мада у целини превише оштро и неоправдано, подвргнуте критици и разне слабости и појаве које су умањивале резултате рада партијске организације. Једна од оправданих критика односила се на недовољно примање нових људи у партијско чланство. Да у том погледу нису дотле довољно коришћене праве могућности, доказ је и то што је у кратком периоду припрема за конференције примљено у Партију око 20 нових чланова, а то је према броју дотадашњих чланова КПЈ, којих је било 43, представљало повећање за готово половину. Нарочито је неоправдан био секташки однос према прекаљеним борцима у одреду, као и многим провереним и оданим млађим људима на терену. Нова оријентација усвојена на партијским конференцијама ускоро је дала резултате: у време одржавања конференција био је на евиденцији у ОК КПЈ укупно 61[2]) члан Партије, а у почетку новембра 1943. тај број се повећао на око 90 чланова и 50 кандидата. То је приближно исти број с којим се ушло у устанак. Од чланова КП из 1941. године многи су већ били изгинули у борбама и чланство су углавном представљали нови партијци, примљени у току прве две ратне године.

2. Рачуна се са подацима који су званично евидентирани у ондашњим партијским документима ОК КПЈ Зајечар. Број чланова КП у округу био је тада већи, што се објашњава у даљем тексту.

Оцењујући расположење народа и могућности прихватања људи који желе да се боре против непријатеља, конференција у одреду је закључила да се може озбиљно рачунати са знатним повећањем броја бораца и да стога треба реорганизовати оружане јединице. При завршетку ове конференције образован је Тимочки батаљон од три чете, са перспективом прерастања у бригаду.

Оцене и закључци конференције, који су разматрани и на састанку свих бораца одреда, помоћ и привремено присуство једне чете са Јастрепца, неколико заједнички добијених борби, све је то учинило да ова јединица убрзо отпочне низ већих оружаних акција на читавој територији округа. Захваљујући новом повезивању са рудницима и другим теренима, број бораца се повећао за неколико пута. До почетка 1944. године створена су од једног три батаљона, а ускоро затим и јака бригада.

Мада су још у току 1941. године у неким местима основани народноослободилачки одбори, до ових партијских конференција није било јасне оријентације за њихово стварање. У многим селима постојали су одбори „Народноослободилачког фонда", који су обављали и део послова народноослободилачких одбора, снабдевали одреде и бринули о породицама бораца. Неке послове народноослободилачких одбора вршили су и сеоски активи састављени од најбољих сарадника НОП-а. На окружној партијској конференцији било је речи (у општим поставкама) о улози народноослободилачких одбора и о њиховом раду. Закључено је да их убудуће треба без одлагања и брже стварати. Међутим, пошто су народноослободилачки одбори на окупираном подручју, у условима илегалности, морали друкчије радити него они на ослобођеној територији, о чему није било довољно речи на конференцији, није дошло ни доцније до озбиљније измене праксе. У ствари, све до 1944. године, када је офанзивом јединица НОВЈ непријатељ одлучније разбијен и када су се створиле веће слободне територије.

Разматрајући проблеме омладине и СКОЈ-а, конференција је закључила да би требало наставити са окупљањем омладине преко разних акција против окупатора и издајника, појачати политички рад у циљу укључивања омладине у оружану народноослободилачку борбу. Одлучено је, поред осталог, да се одмах образује и Окружни комитет СКОЈ-а, а такође срески и месни комитети СКОЈ-а. Решено је да се брже стварају и организације Антифашистичког фронта жена — АФЖ, поведе борба против свих туђих и назадних схватања о жени, и да се жене шире ангажују за народноослободилачку борбу.

Усвојени су и закључци о потреби већег теоретског и идеолошког рада, као и гледишта да у материјалима који се проучавају ваља увек тражити практичну страну, односно шта и како примењивати у свакодневном животу и раду.

Документи говоре

Низ појединостиу вези са одржаним партијским конференцијама указује на прилике у којима су тада деловали комунисти, сви борци и сарадници народноослободилачког покрета у Тимочкој крајини. О томе говоре и неки документи.

На узастопним састанцима Окружног комитета КПЈ за зајечарски округ, у времену од 17 — 27. маја 1943. у рејону Загра-ђа, Шљивара и Грлишта, села у близини Зајечара, претресен је читав дотадашњи рад и обављене припреме за партијске конференције „за терен" и „за одред". Овим састанцима поред чланова ОК КПЈ и делегата ПК КПЈ за Србију Недељка Караичића[3]), присуствовали су у појединим фазама рада и секретари или чланови неких среских комитета, односно поверенстава КПЈ.

У белешкама са ових састанака[4]) у дневни ред је унето и следеће: питање ОК-а; веза са ПК; зашто је одред разбијен; питање Сврљишког и Озренског одреда; стање одреда; развитак партијске организације у округу — критика и самокритика ОК. Остала питања о којима је расправљано у наставку су формулисана као: организационо питање, политички рад, НОО, СКОЈ, АФЖ, одреди, финансије, техника, рудници, о Дражи Михаиловићу.

Радило се десетак дана, којом приликом се на дневном реду нашао већи број тема различитог карактера[5]).

Недељко Караичић, у свом извештају Покрајинском комитету од 2. јула 1943. јавља: „Ја сам вам писао да сам од 17 — 27. радио са ОК. На састанку који је трајао 10 дана . . . смо решили да пођемо са партијским радом преко партијских конференција и израдили смо дневни ред са рефератима по тачкама". Референти су били Недељко Караичић и сва три члана ОК КПЈ. На дневном реду учесника ове партијске конференције нашло се доста тема: значај конференције, улога Партије, ситуација на терену, организационо питање, политички рад, народноослободилачки одбори, СКОЈ, жене, одред, обавештајна служба, финансије, теоретски рад . . .

„Конференцију је пригодним речима о значају датог тренутка отворио секретар Окружног комитета Мија Станимировић. После обављених формалности и усвајања дневног реда први је говорио делегат Покрајинског комитета. Истакавши да је ситуација у свету и земљи веома повољна за развој народноослободилачке борбе у свим крајевима Југославије, Брка се на крају

3. Члан ПК КПЈ Недељко Караичић дошао је на терен око Књажевца још половином априла 1943. одакле крајем месеца извештава ПК КПЈ да је одред затекао „у лошем стању" . . . (. . . .одело и обућа слаба, храна исто тако").

4. У ратној бележници секретара ОК КПЈ Миодрага Станимировића унета је и ондашња подела рада унутар ОК КПЈ: „Душко" (Мија Станимировић) — организациони сектор, СКОЈ и техника; „Марко" (Живан Засиљевић) — агитпроп, народноослободилачки одбори и одред; „Љуба" (Ната Јоцић) — жене, финансије и обавештајна служба". Према тој подели посла припремани су и реферати за конференције.

5. Видети прилог бр. 19.

са свом оштрином осврнуо на стање у зајечарском округу... Брка сномиње преокрет у нашем раду, а то се не постиже без најозбиљније критике. Читају се реферати., сви су сажети, конкретни, просто те мобилишу . . . Дискусија је још одређенија. Многим примерима из срезова реферати се допуњују и поткрепљују"[6]).

У реону Бољевца, више села Криви Вир, на месту званом Беле воде, у времену од 12 — 17. јуна комунисти из партизанских чета и одреда имали су врло сличан дневни ред као и чланови КП на конференцији „за терен". У току рада дневни ред, са истим референтима, употпуњен је новим тачкама: културно-просветни рад одреда (рсферент Бранко Поповић), санитет (референт Влада Миљковић), критика ОК и нови штаб. Реферат о СКОЈ-у дао је Михајло Туртић, а о теоретском раду говорио је Драгоман Радојичић.

Овом партијском скупу поред члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију и чланова Окружног комитета присуствују сви чланови КП из дотадашњих одреда (чета) Тимочког и Крајинског, затим комунисти из Јастребачке чете и групе Озренаца који овде привремено бораве, као и један мањи број партијских радника са терена.

После отварања конференције, пошто је секретар ОК КПЈ Миодраг Станимировић одао пошту палим друговима, говорио је делегат ПК Недељко Караичић, о међународним приликама. То је било 12. јуна. Највише пажх-ве посветило се расправама о организационом стању Партије и стању у одреду. Врло су оштре, чак и неодмерене, оцене падале на рачун прилика у партијској организацији одреда. Али, одмах затим уношене су и оптимистичке ноте.

Записничари су били Момчило Сибиновић и Мирко Петровић[7]). Током конференције реч су узимали, поред референата, 34

6. Јанко Симеоновић, „Развитак", 3, 1973.

Милојко Ђорђевић, учесник ове конференције и један од организатора „техничких услова" њеног одржавања казује („Развитак", 6, 1983): „... Довео сам Брку са Маглена (Тупижница) по великој киши у Тимок, село Врбицу . . . учесници партијске конференције скушмли су се на брду код села Грлишта, на појати Стојадина Стојановића, као и у потоку у кућама Милојка Вељковића и Живана Миленовића. Ту се становало, жене су месиле хлебове, остала се храна доста јавно доносила из села. Овчари су пасли стада около и прилично се широко знало за овај наш скуп. Али то је била готово слободна теритсрија села Грлиште, Шљивар, Заграђе, Вратарница, Селачка, Мали Извор, Боровац . . .;

7. Записник са партијске конференције комуниста зајечарског округа „за терен" до сада није пронађен. Постоји само опширан записник конференције „за одред".

Једна верзија овог оригиналног записника садржи 30 страна хартије неоубичајено великог формата (записничар Момчило Сибиновић Вељко је до те хартије дошао у претходној акцији у селу Мирову, где је уништавана општинска архива). Записник је писан латиницом, читко, нема „дневног реда", али је сасвим прегледан по темама, мислима референата и дискусијама. На корицама пише „Записник са I партијске конференције". Друга верзија записника (20 страна истог формата ситније писано, ћирилицом) има посебне корице на којима штампаним словима стоји „I конференција Ком. Партије Тимока и Крајине", у врху „Чувај као зеницу ока свог", а

члана КП, практично сви учесници конференције. Начин како су они износили своје мисли указује на висок степен отворености у изношењу властитог мишљења[8]).

На крају одржан је састанак свих бораца новоформираног батаљона НОВЈ. Радило се о смотри батаљона, комеморацији палим борцима, затим расправи о стању у одреду — батаљону (војничком и политичком), о исхрани, одећи и обући, санитету, критици, о Дражиним четницима, о другарицама — партизанкама. Најзад, било је рсчи о улози Народноослободилачке војске и даљем току револуционарне борбе. На овом скупу са свим борцима објашњења по појединим тачкама дали су, поред чланова ОК и члана ПК, још и неки од чланова штаба батаљона.

Конференција је цело време одржавана под отвореним небом, у шумском пределу јужног Кучаја[9]).

*

Састав појединих партијских руководстава у време и непосредно после партијских конференција био је следећи: Окружни комитет КПЈ остао је непромењен: секретар Миодраг Станимировић, чланови Живан Васиљевић и Анастазија Јоцић (делегат ПК је инсистирао док је још тамо боравио да се ОК КПЈ прошири). Новообразовани Окружни комитет СКОЈ-а чинили су Михајло Туртић секретар, Стојанка Радосављевић, Витомир Раденковић, Боривоје Цолић и Боривоје Јевтић. За Окружни одбор АФЖ-а тада су евидентиране Добрила Радосављевић, Душанка Пајкић, Олга Стојановић, Боса Недељковић, као и другарице са надимцима „Ружа" и „Роса".

У Среском комитету КПЈ за јужни део округа, одмах после партијске конференције били су: Јанко Симеоновић, секретар, Момчило Сибиновић и Драгољуб Радисављевић. У Среском поверенству КПЈ за Књажевац — Андрејевац били су: Вукашин Драгутиновић, секретар, Миодраг Николић, Наталија Васиљевић и Милорад Бисић. За чланове Среског комитета КПЈ за северни део округа одређени су: Војкан Јеремић, секретар, Вера Радосављевић, Станоје Гачић. Борислав Миленковић и Радомир Илић; Среско поверенство КПЈ за Бор — Салаш чине Борислав Миленковић, секретар и Боривоје Томић; а у Среском поверенству КПЈ за Неготин и северне срезове су Момчило Ранковић, секретао, Драгољуб Радојевић, Родољуб Стојановић и Власта Милошевић[10]).

на дну корице је нацртана петокрака звезда. У садржају између оба ова два записника нема суштинске разлике, сем што је у овој ћириличној верзији дискусија дата нешто шире, али је крај конференције остао недовршен, пресечен. Овај други записничар био је Мирко Петровић Славко.

8. Изводи из појединих дискусија на овој партијској конференцији дати су у прилогу бр. 20.

9. О још неким појединостима са партијске конференције код Кривог Вира видети прилог бр. 21.

10. У набрајањима чланова КП и саставима руководстава у току маја — јуна и прве половине јула 1943. реч је о стању само у том раздобљу. Промене су, међутим, настајале веома брзо, чак у току недељу — две дана.

Резолуција I партијске конференције за Тимок и Крајину

Последњег дана партијске конференције донет је врло опсежан закључни документ под називом „Резолуција I партијске конференције за Тимок и Крајину". Карактеристични су закључни ставови за свако поглавље овог документа:

„Улога Комунистичке Партије у данашњем рату: . . . Са непоколебљивом вером у своју Партију, народ ће успети да преброди преостале тешкоће, имати довољно снаге да спречи поновно ропство, и ако затреба да удари по прстима свакога ко дира прљавом руком велико дело слободе. Ситуација на терену. . . Најбоље упознати прилике у крају и ударити по најслабијим и најосетљивијим тачкама непријатеља. Упорно и неуморно радити у свим правцима на побољшању ситуације и одбрани животних интереса народа у свим деловима округа.

Организационо питање: . . . Реорганизовати Партију и организационо учврстити обнављањем и примањем нових чланова и кандидата у Партију. Организовати кратке курсеве за нове снаге, упознавајући их са основним дужностима члана Партије. Организовати плански, контролисан и самоодговоран рад са народним масама, развијајући све особиие својствене члану Партије.

Политички рад: . . . Онемогућити **сЕако** споразумаштво, репаштво, неистинитост и површност, већ одмах развити систематски политички рад за појачање наших снага и широко мобилисање убеђивањем и увођењем у све веће акције. До кпаја разобличавати све окупаторе и све слуге, нарочито указујући на полла недела издајничке официрске клике Драже Михаиловића и њихових четника. Тако јачати борбено јединство свих родољуба. Објашњавати све методе непријатеља, пљачке и уништења, онемогућити окупаторску „тоталну мобилизацију", дизати народ на масовни отпор за одбрану жита, хране, вуне, стоке, вина.

Народноослободилачки одбори: . . . Без сталног одлагања, најозбиљније прићи формирању НОО-а по свим местима. А кроз сам рад учвршћивати ту нашу организацију и политички дизати **те** представнике народа. Одржавати сталне и чешће, уже и **шире** конференције по свим крупнијим и најситнијим питањима.

Савез комунистичке омладине Југославије — СКОЈ: . . . Организационо учврстити и осамосталити СКОЈ, формирајући окружни, среске и месне комитете. Извршити што ширу мобилизацију омладине за одред. Кроз омладинске акције формирати ударне групе.

Антифашистички фронт жена: .. . Формирати одборе АФЖ-а. Ликвидирати сва назадњачка гледишта. Мобилисати и увлачити жене у активну борбу.

Народноослободилачки покрет узимао је широке размере, нови људи улазили су у КПЈ и саставе партијских руководстава, поготово из редова кандидата и бројног скојевског чланства. О партијском чланству у то време видети прилог бр. 22.

Одреди: . . . Ликвидирати свако споразумаштво и опортуиизам као и све досадање слабости. Реорганизовати Крајински и Заглавски одред са перспективом стварања Тимочке бригаде и Крајинског, Заглавског и Бољевачког батаљона. Да штаб одреда одмах изради конкретан план за акције и отпочне офанзиву. Одмах мобилисати све снаге у људству и материјалу.

Обавештајна служба: . . . Да свака позадина организује обавештајну службу у свим местима, најконспиративније, чувајући људе које користе. Да одред засебно организује обавештајну службу и припреми уходе имајући везу са позадинском обавештајном службом.

Финансије: . . . Да се од 1 — 10 уредно обрачунавају чланарине и прилози. Да се без обзира на ратни плен, појача рад на прикупљању наших финансија. Да се заплењена имовина и материјал брижљиво чува у нарочитим склоништима.

Теоретски рад: . . . Све партијске материјале, летке и литературу неуморно проучавати, усвајати, преносити на народ и спроводити у живот. Одлучно сузбити интелектуалштину, критизерство и фразерство, налазећи нове облике широке практичне примене наше теорије. Организовати покретне библиотеке".

На крају Резолуције дат је сажет општи „Закључак" о целом тексту у коме, између осталог, стоји:

„. . . Ова наша Конференција има историјски значај за партијску организацију округа. На овом састанку нису само уочени недостаци већ и указано шта треба учинити да се они отклоне... Полажењем да оживотворимо и остваримо предвиђене задатке оправдаћемо поверење своје Партије".

*

Делегат Покрајинског комитета КПЈ за Србију Недељко Караичић провео је неколико недеља на терену зајечарског округа, од половине априла до 21. јуна 1943. Његова помоћ партијској организацији овога краја била је врло значајна. Захваљујући укупним повољним политичким и војним приликама у земљи у то време, а пре свега огромном пожртвовању комуниста и осталих бораца Тимочке крајине, па и енергичним залагањем делегата ПК КПЈ на одржаним партијским скуповима у пољу отклањања неких слабости у дотадашњем раду, од лета 1943. у Тимочкој крајини почиње уочљив полет НОП-а.

То не би било могуће да у годинама 1941. и 1942. Партија у овом крају није створила темеље ослободилачке борбе које непријатељски притисак или субјективне слабости покрета нису могли уништити. До јуна 1943. своје животе дао је велики број најбољих комуниста, бораца и сарадника Народноослободилачког покрета у селима, рудницима и градовима Тимочке крајине, међу њима и народни хероји Миленко Брковић, Љуба Нешић, Димитрије Тодоровић, Милун Минић, Ђорђе Симеоновић, Стеван Ђорђевић и Бранко Перић.

Учесници партијских скупова у Тимочкој крајини из маја и јуна 1943. једнодушни су у оцени да је помоћ Недељка Караи-

чића, оидашњег члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију, одиста била изванредна. Имало се шта мењати у раду и отклањати знатне слабости; стекли су се и повољни општи и локални услови за полет народноослободилачке борбе; постојале су и реалне снаге међу комунистима Тимока и Крајине које су понеле тај нови рад; огромно лично залагање делегата ПК и ауторитет форума који је представљао, са у основи јасним политичким ставовима, пресудно су утицали на ток и исход поменутих скупова (није одударао од свега тога својеврстан ондашњи начин којим су у име ПК „разбијана" нека колебања)").

Насупрот свему томе стоје виђења о неким ставовима делегата ПК[12]) очито претеривање у процени слабости, па и непознавање дотадашњих резултата борбе у овом крају. Део критичке процене о широј вредности тог урађеног посла свакако се тиче и најужег руководства Покрајинског комитета који је све до јесени 1943. имао СЕоје седиште у Београду, доста изолован од окружних партијских организација и партизанских одреда, поготово оних удаљенијих у које спада и терен Тимочке крајине.

Ова партијска саветовања и конференције несумњиво су допринели да се у Тимочкој крајини реалније сагледају могућности за шири развој политичког рада и за успешније оружане акције против непријатеља. Она су учинила да се учврсти вера код комуниста и осталих бораца у сопствене снаге и могућности, среде и консолидују партијска и скојевска организација и да се многи задаци политичког рада јасније сагледају. Договори на овим саветовањима и конференцијама, уз коришћење општих услова и расположења маса, помогли су да се изврши нова мобилизација како политичких тако и оружаних снага.

11. Живан Васиљевић, уз јубилеј КПЈ и обележавање годишв.ице партијске конференције из 1943. пише: („Развитак", 3, 1969):

„Било је ту сувише оштрих, грубих и неоправданих критика и самокритика, али оне се губе при укупном погледу на главни исход договора оних шездесетак комуниста Тимока и Крајине . . .

Комунисти Тимока и Крајине су кроз дуге дијалоге, кроз заморне критике и самокритике, кроз грчеве и тешке речи међусобно упућиване, оцењивали пређени пут, немилосрдно вагали своје поступке, пропусте и грешке, идући и до немогућих и непотребних детаља, скоро као у неком чистилишту. Да би се затим са заносом, са визионарском смелошћу, са непоколебљивом решеношћу, сврстали иза већ побројаних захтева и циљева које су себи поставили".

12. Делегат ПК у извештају ПК-у од 2. јула 1943. пише, између осталог, за партизанске чете у овом крају: „... Углавном било је свих слабости, од највећих, па све до најмањих, и то у тој мери у којој их нигде није било ...", да би у исти извештај одмах унео оцену: „Ја сам уверен да ће заиста направити заокрет у раду 100%".

ПРВИ БАТАЉОНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ

У време великих битака главиише Народноослободилачке војске Југославије на Неретви и Сутјесци, јача народноослободилачка борба и у Србији. Стварају се нови батаљони, одреди, а од јесени 1943. и бригаде. Почетком лета 1943. године, после спајања свих партизанских јединица у Тимочкој крајини и стварања Тимочког батаљона, настаје снажни заокрет у даљем развоју народноослободилачке борбе у овом крају. Ускоро почиње и знатан прилив нових бораца. Крајем лета 1943. образован је Зајечарски партизански одред са два батаљона, а мало касније створен је и Трећи батаљон. Прикључивањем Зајечарском одреду и Четвртог, Озренског (Нишког), батаљона почетком зиме 1944, практично се остварује замисао о брзом стварању читаве бригаде НОВЈ на овом терену.

Тимочки батаљон

Седамнаестог јуна 1943. на обронцима јужног Кучаја, више села Криви Вир, основан је Тимочки партизански батаљон од три чете. Стварање батаљона био је за Тимочку крајину један од дотле најкрупнијих војних и политичких догађаја.

Постројеним борцима из Тимочке крајине и партизанима Јастребачке чете прочитана је наредба о стварању батаљона, а затим је делегат ПК КПЈ за Србију Недељко Караичић, честитајући им овај значајан догађај, говорио о даљим војним задацима и пожелео успехе у борби. Командант батаљона постао је Ми-

одраг Новаковић, политички комесар Василије Ђуровић, његов заменик Бранко Поповић, заменик команданта Божо Кораћ, начелник штаба Воја Јеленковић, партијски руководилац батаљона Хранислав Динић, а заменик Драгоман Радојичић (оволики број заменика предвиђен је зато да би приликом одласка Јастрепчана на њихов терен нови штаб батаљона одмах могао функционисати).

У првој чети били су претежно борци са Јастрепца: командир је Славољуб Вуксановић, политички комесар Света Савковић, помоћник комесара Милош Станимировић. Чета је имала око 30 бораца, партијска ћелија 10, а скојевски актив 18 чланова. Командир друге чете постао је Крста Радивојевић, комесар Мирко Петровић, заменик комесара Мирко Бабић. И ова чета је имала око 35 бораца. У чети је створена партијска ћелија од 10 до 12 чланова и актив СКОЈ-а од 18 омладинаца. У трећој чети за командира је одређен Радомир Јовановић, политички комесар је био Драгољуб Стевановић, а заменик комесара Чедомир Вељковић. Чета је имала око 30 бораца, партијска ћелија 12, а актив СКОЈ-а око 16 чланова[1]).

После мањих сукоба са околним четничким јединицама (19. јуна разбијена је код Радованске реке Бољевачка четничка бригада, а њен командант рањен), батаљон је кренуо у правцу Сењског рудника угља са задатком да поруши рудник и електричну централу, као и да омогући долазак у јединицу шумских и рударских радника из тога краја. Док се још одржавала партијска конференција у одреду, окупатор и квислинзи сазнали су да се у рејону Беле воде — Кучајске планине налази већа партизанска јединица.

Алармиране су знатније непријатељске снаге у Параћину, Ћуприји, Алексинцу, Књажевцу, Зајечару, Бору и Бољевцу.

На Брезовици, пред Троглан Баром, на путу ка Сењском руднику, 22. јуна око 19 часова увече извидница батаљона припуцала је на једну непријатељску патролу, претходницу осталих снага. Батаљон се затим још читав сат кретао у правцу Троглан Баре, а потом је заноћио дубоко у шуми.

Двадесет трећег јуна, рано ујутро, док је дељен доручак, изненадио их је напад великог одреда СДС.

Батаљон је одмах извршио оштар противудар и уз јаку пушчану и пушкомитраљеску ватру (у четама је било 23 пушкомитраљеза „Брно" и један митраљез „Холандија") потпуно је разбијена ова жандармеријска јединица, која се у бекству повлачила ка селу Мутници. Остале, тек прикупљене, непријатељске снаге избегле су сукоб са батаљоном који је морао одустати од планираног изненадног напада на Сењски рудник. У овој борби погинуло је 8 жандарма, док их је приличан број рањен. Заплењена су 3 холандска митраљеза, 10 пушака и знатна количина

1. Састав штабова у Тимочком батаљону НОВЈ дат је према записнику са партијске конференције „за одред". Неке измене у тим саставима уследиле су врло брзо.

муниције. Батаљон је у борби изгубио 3 борца; један од њих био је Хранислав Динић (из групе Јастрепчана; у Топлици је био члан Окружног поверенства КП).

Нов напад Тимочки батаљон извршио је ускоро, у ноћи између 1. и 2. јула. Циљ је био рудник угља Боговина. Обезбеђење рудника брзо је растерано, тако да су постројења порушена без тешкоћа. Потпуно су уништене све пруге, мотори за избацивање воде из јаме и лифтови за улаз и излаз из окна.

Пошто су 9. јула разбили четнике у Леновцу, борци су у Влашком Пољу и Бучју одржали политичке зборове са народом и разјурили општинске управе[2]). Онда је батаљон у реону Тимока десет дана систематски уништавао вршалице, јер је жетва била у пуном јеку. Том приликом онеспособљен је велики број дрешева. У многим селима одржани су зборови, на којима су сељаци брзо прихватили борбену паролу: „Ни зрна жита окупатору!"[3]).

Било је то врло ефикасно спровођење одлука партијске конференције о спречавању окупаторске пљачке.

У извештају који је 31. јула 1943. окружни начелник из Зајечара послао Команди јавне безбедности у Београду стоји следећа оцена:

„С обзиром на предстојећу вршидбу и даље су у току учестали напади у вези са вршидбом. У првом реду бандити онеспособљавају справе за вршење пшенице кварењем појединих делова машине или оштећењем, у већини пак случајева, одношењем каиша. Учестале су претње поседницима вршалица као и лицима у вези са радом на овима. Од предузетих мера ради спречавања ове насилне саботаже јесу одашиљање оружаног људства СДС на терен као и одлазак немачких војника на терен. У срезовима Књучком, Брзопаланачком, Поречком, налази се немачка полиција ради заштите вршидбе . . .".

Из даљег текста тог извештаја види се да су партизанске акције на одбрани жетве током јула 1943. биле дословно свакодневне, у чему су свој удео дале и мале месне десетине партизана и позадинских политичких радника. Само у времену од 16. до 30. јула евидентирано је око 30 напада на вршалице у реону Књажевац — Зајечар. У Крајини је у исто време, половином јула 1943, на иницијативу чланова ОК КПЈ и тамошњих партијских радника, почела акција одбране жетве под геслом „Дању жањи — ноћу врши", „Свако зрно окупатору — пушчано је зрно народу".

Батаљон је сада поново кренуо ка Кучајским планинама, са намером да преко Црног врха изнад Бора, где би растерао неке немачке радне логоре, пређе у Крајину и изврши задатке ко-

2. У извештају Среског начелства из Књажевца о збору у Бучју стоји: „. . . Два партизана одржала су говоре, а остали су у хору певали партизанске песме . . .".

3. У извештају од 9. јула 1943. командир СДС из Андрејевца описујући збор у Кожељу пише: „Око 100 партизана клицали су Титу као врховном команданту. Онеспособили вршалицу . . . На капама су имали петокраке звезде . . .".

те је добио приликом свог оснивања — продор и у северни део округа. На овом путу штаб је 15. јула 1943. дознао од сељака да се у подножју планине Малиник, где је 1941. године образован Бољевачки партизански одред, налази већа група четника (четничко саветовање за овај крај Србије). Решено је да се одмах опбио збуњен партизанским нападом. Али четници су се ускоро средили, јер су неки делови батаљона пре времена отворили ватру. коли и нападне четничка групација. Непријатељ је у почетку Почела је оштра борба. Четници су се на крају повукли у нереду ка Злотској реци. Заплењено им је 15 пушака. Тешко је рањен у ногу командант батаљона Миодраг Новаковић[4]). Стога, а и због откривања правца даљег кретања, батаљон је повучен из борбе. Два борца су погинула. Губици непријатеља износили су 8 мртвих. Сутрадан 16. јула погинуо је код Кривог Вира један од истакнутих бораца овога краја професор Предраг Костић.

Тако се батаљон тих дана уместо у Крајину привремено упутио ка планини Буковику, одакле је вршио мање акције, све док штаб није одлучио да се јединица поново врати у долину Тимока. Тада чета са Јастрепца одлази преко Мораве, назад у свој крај[5]). На путу према Тимоку батаљон је имао још неколико сукоба, у селу Рујишту са Бољевачком четничком бригадом, затим и другим четничким групама.

Тих дана била је уприпреми велика акција којом је требало исказати снагу народноослободилачког покрета уовом крају. У ноћи између 8. и 9. августа батаљон је дошао на домак среског центра Књажевац. Придружили су му се и омладинци из Црвења и неких других села. Град је тада бранио батаљон Бугара, чета Недићеваца и једна мања немачка јединица. У цеитру вароши било је склоњено око 40 вршалица, јер је у селима вршидба била готово онемогућена. У град су прво послати партизански извиђачи. Група бораца кренула је опрезно, у 21 час увече 9. августа, ка електричној централи, са задатком да је уништи. Остали, главнина батаљона, затим су у јуришу ушли у центар вароши до вршалица и Среског начелства. Сукнула је, пуцкетајући према небу,

4. Санитетски референт батаљона Влада Миљковић је после у два маха секао усијаним ножем загађене делове командантове ране, испирао је љутом ракијом и је-два га спасао од смрти.

5. Штаб 1. јужноморавског народноослободилачког партизанског одреда је почетком јуна 1943. послао једну своју чету да, према сугестијама ПК КПЈ за Србију, помогне стварању већих јединица НОВЈ на терену Тимочке крајине и око Озрена. Са њима је била и једна десетина бораца са Озрена. Већином су то били врло искусни партизани: Василије Ђуровић, Хранислав Динић, Миодраг Новаковић, Славољуб Вуксановић, Светислав Савковић, Милош Станимировић, Ћиро Орлић, Живорад Костић, Радомир Јовичић, Божо Вуколић и други. Договорено је да они на овом подручју остану месец дана.

После више од шест недеља заједничке борбе у овом крају, Јастребачка чета и Озренска десетина вратиле су се на свој терен, али је неколико истакнутих руководилаца остало у Тимочком батаљону. Томе су претходили неки губици у заједничком батаљону. Зато је 23. јула 1943, уз учешће секретара ОК КПЈ Зајечар, донета одлука о повратку бораца са Јастрепца назад, преко Мораве.

огромна буктиња запаљених вршалица. Чутурице напуњене бензином полетеле су на зграду начелства. Неуједначена ватра осипала се за то време из забарикадираних непријатељских касарни. У вароши је нестало електрично светло. Детонације су потресале околину. Био је то од почетка устанка први улазак партизана у Књажевац, град који је дотле много дао за народноослободилачку борбу. Људи су излазили из својих кућа поздрављајући борце. Гарнизон Бугара, жандарми и Немци, сви збуњени и уплашени, нису напуштали утврђене зграде. Препустили су варош партизанима.

Борци су у целини обавили задатак — запалили су начелство, општину и пошту, уништили вршалице и снабдели се санитетским материјалом.

Команда Српске државне страже из Зајечара јавила је телеграмом 10. августа 1943. Београду:

„9. августа 1943. око 22 часа, група комуниста наоружана пушкама и са више пушкомитраљезаца, под непознатим вођством, јачине око 200 људи, упала је у варош Књажевац и запалила зграду среског начелства, општину и пошту и осам дрешева од вршаћих машина . . . ".

Следећег дана бугарски батаљон кренуо је из Књажевца, са много буке, ка Тупижници „у потеру", али се увече покуњено вратио у град, опљачкавши само неколико напуштених појата, пошто је утрошио велику количину муниције, пуцајући насумце по оближњим шумарцима.

Улазак партизана у Књажевац имао је огроман одјек у читавој источној Србији. Ово је место још од 1941. године било стално запоседнуто немачким, а доцније и јаким бугарским јединицама.

У новом покушају да се пробије у Крајину, Тимочки батаљон је половином августа 1943. поред самог Зајечара стигао у атар партизанског села Рготине, раскрсницу путева из Зајечара за Бор и Неготин. Под притиском непријатељских снага батаљон се повише Бора пробио ка планини Столу и околини села Кривељ, крај самог Бора, одакле се, да би избегао окружење, пребацио на Црни врх. Одавде се партизански батаљон вратио више Злота, у предео јужног Кучаја у бољевачком крају, а крајем августа разбио је четничке чете, прво код Јабланице, затим и код Рујишта. Из партизанског села Добрујевац почетком септембра у батаљон се слила месна омладинска десетина.

Партијски руководилац Тимочког батаљона Драгоман Радојичић извештава 2. септембра 1943. Окружни комитет КПЈ:

„. . . Ситуација на терену узима озбиљан карактер, изгледа да је жеља окупатора да Дражини четници запоседну планине и планинска села, а они вароши и да комбинују потере . . . Ми смо мишљења да треба мобилисати позадину, све резервне наше снаге и напасти ту багру . . . Ми ћемо наставити са акцијама по Тимоку и Заглавку и то првенствено по тој багри . ..".

Група нових бораца која се у Крајини окупљала око партијских радника и учествовала у акцијама, повећала се на тридес'- /ак људи. Позадинци су у овом крају напали 19. августа 1943.

железничке станице Брусник и Тамнич на прузи Зајечар — Неготин, запалили их и уништили скретнице и 1 вагон-цистерну, а 23/24. августа демолирали железничку станицу Кобишницу код Неготина. Један број у четнике мобилисаних партизанских симпатизера приступио је Тимочком батаљону[6]).

Секретар ОК КПЈ Миодраг Станимировић извештава 21. септембра Покрајински комитет о извршеним акцијама: „. . . Морал, борбеност и дисциплина партизана је на висини . . . 9. VIII напали смо Књажевац . . . Запаљене су следеће железничке станице: Мали Извор, Грљан, Брусник и Рогљево . . . У кампањи врше уништено око 80 вршалица . . . Срушили смо рудник Аврамицу . . . Уништена је Фабрика зејтина у Зајечару . . .".

Септембар месец батаљон је провео вршећи акције по тимочким селима и сукобљавајући се са четницима, који су се све више прикупљали. На брду Тумба, изнад Зоруновца и Бањског Орешца, близу Књажевца, 21. септембра сачекана је Сокобањска четничка бригада. Други вод прве чете (водник Живан Витомировић) запосео је положај и неколико пута у току дана одбијао нападе. Пред вече четници, који су већ имали десетак мртвих и рањених, потерали су испред себе голоруке. сељаке. Последњи четнички метак ранио је смртно популарног „чика Галаму" — водника Живана Витомировића.

Ситуација на терену зајечарског округа постајала је све тежа за окупатора и квислинге. Нова јединица НОВЈ задавала им је велику бригу[7]).

Батаљон НОВЈ је после ових акција по Тимоку кренуо крајем септембра у правцу Зајечара.

У ноћи 1. октобра приспео је до села Горње Беле Реке и избио на тромеђу Шљивар — Лубница — Лесковац. Намера је била да се ту предани и народу око Зајечара покаже стварна снага нове оружане јединице — батаљона, затим да се продужи према Крајини. Сутрадан је дошло још 19 нових бораца, које је послала партијска организација са терена Крајине. Међу њима су била и четворица црвеноармејаца, немачких заробљеника из Бора — Саша, Васја, Николај и Симеонов. Чете су одмах, још пре подне, запоселе положај на Братујевцу за случај да непријатељ нападне. На то није требало дуго чекати. Око 11 часова извршен је

6. Крајем августа 1943. на иницијативу партијских радника, у Тимочки батаљон дошли су 7 радника из четничке радионице оружја у околини Мајданпека, доневши 2 пушкомитраљеза, 80 бомби и доста муниције. Септембра 1943. активни поручник Стојан Предић, напустио је Неготинску четничку бригаду и са групом бораца под оружјем приступио Тимочком батаљону. Слично је, нешто пре, поступио и командант Кључке четничке бригаде Небојша Анђелић, који се одвојио од четничке команде.

7. У извештају окружног начелника из Зајечара (од 30. септембра) Команди јавне безбедности у Београду, то се и признаје: „У овом полумесечју настављени су и даље напади и опште стање јавне безбедности није се ниуколико променило на боље . . . Органи Српске државне страже са појединих станица морали су бити повучени у веће центре, пошто им је запретила опасност да буду уништени . . .".

прво напад четнника од села Лесковца. Борци су лако разбили четнике, заробили четворицу, а остале почели да гоне. Тада је од Леновца наишла у стрељачком строју једна немачка јединица. Она је у почетку мало потиснула батаљон, нападајући га с бока. Командант батаљона издао је наређење чети која је прогонила четнике да се окрене и нападне Немце с леђа. У међувремену су и остале две чете извршиле противнапад.

Немци су на неповољном положају покушали да организују кружну одбрану, а затим су избили на још непогодније место, у оближњи поток.

Партизанске бомбе су почеле да лете са свих страна на Немце који су, у бекству, иза сваког храста наилазили на дотле невидљиве противнике. Излаза им није било. Бранили су се како је ко умео. Отпор је био узалудан и краткотрајан. У борби је убијено 11 немачких војника. Они који су успели да побегну одвукли су 5 рањеника. Заробљен је официр Курт, командант затвореничког логора у Зајечару. У четири часа после подне одјекнуо је на пропланку последњи пуцањ.

Тек што се смирила борба са Немцима, од Зајечара су наишли Бугари.

Штаб батаљона је са једном четом кренуо према ивици шуме, ка камионима у којима су били бугарски војници који су се освртали и напрегнуто ишчекивали да виде исход раније борбе. Од Немаца није било ни трага. Бугарски камиони кретали су се све спорије. Први хитац погодио је право у мотор чеоног камиона. Збуњени Бугари почели су да искачу један за другим и да беже према граду. Упразно су одјекивале команде њихових старешина. Нико од окупаторских војника није пружао отпор. Бежећи, бацали су успут ранце и опрему. На ледини су остала два камиона са тешким митраљезом, заплењено је доста оружја и муниције. Бугари су у борби имали 2 мртва и 6 „несталих" који су побегли и нису се ни вратили у гарнизон. Један бугарски војник је заробљен. Поред 2 камиона, заплењено је 2 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез, 10 пиштоља, 10 пушака и велика количина муниције. Батаљон је у току читаве једнодневне борбе имао 2 мртва борца и 4 рањена.

У сам мрак одбијен је и последњи четнички напад.

Пораз удружених непријатељских снага надомак окружног центра (разбијени Немци и Бугари вратили су се у град криомице, под заштитом ноћи) имао је велики одјек[8]). Батаљон Народноослободилачке војске још више је војнички очврснуо.

Немци су вршећи репресалије после ове борбе поред осталог запалили у селу Грлишту кућу познатог сарадника НОП-а Ђорђа Митића, који је, док је са суседима покушавао да угаси пожар, смирено говорио: „Ако, само да победимо Немце, па ће у слободи бити кућа . ..".

8. „Прокламацију Србима" коју је после немачко-бугарске погибије код Шљивара издао зајечарски крајскомандант Милер, видети у прилогу бр. 23.

Штаб Тимочког батаљона (његов партијски руководилац Драгоман Радојичић) јавио је 9. октобра 1943. Окружном комитету КПЈ Зајечар о борби код Братујевца (Шљивар) следеће:

1. октобра наш батаљон водио је борбу са дражиновцима, Бугарима и Немцима. У овој борби жртава са непријатељске стране било је 11 мртвих Немаца, међу њима командант лагера из Зајечара; 1 бугарски поручник; један бугарски војник нам се предао и око 10 дражиноваца мртвих. У овој борби заплењено је: 1 тешки митраљез; 1 пушкомитраљез „Брно", 2 машингевера; око 10 пушака, 2 бомбе; 1 сандук митраљеске муниције и више остале; 9 пиштоља разних марки; 1 доглед, више опасача и фишеклија; 13 пари чизама и осталих ситних ствари . . .".

Нешто пре ове борбе, 27. септембра 1943, донета је одлука о образовању и 3. чете у Тимочком батаљону, јер се број бораца већ тада попео на око 100.

Зајечарски партизански одред „Миленко Брковић Црни"

После борбе код Шљивара (Братујевац), Тимочки батаљон је бројно доста увећан[9]). Сазрели су услови за стварање и другог батаљона НОВЈ у овом крају.

Шестог октобра 1943. одлуком ОК КПЈ образован је Зајечарски партизански одред „Миленко Брковић Црни". У штаб одреда ушао је цео штаб дотадашњег батаљона: командант Василије Ђуровић, заменик Божо Корач, начелник штаба Воја Јеленковић, политички комесар Бранко Поповић, заменик Драгоман Радојичић. Командант Првог батаљона постао је Божо Вуколић, кога је, пошто је био рањен, одмах заменио Јован Кецман. Политички комесар био је Мирко Петровић, а партијски руководилац Мирко Бабић. Бројно стање Првог батаљона износило је око 60 бораца. Команду Прве чете Првог батаљона примио је Крста Радивојевић, политички комесар био је Света Милосављевић, а заменик комесара Добривоје Божић. У Другој чети командир је постао Илија Загорац, политички комесар Драгољуб Стевановић, а заменик Видоје Вељковић. За команданта Другог батаљона одређен је Вукашин Милић, политички комесар био је Сретен Цвијић, а партијски руководилац Душан Глигоријевић. Други батаљон имао је око 80 бораца. Командир Прве чете Другог батаљона постао је Радомир Јовановић, комесар Момчило Марковић, а заменик комесара Душан Чубра. За командира Друге чете постављен је Ђорђе Вујић, за комесара Жарко Ковачић, а за заменика комесара Никола Радосављевић.

9. Поред нових бораца из Тимока и Крајине, у ово време је борска партијска организација послала из Брестовачке бање (везом преко Рготине) групу од 15 нових бораца, махом сарадника НОП-а из првих месеци борбе. Међу њима су били и Недељко Тошовић, Бора Ђорић, Земунци — Ђорђе Салаћанин, Стеван Николић и Ђорђе Блажон (стонотениски шампион), браћа Јоветић и др.

Војни и политички руководиоци оба батаљона израсли су били из партизанске борбе у овом крају.

Зајечарски партизански одред имао је сада близу 150 људи, од којих су тридесетак били чланови Партије, а готово половина чланови СКОЈ-а. У свакој чети постојала је партијска организација и актив СКОЈ-а. Скојевски руководилац одреда постао је Миомир Цолић. У одреду је тада створен и Војнореволуционарни суд. Тих дана одлучено је да Први батаљон остане на територији Тимока, а Други батаљон, са штабом Одреда, да крене према Крајини и Дунаву.

Две подједнако бројне јединице пошле су у различитим правцима.

Први батаљон Зајечарског партизанског одреда кренуо је после битке код Шљивара у Тимок, који је тада представљао делимично слободну територију. Са батаљоном су се кретали и чланови ОК КПЈ Миодраг Станимировић и Живан Васиљевић.

Борбе са четницима биле су готово свакодневне. Непријатељ је огорчено нападао малу партизанску територију. Батаљон је, бранећи слободу свог маневрисања, потукао четнике 15. октобра изнад села Вратарнице. Шеснаестог октобра око 13 часова, на месту званом „Петров гроб", код села Равне, успешно је водио борбу са Књажевачком четничком бригадом, а потом и код села Дебелице.

Први батаљон је 20. октобра 1943. управо биваковао у засеоку Дубраве, између села Заграђа, Вратарнице и Боровца, кад су га неочекивано напале јединице Зајечарске четничке бригаде. У тешкој борби четници су и овог пута поражени. Партизани су вештим нападима одбили једну четничку групу према Тимоку, другу ка Заграђу, а трећа се већ повлачила у правцу Горње Беле Реке. Само је на једној узвишици, која је доминирала тереном, група четничких официра са холандским митраљезом још покушавала да напада.

Секретар Окружног комитета Партије Миодраг Станимировић, наоружан аутоматском пушком отетом од Бугара, управо се пребацивао према четничком упоришту. Тада га је погодио рафал непријатељског митраљеза.

Члан ОК КПЈ Живан Васиљевић сутрадан, 21. октобра, известио је Покрајински комитет:

„. . . Јављам вам тешку и жалосну вест. Јуче, 20. октобра пре подне, у борби са дражиновским зликовцима погинуо је наш друг Миодраг Станимировић Душко. Погинуо је јуначком смрћу — смрћу борца, јуришајући у првом борбеном строју. Ево, укратко, како је дошло до овог догађаја. Нас двојица смо били на терену тимочко-заглавском. Пошто смо тамо дефинитивно средили партијску организацију, решили смо да пређемо на северни део терена — у Крајину. А пошто је и батаљон кренуо истовремено на ту страну, решили смо да пођемо заједно са њим. 20. октобра осванули смо у једној појати између села Вратарнице, Боровца и Заграђа. Како нисмо ноћу спавали — легли смо. Нисмо спавали ни 2 сата, кад око пола девет јави осматрач да према нама иду у стрелце дражиновци. Другови партизани су одмах изашли из

појата а и ми с њима и пошли смо у стрељачком строју према дражиновцима који су већ отворили ватру. Друг Душко је одмах у почетку био међу првима са машингевером. Другови су га упозоравали да се не истрчава. Међутим, он се није много обазирао на то. Пошло се на јуриш против дражиноваца који су били заузели заклоне и тукли из митраљеза. Душко је пуцао из машингевера и истрчао на брисани простор вичући: „Напред другови! Ура!" Кад је осетио да га крвници туку из митраљеза он је легао, али и у лежећем ставу је био изложен ватри. И десило се ето оно што је нашу партијску организацију много погодило и осакатило. Куршум га је погодио у кичму тако да је убрзо издахнуо . . .".

Предратни комуниста, двадесетчетворогодишњи електричар из Ниша, руководилац СКОЈ-а у нишкој железничкој радионици од 1939. године, учесник познатог напада на немачке официре у хотелу „Парк" у Нишу у лето 1941. лежао је мртав у смирај борбе.

Од шест чланова ратног ОК КПЈ из 1941. погинуло их је дотле пет: Миленко Брковић, Љуба Нешић, Димитрије Тодоровић, Јеремија Илић, и сада, Миодраг Станимировић.

Батаљон је 31. октобра увече, ушао у рудник „Добра срећа", демолирао га, уништио електричну централу, федер-машину у јами, две теретне машине и две пумпе. Рудник је онеспособљен за даљи рад. После ове акције Први батаљон се пребацио у сокобањски крај где је крстарио неколико дана, а при повратку у Тимок сукобио се код Скробнице и Божиновца са четницима Књажевачке и Сврљишке бригаде.

У **партизанском возу**

Други батаљон Зајечарског партизанског одреда је, заједно са штабом Одреда, 12. октобра, по киши и беспућу кренуо у правцу винородних брежуљака Крајине. Уз пут је код Рготине уништио једну јачу жандармску групу.

После два дана марша борци су избили у рејон села Рајца, Смедовца и Мокрања. Народ их је са радошћу дочекивао. У Мокрању је збору присуствовало око 250 људи. Други батаљон је 17, 18. и 19. октобра одржао неколико масовно посећених политичких зборова у крајинским селима. Уз пут су спаљивали општинске архиве у свим селима куда је батаљон пролазио, обнављане су месне партизанске десетине. Батаљон је журио још даље, ка Дунаву. Његове патроле ушле су једне ноћи у Средњу пољопривредну школу „Буково", на територији града Неготина. То је била најсевернија тачка похода.

Док је батаљон при повратку држао у селу Мокрању политички збор, једна већа четничка група покушала је да упадне у оближњу Речку, рачунајући на лак успех. Четнике је разбила група месних десетина из Смедовца, Рајца и Рогљева, појачана са неколико бораца из Другог батаљона. Између села Мокрања и Чубре, на батаљон који се одмарао четници су поново покушали напад; том приликом пао је у руке партизанима четнички потпо-

ручник Јанковић, официр који је поседовао поверљива документа четничке команде. У селу Тамнич на народном збору говорили су командант и комесар Зајечарског партизанског одреда.

Ујутру, 25. октобра, батаљон је при повратку ка југу стигао у село Трнавац. У штабу се, иначе, већ припремала једна већа акција како би се борци снабдели муницијом. Одлучено је да се у једној истој ноћи смелим маневром нападну све бугарске посаде на железничкој прузи Зајечар — Прахово. Рачунало се са великим војничким и политичким ефектом оваквог подухвата.

Приликом разраде плана командир Друге чете Ђорђе Вујић добио је задатак да са ударном групом, после савлађивања отпора у Трнавцу, поседне поштански вагон до локомотиве и да на свим даљим станицама ломи отпор непријатеља. Начелник штаба Зајечарског партизанског одреда Воја Јеленковић узео је под своју команду локомотиву, с тим да води рачуна да се она на свакој станици заустави тако да ударна група има што бољи положај за напад. Месна десетина добила је иаређење да одмах после изласка воза из Трнавца покида телефонске везе са Зајечаром. Један борац требало је да контролише железничке службенике, који ће преко станичног телефона редовно обавештавати остале станице о кретању воза као да је све у најбољем реду.

У први мрак батаљон је тихо кренуо према станици. Ваљало им је прећи још око пет стотина метара. Ретки стрељачки строј опрезно је прилазио прузи. Морали су остати незапажени све до последњег тренутка, а ипак прићи близу да им воз после кратког задржавања не би умакао.

Тада је у мраку шикнула светлећа ракета. У прорећеној шуми кукуруза партизани су остали незапажени. Пругу су ос-**Еетљавали** само шкиљави станични фењери. Бугари су са досадом шетали испред станичне зграде. У даљини су чуло потмуло хуктање локомотиве и шкрипа вагона. Још једна ракета из бугарског бункера осветлила је терен. Онда је у станицу ушао воз пун пирита и бакра. На крају је било и неколико путничких вагона.

Борцима је остало још око 200 корака. Композиција је већ кретала даље ка Неготину, када су двојица у пуном трку, као закаснели путници, ускочили код машиновође.

Воз је поново стао.

За кратко време цео задатак је био извршен. Сваки борац тачно је обавио поверени му посао. Само један једини метак стигли су да испале забезекнути Бугари. „Због маневра и истовара каснимо 15 минута" — јавио је свом колеги на станици у Чокоњару шеф станице, окружен партизанима. У возу су разоружана три жандарма и два Немца. Вагони поседнути борцима батаљона кренули су пругом нормалног колосека Ниш — Прахово, од Трнавца ка Неготину. Збуњени путници једва су проговарали. Почеле су шале на рачун бесплатне вожње и вишемесечног пешачења. Само су ћутали, у Трнавцу заробљени, престрављени Бугари.

Чувари пруге су уз пут прописно поздрављали захукталу композицију.

у Чокоњару воз је стао тачно по партизанском плану, иако је шеф станице, не знајући у чему је ствар, давао фењером сигнал машиновођи да се композиција помери још који метар напред. Без метка су ухваћена десеторица Бугара.

У Табаковцу се све поновило. Готово на исти начин. Гомилали су се заробљени бугарски војници.

У Бруснику је ударна група као и свуда прво јурнула на станицу, а нико није знао да се још око 50 бугарских војника налази у оближњој згради, обезбеђеној рововима. Почела је борба прса у прса. Бугарима је у борби отет један „шарац", а три војника су убијена. Остали су се жестоко бранили. Близина Неготина са бугарским гарнизоном била је опасна за мали батаљон, посаде на осталим станицама, већ су алармиране, а задатак је ионако био извршен. Локомотива је затим погурала целу композицију назад.

Заробљене Бугаре су, без униформе и оружја, протерали исте ноћи преко леденог Тимока, у таму оближњих села с друге стране границе. Обећавали су, као и обично са много речи, да се „неће више никада вратити . . .".

После искрцавања батаљона из воза, Бугари су тек сутрадан, 26. октобра, са снагом од једног батаљона стигли између 9 **и** 10 часова из Неготина до близу железничке станице у Брснику. Артиљеријом су издалека тукли перон, верујући да су партизани још тамо. Том приликом убили су једног железничара и ранили двојицу бугарских војника који, у страху, нису напуштали шанчеве. Затим је бугарски батаљон претресао шири рејон села Брусника, а после подне и ивицу шуме Алије. Други батаљон Зајечарског партизанског одреда био је за то време распоређен у средини шуме, спреман за борбу. Бугарске трупе су се одатле предвече повукле ка Неготину, не усуђујући се да дубље продиру у села.

У извештају штаба Зајечарског партизанског одреда послатом 6. новембра 1943. Окружном комитету КПЈ Зајечар о овој смелој акцији наводе се подаци о заплењеном оружју и ратном материјалу: „3 „Зорке", 2 „Брна" (бугарска), 30 пушака, око 6.500 метака, 12 бомби, 3 пиштоља, 24 шињела, 20 шатора, 16 ранаца, 15 војних торбица, 21 ћебе, 20 капа, 5 капута, 22 пари чизама, 16 цокула, 8 пари завоја, 2 сата, 28.360 динара, 5 килограма цигарета итд.".

Ова смела акција на железничкој прузи, ређа у аналима народноослободилачке борбе, одјекнула је у читавој Србији[10]).

10. Окружни начелник из Зајечара послао је 26. октобра 1943. телеграм квислингу Милану Недићу:

„На дан 25. овог месеца једна група од стотину партизана разоружала је на железничкој станици Трнавац, на прузи Зајечар — Прахово, бугарску стражу и полупала телефонске и телеграфске апарате . . . На железничкој станици Чокоњар такође разоружали стражу и полупали апарате. То су исто учинили и на станици Табаковац. Бугарска стража на станици Брусник отворила је борбу са партизанима. Борба је трајала 45 минула и партизани су се повукли . . .".

Окупатор је у овом крају морао убудуће да запоседа железничке станице још јачим посадама. У Зајечару су Немци после ове акције забранили свако окупљање на улици. Очекивали су нове, још јаче нападе јединица НОВЈ.

Тридесетог октобра, у 16 часова, Други батаљон је при повратку из Крајине ушао у село Рготину, на друму Бор — Зајечар. Ту је демолирана Фабрика кварца, запаљена општинска архива и три затечена камиона организације ТОТ. Одржан је пред вече и политички збор, на коме се окупило готово читаво село").

Одавде, из Рготине, Други батаљон је ноћу, крећући се близу самог друма, пошао у правцу Зајечара. После неколико дана, 8. новембра, батаљон је ушао у зајечарске руднике Српски Балкан, Малу Вршку Чуку и Бурдељ, делимично их порушио и заплењио велике количине намирница и експлозива.

Окружни начелник из Зајечара о овој акцији извештава 9. новембра Министарство унутрашњих послова у Београду:

„. . . Дана 8. ов. месеца око 22 часа једна већа група око 100 партизана напала је рудник „Нови Балкан — Бурдељ" где су из магацина узели динамит експлозив, па су порушили компресор и граник. Од машина узели све каишеве, јунс-машину порушили, па потом натоварили експлозив и са машином и малим вагонима довезли се до бремзе. На бремзи су испод Мале Чуке порушили један компресор граник горњи и доњи, трансформатор, шут бремзу и жичаницу за Вршку Чуку. У „Аврамици — Српском Балкану" запалили су жичаницу, шут, срушили бремзу . . . Наоружани су били и обучени у разном оделу: бугарске војске, пољске страже, немачком, као и сељачком оделу; међу њима било је и Руса, а било је и две женске".

Рушењем ових рудника угља задат је тежак ударац окупатору, а нарочито производњи бакра у Борском руднику, који се одавде снабдевао угљем. Други батаљон, који се већ попунио приликом марша кроз Крајину, добио је после акције у зајечарским рудницима још 15 нових бораца.

Батаљон је сада кренуо преко Малог Извора ка Селачкој. Ту се код манастира Суводола сукобио са једном четничком бригадом, разбио је и приморао на повлачење у нереду. Нешто пре тога враћена је прва чета са командиром Радомиром Јовановићем да и даље оперише из атара села Рготине и Беле Реке према Бору и Крајини. Чета је на друму између Рготине и Вражогрнца усред дана 19. новембра несрећно ступила у неравноправну борбу са једном немачком јединицом, ојачаном борним колима. Уби-

11. Зајечарска Крајскоманда је поводом партизанске акције у Рготини (30. октобра), у „Објави" од 5. новембра 1943, поред осталог износила: „На дан 30. октобра у сред бела дана извршен је партизански препад на село Рготину. Тек 8 часова касније стигла је вест једној немачкој установи. . . Из ових чињеница мора се закључити да становништво симпатише партизане и да их чак шта више потпомаже . . .". Затим се наређује за цео округ: „Полицијски час се утврђује од 5. новембра 1943. за време од 19 часова до 5 часова. Све радње и кафане сем изнимно оних које су одређене за војску, имају се у 8 часова затворити. Корзо у главним улицама свих вароши се забрањује. Фудбалске утакмице се забрањују . . .".

јена су 2 Немца. У борби је рањена а затим заробљена Добрила Радосављевић Стара и обешена у Рготини (погинули су партизани Воја Борђошки, заменик командира чете, Стеван Симончић и Гојко Ристић). Добрила Радосављевић је стојећи испод вешала клицала народноослободилачкој борби. Храбро држање Старе на губилишту ушло је у легенду у овом крају.

Неколико успешних акција овога батаљона у Крајини знатно је подигло расположење народа у том делу зајечарског округа. Издајнички огрpreни управе, квислиншке јединице, а поготово окупатор, осетили су да се оружана борба сада опет преноси на терен где је 1941. године деловао Крајински партизански одред, а од половине 1942. и првих месеци 1943. мала Крајинска чета, па одред. То се видело по приливу људства: села у Крајини послала су само у току акције Другог батаљона око 35 нових бораца.

Четири батаљона НОВЈ у Тимоку

Месец дана после растанка, 14. новембра, код села Јелашнице поново су се сусрела оба батаљона Зајечарског партизанског одреда. Два дана касније, 16. новембра, када су оба батаљона логоровала у селу Јаковцу, око 14 часова појавиле су се од Јелашнице, из засеока Шумарци, знатне четничке снаге у јачини од око 800 људи из Књажевачког и Тимочког корпуса. Наступали су у стрељачком строју и колонама. Главнина је журила ка брду Чутурилу са намером да га заузме и потисне оба партизанска батаљона. Командант Зајечарског партизанског одреда хитно је упутио Први батаљон на Чутурило. Други батаљон је добио задатак да запоседне улаз у село и спречи четницима сваки прилаз. Први батаљон је, готово трчећи, успео да избије на брдо пре четника и одмах отворио снажну ватру на густе колоне које су наступале. Четници су тада свом снагом покушали да збаце Први батаљон са брда. После једночасовне жестоке борбе непријатељ је почео прво постепено да узмиче, а затим да бехш у нереду ка реци Тимоку. Оставио је 15 мртвих. Из одреда је, поред два пала партизана, тешко рањен међу борцима омиљен партизан из првих дана устанка Недељко Гундељ Вујадин. Умро је после у мукама од гасне гангрене. Први батаљон заплењио је око 100 пушака, 2 лака митраљеза, 3 пушкомитраљеза, али само мало муниције.

После ове борбе многи четници су се разбегли кућама и нису се више никад вратили у четничку бригаду.

Цео одред је убрзо затим кренуо на марш преко села Ошљана, Корита и Шарбановца и уз пут напао четнике у Локви. Одатле је пошао преко територије сокобањског и дела моравског среза путем Скробница — Језеро — Ресник — Врмџа — Рујиште. Народ ових села свуда је срдачно дочекивао партизане. Уз пут су батаљони разоружавали сеоске четничке јединице, прикупљали оружје и муницију, а између Врмџе и Мужинца растерали четнике Сокобањске бригаде. И овде се већ осећала већа четничка мобилизација.

После десетак дана проведених на сокобањском терену, Зајечарски одред се са Тупижнице преко Кожеља спустио у Тимок. У Дебелици је 6. децембра затекао нову „летећу" бригаду од око 250 четника. Четници су у борби растерани. Један део мобилисаних сељака овога пута је ступио у батаљоне НОВЈ. Исте ноћи, крећући се преко села Врбице и Боровца, одред је у брзом маршу стигао на брдо Голаш, изнад села Малог Извора, где му се прикључила и Прва чета Другог батаљона, која је дотле оперисала у селима око Зајечара. Довели су и нову групу бораца из Борског рудника и Крајине. Одред су 8. децембра напале поново прикупљене четничке снаге и жандарми који су приспели из Зајечара. И поред неколико упорних узастопних јуриша, нападачи су се после трочасовне борбе морали повући. За собом су оставили 15 мртвих, а одред је заробио шеснаесторицу. Тешко је рањен командант Првог батаљона Зајечарског партизанског одреда Божо Вуколић.

Батаљони НОВЈ нису имали могућности да предахну, а острвљени четнички официри стално су терали своју мобилисану војску у нове нападе. Било им је и те како стало да победе над партизанима. Тако је у једној од четничких депеша упућеној Врховној команди Драже Михаиловића (који је стално инсистирао да се исток Србије „очисти од партизанских снага из стратешких разлога") стајало: „Зајечарски партизански одред наоружан је са 25 пушкомитраљеза . . . војнички је добро вођен . . . има велико борбено искуство . . .".

Зајечарски партизански одред се после борбе на Голашу повукао ка Старој планини, разоружавајући успут мање четничке јединице (Ново Корито, Радичевац, Локва). Изнад села Доњег Зунича, близу Књахсевца, одред је код цркве Светог Петра 15. децембра поразио 1. Књажевачку четничку бригаду. Погинула су 2 четника, 14 их је заробљено, а партизани су изгубили једног борца. У ноћи 19/20. децембра код Ошљана, у дугој борби против надмоћних четника и жандарма СДС, раздвојили су се батаљони Зајечарског партизанског одреда: Први батаљон је кренуо јужније, према планини Девици, а Други батаљон се упутио ка Тимоку.

У Први батаљон, на појате изнад партизанског села Јелашнице, стигла су тада два члана ОК КПЈ из Ниша: Душан Пуђа и Срба Андрејевић. Њих је после погибије Мије Станимировића послао ПК КПЈ за Србију као помоћ Окружном комитету КПЈ Зајечар. Нишки (Озренски) партизански батаљон налазио се тада код села Лабукова. Решено је да Први батаљон одмах крене ка Озренцима, а сви политички радници са терена да се прикључе Другом батаљону, јер се очекивала већа непријатељска офанзива. Сада су брз маневар и неочекиваност у нападу били важнији него икада.

Први батаљон се 24. децембра срео са Озренским батаљоном[12]). Под високом каменитом литицом освануо је хладан децем-

12. Појава Озренског партизанског батаљона (око 110 бораца) и Првог батаљона Зајечарског одреда (око 120 бораца) уплашила је квислиншке

барски дан, са суснежицом. По четири-пет људи испуњавало је **сваку** кућицу у сиромашном селу Лабукову. Већ после вечере стигло је неочекивано наређење — покрет према Попшици. Одатле је дошао курир са поруком да су тамо четници. Промрзли бор**ци,** љути што морају напустити топле куће, у свануће 25. децембра распоредили су се око села Попшице. Негде у праскозорје Први батаљон Зајечарског одреда и Озренски батаљон кренули су на јуриш. Већина четника морала се предати, њих око 120. Остали, многи тек мобилисани, разбежали су се бацајући уз пут оружје. Саслушавање заробљених обавио је Војни суд Зајечарског партизанског одреда. Већина је већ била пуштена, када су око подне партизанске борце изненада напали четници Књажевачке бригаде. Озренски батаљон привремено се повукао. Али Први батаљон предвече је поново напао четнике и у силовитом јуришу истерао их из топлих соба, на мраз, заробивши око 50 четника. Четници су у току тог истог дана имали укупно 37 мртвих. Из оба батаљона погинула су 3 борца. Четворица су рање**на.** Погинуле су сахранили а теже рањенике склонили код се**љака.**

На прагу једне куће погођен је, смртно, у току борбе познати млади песник Радивоје Копарец. Умро је јуначки, без јаука, иако се дуго мучио. Био је у чети ретко скроман, једва запажен.

„. . . О, немам ја тек срце поете,
јер није ово црвено цвеће,
већ жива крв бојних момака,
јер не чекам ја мирно дан среће
после пучева и устанака"

— испевао је Копарец још почетком устанка 1941.

После борбе код Попшице Први батаљон Зајечарског партизанског одреда и Озренски батаљон кренули су преко Каменичког виса према пиротском крају који су анектирали Бугари. За време марша обе јединице су на косама изнад села Градишта, 28. децембра, сачекале Нишавску четничку бригаду од око 100 људи. Четници су ватром изблиза натерани у бекство; у нереду су оставили за собом 6 мртвих и 6 рањених. Батаљони су сада улазили у забачене планинске пределе. Крајем децембра 1943. и почетком 1944. године, борци су десетак дана оперисали у селима испод Старе планине и у реону Топлог Дола, испод Миџора. Намера им 1е била да у том крају помогну народноослободилачки покрет, који је у специфичним условима бугарске окупаиије био донекле пасивизиран. Први јануар 1944, четврте године рата, дочекали су борци у селу Ћуштици, на Старој планини, пуној снега, са мало раштрканих насеља. Народ је живео сиромашно, партизане су прихватили као своје најближе. Код Црног врха борце

рласти у Алексинцу, одакле се усплахирено јавља Београду о појави 400 — 500 комуииста са 17 товарних коња . . .".

су тих дана напале бугарске „ловне роте", хитно послане у овај крај. Озренски партизани и батаљон из Тимока морали су се повући по дубоком снегу пред надмоћним и за зиму добро опремљеним непријатељем.

Седмог јануара 1944. стигли су назад у Заглавак, у село Репушницу, па у Радичевац. Одатле су продужили даље према Тимоку. У селу Ошљане су се, 9. јануара, спојили са Другим батаљоном Зајечарског партизанског одреда.

У крају под бугарском окупацијом остављена је из састава Првог и Озренског батаљона јединица од преко 30 добровољно пријављених бораца — чета којом је командовао Јован Митић. Чета је целе зиме водила борбе са надмоћним непријатељем и у пролеће прешла на терен око Ниша, где је по доласку нових бораца образован Нишки одред.

За време одсуства Првог батаљона, Други батаљон Зајечарског партизанског одреда је ишао из борбе у борбу, тукао се са надмоћним четничким снагама. Прво је, 25. децембра, имао сукоб код Мањинца, а 27. и 28. децембра у селу Јаковцу(опет на брду Чутурилу), маневришући против све већих четничких снага. У тим борбама Други батаљон је изгубио десетак бораца.

Није било ни дана мировања.

Немачке, бугарске, недићевске и четничке формације журно су се груписале око Тимока са намером да сузбију даље нарастање батаљона НОВЈ. После спајања оба батаљона, Зајечарски одред је скупа са Озренским батаљоном поново кренуо према Малом Извору, где им се на Голини прикључила овећа група политичких радника са разних терена округа. Они су, ускоро, распоређени на политичко-партијске дужности по батаљонима. Број бораца у батаљонима је већ знатно порастао[13]). Донета је зато одлука о стварању и Трећег, омладинског батаљона Зајечарског партизанског одреда (образован 20. јануара 1944. у селу Језеру). У штабу новог батаљона командат је Момчило Марковић, политички комесар Момчило Сибиновић, заменик политичког комесара Мирко Бабић, а заменик команданта Душан Чубра. Озренски батаљон је тада ушао у састав Зајечарског одреда као посебна јединица (чланови штаба: Светислав Татарац, Светислав Савковић, Тихомир Стојановић и Ћира Орлић). Сва три батаљона Зајечарског одреда имала су сада укупно 248 бораца. Четврти (Озренски) батаљон имао је 112 бораца. То је већ била знатна ударна војна снага од 360 партизана.

13. Из Борског рудника крајем 1943. године послата је у одред група од 14 бораца, међу њима и неколико заробљених црвеноармејаца.

Заробљени црвеноармејци који су повремено по 2—3 успевали да побегну из појединих немачких логора у Тимочкој крајини, често су из незнања стизали до дражиноваца, где су ликвидирани. Други су ипак налазили партизане. Највећа је била група која је уз помоћ партијске организације побегла из Бора у јесен 1943. Ова група је после, код Великог Извора, приликом пребацивања у Зајечарски партизански одред, наишла на четничку заседу којом приликом је страдало више од половине Руса.

Под притиском четничких снага батаљони Зајечарског одреда су сада под борбом мењали место боравка, па су после Јелашнице кренули ка Петруши, Радичевцу, Старом Кориту и Мучибаби, да би најзад, после више десетина километара тешког марша по снегу, 17. јануара застали у малом партизанском селу Црвење, на домаку Књажевца. Сиромашно насеље издашно је снабдело своје борце. Одавде је следио марш према Васиљским планинама, уз сталну неизвесност због пуно рањеника и јаког четничког притиска.

Читав овај полугодишњи период акција батаљона НОВЈ у зајечарском округу био је овде од пресудног значаја за обим и снагу оружане борбе против окупатора. То је у политичком погледу још одлучније утицало да се већина народа опредељује за народноослободилачки покрет. Зајечарски партизански одред, у ствари већ читава бригада, био је крајем 1943. године војнички чврста и монолитна јединица, са добрим борцима, снажном и искусном партијском и скојевском организацијом.

Злочини окупатора и четника Драже Михаиловића

Имајући пред собом партизанске снаге које су расле у нове батаљоне Народноослободилачке војске, удружени квислинзи свих боја, Немци и Бугари предузимали су све мере како би у Тимочкој крајини сузбили даље јачање Народноослободилачког покрета. Уз све жешћи терор над становништвом вршена је попуна недићевских и љотићевских јединица, а масовно је спроведена мобилизација у четничке бригаде Драже Михаиловића, који иступају као „војска у отаџбини" лондонске краљевске владе.

Војничка и цивилна организација четника ДМ тежила је да обухвати што шири број људи, нарочито омладину. Командни кадар чинили су активни и резервни официри и подофициери старе југословенске војске. Привидна илегалност организације ДМ успевала је једно време да обмане део маса. Али они су у исто време постајали неиздржив терет за народ, одобравали су присилни откуп стоке и жита за окупатора, а наметали и своје реквизиције[14]). Њихов физички терор постајао је све бесомучнији, у томе су надмашивали и окупаторске органе. Батинања и клања угледних људи, омладине и жена по селима и градовима Тимочке крајине од стране дражиноваца, уносили су данонoћни страх у

14. Зајечарски окружни начелник извештава 14. августа 1943: „9. августа у 20 часова 50 одметника дошли су у с. Луково (10 км ј. — з. од Бољевца, сек. Зајечар), где су председнику општине, деловођи и сељацима одржали говор, тражећи од њих да раде на уништавању комуниста а окупатору да дају све што се од њих тражи, да би се одржао ред и мир". Шеф обавештајног одсека СДС јавља телеграмом од 5. септембра: „2. септембра око 21 час у село Оснић, 11 км североисточно од Бољевца дошла је једна група пушкама наоружаних припадника Д. М. непознате јачине и вође, сељацима казали да извршавају наређења Немачких и Српских власти и да дају све што им се тражи".

породице, али истовремено и сурово отрежњење оних који су испочетка још и имали неке илузије о улози четника ДМ.

Читава оружана и политичка акција дражиноваца била је у другој половини 1943. године усмерена пре свега на сузбијању партизанских снага и политичког утицаја КПЈ, њене платформе народноослободилачке борбе. При томе се у првом реду настојало војнички поразити батаљоне НОВЈ, а страховитим терором над народом, одакле су партизани црпли снаге, застрашити људе, одбити их претњом кољашке каме од сарадње са партизанима. Осуђени на смрт су стављани под слово „З", што је емитовано преко радио Лондона као одлука лондонске владе у избеглиштву[15]).

Та жестока офанзива четника ДМ, праћена уцоредном акцијом Немаца, Бугара и недићеваца, обухватила је 1943. читаву Тимочку крајину.

Репресалије четника и окупатора над народом биле су свакодневне. Хронолошки наведени само неки од бројних злочина, од краја јуна до краја децембра 1943, делом илуструју страховладу четника Драже Михаиловића и окупатора.

У Бељевини код Злота четници су 5. јула убили земљорадника Петра Јокановића, борца Бољевачког партизанског одреда из 1941, а 15. јула бацили у једну кречану код Боговине старог комунисту из Подгорца Павла Цујића. Пре тога, крајем маја, бачени су у јаму рудари Јован Добрић, Петар Грамић и Јован Мускаловић.

Четничка тројка ДМ је 17. јула у Шљивару убила у дворишту његове куће учитеља Николу Милојевића, партизанског сарадника, а 20. јула су бугарски војници у селу Лесковац код Зајечара ухапсили 12 људи и спалили више кућа. Бугари су крајем јула у селу Равна код Књажевца претукли око 50 мештана.

Немци и Бугари су 4. августа у Сиколу код Салаша ухапсили 37 омладинаца и транспортовали их у логоре, а 12. августа Бугари су у Шљивару ухапсили 27 људи и жена. Крајем августа белогардејци су убили Неготинца Александра Марковића, учитеља у селу Голубиње код Доњег Милановца. Немци су 8. септембра стрељали 9 талаца у циљу одмазде за препад на постројења за испирање кварцног песка у Рготини (на дан 1. августа 1943). Стрељани су Тихомир Гачић из Трнавца, Милисав Милорадовић из Сикола, Александар Цветић из Рготине, Светислав Милић из Трнавца, Вера Радосављевић, Владимир Ружић и Антоније Марковић из Неготина, Софроније Пантић из Штубика и Александар Брашић из Добре.

Бугари су 10. септембра блокирали Криви Вир, спалили 16 кућа и похапсили више људи, а 17. септембра недићевци (СДС) су у селу Рготини ухапсили 7 жена и предали их Немцима. Поново је, 22. септембра, село Шљивар објект рације: Бугари су по-

15. У једном од наређења Врховне команде ДМ из тог времена, о стављању појединаца под слово „З", стоји: „Командант бригаде по пријему наређења да се извесно лице стави под слово „З" дужан је у року од 24 сата помоћу тројке истога ликвидирати — убити. Ово ликвидирање има бити искључиво клање камом".

хапсили 36 људи, отерали их иа принудни рад, а сутрадан 23. септембра, **у** селу Николичеву спалили више кућа и ухапсили 36 **људи.**

Четници ДМ су 30. октобра у Салашу похватали симпатизере НОП-а, геометре Крсту Митровића и Бранка Вишекруну и заклане бацили у Латовске окне код Салаша. Крајем септембра црне тројке ДМ убиле су 3 лица у селу Кривељ, једног у Ргошту, а у околини Салаша заклали су Живана и Војислава Латиновића из Доње Беле Реке, Видоја Јовановића, Влајка Савујкина и Владимира Урошевића из Рготине и Ранђела Милановића из Сикола.

Како су јачале партизанске акције и стваране њихове нове чете, тако су умножаване четничке и окупаторске одмазде са циљем да по сваку цену спрече даљи раст народноослободилачких снага.

Као одмазду за пораз од 1. октобра код Шљивара, бугарски и немачки војници су 3. октобра спалили више појата у атару овог села и убили 4 сељака. Сутрадан, 4. октобра, органи СДС су у селу Речки код Неготина ухапсили 20 симпатизера НОП-а и спровели их у зајечарски затвор. У селу Кални 8. октобра Бугари су стрељали 18 мештана, а у селима „Буџака" — Балта Бериловцу, Вртовцу, Инову, Јаловик Извору, Татрашници, Ћуштици, Црном Врху, Шести Габру и Горњој Каменици, убили су тог октобарског дана још 62 човека.

У ноћи 19/20. октобра четници ДМ су после пораза у борби са партизанима ухапсили 11 сарадника НОП из села Равне, натерали их (по немачком „узору"), да сами себи у лепенском атару ископају раке, и онда их пострељали. Сељаци овог краја су после тога ископали своје жртве и са дужним поштовањем сахранили на сеоском гробљу.

Крајем месеца (29. октобра) Немци су у Београду стрељали 400 талаца у знак одмазде за изгинуле немачке војнике у борби код Зајечара (Шљивар — Братујевац 1. октобра). Предратног комунисту, старог радничко-сељачког трибуна, организатора велике побуне сељака борске околине (1935. г.) Станоја Миљковића из Брестовца, четници су убили 30. октобра 1943.

У селу Дреновцу, код Књажевца, четници су 1. новембра убили храброг партизанског сарадника Николу Јовановића, његову жену Јелену и мајку Ђурђу, а 15. новембра у селу Лесковцу код Зајечара убили 9 мештана од којих је Велимир Николић био још дете (12 година). У селу Грлишту, после збора, један четник је убио омладинца, петнаестогодишњег Живка Петровића.

У ноћи 21/22. новембра четничка тројка убила је и бацила у окно рудника Русман (код Салаша) Душана Рајчића, Јану Златојевић и Дивну Церовац из Салаша. Рајчић је сутрадан још био жив, јаукао је, па су га четници извадили из окна и заклали. У току новембра 1943. четници су посебно терорисали партизанска села око Књажевца, Зајечара и Неготина. Тако су у селу Јелашници обесили Тимотија и Румену Стојановић, у Вини учитељицу Олгу Милић, Милију Драгићевића, Николу Пешића и Драгољуба Гавриловића. У селу Штрпцу убили су старог Нацка Бисића

и тројицу сељака из Габровнице — сведоке овог убиства, затим тројицу сељака из Дугог поља, а код села Рготине и једног црвеноармејца (Александра Н.), који је побегао из заробљеништва у Бору. У Крајини су заклали 9 најактивнијих партизанских сарадника из села Метриша (председника НОО Светолика Ђорђевића, затим Милана Ђуричића, Анђела Станковића и др.), а из села Буковча побили су Живојина Баланесковића, Драгу Опрић, Младену и Даринку Бузановић.

У селу Дебелици четници су 6. децембра похватали 30 људи од којих су стрељали десеторицу.

Окружни комитет КПЈ извештавао је Покрајински комитет КПЈ за Србију о злочиначкој четничкој акцији у Тимочкој крајини. У писму ПК-у од 21. септембра између осталог стоји:

У наш крај дошао је већи број Немаца, али и то не би било ништа да нису жандарми и недићевци почели масовно да одлазе код Дражиноваца. Данас имамо такву ситуацију да је готово цела гранична стража отишла код Дражиноваца, затим велики број жандара и бивших четника. После овога Дражиновске „бригаде" су се нагло повећале и попунили су све терене, тако да их данас имамо где пре нису били. После овога почео је терор, мало је села где они нису претили, а у већи број села убили по једног, два па и десетак поштена сељака који нису хтели да их служе или породице наших партизана. У целом округу убили су до 200 невиних људи. На убиствима, батинању и претњама нису стали, уцене у новцу и храни, оделу, то су им даље методе, јер су они пошли да се „боре за ослобођење" а сељаци праве капитале. Њихов рад народ је већ прозрео, али под терором не сме ништа да ради . . .".

Процењујући укупне четничке снаге ОК КПЈ Зајечар тада пише ПК-у:

„Дражиноваца у нашем крају има 3 корпуса. Први корпус „оперише" на терену Јабуковачког, Кладовског, Д. Милановачког и Голубачког среза — захвата и Пожаревачки округ. Командант је неки мајор Пилетић. Он је најмногобројнији и најнаоружанији. Други корпус „оперише" на терену Неготинског, Салашког, Борског, Зајечарског, Бољевачког и Сокобањског среза — захвата и Нишки округ. Командант је мајор Љуба Јовановић, бивши командант Зајечара и пољске страже. Трећи корпус „оперише" на терену Андрејевачког, Књажевачког, Сврљишког и Белопаланачког среза — захвата и Нишки округ. Командант је неки капетан Божа — Шуберт. Ова група је најмања и најслабије наоружана. Поред ова три корпуса има још један корпус у Жагубичком срезу чији је командант неки Синиша Оцокољић а који често шаље снаге на наш терен".

Окружни комитет КПЈ и Штаб Зајечарског партизанског одреда упутили су крајем 1943. позив присилно мобилисаним сељацима у редовима ДМ да напусте четничке јединице и придруже се партизанским батаљонима у Тимочкој крајини. У прогласу, између осталог стоји:

„. . . Дража Михаиловић је вештији и спретнији издајник од свог брата Недића. Он се маскира и прича народу како је он „шумски", како се он, бајаги, бори за некакву слободу. Тако причају његови крвави официри и официрчићи Љуба Јовановић, Синиша Оцокољић, мајор Пилетић, Божа „Шуберт", Леонида Петровић и сви други . . . Они кажу да су против Немаца — лажу издајници. Како могу онда да слободно улазе у вароши, како могу да слободно путују возом? Зашто слободно пролазе поред бугарских окупатора? Зашто **њихови**, немачки и бугарски официри заједно пијанче . . . Силом мобилисани сељаци! Видите ли шта раде наши храбри партизани. Видите ли како гину Дражини крвави жандари. Али куршум не бира. У досадашњим борбама изгинули су сељаци из села Дебелице, Мањинца, Мариновца, Кожеља, Малог Извора, Шљивара, Лубнице и др. села, изгинули су јер су покорно слушали наређења својих непријатеља — немачких слуга и издајника . . . Сељаци, ви које су Дражини официри и жандарми силом мобилисали, пођите за примером ваших другова који су пришли храбрим партизанима . . .".

Укупне четничке снаге у Тимочкој крајини износиле су крајем 1943. године око 5000 људи. Само у Тимочком четничком корпусу мајора Љубе Јовановића било је тада према четничкој документацији „наоружаних" 1.797, митраљеза 17, пушкомитраљеза 34, пушака 1691, бацача 3 . . .". Слично је било и у Крајинском корпусу Пилетића, односно у Књажевачком корпусу Боже Миладиновића. Део овог наоружања четници су добили и преко енглеских војних мисија[16]).

У 1943. години у саставу окупаторских снага у Тимочкој крајини нашао се и добар део тзв. Руског заштитног корпуса (РЗК) састављеног од белогардејаца који су после Октобарске револуције побегли из СССР. Међу њима био је и мањи број заробљених црвеноармејаца из квислиншких трупа генерала Власова. Највећи део припадника овог корпуса је дотле живео у Бугарској и Румунији. Један пук (са штабом у Бору) био је размештен у Зајечару, Мајданпеку, Неготину и Доњем Милановцу. Они су били под непосредном немачком командом, често су чували индустријска постројења или окупаторске установе, затворе и логоре, а само ређе учествовали у акцијама на терену.

Колаборација свих непријатеља НОП-а

Немци, Бугари и органи Недићеве квислиншке управе испочетка су у Тимочкој крајини осуђивали појаву четника ДМ, нису им довољно веровали, било је и мањих чарки међу њима. Али, јачање батаљона НОВЈ брзо је уједињавало са окупаторима све

16. О укупној дотадашњој енглеској војној помоћи корпусима ДМ у овом крају, делегат ДМ за источну Србију пуковник Драгослав Павловић износи (26. децембра 1943) да су током 1943. примили 498 пушака и 38 митраљеза. О енглеским војним мисијама код четника ДМ у Тимочкој крајини видети прилог бр. 25.

ове квислиншке јединице у борби против Народноослободилачког покрета, одводећи их у пуну издају свог народа.

Пуковник Драгослав Павловић, делегат Драже Михаиловића за источну Србију, 15. новембра 1943. године радио везом обавештава свог врховног команданта: „Немачки војни кругови из Београда нуде разговоре са једним нашим лицем . . . Желе потпуну дискрецију. Траже ред и мир, а нуде оружје, опрему и муницију... Оружје би могли предавати на тај начин да ми нападамо њихове јединице и разоружавамо, па тад пуштамо. Ово би имало да зна само једно Ваше лице".

У исто време (17. новембра) командант Тимочког корпуса ДМ Љуба Јовановић обавештава Д. Михаиловића о сарадњи са Бугарима: „Бугарски командант у Неготину затражио (је) са мном састанак који смо одржали пре недељу дана у манастиру Буково близу Неготина. На том састанку Бугарин је изјавио да ће његови одреди бити потпуно пасивни, док се терен не очисти од партизана . . . Ја сам му рекао да сам раније сарађивао са командантом корпуса Николовим и потпуковником Јовановим . . . Са својим одредима посешће обалу Тимока . . . Бугарски одреди у Неготину дуж пруге Неготин — Зајечар, као и они одреди дуж пута Зајечар — Шарбановац, укупно 2000 људи, биће потпуно умртвљени и пасивни . . . Пошто ја не могу сваки пут доћи до Неготина, молио је да овластим једно лице које ће са њим свршавати све текуће послове . . .".

Он ову сарадњу у пракси реализује наређујући свим својим командантима бригада: „... Окупаторске делове не нападати и не разоружавати већ избегавати сусрете. У том циљу поставити напред сељаке и поставити табле на немачком језику да су на том терену групе Драже Михаиловића. Са Бугарима развијати највеће пријатељство и братску сарадњу у свим будућим акцијама у раду до даљег наређења . ..".

Дража Михаиловић је поводом ових веза упутио и лично пријатељско писмо Бугарима, о чему је било речи при разговору представника ДМ са начелником штаба бугарског окупационог корпуса пуковником Ивановим, у Нишкој бањи крајем новембра 1943. А свом команданту Љуби Јовановићу 9. јануара 1944. Дража Михаиловић јавља: „Рад са Бугарима наставите тајно. Сматрајте да је ово врло важна ствар".

После узастопних међусобних веза и практичне сарадње, најзад је дошло до постизања и званичног писаног споразума о даљој сарадњи између четника ДМ и Немаца. Споразум је потписан у Зајечару (и оближњем крајинском селу Јелашници) 22. и 23. децембра 1943. са важношћу до 31. јануара 1944. за подручје готово целог зајечарског округа. Овај споразум су потписали немачки мајор Фриц Милер, зајечарски крајскомандант сапотписник био је поручник др Вулф („официр за специјалне задатке"), а са стране ДМ — командант Тимочког корпуса потпуковник Љуба Јовановић.

У „Споразуму" између осталог стоји:

1. Јединице Драже Михаиловића ће се уздржавати од свих акција против немачке војске, њених савезника и домаћих јединица које се са овим заједно боре . . .

2. . . . Крајскомандантура се обавезује . . . да ће се уздржавати од свих операција против четничких јединица потпуковника Јовановића. . .

3. Закључено примирје треба да буде предуслов за заједничку борбу против комунистичког непријатеља.

4. . . . Командантура ће предати лица која потпуковник Јовановић буде захтевао.

5. Четничке јединице Драже Михаиловића добиће пуну слободу кретања унутар срезова . . . дању и ноћу, а нарочито за борбу против комунистичких јединица . . .

6. . . . У случају да су за то потребне немачке јединице онда ће командовање у овој заједничкој борби прећи на немачког официра најстаријег по рангу. Муниција ће се слати сходно својим потребама . . .

7. Потпуковник Јовановић се обавезује да ће се у свим селима заложити да људи прихвате радове које су наредиле немачке окупационе власти . . .

8. Закључење овог споразума треба држати у тајности.

9. Овај споразум, као и будуће мере требају бити ношени узајамним поверењем и жељом да се уништи комунизам, да се умири земља и да се Србија води у сусрет будућности у оквиру Европе ослоођене од комунизма.

. . . У изглед ће се ставити продужетак споразума у циљу борбе против комуниста".

То је био за то време врхунац званичне сарадње окупатора и четника ДМ у Тимочкој крајини[17]).

У исто време Дража Михаиловић инсистира (депешом од 29. јануара 1944) на уништењу партизанских одреда у Тимочкој крајини, наређујући штабовима четничких корпуса: „На простору Нишава — Зајечар — Сокобања има свега око 400 комуниста и поред толиких наших одреда на овој просторији. Наређујем да се приступи најенергичнијем чишћењу ових комунистичких група. Досадашња акција није дала најбоље резултате. . .".

17. О неким појединостима ове колаборације видети прилог бр. 26.

ЈЕДИНСТВО ФРОНТА И ПОЗАДИНЕ

Упоредо са стварањем нових батаљона НОВЈ јачала је партијска и скојевска организација у Тимочкој крајини, растао њен политички утицај у народу. Акције батаљона и рад организације КПЈ на терену омогућили су да стално јача јединство фронта и позадине. Овоме је знатно доприносио и повољан развој збивања на савезничким бојиштима у свету. Поготово војничке победе НОВЈ и политички успеси Народноослободилачког покрета у највећем делу земље у другој половиии 1943. године, када је и АВНОЈ израстао у најшири орган власти народа[1]).

Народ у Тимоку и Крајини, сељаци, радници, жене, омладина, грађани, иако изврнути све тежем терору, пре свега четника ДМ, поново је, као и 1941. године, све више учествовао у Народноослободилачком покрету. Само у заосталијим планинским крајевима и даље је теже допирала истина о партизанима. Борски рудник, својеврстан немачки концентрациони логор радника дотераних из целе земље на присилни рад, постаје једно од снажних упоришта КПЈ у Тимочкој крајини.

Политички рад и акције позадинаца у Крајини

У већини срезова округа организације КПЈ у другој половини 1943. године имале су видних резултата у политичком деловању.

1. Крајем лета 1943. ПК КПЈ је очекивао предлоге из Тимочке крајине за шест већника који би ушли у састав Антифашистичког већа народног ослобођења Србије.

У јулу 1943. код села Рогљева, у Крајини, одржан је састанак свих теренских политичких радника из овог краја са члановима ОК КПЈ. Поред среских комитета Партије за срезове неготински и крајински, образовано је и Среско поверенство за поречки срез са задатком да продире у срезове кључки и брзопаланачки. У саставу Среског комитета за крајински и неготински срез били су Војкан Јеремић (секретар), Момчило Ранковић, Станоје Гачић и Власта Милошевић, Борислав Миленковић, Радомир Илић, Вера Радосављевић, Боривоје Томић и Божидар Ђурић су ушли у састав појединих поверенстава КПЈ за делове неких срезова од Зајечара ка Неготину. У саставу Среског поверенства за поречки срез налазили су се Сретен Вучковић, Драгољуб Радојевић и Родољуб Стојановић. Промена у саставу ових партијских руководстава било је скоро из месеца у месец у току друге половине 1943. године. У Неготину деловале су две партијске ћелије[2]).

Тежиште рада било је на онемогућавању непријатеља да извезе богату жетву.

Тако су за једну једину ноћ у јулу 1943. у Крајини уништене вршалице у десет села. У акцији је учествовало око 30 чланова месних десетина и теренских радника. После ове акције власници вршалица у неким селима сами су их онеспособљавали. Месне десетине (око 40 учесника) напале су августа месеца више железничких станица на прузи Зајечар — Неготин. Све се то догађало у време док је батаљон бораца боравио 80 километара јужније, према Књажевцу.

Те оружане акције месних десетина биле су у Тимочкој крајини карактеристичне и у време када су ојачани батаљони НОВЈ увелико вршили веће нападе на непријатеља. Носиоци па и непосредни учесници акција били су политички радници са терена, „позадинци", од којих су понеки највећи део рата морали провести изван већих партизанских јединица, слабо наоружани, стрпљиво обављајући свој одговорни задатак у условима великог непријатељског терора. Њихова велика преданост, и погибије у честим сукобима, остајали су понекад у сенци борбе већих војних јединица[3]).

2. Чланови КПЈ у Неготину у другој половини 1943. године били су Миња Гавриловић, Веселинка Глишовић, Марија Павловић, Ковиљка Лопушина, Вера Марјановић, Чедомир Симић и др.

3. У једном од таквих сукоба (октобра 1943) код села Рготине ухваћен је и убијен члан среског руководства за део зајечарског и борског среза Боривоје Томић, а Борислав Миленковић, члан тог партијског руководства, том приликом тешко је ранио у грло команданта Тимочког четничког корпуса Љубу Јовановића.

О томе учесник у овом сукббу Миодраг Радуловић казује:

„Јесен је 1943. Идемо ми преко Копите. Ика је у средини, с једне стране Борче, лево ја. Имали смо сви пиштоље за појасом. На обзорју видимо да иде велика група људи, рачунамо да се то борски радници враћају са шихте. Нисмо мислили да су то четници. У мраку се готово сударисмо. Ика је мало истурен напред. Њему напипаше каиш и торбу ... Ми одскочисмо. Борче је пуцао и побегао на другу страну. И ја сам испалио метак. Ика је ухваћен (Ика — Боривоје Томић)".

У септембру 1943. око 50 припадника месних десетина, махом омладинаца, запалили су исте ноћи општинске архиве у неколико крајинских села (у Буковчу, Кобишници, 6 километара од Неготина, и другим). У Крајини је у то време постојала мала територија од седам до осам села, на којој је непријатељ контролисао само уски појас око комуникација. На тој необичној територији уз тромеђу Југославије, Румуније и Бугарске, далеко од јединица НОВЈ, држани су јавни зборови (по 40 — 50 људи), народноослободилачки одбори имали су пуне руке посла и деловали готово јавно, а окупаторске општинске управе су паралисане. Шума Алија била је средиште те мале претежно слободне територије.

У јулу и августу 1943. народноослободилачки одбори оснивани су у селима, међу којима у Рајцу, Смедовцу, Кобишници, Прахову, Буковчу, Тамничу, Вељкову, Мокрању, Рогљеву, Метришу, Брестовцу и граду Неготину[4]). У току су биле припреме за образовање Среског народноослободилачког одбора.

Од већег значаја за политички рад у Крајини, као и у другим срезовима, била је и партијска „техника". За рад на „техници" обично су одвајани кадрови, а база је смештена у најсигурнији пункт. Она је прво била склоњена у Бруснику, а после у Рајцу, Рогљеву (издата су три броја „Омладинске мисли") и најзад у Неготину, где су умножаване вести и издаване партизанске новине „Брковић — Црни" за цео округ[5]). Насловне странице тих новина биле су са цртежом Хајдук Вељка на коњу Кушљи, и његовим речима: „Главу дајем, Крајину не дајем".

Јача и организација Антифашистичког фронта жена у Крајини. У јулу 1943. оснива се Срески одред АФЖ-а.[6])

Комунисти су и овде били пример пожртвовања. Када **је** непријатељ тих дана ухватио члана Среског комитета КПЈ Веру Радосављевић, пре стрељања ју је зверски мучио. Вера Радосављевић се врло храбро држала пред Немцима. Према извештају ОК КПЈ који је 21. септембра послат ПК-у Партије: „Пред непријатељем се држала херојски, држање другарице Наде **је** после држања друга Брковића најбоље у нашем крају . . . мрцварили су је, али су од ње добили само презирање . . . сељаци су свуда причали о томе".

Из Крајине су у то време стално пристизали нови борци у батаљоне НОВЈ.

Партијски радници продирали су и у оне срезове округа где дуже није било партизана. Крајем јуна 1943. у Мајданпек долази члан новообразованог Среског поверенства КПЈ Драгољуб Радојевић, по задатку добијеном од Окружног комитета. Ту се

4. Чланови НОО у Неготину били су у ово време Коста Јовичић, Вукашин Алексић, Слободан Урошевић, Милош Касапић, Чедомир Симић.

5. На издавању партизанских новина „Брковић Црни" радили су Војкан Јеремић, неготински професор Петрашин Никитовић и други. „Техника" за крај око Мајданпека била је смештена у Дебелом Лугу.

6. У Среском одбору АФЖ-а у Неготину налазиле су се Вера Марјановић (секретар), Даница Луковић, Љубинка Зивгаревић и др.

прво повезује са Данилом Тодоровићем у Дебелом Лугу, а потом и са организацијом СКОЈ-а у Мајданпеку која је имала утицај на већи број омладине.[7]) Најзад је остварена и веза између Зајечарског и Пожаревачког Окружног комитета КПЈ.[8]) Негде у исто време успостављена је и директна веза члана КП из Дебелог Луга Данила Тодоровића са ПК КГ1Ј у Београду. И друга два члана Среског поверенства КПЈ за Пореч, Сретен Вучковић и Родољуб Стојановић, деловали су у јесен 1943. на терену око Доњег Милановца и Мајданпека, све до пролећа 1944. У току новембра 1943. секретар Среског комитета КПЈ за Крајину обишао је Кладово и одржао састанак са тамошњим активистима НОП-а, а пунктови сарадника народноослободилачког покрета деловали су и у Јабуковцу и Брзој Паланци[9]).

У партизанском Тимоку

У јужном делу округа, око Зајечара, према Тимоку и Заглавку, у другој половини 1943. деловала су два среска руководства КПЈ. У Среском комитету (испочетка поверенству) за срезове тимочки и заглавски били су Вукашин Драгутиновић (секретар), Миодраг Николић, Наталија Васиљевић и Милорад Бисић. У саставу Среског комитета КПЈ за део зајечарског и бољевачки срез налазили су се Јанко Симеоновић (секретар), Душан Ковачевић, Момчило Сибиновић, Милојко Ђорђевић, затим Драгољуб Радисављевић и Будимир Николић. У овај комитет, у коме је било више промена, ушли су касније и Душанка Пајкић, Миомир Цолић и Јеремија Милутиновић.

Важан задатак у току лета и јесени и овде је био онемогућити непријатељу да опљачка жетву. Сталне акције батаљона НОВЈ олакшавале су спровођење тог задатка. Партизанске десетине биле су носиоци свакодневних акција. Само у јулу месецу регистровано је око двадесет акција у Дебелици, Дреновцу, Булиновцу, Штипини, Лубници, Валевцу, Заграђу, Грлишту, Вратарници, Прлити, Трновцу, Орешцу. Свуда је готово у целини спречен извоз жита. Акције се настављају и у августу и септембру (Берчиновац, Врбица, Велики Извор, Лесковац, Грљан, Горње Зуниче, Жуковац, Доња Каменица, Црвење). Села око Зајечара била су у то време врло активна у помагању НОП-а. Месна оружана десетина у Рготини, на пример, практично је контролисала цело ово село, као и део терена око њега. Одатле су полазиле и партизанске везе за оближњи рудник бакра у Бору.

7. У организацији мајданпечког СКОЈ-а били су Јован Ђурић (секретар), Ранко Кривић, Веап Веаповић, Слободан Спорић, Александар Србуловић, Милан Бицановић, Драган Билав и др.

8. У звишком селу Церовици, делегат ОК КПЈ Зајечар Драгољуб Радојевић нашао се октобра 1943. са чланом ОК КПЈ Пожаревац Јованом Шербановићем и чланом КП Ратком Ћупићем.

9. Лазар Атанацковић, Никола Мистерђеловић и др. (Кладово); судија Андрија Лакић, службеник Танци Живковић и др. (Јабукован).

Комитети Партије били су и носиоци политичког рада, и иницијатори нових односа међу људима. Документи са неких састанака дају слику те брижљиве и одговорне активности комуниста. „Партијски састанак" био је синоним мобилности, дисциплине и самопрегора за најбоље активисте. Све одлуке састанка убележаване су у мале нотесе, чуване по партизанским торбицама, најдрагоценијим реквизитима бораца, уз пушку, бомбу или револвер. Те ратне белешке остале су верна слика атмосфере из дана борби. Неке од њих најбоље су приказале ондашњу ситуацију, на пример око Књажевца. Партијско руководство је тамо узастопно и свестрано претресало стање на терену, а неки његови чланови пажљиво су бележили своје оцене.

Тако се у белешкама[10]) од 24. јула 1943. између осталог, овако оцењује повољна политичка ситуација:

„Колико се запазило на терену заглавском, с леве стране Тимока, народу је дошло до гуше, његово је расположење на нашој страни . . . Дража још није сасвим раскринкан. Расположење је добро, али није каналисано — Пољска стража у КњажеЕцу, Гранична стража у Радичевцу, Алдинцу, Габровници и Шести Габру . . . Бугари у Ргошту, Подвису и Доњем Зуничу. Главно средиште Дражиних у Алдинцу. Од 20 села, у пола имамо ми људе на које можемо да се ослонимо . . .".

На новом састанку овог партијског руководства од 5. августа 1943. анализирају се мере на сузбијању реакције на терену и о бризи за људе — симпатизере НОП-а. О томе је поред осталог, забележено:

„Шест одреда љотићеваца претрес су вршили на разне начине . . . Наћи склоништа за материјал . . . У случају хапшења пресећи конац . . . Припремити дупле везе . . . Не оставити наше људе на милост и немилост непријатељу . . .".

Поводом анализе рада и нових задатака из плана унето је више оцена о успешној акцији чувања жетве:

„Народ је у овом месецу увидео да су партизани једини нешто урадили за одбрану жетве . . . После конференција народ нас одлично прима . . . увиђа ко су дражиновци . . . Расположење одлично. Све што смо учинили по питању врше — сељаци су одлично примили . . . Растурати масован летак о Дражи . . . Пазити да се не наседне непријатељу по питању братоубилачког рата . . .".

У расправљању о СКОЈ-у у овом записнику се констатује:

„. . 1 У перспективи је стварање Среског комитета СКОЈ-а. Формирана два актива СКОЈ-а и редовно раде. Укупан број актива СКОЈ-а 8. Свега скојеваца 44. У перспективи стварање још осам актива СКОЈ-а. Има 150 омладинаца који читају материјал. Постоји Одбор народноослободилачког омладинског савеза у једном селу . . .".

„. . . Испитати где су одвучени младићи из појединих села . . . Које су форме пљачке жетве . . . О терору Дражиних бан-

10. Реч је о белешкама члана Комитета КПЈ Милорада Бисића.

ди у августу . . . О говору друга Тита на Првом заседању Антифашистичког већа . . . Користити чланке из „Гласа", резолуцију АВНОЈ-а. Мобилисати људе за одред, палити вршалице, рушити пругу, сећи бандере, убијати слуге окупатора, растурати општине и архиве, одузимати реквирирано жито, кромпир и пасуљ".

На састанку Среског руководства КПЈ од 20. октобра 1943. детаљно се говори о народноослободилачким одборима, њиховом раду и одабирању одборника:

„Интересовати се за поштене људе, противнике фашизма . . . Прићи тим људима, разговарати о политичкој ситуацији, убедити их у потребу оснивања народноослободилачког одбора као нове, истинске, демократске власти, која ће заменити окупаторску власт. Данас народноослободилачки одбори имају, као организатори народноослободилачке борбе, тај задатак да помажу фронт и војску . . . Организовати сакупљање помоћи. Кроз сакупљање ове помоћи ми окупљамо око себе политичке људе и на тај начин их везујемо за народноослободилачку борбу".

И записници Среског комитета КПЈ за бољевачки и јужни део Зајечарског среза такође својеврсно илуструју прилике из тадашњег рада КПЈ. Тако 22. јула 1943. секретар овог СК пише Окружном комитету КПЈ:

„. . . Мере које окупатор предузима, наше акције за одбрану жетве и само приближавање жетве, учинили су да је расположење сељака за борбу веће и боље него до сада. Они би били сигурни да се боре за одбрану жита и говоре да никојим мерама Немци неће успети да их као прошле године опљачкају. Сељаци позивају нас партизане да дођемо у села, па да и они пођу, па нека пукне куд пукне. Економски проблеми који највише погађају народ јесу несташица сваке хране . . . одузета скоро сва вуна и стално одлажење за Бор са целог нашег терена и то по 10 — 15 људи из села . . .".

У извештају овог СК КПЈ за Окружни комитет од 3. августа 1943. износи се план рада за август месец који карактерише активност једног од партијских руководстава у Тимочкој крајини у то време:

„Ситуација на терену: Места где су прикупљене вршалице, могућност њиховог паљења, са којим се снагама чувају вршалице, испитати где су одвучене алатке из појединих села, тобоже за Бор; испитати убрзану мобилизацију „За Бор", или је то против наших снага у Србији; форме пљачке жетве пошто нема вршалица; број рудника, капацитет, број радника; обезбеђење рудника; транспорти, куда иду, шта преносе и где; терор Дражиних банди за месец август.

Организационо питање: Проверити храброст чланова, кандидата и претканидата; проверити храброст руководиоца из поверенства и реона; искористити све за бројно јачање ПО; број чланова Партије — илегална имена „име број" и село у ком живи; карактеристике чланова и кандидата: храброст, пожртвованост, оданост, иницијатива, активност, организационе способности, теоретска изграђеност и политичка свест, старост, народност, од када је у Партији, занимање.

Политички рад: борбу за одбрану жетве искористити за широко повезивање и популарисање Партије у народу; конференције, раскринкавање окупатора и његових слугу; растурање материјала; проглас; чланке из „Гласа"; организациона резолуција УСАОЈ-а; изјава Врховног штаба и АВНОЈ-а; издати обавештења о акцијама одреда; издати обавештења о Дражином терору . . .

Војни рад: Мобилизација људи за одред; паљење вршалица; убијање шпијуна и слугу окупатора; рушење пруге; распуштање општинских управа и паљење архива; одузимање петоколонашког жита; пиљење жица и бандера; прикупљање оружја и муниције . . .

Техника: Издати материјал потребан за политички рад; „Основи лењинизма", радио-вести; хартија . . .".

КПЈ у Зајечарском партизанском одреду

Интензиван партијско-политички рад био је у то време свестрано организован и у Зајечарском партизанском одреду.

Све чете имале су основну партијску организацију — ћелију, батаљони своје партијске бирое, а одред — одредски партијски комитет. Основне организације одржавале су једанпут до двапут месечно партијске састанке, што је зависило и од војне ситуације. На састанцима партијских ћелија најчешће су разматрана питања као: политичко стање у чети, о другарству, држању у борби чланова КПЈ и осталих бораца, критика појаве недругарства или најмање појаве кукавичлука и малодушности, активност чланова КПЈ у одреду и у додиру са народом.

Редовно су одржавани партијски састанци пред сваку планирану акцију и борбу у циљу политичке припреме чланова КПЈ, СКОЈ-а и других бораца. На тим састанцима обично се говорило о значају предстојеће акције, потреби појачане будности, о примерном понашању чланова Партије. После сваке веће акције и борбе држани су поново састанци партијских ћелија на којима је разматрано држање комуниста, кандидата и бораца чете у току борбе. На овим састанцима износили су се ставови и оцене штаба батаљона, односно одреда, партијског бироа и комитета. Сваки дневни ред имао је тада готово обавезну и посебну тачку: „Критика и самокритика". Ту су разматрани тежи прекршаји партијске дисциплине и друге негативне појаве.

У партијским ћелијама радило се на стицању идејно-теоријских знања, изучавала су се директивна писма партијских руководстава, сви важнији чланци из „Пролетера" и други материјали. Због честих борби и покрета овај рад није био систематичан, често се по више пута морало враћати на исте теме.

Одредски партијски комитет разматрао је повремено и политичку ситуацију на терену на коме се налазио одред и доносио важније одлуке од интереса по живот и делатност одреда.

Скојевска организација у одреду била је постављена слично партијској. Она се бавила политичким васпитањем својих чла-

нова и оних младих бораца који нису били чланови ове организације. СКОЈ је био носилац и организатор културног живота, покретач песме. Он се бавио и питањима моралног лика младих партизана, водио сталну бригу о борбеном елану, бринуо за живот младог човека — борца.

О таквом раду сведоче и неки партијски документи. Тако партијски секретар батаљона Драгоман Радојичић шаље 30. септембра 1943. извештај ОК-у, у коме стоји:

„Одржала је састанак штабска јединица са следећим дневним редом: 1. Извештај секретара — изношена ситуација на Источном фронту. 2. Организационо питање Партије — поднео је секретар извештај о бројном стању чланова Партије у овом батаљону и предлаже да се кандидују Богољуб, Радојко, Срећко, Вале и да се даје партијска веза другу Чеди. О новопредложеним кандидатима је дискутовано посебице о свакоме, па је сагласна штабска јединица да постану кандидати. Затим, постављено је питање искључења из Партије друга Аце. Из саслушања, којих је друг Аца до сада имао више, а такође и грешака које су се непрестано појављивале, штабска јединица се сложила да се искључи из Партије поменути друг. 3. Политички рад у одреду — одржан један час: партизански морал; други час није одржан услед недостатка времена и борбе. Задаци — Народноослободилачка борба и национално питање Југославије; жена у народноослободилачкој борби. 4. Војни рад — извештај: одржана су два војна часа; вођена је борба са Дражиним четницима код села Орешца. Губици непријатеља су: два мртва и око осам рањених . . . заплењене су им две пушке са по 150 метака. Губици са наше стране су: у борби недовољном пажњом погинуо је друг Чика члан Партије; задаци — наоружање партизана; војничка конспирација и служба осматрања . . .".

У извештају Окружном комитету од 9. октобра партијски руководилац Тимочког батаљона истиче:

„. . . У току ове недеље одржана су два политичка часа из следећих тема: Национално питање у Југославији у светлости народноослободилачке борбе, улога жене — борца у народноослободилачкој борби . . . Одржана су два војна часа: 1. о партизанском наоружању; 2. нишањење и 1 час егзерцир".

Партијски и скојевски рад, идејно-политичка активност, обезбеђивали су морално-политичко јединство бораца Зајечарског партизанског одреда.

Свест свих бораца била је на завидној висини. Отуда се и може објаснити што су ови људи тако добро подносили тешкоће и велике напоре, идући, слабо храњени и оскудно одевени, готово свакодневно из окршаја у окршај. Батаљон, доцније одред, није практично познавао појаве дезертерства или рђавог односа према народу. Готово сваки борац био је искусан војник и активан политички радник и агитатор. Била је права срамота ћутати у додиру са народом, сваки се старао и сматрао обавезним да што боље објасни циљеве ослободилачке борбе, да разобличава издајнике и окупатора.

Борски рудник

У развоју партијске организације у другој половини 1943. године карактеристична је била њена улога у Бору и околини. Борски рудник је 1943. године постао велики међународни логор за принудни рад. Први логори у Бору почели су да се граде још половином 1942. године. Да би најкраћим путем извозили бакар, Немци су у то време приступили изградњи пута и железничке пруге преко Црног врха према Петровцу и Пожаревцу. Све радове обављала је организација ТОТ помоћу дотераних радника који су масовно довођени са свих страна и смештани у логоре ограђене жицом. Почетком јесени 1942. на обавезан рад у Бору из Србије је упућено 11.000 радника"). Следеће године овде су дотерани и 7000 Јевреја из Мађарске и око 8000 италијанских заробљеника. Такође и неколико стотина Грка из предела грчке Тракије.

Услови живота и рада у логорима били су сурови.

Најгрубљи терор владао је у такозваном „Штраф-лагеру" и „Кацет-лагеру". У „Штраф-лагер" су затварани сви они који су бежали са рада или нису испуњавали норму. Висина казне кретала им се од једног месеца до две-три године. „Кацет" је био логор заробљених партизанских бораца и помагача народноослободилачког покрета. Овде је доведена већа група заробљених партизана из западне Србије, као и неколико стотина бораца из источне Босне. Остали логори били су растурени по пространој околини. Код гробља, на путу за Кривељ, налазио се логор „Берлин", на Сењаку — „Сименс", на тзв. Другом километру логор „Функе", у Новој колонији „Дрезден", а код Топионице, на прелазу за флотацију, логор „Брин". Од Бора, дуж трасе будуће пруге, логори су грађени на сваких пет до десет километара у правцу Црног врха и преко њега, ка Жагубици и Петровцу: „Инсбрук", „Вин", „Минхен", „Грац", „Брегенц", „Форалберг", „Бајерн", „Франкен", „Вестфален", „Тирол", „Линц", „Холштајн", „Хесен", „Виртемберг" и тако даље. У овим логорима од почетка 1943. године радило је и десетак хиљада омладинаца присилно доведених из Београда („Обавезна служба рада").

Тако је овај предео био начичкан казаматима пуним логораша[12]).

Мањи број предратних стручних радника живео је и даље у својим становима. Немци без њих нису били у стању да производе бакар.

11. Почетком 1943. године немачки генерални опуномоћник за привреду у Србији, писмом од 29. јануара 1943. упућеном свим крајскомандама, тражи за Бор 25.000 радника: „. . . На основу немачких мерила, узимајући у обзир све околности које су својствене за Србију, резерва радника која је још расположива за војнопривредне задатке, морала би да износи најмање 200.000 лица . . . Општа ситуација неизбежно захтева да се и српски народ постепено уврштује у радну дисциплину Европе која се бори . . . Стога молим да се безобзирном оштрином помогнете да се постигне њихов успех".

12. Видети прилог бр. 27.

Цео Борски рудиик био је широко опасан са око 30 јако утврђених бункера са покретном митраљеском куполом на врху, који су међусобно били повезани бодљикавом жицом. Уђи или изаћи могло се само кроз три-четири уска добро контролисана пролаза.

У овој тешкој логорској средини деловала је у Бору јача партијска организација.

Опште политичко расположење било је овде веома наклоњено народноослободилачком покрету. Батаљони НОВЈ кретали су се у другој половини 1943. године и у близини рудника, а борбе и успеси партизана по читавој Југославији стварали су нове услове да ојача рад партијске организације у Бору. Овај велики рударски центар је још 1941. године послао у Бољевачки партизански одред групу радника — бораца. Велика концентрација непријатељских снага у руднику и терор нису сада могли спречити шири замах покрета.

Половином 1943. године Окружни комитет КПЈ успео је, после више покушаја, да поново организује рад комуниста и сарадника НОП-а у Бору. Продрло се преко села Рготине, па из Крајине, из Тимока, као и слањем чланова КП из позадине одреда[13]). Знатно је помогао и ПК КПЈ за Србију преко Београда[14]). Том приликом (септембра 1943) ПК је писао ОК-у Зајечар: „Потребно је да што више људи извлачите из Бора и да их наоружавате . . .".

Прво је, у пролеће 1943, повезана организација СКОЈ-а међу присилно доведеним омладинцима из Београда; убрзо и међу групом интернираца из околине Чачка, а у исто време и са домаћим радницима и најборбенијим омладинцима (после хапшења и стрељања скојеваца у јесен 1942. године). Активност се сада огледа првенствено у слању нових бораца у одред, затим у снабдевању одреда материјалом, саботажама и акцијама на борским радилиштима. У току друге половине 1943. закључно са децембром, из Бора је у партизане послато око 50 људи. То су били већином свесни борци, махом комунисти, од којих

13. ОК КПЈ Зајечар обавештава 4. септембра ПК о успостављеним Еезама у Бору: „... Повезивање са људима у Бору било је са више страна тако да данас имамо неколико канала за рад. Сада мислимо читав рад да реорганизујемо (на тај начин) што би створили СК за Бор и околна села. Са стварањем СК-а почеће и стварање ПО и један озбиљнији рад пошто сада већ имамо људе на које можемо да се ослонимо, баш у вези с тим што су другови из СК-а сви илегалци и могу комотно да остану на том терену . . .".

14. ПК КПЈ за Србију септембра 1943. шаље у Бор члана Партије Босанца (Слободан Босиљчић), о чему обавештава ОК КПЈ Зајечар:

.. • • • Друга Босанца шаљемо у Бор са задатком да се повеже са вама и ради у Бору док буде могао да се одржи. Преко њега слаћемо људе за одред и држати везу за краће извештаје, док питање везе не уредимо на бољи начин. Потребно је да што више људи извлачите из Бора и да их наоружавате. На вашем терену треба да се формира бригада, која треба да буде покретљивија од одреда, добро наоружана, са већом дисциплином, а на терену да остану мањи одреди са задатком да јачају и врше мање акције. Са стварањем бригаде успешније би се борили и против четничких банди . . .".

су неки брзо добијали и разне одговорне политичке или војне дужности у јединицама. Долазак и ових бораца из рудника омогућио је да Зајечарски партизански одред ојача свој састав. Истовремено, нова веза са одредом била је од огромног моралног и политичког значаја за раднике и логораше у руднику, који су у акцијама одреда имали свој главни ослонац за отпор према окупатору. Вести о успесима батаљона Народноослободилачке војске у Тимочкој крајини стизале су разним каналима у Бор, бодриле људе и јачале покрет.

И борбене акције у самом Бору ширили су се.

Октобра 1943. двојица илегалаца подметнули су пожар у великом белогардејском логору у Новој колонији. Изгорео је део касарни. Затим су исти диверзанти са „Четвртог километра" ослободили групу од 15 заробљених црвеноармијаца, официра и бораца, и послали их преко села Рготине у одред. На радилиштима према Црном врху скојевци су онеспособили неколико компресора, у топионици бакра уништена је главна електрична инсталација на турбовентилатору, а у јами рудника радници — сарадници НОП-а зауставили су извоз руде из једног хоризонта. Бор је за Немце постајао несигуран терен, иако су дотле улагали много напора да у првом реду обезбеде околину рудника.

Носилац отпора и борбе била је организација КПЈ и СКОЈ-а.

Срески комитет КПЈ који је обухватао терен борског среза и северни део зајечарског среза (прво у саставу Радомир Илић, секретар, Борислав Миленковић и Боривоје Томић, а затим и Драгољуб Радисављевић као секретар, Миодраг Радуловић и Слободан Босиљчић), упутио је своја два члана на рад у Бор. Село Рготина било је седиште овог Среског комитета који је континуирано радио све до лета 1944. године.

Према извештају секретара овог Среског комитета посланом 20. децембра 1943. Окружном комитету КПЈ[15]), на овом терену је тада особито активна била организација СКОЈ-а (у Бору 6 актива са 22 члана, у селу Трнавцу 3 актива са 14 чланова и др.). Група Скојеваца деловала је и у Доњој Белој Реци. Град Зајечар обухватан је у ово време радом и овог Среског комитета, али и радом СК за зајечарско-бољевачки крај.

Најорганизованији је био партијско-скојевски рад у самом Бору. Октобра 1943. створена је у Бору поново партијска ћелија, после оне из 1941[16]). Пред крај 1943. у Бору је деловало већ око 20 чланова КПЈ и кандидата организованих у 4 партијске ћели-

15. У тексту овог извештаја СК КПЈ Бор (у коме се иначе дају разни подаци до којих је комитет до тада дошао) наводи се да је СК КПЈ „дискутовао и о образовању нове народне владе на ослобођеној територији и о ставу савезника према њој". Реч је о Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу.

16. Чланови новоорганизоване ћелије КП у Бору у октобру 1943. били су Драган Миљкобић, Живко Бибић, Срећко Обрадовић, Милисав Бабовић, Милован Тодоровић, Тихомир Ћутовић и Слободан Босиљчић (секретар).

је[17]). Такође и више чланова СКОЈ-а. Од борских староседелаца и радника образована су у јесен 1943. три народноослободилачка одбора (радници Илија Анђелковић, Сава Стевић, Роберт Хаудек, Франц Мачек и Вељa Вељковић, трговац Божа Међедовић, учитељ Вукашин Радичевић, апотекар Миле Живковић и други).

Окружни комитет СКОЈ-а послао је крајем 1943. у Бор свог члана Бору Јевтића, да помогне рад међу омладином. Почетком зиме у Бору је читав месец дана илегално радио и секретар ОК СКОЈ-а Михајло Туртић. Он је за то време успео да повеже један број домаћих радника и створи привремено Месно руководство СКОЈ-а за Бор (секретар Станко Дамјановић).

Радници у Бору подржавали су ову нову активност Партије, и, упркос великом терору, нудили своје услуге, вршили саботаже, помагали одред. Електричарски радници Фрања Лугарић и Блашко Ђорђевић, на пример, примали су, и поред строге полицијске контроле и претње смртним казнама, у своју породицу, на ноћење, наоружане илегалце. Божа Међедовић обављао је опасне задатке партизанских веза према Црном врху (преко пункта шумских радника — Босанаца). Вељa Вељковић, швајсер, окупљао је у Машинској радионици нове борце који су слати за партизански одред.

Упркос правој поплави фашистичког пропагандног материјала и новина, борски комунисти су у то време успевали да радницима и логорашима у Бору обезбеде листове и летке о народноослободилачкој борби.

Три стотине скојеваца

Омладина је чинила главну снагу партизанског одреда и месних десетина. Зато је и један од значајнијих политичких задатака сада био даљи рад на организовању снага СКОЈ-а у читавој Тимочкој крајини. У закључцима Окружне конференције КПЈ из јуна 1943. у делу о СКОЈ-у, поред осталог је речено:

„Код нас СКОЈ мора бити чврста организација да може да одоли и ухвати се у коштац са непријатељем. Да би се СКОЈ учврстио, развијао и постао силни резервоар Партије, он мора да се осамостали и непрекидним и упорним радом да подиже и изгради свој тип борца. Такви борци морају предњачити у храбрости, дисциплини и културном знању, другарству, чврстини карактера и бескрајној оданости покрету. То су главне особине које морају да одликују чланове СКОЈ-а. . . СКОЈ мора ишчупати омладину из окупаторских канџи, мора спасти животе младих, њихову част и достојанство".

17. Чланови КПЈ или кандидати крајем 1945. године у Бору били су: Анђелковић Илија, Бајагић Милош, Дамјановић Станко, Ивковић Никола, Јевтовић Милета, Лугарић Фрања, Максимовић Велимир, Марковић Милован, Матић Иван, Милићевић Радомир, Пауновић Добросав, Петковић Радмила, Раутовић Јован, Симоновић Драгољуб, Стевић Сава, Шумоња Љубица, Вељковић Вељa, Виденовић Станко, Зечевић Гојко и др.

Стање скојевске организације до тог времена види се из извештаја ОК СКОЈ-а — ОК-у КПЈ од 1. јула 1943:

„Иако није било ОК СКОЈ-а који би радио на планском подизању скојевске организације, СКОЈ је у нашем округу био прилично масован. Постојали су активи по селима и местима. Среска руководства СКОЈ-а, која би чувала скојевску организацију од удара непријатеља, нису постојала, што је доводило до падања појединих руководилаца, а самим тим и до слабљења СКОЈ-а и умртвљивања појединих актива . . . У заглавском срезу постојало је среско, месно и средњошколско руководство СКОЈ-а. Поред овога било је актива и појединачне везе у извесним селима. У „Аћимовићевој потери" разбијено је среско руководство. У провали од октобра 1942. године разбијено је месно руководство, које је доцније поново формирано, а у мартовској провали пало је месно и средњошколско руководство. Поред тога ухапшено је око 60 омладинаца од чега 45 ђака. Разбијањем руководства појединии активи остали су без везе, без материјала и тако се замрзли. У тимочком срезу постојало је среско руководство, активи и појединачне везе у целом срезу. У октобарској провали разбијено је среско руководство и није поново формирано. У мартовској провали ухапшено је око 80 омладинаца. После њиховог пуштања почело се поново са радом. У бољевачком срезу није постојао организован рад са омладином и почело се тек фебруара — марта 1943. године. У зајечарском срезу било је месно скојевско руководство и 10 актива. Месно руководство разбијено је партијском провалом, а због реакције појединии активи престали су да раде. У крајинском срезу радило је неколико актива, а иначе су постојале само појединачне везе. У неготинском срезу месно руководство и данас постоји. Постоје активи по школама и међу радничком омладином. И у неколико села имамо активе. У срезовима брзопаланачком, кључком и поречком постоје само појединачне везе са омладином . . .".

Главни задатак ОК СКОЈ-а био је сада проширење и стварање скојевске организације и Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије. Први задатак СКОЈ-а остао је и даље: мобилизацији младих људи у јединице Народноослободилачке војске, Али истовремено је спровођена и широка политичка акција против одласка омладине у „националну службу рада", као и на обавезни рад у Бор. Важан је исто тако био и задатак онемогућавања четничке мобилизације млађих годишта по селима.

Да би ОК СКОЈ-а био оспособљен за нове крупне послове, требало је дотле прилично неискусне омладинске руководиоце, па и оне који су нешто више знали, упознати са начином рада међу омладином, о формама организације. ОК Партије организовао је стога десетодневни семинар на коме су чланови ОК СКОЈ-а, поред осталог материјала, прорађивали Резолуцију Првог конгреса Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије и чланке Иве Лоле Рибара о раду омладине. После завршеног семинара, почетком јула 1943. сви чланови ОК СКОЈ-а пошли су на терен ради спровођења појединих утврђених планова и задатака.

I

Предан рад омладинаца и чланова СКОЈ-а у току читавог рата добио је сада још пунији садржај. Скојевци су имали своје руководство, лакше су повезиване скојевске групе, брже су стизала упутства за рад, отварале су се могућности за још већу афирмацију младих људи у народноослободилачкој борби.

У извештају секретара ОК КПЈ Миодрага Станимировића, упућеном 21. септембра 1943. ПК-у КПЈ за Србију каже се:

„По формирању ОК СКОЈ-а рад СКОЈ-а је кренуо напред. Осећа се још несређеност рада због непостојања СК-а СКОЈ-а који би руководили радом по срезовима, већ је то падало на Партију. Код појединих другова није био разјашњен однос Партије и СКОЈ-а, управо однос појединих партијских руководиоца са ОК-а СКОЈ-а што смо сада и то отклонили. Ради што успешнијег рада скојевске организације ми смо одредили неколико чланова за рад по СКОЈ-у те ћемо у најкраће време да формирамо два среска комитета. Поред овога при сваком СК-а партије има 1 до 2 друга који раде по СКОЈ-у, тако да за кратко време и тамо створимо комитете. Стање скојевске организације је 200 чланова, а чита материјал тј. обухваћено је радом још око 400 омладинаца."

У периоду ове нове активности СКОЈ-а нарочито су успешно радили скојевски активи у селима Крајине и Тимока, Кобишници, Рогљеву (овде је постојало и Месно руководство СКОЈ-а чији су чланови били Власта Милошевић, Јован Жикић, Веселин Милосављевић, Тихомир Ђаковић и Станоје Станојевић), Смедовцу, Метришу, Брестовцу, Прахову, Рајцу, Тамничу, Рготини, Великом Извору, Доњој Белој Реци, Вратарници, Грљану, Заграђу, Грлишту, Аврамици, Дебелици, Равни, Прлити, Жлну, Штрпцу, Селачкој, Берчиновцу, Витковцу, Дреновцу, Ргошту, Иовом Кориту, Орешцу и неким другим селима.

У политичкој активности ОК СКОЈ-а нарочита је пажња поклањана окупљању широких слојева антифашистички расположене омладине. У прогласу „Омладини Тимока и Крајине" (крајем 1943) ОК објашњава улогу Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије. Проглас је служио као основица за даље окупљање омладине у борби против окупатора:

Лично ви познајете Боривоја Цолића, ученика из Загрђа, Боривоја Томића сељака из Рготине, кога су дражиновци заклали и онда обесили, Ћирковић Радомира из Књажевца који је херојски пао у борби код Загрђа, Стефанију Михајловић из Брзе Паланке која је храбро (живот) завршила код Сикола . . . Сви знате какви су то омладинци били. Знате их ви као најпоштеније, највредније и најбоље омладинце . ..

Ни убијања, ни хапшења, ни робовски рад, ни терор Дражиних банди немају никаквог утицаја на разједињавање омладине, штавише утицали су да се сва родољубива и антифашистичка омладина широко повеже и уједини у један чврст савез — Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије . . . Помоћ погорелцима и партизанским породицама, склањање рањеника и пружање прве помоћи, скупљање прилога за Народноослободилачку војску у новцу и намирницама, објашњавати народу

политичку ситуацију, учити неписмене читању и писању, саботирати непријатеља на сваком кораку, дужности су сваког младог родољуба и антифашисте који још с пушком у руци није ступио у партизанске одреде . . .".

У другој половини 1943. године скојевска организација је уз помоћ Партије знатније ојачала. Створен је већи број актива: крајем 1943. било је већ укупно око 300 скојеваца. Учвршћени су комитети СКОЈ-а и дата је основа за даљи развој широке антифашистичке организације УСАОЈ-а. То је допринело даљим политичким успесима народноослободилачког покрета на истоку Србије, доласку нових бораца омладинаца у батаљоне НОВЈ, јачању месних оружаних десетина и отпору омладине против окупаторских мера у градовима, рудницима и школама.

У тој бескомпромисној борби с непријатељем у овом периоду пало је много чланова СКОЈ-а. Неки су хапшени, терани у логоре, убијани, а други су гинули као борци партизанских јединица. Међу њима су тада изгубили животе и три члана ОК СКОЈ-а (од укупно петоро).[18])

18. Први је погинуо Боривоје Цолић Јоца, свршени матурант зајечарске гимназије. Он је пао 10. јуна 1943. на месту званом Преводски поток, код Доње Беле Реке, у несрећном ноћном пушкарању са другом групом партизана. Јоца је био партизан из 1941. и члан Среског комитета КПЈ за зајечарски срез још 1942. године. Витомир Раденковић Јелен, један од најбољих ученика књажевачке гимназије, борац још из устаничких дана 1941, изненадно је 27. децембра 1943. код села Вратарнице упао у четничку заседу и борио се до „последње бомбе". Када је видео да ће бити жив ухваћен, бомбу је активирао под собом, да не би пао у четничко ропство. Последња је пала Стојанка Радосављевић Наташа, ђак неготинске Учитељске школе. Опкољена са још једном партизанком у Књажевцу, где су повремено илегално деловале, у јутро 14. јануара 1944. док су жандарми проваљивали у кућу, Наташа је прво спалила сву архиву која је била код ње, а затим се заједно са својом другарицом Милицом Павловић убила из пиштоља. Имала је 19 година.

ПАРТИЗАНСКИ ЖИВОТ

Сталне војне операције, данонoћни покрети партизанских јединица, политички рад у одреду и са народом, састанци партијских и скојевских организација, често мукотрпан живот, за све време рата прожиман је и делатностима које су биле саставни део збивања у партизанским одредима Тимочке крајине и на терену, у такозваној „позадини" одреда.

Реч је о културно-просветном раду, издавању новина и летака, вођењу дневника — личних забележака о приликама у одреду и на терену, затим о песничком стваралаштву или анегдотским згодама. У овај свакодневни партизански живот спада и брига за рањенике, исхрану, одевање бораца, одржавање оружја . . . Најтежа лична преживљавања у току рата, примери личне храбрости, самоодрицања, остали би најчешће недовољно познати да није било записа и о том садржају ратног времена.

Партизапске новине

Културно-просветни рад је организован још од 1941. године у партизанским јединицама овог краја, и то као део политичке делатности, њена специфична допуна. Од 1943. године тај рад се преноси из одреда на шири терен, приликом деловања партизанских јединица и политичких радника у народу, а нарочито на сеоским зборовима. У сваком одреду ова делатност имала је за циљ да на својствен начин подиже политичку свест бораца, нарочито нових, да продубљује презир према окупатору и војсци издајника и да у партизанским редовима, на разним приредбама, указује и на властите слабости, на слабиће и паничаре.

Културно-просветни рад обично је почињао преко писане речи.

У „Џепним новинама" које је јула 1942. издала Заглавска десетина Тимочког партизанског одреда објављено је више чланака о улози омладине и жена у партизанској борби, доприносу сељака, радничке класе, о прошлости српског народа. Били су то написи као Жена — борац („Већ губи се столетна прошлост, већ пролази столетни сан . . . "), Средњошколска омладина данас („Сваки свестан омладинац пристуиа ослободилачком покрету, сврстава се у партизанске редове и бори се за своја права"), затим Живот сељака и радника („У почетку нисам ни знао зашто се борим . . . Онда сам приметио да сам више набрао знања од када сам у одреду за три месеца, него код куће за 17 година . . .").

Поводом првог броја „Наших новина", издатих на дан прославе Октобарске револуције 7. новембра 1942. у Крајинској партизанској чети, у уводнику о значају културно-просветне активности стоји:

„У животу наших одреда културно-просветни рад по важности долази одмах после војног и политичког. Живот одреда без партизанске штампе и без културно-просветних приредби није потпун, штур је и без важности. Поред тога, потреба да се сви партизани просветно и културно подигну дала је подстрека Културном одбору нашег одреда да покрене ручне партизанске новине. Први број, који излази на дан великог празника свих поробљених и обесправљених, нека нам да подстрека у борби за слободу и бољи живот српског народа".

У овој малој Крајинској чети крајем 1942. и почетком 1943. године издато је неколико бројева таквих „џепних новина", махом руком писаних. Аутори чланака говорили су о свом ранијем животу у руднику или на селу, о народноослободилачкој борби, тежњама омладине. Том приликом су многи борци вероватно први пут у свом животу, написали неки чланак.

Партизанске новине „Брковић Црни" које су излазиле у око 150 примерака 1942. и 1943. године (шест бројева), биле су рађене на шапирографу, богато илустроване цртежима. У првом броју од 1. маја 1942. у уводнику листа се каже:

„Окупатор и разбијачи јединствене народне борбе претрпеће скори слом. Кад бисмо чекали да тај слом сам дође, не бисмо дочекали. Зато морамо ујединити све снаге да ослобођење дође што пре. Наш лист има тај главни задатак. Поред пушке и бомбе боримо се речју и пером за тај велики циљ. Томе циљу морамо поћи уједињени и можемо стићи. Зато ћемо неуморно позивати на тај пут борбе против окупатора, раздерати образину свим издајницима и разбијачима јединства и шибати их бичем истине, а разголитити лаж. Тако ћемо се учити у борби за слободу. Одувек су се за њу борили наши очеви и дедови од Карађорђевог устанка до наших дана — ми не можемо и нећемо другачије радити.

Тако нас уче и наши другови као што је Брковић Црни, члан Окружног комитета Комунистичке Партије Југославије, ко-

га су зверски обесили џелати окупатора. Зато наш лист носи његово име „БРКОВИЋ ЦРНИ".

У заглављу броја 3 тих новина објављен је и апел на сарадњу „Сваком родољубу и поштеном човеку":

„Да би ове новине постале заиста наше, народноослободилачке новине, сваки наш пријатељ и друг, сваки родољуб и поштен човек треба да уложи све своје снаге и способности да се заоре што дубља бразда на пољу народне борбе и просвећивања. Зато нека нам се јаве сви са захтевима, предлозима и саветима. Нарочито неодложно и неопходно порадити да наше партизанске новине дођу и у најзабаченије село и заселак, да их прими сваки родољуб као пламену бакљу и позив за народни устанак. Шаљите нам дописе и песме ...".

Ове новине дају и актуелни преглед партизанске борбе у целој земљи, па тако о пробоју групе бригада са Врховним штабом лета 1942. у Босанску крајину пишу:

„Само за десет дана ослобођено је девет градова и то: Коњиц, Крешево, Вакуф, Прозор, Приједор, Б. Петровац, Б. Крупа и Гламоч. Уништено је 20 км железничке пруге и заплењено 25 локомотива!".

О партизанској борби у Тимоку и Крајини стижу вести и за „Глас", лист Јединственог народноослободилачког фронта Србије (који се штампао у илегалној техници у Београду), а у мањим партизанским листовима и брошурама овога краја преносе се чланци из „Гласа".

Дневници бораца, песме, књиге, анегдоте

Вођење забележака у рату какав је био на овом терену није баш много обичавано. Услови су били тешки, а и стална опасност да смрћу борца у руке непријатеља падну разне писане информације.

Па ипак поједини партизани водили су читаве дневнике збивања у једном крају и времену. Некада су они настајали готово случајно, рађени успутно, некима се губио траг, али има их сачуваних у свој њиховој оригиналности. Речи „писане на дохват, у краткој паузи између две акције, два састанка, два разговора, на колену крај притуљене петролејке, на некој удаљеној појати, уз сталну стрепњу од могућности препада непријатеља, без литерарних и сличних претензија, телеграмски кратки и са безброј скраћеница дневни извештаји, као да су се саме осећале непотребним пред стваралачким чином револуције, па измицале аутору . . .".

Њихов садржај сведочи најбоље о том времену.

Наталија Васиљевић, члан руководства КПЈ за Тимок и Заглавак, у времену од 25. јула до 25. октобра 1943. забележила је између осталог:

„25. јула 1943. Реон I . . . са другом Рашом. Дан искоришћен. Састанак са другарицама женама. Постављен рад. Другарице су схватиле прилично. Добре су перспективе. Нарочито се својом

озбиљношћу истиче Милка. Састанак са омладинкама. Актив. Заинтересоване су прилично. Пуно могућности за рад. Треба обратити њима нарочиту пажњу за подизање политичко . . .

27. јула 1943. Разговор са целом породицом. Добра кућа. Спремна за помоћ. Две младе жене и једна баба. Осетиле су тешкоће рата. Изгубиле су једног домаћина у почетку рата. Млађи, који је код куће, врло добар омладинац. Жене из ове куће могуће је повезати са женама из куће Ђ. Преко дана сам читала резолуцију о Н. О. О. С-у. Још пре ноћи полазимо. Увече смо се нашли са Милошем. Ја одлазим с њим. Ноћу, у путу, одржали смо две конференције са стражом. У току ноћи нађемо се са Станком.

28. јула 1943. Преко дана смо били заједно код врло поштене породице. Домаћица је врло фина жена. 3 омладинца. Преко дана смо добили вести. На источном фронту борбе се воде дуж целог фронта. Совјети су свуда у офанзиви. Нарочито су жестоке борбе код Орела који је скоро заокружен. Друг Стаљин је именовао 5 нових генерала и у дневној заповести рекао да ће Орел бити други немачки Стаљинград. Врло јаке борбе код Лењинграда. У току неколико дана ослобођено 52 насељена места. Борбе савезника су успешне. У Италији нереди. Мусолини оставио владу. Дошао је Бадољо. Демонстрације Италијана. У Југославији борбе се настављају са успехом. Ослобођени су: Сребреница, Прњавор и Приједор. Партизани су у офанзиви. У источној Србији народ се буди. У питању је одбрана жетве. Народ се спрема да неда жетву. Увече одлазим са Милошем и Здравком на везу са Миком.

30. јули 1943. . . . Домаћица има мало дете и окупирана је сва бригом око њега. Спољне ствари је не интересују много. Друг њен је насупрот томе заинтересован за догађаје толико да запоставља рад. Због овога долази до извесних несугласица у кући. У кући живи и отац домаћице. Човек који је у прошлом рату рањен и као такав био у Африци и Француској. Много воли да политизира и да прича о својим доживљајима. До ослобођења, замишљао је он, да ће доћи на тај начин што ће савезници пустити своје падобранце који ће нас ослободити. Могуће је убедити га да то није правилно и да за наше ослобођење треба да устанемо и сами у борбу. По причању овдашњих људи у овоме селу су двојица-тројица непоштени и одржавају везе са дражиновцима. До скоро се типови овде нису појављивали. У задње време појавила се два пута једна група од 6 њих и једна девојка. Сигурна упоришта немају, зато их треба разлупати у зачетку.

4. августа 1943. Опет у „Мажино линији" (Књажевац. Коса Вровница код села Црвења на колибама симпатизера НОП-а). Рад наш читање. Читала сам мало Виринеју од Лидије Сејфунине, а колективно смо читали историју СКП (б) главу прву. Увече ја и Данило идемо на везу, а другови на другу страну. Преко ноћи саберемо се опет сви и дошли су још Раша, Душко и Станко.

5. август 1943. Данили смо на једном брежуљку недалеко од места претходног дана. Дан смо искористили за наш редовни

састанак који је трајао све до увече . . . На састанку је био и друг Душко . . . Преко ноћи нашла сам се са Зорком. На своме реону она ради. Имала је састанак са двема женама из једног села. Читала је са њима летак АФЖ-а, разговарала о потреби помоћи. Трећа јој није дошла на састанак. У другом селу налазила се са омладинкама. На једном састанку са њима (4) читале су Пасионарију. Зорка о омладинкама: Озбиљно су схватиле организацију. Одане су раду, свака од њих се повезала са 3 — 4 другарице. Скоро све омладинке у селу су повезане.

13. август 1943. Рано ујутру пуцањ машинке ме пробуди. Бугари су тобоже пуцали на дражиновце који су били у истом селу. Али дражиновци су се извукли и отишли низ Тимок. Данас смо опет читале и разговарале. Ја сам радила историју КП"[1]).

*

Милорад Бисић, такође члан партијског руководства за Тимок и Заглавак, својим забелешкама дао је нешто другачији карактер:

„9. VIII 1943. Црвење — Липовица: У 10 часова увече вршимо напад на Књажевац. Ја сам био у групи која је требала да запали вршалице на сточној пијаци . . . Морали смо и пре времена да отпочнемо због наиласка неких типова. Задатак смо са успехом извели, као и све друге групе. Запаљен је срез, општина, демолирана пошта ...

19. IX 1943. Штипина: До подне спавање, а ево сада на све стране се ради. Брујн по овој шумици. Једна чета о политици а другој Вучко држи војничку придику. На трећој страни се штаб расправља. Увече држасмо збор у селу ...

21. IX 1943. — Тумба (Бањски Орешац — Зоруновац): На овом терену је моментално био цео „корпус" капетана Боже. Ту је и Жарков, неки Попов и сва остала багра. Било их је око 200. Ми се улогорили у једној шуми, а они послали десетину да испита куда смо отишли из Скробнице. Ми појурисмо њих. Једног живог ухватисмо, а има и рањених. И две пушке падоше. После тога изађосмо на највише ћувике, а они су маневрисали, подилазили и нападали, али без успеха. Неће сељаци да иду напред и поред жестоке и блесасте дреке жандарма. Одржасмо се на положају све до увече, читавих шест сати. Ја пуцах из Лалетове машинке на заставника . . .

26. IX 1943. Нашли смо се са ОК. И друг Сава „Вла" са својом компанијом је ту. Вељко не фали, наравно. И Стипе доведе неку групу из Крајине. Појачаше одред са још три машинке. После подне културни одбор батаљона дао је приредбу. Коле, Љуба и Славко су главни јунаци, а и многи други помало . . .

16. X 1943. Тимок — Заглавак: Дражиновци извршили концентрацију око Дебелице, Равне, Мањинца, Бучја да би изврши-

1. Још неке делове из дневника Наталије Васиљевић — Радојичнћ видети у прилогу бр. 28.

ли покољ у иашим селима. У Дебелици био данас наш I Тимочки батаљон Зајечарског одреда и напао прво 30 дражиноваца. У Де~белици 2 заробљена. Остали се разбежали. Даље се наш батаљон избацио на косу изнад Равне и ту водио борбу са више дражиновских група. Сви су разбијени, одступали су. На појатама је дошло и до гушања. Наши су се одлично држали. Убијено је 5 — 6, заробљено 10 пушака, коњи разјурени, казани са јелом просути. Са овом снагом наши су стварно направили чуда. Багра као и увек бежи. Наших 2 рањена . . .

22. X 1943. У вези са бомбардовањем пруге Солун — Београд, као и градова Ниша, Лесковца, Краљева, Београда у народу се осећа прилична узрујаност. Народ то коментарише као предзнак за веће догађаје (искрцавање савезника и томе слично). Доводи се у везу ово бомбардовање са тројном конференцијом у Москви, тј. ово су први резултати разговора Идна, Хала и Молотова.

23. X 1943. Штипина. Присилна мобилизација се наставља. Ако неко неће кундак говори. Синоћ смо били сведоци злочина над народом. Стајали смо у близини куће из које су одводили једног поштеног човека. Црнотројкаши су говорили: „Наређење мора да се изврши и он мора да пође са нама". А када је „Краљева војска" отишла, оставила је за собом сузе и запомагање жене, оца и деце. Њима није лако, јер знају где га шаљу: против партизана, а и они су њихови, јер се за њих боре. Жандарми за то не питају. Они су загазили у крв и газиће све дотле док се не угуше.

26. X 1943. Командант дражиновског батаљона слушајући Радио-Лондон, када се у емисији говорило да борбу у Југославији једино води народноослободилачка војска под командом Тита узвикнуо је: „Нећу више да слушам Лондон, јер Енглези хвале партизане, а нама шаљу оружје, него ћу да слушам Америку" . . . Дакле, господа дражиновци неће више ни Радио-Лондон да слутпају, јер и на том радију говоре партизани. У реду. Најбоље би било да слушају „радио-пропаст". Отуда сигурно говоре њихови људи . . .

11. XI 1943. Скробница: Партизани били у току ноћи у селу. Ујутру мала чарка са типовима. Једна наша осморка са Металцом била у селу и пушкарало се. Дражиновци сишли у село, сазвали људе на збор и прочитали двадесетину људи који треба да буду други позив, а за сада остају још у селу. Људи су збуњени. Не смеју ни међу собом да причају, слушају наређења и ћуте. Један сељак нам каже: „Дођоше ваши — узеше цео хлеб, дођоше Дражини — узеше и они, и на крају крајева ја ћу да останем без леба. А сваком ко је са оружјем морам да дам".

13. XI 1943. Балановац: I батаљон (Зајечарског партизанског одреда) заробио једног младића из Васиља из „личне пратње" Боже капетана и једног болничара из амбуланте. Није нико убијен да се не би други поштени сељаци уплашили. Овај заробљени дражиновац нам прича да их страховито плаше да падну партизанима у руке, јер деру живе људе. И просто верују у то и ови привремено мобилисани . . .

13. XI 1943. Синоћ је у Селачкој одржан збор. Требало је да буде спаљена кућа неког Лазара који је ухваћен у борби изнад Равне и опет отишао код њих. Али народ није дао. Људи су обећали да ће све дражиновце да врате. Глас народа се мора слушати . . .

17. XII 1943. Д. Каменица: Најпоштенији и најбољи људи гину од дражиноваца. Убили су Љубу Ђорђевића, наредника и Видена, председника. Због везе с партизанима кажу: Побише толико невиних људи. И докле ће тако у име „краља и отаџбине".

28. XII 1943. Градиште: Ноћас смо имали велики покрет кроз Сићевачку клисуру. Шачица јада, око 30 дражиноваца се усудили да нас нападну те грозно надрљаше. 6 погинулих, 6 рањених . . .

23. I 1944. Липовац — Пруговац: Дошао је Столе и други другови. Причају о сјајним успесима на ослобођеној територији у Србији формирана је трећа бригада. Савезници су бацили оружје и муницију у Црној Трави. Сада се налазимо у селима Алексиначког среза. Са положаја видимо Мораву, Јастребац, Варварин, Алексинац"[2]).

Поједини борци објављивали су у партизанским новинама и своје песме. Тако је политички комесар Крајинске чете професор Предраг Костић (који је пред рат превео са руског језика популарну књигу „Како се калио челик", Николаја Островског) у партизанским новинама објавио више песама. Неке, особито оне лирске, читао је само својим интимним друговима. У песми посвећеној палом секретару ОК КПЈ Миленку Брковићу, песник између осталог казује:

„Пркос цвет те роди да постанеш борац,
Да гледаш у сунце и презиреш таму,
Да новог живота будеш првотворац
И да се не молиш у староме храму.

Душа ти је била чиста, светла, бела,
Од љубави топла спрам оних што пате,
А очи црне као смола врела
Од мржње спрам оних што им живот крате.

Сваку мисао и реч о слободи
Радничке ти руке стваралe у дело
Блокаде, заседе ломио си смело
Идући онамо куд те живот води."

2. Код Милорада Бисића сачувани су и други садржаји неких забележака из рата; о томе видети прилог бр. 29.

Поред рада у војним јединицама и разних предавања из историје, географије и других области, видан је био и допринос партизанске „Културне екипе"[3]), која је, нарочито на зборовима, помагала при објашњавању актуелних политичких питања. Често су „скечеви" о издаји четника и служењу окупатору били разумљивији и приступачнији људима него што им је у разговору или летку речено. Поводом одласка појединих сељака на рад у Немачку, партизани су давали посебан сатиричан састав и са великим успехом приказивали га у селима. Забележено је да у једном селу Заглавка после приказивања овог скеча није више било ни говора о одласку на рад „код Немаца".

На неким зборовима у селима Тимока народ је плакао кад је хор бораца певао партизанску песму „У Тимоку гроб до гроба. . .".

Иако обављан у веома тешким условима, овај наоко ситан рад био је велики допринос политичком деловању у народу и стварању борбене и другарске атмосфере у одреду. Било је случајева да је неки партизански борац тек у одреду научио читати и писати. Књиге „Како се калио челик", „На западу ништа ново", и „Мати", биле су најомиљенија лектира партизанских бораца. Од других књига, чије су корице сасвим искрзане, појединци се ни једног тренутка нису одвајали. Неке књиге биле су смештене на посебно скровита места, одакле су их борци и сарадници НОП-а узимали на коришћење па онда враћали. Тако је у појати Живојина Миленковића у Селиштанском потоку, крај села Планинице, било изграђено скровиште где је склањана нека литература („Капитал", „Комунистички манифест") и као „позајмна" библиотека служила многим борцима.

Радивоје Копарец, песник и борац Зајечарског партизанског одреда, ушао је у антологију револуционарне поезије. Поред познате песме „Срце поете", он је, као да предвиђа смрт, стремио ка лепоти у „Сутрашњој песми":

„Хтео бих да ми стихови буду здрави
као цимента тек помуженог млека
као јутарњи жамор река,
као сан у пољу на асури, на пољави.

Хоћу да песма буде ми пламна и ведра,
Нечујно звучна као кристалног јутра цик.
Блага и мила као девојчин лик,
Горда ко барка кад шири бела једра.

Сутра тек зар да ту песму спевам ја,
А можда и никад? Пре зоре зар да ме убију?
А хтео бих песму нежну, белу, голубију,
Што као месец у ноћима плавим сја".

3. Носиоци рада у Културној екипи (глума, хор и др.) били су партизани: Жарко Ковачић, Мирко Петровић, Никола Цвијић, Душан Петровић, Јелица Ђорђевић и др.

Песма је била редовни пратилац одреда. Популарне песме кружиле су тада по Србији од јединице до јединице, и свако их је прилагођавао својој средини. Партизанска песма бодрила је борце у тешким часовима, а у селима су људи упорно тражили да хор бораца што чешће наступа. Један од партијских руководилаца у одреду, Јанко Симеоновић, творац је ретко популарне партизанске песме, која се после проширила по целој Југославији — „Ми смо млада војска Титова . . ."[4]).

„Преко шума, преко села и градова,
Наступају партизански батаљони,
Против швапских крвопија и гадова,
Подижу се радних људи милиони.

Ми смо млада војска Титова,
С нама иде наш народ сав,
Наша земља биће слободна,
Само Тито нек' нам је здрав, нек' је здрав.

Сваким даном расте партизанска снага,
А падају Хитлер и његове слуге.
Од фашизма неће остати ни трага,
Неће више бити дражиновске куге.

Ми смо млада . . .

Подносимо све тешкоће и невоље,
Маршовање, глад и беду, хладне ноћи.
Ал' кад једном буде дош'о дан слободе,
Новим путем у нов живот ћемо поћи.

Ми смо млада . . .

Где су сада рушевине и згаришта,
Ускоро ће да се граде нова села.
А на гробљу издајица и фашиста,
Орiће се песма громка и весела.

Ми смо млада. .."

Владимир Живковић, првоборац Заглавско-тимочког одреда, испевао је 1942. године стихове песме „Тимочанка":

„Брда стењу, гора јечи, није живот лак,
Тиранин је освојио Тимок, Заглавак . . .".

4. На арију песме „Пођимо сви у борбу", написане на влашком језику августа 1942, Јанко Симеоновић је марта 1944. написао нове речи на српском језику: „Ми смо млада војска Титова . . .". Први пут је ову песму певао партизански хор у селу Речици испод планине Радан, приликом формирања 9. српске бригаде НОВЈ. (Никола Рачић, „Хронологија источне Србије у рату и револуцији 1941—1945", Зајечар, 1984).

Међу борцима из Крајиие била је омиљена песма „Омладина", коју је 1941. написао и компоновао партизан Крајинског одреда Миомир Радосављевић Пики:[5])

„. . . Стој, мајко, дај ми ту пушку,
Терор ја нећу да гледам,
Нит' крваво жито фашисти
Да узму ја не дам.

У редове партизана,
Друговима идем сад,
За народ ћу да се борим,
Нек' и погинем млад.

Шта мари, осветиће ме,
Смрт једног рађа сто нових . . ."

У источној Србији су биле врло популарне и партизанске песме прилагођене локалним приликама. То су опште познате мелодије, којима је у сваком одреду даван властити текст. На мелодију „Уличних свирача" — Паула Шурека поникла је и популарна песма „Крајински (Тимочки) смо млади партизани . . .", (аутори текста партизани Воја Јеленковић и Мирко Петровић), која је прихватана широм земље.

•

У току рата дешавале су се у партизанским редовима и различите згоде и незгоде, препричаване у одреду, батаљонима, у народу, а о неким су спевани и популарни „врапци". Бољевачки партизан Јанко Симеоновић је неке такве догађаје описао анегдотски, о чему он објашњава:[6])

„. . . За четири године ослободилачке борбе збивали су се и многи догађаји у којима су партизани на фронту и њихови сарадници и саборци у позадини долазили у различите, често смешне ситуације. Сви ти војнипи револуције, махом млади и зато неискусни људи и жене, калећи се у ватри свакодневних битака, чинили су и грешке, неки давали неумесна упутства која су изазивала пометњу; недоумице па и смех.

У додиру са народом и у сукобу са непријатељем, на маршу и на одмору, на збору или састанку, дешавало се другу да добро не промисли и погреши, да се због немара смете и не учини оно што је управо хтео, или што се од њега очекивало. Омакнула би се и беспрекорном борцу или руководиоцу каква већа несмотреност и онда неугода и стид пред осталим. Такви поступци, често наивни али људски топли, својствени обичном човеку, пра-

5. Миомира Радосављевића, тешко болесног, четници су ухватили и заклали близу Салаша 31. децембра 1943.
6. Јанко Симеоновић, „Извини друже", Бор, 1979.

тили су партизанску борбу од почетка до краја, били саставни део тешке партизанске свакидашњице . . .

Записивао сам у току рата — кад год сам био очевидац или саучесник — многе наше мање или веће згоде и незгоде, а бележио сам и оне које су ми, временом, приликом сусрета казивали моји саборци из партизанских јединица или партијских руководстава; бележио их онако како су се збиле, како су их они доживели . . ."[7]).

Како су се борци хранили, одевали, лечили ...

Свакодневни живот бораца у партизанским одредима, батаљонима, а после и у бригадама НОВЈ, био је прилагођен условима напорне оружане борбе[8]). Зато се настојало да се слободно време испуни бригом о здрављу људи, њиховим паклоностима и корисним договорима, краћом наставом, или да се борци једноставно одморе.

Лични живот био је проткан ведрином, својственом младим људима, којих је у одредима Тимочке крајине било највише.

Какав је био смештај у партизанима? Све до пред крај 1943, када су батаљони већ организовано распоређивани у школе или куће, одиста је тешко било одабрати погодно место за одмор и спавање. У зимским и кишним данима била је то чак права вештина. Кад се спавало напољу, а то се и те како често дешавало, борци би претходно обично накупили сувог грања и направили од њега лежаје са лишћем одозго. Спавало се обично пет до шест часова, а онда би у логору, који је по правилу био добро осигуран, почињао редован живот; политички часови, културно-просветни рад, „лично време", војнички часови, вежбе, чишћење оружја.

Исхрана је била прилично нередовна и оскудна.

Гладовало се много и често у целој 1942. и делу 1943. године, намирнице су добиване по селима, из више домаћинстава. При томе је важило строго правило „не одузимати". Не зна се да је икада било наређено да се ма шта одузме, изузев случаја код Поповице, негде у 1942. години, када је некој напраситој жени било наређено да мора дати хлеба изгладнелим и уморним партизанима, али је натерана да за то прими и новац. Приликом доласка у село или на неку појату обично би се почело са „обрађивањем" домаћина. Говорило се дуго и опширно о томе зашто се и како боре партизани, па је домаћин, убеђен у потребу да им помогне, или из других разлога, наређивао домаћици да припреми јело. Борцима је већ био додијао качамак, али ни њега, на жалост, није увек било довољно. Обично би се скувао један овећи лонац, па би јело делило по петнаестак бораца. Воће, и кад је ле-

7. Анегдоте и причице Јанка Симеоновића објављиване су у „Развитку" од 1963. до 1978. године, а затим, у поменутој књизи „Извини друже". Једна од њих дата је у прилогу бр. 30 (према „Развитку").

8. О „партизанском животу" видети прилог бр. 31.

жало на земљи, није се смело узимати без питања или заједничког, „организованог", брања. Због овог „организованог" понекад се и негодовало, али су борци увек у основи схватали зашто је то тако.

Од 1944. године бригаде и батаљони имали су већ своје сређене коморе са војничким кухињама. Колико ће које домаћинство дати за исхрану војске, обично се одређивало у договору са одборима или сеоским активистима.

Са одећом и обућом било је тешко за време ратних година. Поготово 1942. када су партизанске чете притисли са свих страна. Неки борци нису хтели свашта и од сваког да навлаче, други опет нису на то обраћали пажњу, а било је и оних који су нарочито пазили на свој изглед. Све док нису добијене енглеске униформе, у пролеће — лето 1944. године, борци су углавном носили сукнено одело, прошарано заплењеним немачким, бугарским или жандармским блузама, чакширама или шињелима. Са обућом се нарочито кубурило, јер тога ни народ није имао. У чарапама се није оскудевало. Партизани су најчешће носили опанке од нештављене говеђе коже. Борци из града су нарочито са њима имали неприлика, јер нису знали да добро повежу све оне петље, па се опанак, особито кад је влажно, кидао и спадао. Због тога су често ишли полубоси, па и зими.

Остало снабдевање било је само у ретким приликама. Пушио се обичан дуван добијен од сељака, а понекад и суво буково лишће (кад се оно још завије у пак-папир, и највећи пушач једва је могао издржати до краја тешки мирис). Због тога су се борци пушачи нарочито радовали нападу на руднике. Тамо је у магацинима увек било доста цигарета. Алкохолна пића нису узимана.

Лечење рањеника представљало је једну од основних обавеза партијске организације, позадинских органа и војних штабова. Али, болест или рањавање бораца изазивали су често тешке проблеме. Карактеристично је да су већ први борци партизанских одреда у 1941. години носили са собом поред оружја и најнужнији санитетски материјал. Када би запленили извесне количине тога материјала, већи део је одмах дељен на сваког борца да му се нађе при руци у случају рањавања.

Бољевачки партизански одред је од свога формирања имао лекара (доктор Ивко Ђоловић, из Бољевца), који се кретао са одредом, или је у позадини обилазио и лечио рањене партизане, углавном лековима и инструментима које је понео из своје ординације кад је полазио у одред. Заглавско-тимочком партизанском одреду одређене лекарске услуге пружао је 1941. и 1942. године др Раде Савић, лекар рударске амбуланте у Књажевцу, предратни активни сарадник Партије. Рањени борци су у таквим приликама, обично уз помоћ партијске организације, довођени у сам Књажевац и ту лечени у болници или амбуланти. За време заједничких акција на сврљишком терену дужност санитетског референта обављао је члан штаба Сврљишког одреда доктор Миленко Хаџић.

У 1942. и 1943. години партизане су у Тимочкој крајини, поред лекара, лечили и поједини болничари, сарадници НОП-а или активни борци. Лекови су тешко набављани. Постојале су базе за рањенике у Дебелици, Мањинцу, Трновцу, Боровцу, Врбици, Дреновцу, Краљевом селу, Јелашници, Равни, Потркању, Црвењу, Барчиновцу, Добрујевцу, Добром пољу, Кривом Виру, Вратарници, Заграђу, Шљивару, Грлишту, Рајцу, Смедовцу, Рогљеву и другим селима. Ту су смештени тежи, непокретни, рањеници, а лакши су рађе остајали у одредима и ту се како-тако лечили. Један од главних организатора позадинске санитетске службе био је Влада Миљковић који је у бившој југословенској војсци завршио санитетски курс.

Крајем 1942. године у одреду се вршила и посебна обука о употреби „првог завоја", привременом намештању сломљене кости, прављењу једноставних носила. Формирањем батаљона НОВЈ уведено је и обавезно парење одела бораца (појаве пегавог тифуса није било), кратко шишање, забрана ношења нехигијенских кожуха и шубара.

Преко потребан санитетски материјал набављан је обично уз помоћ партијских организација у Књажевцу, Зајечару, Бору и Неготину, или је, што је било чешће, заплењиван у сукобима са непријатељем. Партизанке Олга Стојановић и Наста Јаблановић биле су донекле оспособљене за болничарке и савесно су бринуле око тешко рањених бораца по скровитим базама.

У оваквим приликама долазило је и до оружаних сукоба болничара са непријатељем који би наишао на рањенике. Тако је доктор Ђоловић са још тројицом партизана у селу Боровцу 13. јануара 1944. пушчаном ватром бранио откривену базу рањеног команданта батаљона Боже Вуколића Вучка (убили су том приликом четничког пушкомитраљесца), а Вучко, са гасном гангреном на нози, видећи да ће бити откривен, убио се тада сам из пиштоља, пошто је претходно запалио плевњу у којој је био смештен. Нешто доцније у сукобу са четницима погинуо је у борби и лекар Зајечарског партизанског одреда доктор Ивко Ђоловић.

Санитетска служба батаљона и бригада била је у 1944. години организована у много повољнијим условима. Рањенике су тада већ лечили лекари у бригадама или у партизанским болницама на слободној територији, а ускоро су тежи рањеници и авионима транспортовани на лечење у савезничке болнице у Италији.

Сахрањивање палих бораца обично је обављано на скровитом месту, недалеко од места погибије, да би их породица, кад би се то могло, пренела на гробље, или су их сељаци сахрањивали. После ослобођења кости су преношене, са дужним поштовањем према онима који су у борби дали највише — живот. После погибије бораца Крајинског партизанског одреда 1941. на Стеванским ливадама, Радивоје Недељковић, отац палог партизана Радета Недељковића, казивао је о сахрани свога сина: „Пришао сам му. Скинуо сам капу. Плакао сам. Бол ме је раздирао.

Изгубио сам сина. Пољубио сам га три пута у његове беле груди, у име његове мајке, брата Аге и сестре Љиљане. На сахрани, на његовом гробу говорио сам групи преосталих бораца Крајинског партизанског одреда". Било је случајева, нарочито у месецима осеке партизанске борбе, да се није успевало сахранити палог друга.

Својствен је био и однос партизанских бораца према оружју.

Хронична оскудица нарочито у муницији, па донекле и наоружању, осећала се током рата све негде до пролећа 1944. године. Оружје се налазило код непријатеља и зато се морало набављати борбом, нарочито против Немаца и Бугара који су били боље наоружани. Предузимане су и специјалне акције у циљу набављања муниције: продор батаљона у Крајину, или обилазак сокобањског краја у 1943. години.

Крвљу је плаћана многа пушка. У борби код Ђуревца и Статовца, преко Мораве, погинуло је неколико бораца приликом покушаја да извуку пушкомитраљез који је непријатељ угрожавао. Без одеће, али са оружјем у рукама, изишли су партизани у зимску ноћ када су били опкољени код Радованске реке. Иначе је у неке окршаје често улазило и по неколико ненаоружаних људи, да би од непријатеља ограбили пушку. Тако су код Братујевца два нова ненаоружана партизана и погинула.

Зато је оружје чувано са највећом пажњом. И кад су били сасвим исцрпени, после напорног марша, борци су се приликом застоја прво бринули за чистоћу оружја. Иако готово без икаквих средстава за чување и одржавање оружја, партизани су успевали да им оно буде увек спремно за паљбу. Јединице су обично биле наоружане само пушкама и пушкомитраљезима (до пролећа 1944. године, када су добијале и комплетније наоружање), а појединци још и машинкама, бомбама, револверима и бајонетима. Све је то тако одржавано да је била права реткост да партизанска пушка затаји. Муниција је брижљиво ношена (скоро уз тело) да би се сачувала од влаге. Често би се на леденој киши и капут скидао с леђа, пушкомитраљезац је кисnуо, само да би заштитио своје драгоцено оружје. Било је у томе оне елементарне, нагонске бриге за оружје, које обезбеђује и властити живот.

Борци су се у руковању оружјем обучавали у часовима одмора, а СКОЈ је у томе био главни помагач војним старешинама. Млади борци умели су жмурећи да расставе пушкомитраљез, а револвери (нарочито код „позадинаца") сатима су брижљиво неговани, део по део. Ако би погинуо пушкомитраљезац, у борби није било већих неприлика — сваки борац умео је да буде нишанџија. Кад заплене непријатељско оружје партизани су умели да га одмах употребе у борби. Ако би се код једног борца задесила лошија пушка, он не би мировао док не набави нову, бољу. Кад се спавало пушка је обично била при руци; разоружавање партизана била је практично немогућна и изузетно ретка појава.

У партизанским јединицама на истоку Србије створен је тако прави култ према оружју; толико да су чак и песме њему посвећене („Певају машинке лепше него птице . . .").

*

У току ратних година у партизанским јединицама плашљивцима није било места. Такви су били услови борбе. Многи борци су дали и животе у окршајима толиких месеци ратовања. Посебно војни руководиоци, митраљесци, бомбаши. Записи о храбрости само неколицине од њих илуструју јунаштво већине партизана овог краја[9]). А таквих записа о храбрости могло би се из Тимока и Крајине навести повише[10]) и међу борцима — партизанима, и из редова политичких радника, поготово примера личног јунаштва и одрицања бројних партизанских сарадника по селима, варошима, рудницима. Храброст је била услов опстанка у тешкој партизанској борби.

Један број изузетних личности народноослободилачке борбе из Тимочке крајине проглашен је за народне хероје Југославије: Добривоје Радосављевић, Миленко Брковић, Љубомир Нешић, Димитрије Тодоровић, Станко Пауновић, Миодраг Станимировић, Милун Минић, Вера Радосављевић, Ђорђе Симеоновић, Стеван Ђорђевић, Бранко Перић, Василије Ђуровић и Бранко Милошевић[11]).

9. Видети прилог бр. 32.

10. У часопису „Развитак" је у периоду 1961—86. објављено око 80 биографија бораца из Тимочке крајине палих у народноослободилачкој борби, од којих је један део објављен и у пет књига под заједничким насловом „Међу првима" у издању НИО „Тимок" Зајечар.

11. Кратке биографске податке о народним херојима видети у прилогу бр. 33.

ПРЕКО МОРАВЕ

Окупатор је уз помоћ квислинга крајем 1943. предузимао све што је могао да сузбије снаге Народноослободилачке војске. Масовно су мобилисали сељаке у четнике, вршили су најтеже репресалије и терор над сарадницима НОП-а и њиховим породицама. У овај крај су слате непријатељске јединице са оних подручја где је оружана борба тада имала мање размере. Уз Тимочки, Књажевачки и Крајински корпус од укупно 5000 четника (крајем 1943. године), повремено су довођене и четничке бригаде из Нишке групе корпуса, Великоморавске групе, као и из Млавског корпуса, свега још око 2000 — 3000 четника.

Пошто није био у стању да у директном сукобу уништи снаге Народноослободилачке војске, непријатељ је, користећи се бројном надмоћношћу, настојао да постигне успех тактиком даноноћног напада и исцрпљивања. То је дало резултате: борци НОВЈ имали су све мање муниције, која се од заробљених четника није могла узети јер су четнички официри давали мобилисанима само ограничену количину. Лечење и скривање рањеника постајало је све теже. На највећем делу терена је онемогућен партијско-политички рад због жестоког терора непријатеља.

Зајечарски партизански одред је, крајем јануара 1944, привремено прешао у Топлицу и Јабланицу, наставио борбу на овом терену, да би се маја 1944. као Девета српска бригада вратио у Тимок.

Животни марш Одреда

Читаво подручје од Ниша, с десне стране Мораве, до Дунава није тада имало, сем три батаљона Зајечарског партизан-

ског одреда и Озренског батаљона, никаквих већих оружаних јединица НОВЈ. Стога је окупатору и четницима било лако да са ширег терена једног дела Србије концентришу своје снаге и предузимају свакодневне нападе.

Непријатељ је све чешће откривао тешке партизанске рањенике, а њих је било више јер су вођене свакодневне борбе. Смрт рањеника утицала је на остале партизанске борце, који сада приликом рањавања нису више желели да остану изван своје јединице, већ су тражили да их носе са одредом, што је знатно отежавало покретљивост и смањивало борбену снагу батаљона НОВЈ. Истовремено је и положај партијских радника на терену постајао све тежи; приликом хајке на њих гинули су и готово сви чланови неких комитета Партије и СКОЈ-а.

У таквој ситуацији партијски руководиоци и штаб, уз учешће читаве партијске организације одреда и комуниста са терена, који су се сада морали кретати са војним јединицама, донели су одлуку о привременом преласку Јужне Мораве на слободну територију. Циљ је био да се пребаце и сместе рањеници и један део угрожених породица, набави муниција и тако припреме за повратак и поновни напад на непријатеља.

Показало се, и поред извесних сумњи, да је такав поступак једино правилан, избегнуте су тешке жртве и последице по даљи развој народноослободилачке борбе на територији Тимока и Крајине[1]).

Када се у другој половини јануара 1944. кренуло према Морави, четници су припуцавали на дугачку колону од четири партизанска батаљона. Прво је код села Мучибабе разбијена Друга књажевачка четничка бригада, затим код Васиља и Скробиице две одвојене четничке групе, а потом код Раденковца Прва књажевачка четничка бригада. У селу Церју, 21. јануара, када је остало још свега десетак метака на сваку пушку, борци су морали у тешком окршају бомбама истеривати жандарме из утврђених, топлих кућа. Погинула су четири борца; један од њих је био заменик команданта Трећег батаљона Душан Чубра. У овој борби се истакао тек формирани Трећи „омладински батаљон"; (пошто је командант Момчило Марковић том приликом рањен, на његово место дошао је крајински борац Ђорђе Вујић).

На свим околним правцима према Озрену, Девици и Скробници, непријатељ је већ био концентрисао куд и камо надмоћније снаге из Зајечара, Бољевца, Сврљига, Ниша, Ражња и Алексинца. У сумрак 29. јануара 1944. више села Црне Баре и Пруговца кренула су четири батаљона према Морави, која се назирала у долини. Наступајући према реци, увече 29. јануара, Зајечарски партизански одред ушао је у село Суботинац и ту ухватио 2 не-

1. Члан ПК КПЈ за Србију Драги Стаменковић у извештају за ПК од 2. јануара 1944. о стању у Тимочкој крајини између осталог пише: „Изгледа да је тамо прилично гадно . . . Одред води сталне борбе, испуца се, а мало или ништа зароби муницију . . . Тешко је ићи њиховим тереном јер су га прекриле дражиновске банде". О приликама у Тимочкој крајини у то време видети и прилог бр. 34.

мачка војника. У току ноћи извршен је тежак марш преко друма и пруге Београд — Ниш.

Рано у зору 30. јануара одред је код Трњана прешао Мораву.

Потом се цела колона упутила у правцу села Кулине, испод Малог Јастребца. Борци су се једва кретали, јачи су помагали слабијима, нико није смео бити остављен на непознатој равници, на којој се непријатељ могао сваког часа појавити. Приближавали су се, не заостајући, селу под Јастрепцом. Штаб одреда је још за време покрета одлучио да се ту остане и у току дана, како би се борци што боље одморили и окрпили поцепану одећу. У одреду је тада, после дугог пешачења, било готово потпуно босо око 150 бораца, скоро половина[2]).

Да би се обезбедили од изненадног напада од Алексинца, оставили су два пушкомитраљеска оделења изнад села, на брежуљцима одакле је одред дошао. Ова оделења имала су задатак да у случају да се појави непријатељ отворе ватру како би га натерали да се развије, а одред припреми за одбрану. Сваки батаљон је за ту прилику добио посебан задатак. Главне снаге одреда биле су унапред оријентисане ка долини Мораве, правцу одакле су стигле.

Уморни и изнурени од марша који је трајао око 16 часова, борци су убрзо поспали по топлим сеоским кућама. Али одмор није дуго трајао.

Негде око подне од Мораве је почела пристизати Моравска четничка бригада, журећи да што пре нападне уморне и заспале партизане. Четници су се надали лаком успеху. Међутим, истурена пушкомитраљеска оделења изненадила су их јаком митраљеском ватром и тако их одмах натерали у борбу. Партизани са предстража упорно су задржавали четнике све док нису стигли батаљони одреда. Уморни, из сна тргнути, борци муњевитим јуришом — нарочито Трећи батаљон — одбили су први непријатељски напад. Јуриш је потом настављен, и после получасовне жестоке борбе потпуно је разбијена читава четничка бригада.

Збуњени, десетковани и уплашени четници су бежали главом без обзира ка Морави и Алексинцу, како би избегли уништење. Победа је била потпуна.

После ове кратке али жестоке борбе непријатељ је на прилазима селу Кулине оставио 53 мртва. Заплењено је око 45 пушака, један лаки митраљез „шарац", неколико хиљада метака и доста ручних граната и опреме. У овом окршају рањен је само један борац Зајечарског партизанског одреда.

Још док је трајала борба изнад села, становништво је изишло из кућа. Када су мештани видели да се борба удаљава, пожурили су да спреме што бољу вечеру и обућу за партизане. Поцепани, полубоси и блатњави враћали су се борци са песмом у село. Њиховом расположењу придружили су се и сељаци, па су

2. О маршу Зајечарског партизанског одреда преко Мораве ка Јастрепцу видети прилог бр. 35.

до дубоко у ноћ заједно славили победу над издајницима. Од те битке па до коначног ослобођења четници више нису успевали да шире мобилишу сељаке из овог краја Мораве. Моравска четничка бригада није могла да се опорави од тешког пораза.

После одмора у селу Кулини батаљони су се убрзо пребацили преко Јастрепца и доспели, први пут, на једну велику ослобођену територију. У селима су наилазили на народноослободилачке одборе, који су свесрдно дочекали ову за њих нову јединицу Народноослободилачке војске, коју су називали „Озренском бригадом", јер је дошла с друге стране Мораве, од планине Озрена[3]).

Борбе у Топлици и Јабланици

У Великој Плани, Зајечарски одред и Озренски батаљон наишли су на Другу јужноморавску бригаду, па је од штабова ових јединица образован привремени Оперативни штаб, који је имао задатак да руководи заједничким операцијама. Тај штаб је одлучио да се одмах, 3. фебруара, нападну непријатељски објекти у Крушевцу. За ту операцију одређене су две групе: једна за напад на магацине, а друга на немачки аеродром. Прва група наишла је на жесток отпор Немаца и љотићеваца, а акција на аеродром није извршена јер авиона тада ту није ни било. Јединице су се преко ноћи вратиле назад у Топлицу.

Прве дане у Топлици Зајечарски одред провео је у војничком сређивању, политичком и културно-просветном раду. У свим селима кроз која је пролазио одред је срдачно приман. Чуло се за његову победу над моравским четницима. Главни штаб НОВЈ за Србију настојао је да се од Зајечарског одреда и батаљона Озренаца што пре образује добро наоружана бригада и упути назад, на њихов терен. Међутим, тренутно није било могућности за ново наоружавање ових јединица. Зато су оне укључене у операције овдашњих бригада и одреда.

На југу Србије управо је била у току већа непријатељска офанзива. Средином фебруара 1944. четничке снаге (Расински и Топлички корпус) под командом Кесеровића кренуле су према слободној територији Топлице.

За овај напад четници су се дуже припремали. Они су у ноћи између 15. и 16. фебруара прешли Јастребац и ушли у дотле ослобођена села Топлице, Доњу Девчу, Кординце и друга. Бугари су истовремено блокирали долину Топлице. Зајечарски одред се у то време налазио око села Чубре. Због упада четника у поменута села одред је добио наређење да са Трећом јужноморав-

3. Члан ПК КПЈ за Србију Недељко Караичић је у Великој Плани дочекао Зајечарски партизански одред и саопштио им да постају „Озренска бригада". Он о овом одреду пише 3. фебруара 1944. ПК-у: „Они су добро наоружани, имају пет „Зорки", четири холандска митраљеза и двадесет пушкомитраљеза . . . имају четири батаљона са око 400 бораца. Међу њима више од пола су радници, сви су одлични борци".

ском бригадом и Јастребачким одредом разбије и одбаци непријатеља преко Јастрепца.

Партизани су ноћу 16. фебруара свом снагом напали **веће** четничке снаге у Доњој Девчи.

Борба је била врло оштра, јер су четници (Расински корпус) ископали ровове и запосели неке тврђе соеске куће, покушавајући да задрже заузето село без обзира на губитке. После узастопних јуриша и вишечасовне борбе четничке снаге су напустиле село, пошто су оставили 58 мртвих. Заробљено је 7 четника, а плен у оружју био је знатан. Партизани су имали 12 мртвих и рањених.

Сутрадан, 17. фебруара, Зајечарски одред налазио се на положајима око села Чубре, а делом у Девчи. У суседним Кординцима и околним засеоцима одред је поново напао и протерао четнике, а затим је, гонећи их, стигао пред село Речицу, где се сукобио са тек сређеним четничким бригадама. И овде су се четници укопали и добро утврдили. После жестоког сукоба непријатељ се морао повући, а одред је у селу остао на краћем одмору.

У ноћи између 19. и 20. фебруара Зајечарски одред заједно са Трећом јужноморавском бригадом и Јастребачким одредом кренуо је у нов напад на четнике: у Великој Плани, под врло неповољним условима. Била је снежна ноћ са мразом, а четници су се тврдоглаво бранили из кућа од тврдог материјала. Зајечарски одред је са две јаче групе у току ноћи успео да продре до центра села, где се развила жестока борба. Сви покушаји да се непријатељ избаци из кућа остали су узалудни. Али ни четницима није полазило за руком да из села одбију батаљоне Зајечарског партизанског одреда, који је у овом сукобу изгубио четири борца (том приликом погинула је и Радмила Моцић, студенткиња из Вратарнице). Четници су се сутрадан повукли према Блацу и Косаници.

Зајечарски одред кренуо је затим, 21. и 22. фебруара, према села Бајчинцу. Задатак је био да се одрже околни положаји у случају напада Бугара.

Одред на овом положају није успео још ни да се смести а почела је нова борба. Рано изјутра 23. фебруара око 3 часа бугарске снаге од око два батаљона (близу 1500 војника) напале су Трећу јужноморавску бригаду у селу Луговцу. Бригада се под борбом постепено померала ка Јастрепцу. Зајечарски одред је брзо запоседао околне косе. Око 4,30 часова изјутра његови батаљони су ступили у борбу. Пред јаким снагама непријатеља полако су се повлачили ка Грепцу, на Јастрепцу. Када су одред и бригада избили на Гребац, од Ниша су се појавили бугарски авиони, који су са мале висине напали ове положаје.

За време док су авиони бомбардовали партизанске положаје, бугарска пешадија кренула је у напад да би збацила са Грепца јединице НОВЈ и натерала их да се повуку даље у Јастребац. Захваљујући храбром држању бораца Треће бригаде и Зајечарског одреда, бугарски јуриши су после дуже борбе одбијени. Лево крило нападача, поколебано противнападом делова Зајечар-

ског одреда, почело је при сумраку који је падао да одступа, повлачећи за собом целу бугарску јединицу. У међувремену борци Другог батаљона Зајечарског одреда оборили су на Грепцу пушкомитраљеском ватром један од непријатељских авиона.

У овој борби, на једном делу положај који је држао Зајечарски одред, погинуло је 10 бугарских Еојника, међу њима и пилот поручник и стрелац из авиона. Заплењена је знатна војна опрема.

После овог сукоба са Бугарима Зајечарски одред боравио је од 23. до 29. фебруара у селима испод Јастрепца. Борци су се 29. фебруара управо одмарали у Горњој Бресници, кад је стигло ново наређење: да се крене према селу Белољину са циљем да се скупа са Трећом јужноморавском бригадом ликвидира 3. батаљон бугарског 123. пука. Зајечарски одред имао је задатак да напада непријатеља из правца Прокупља и од реке Топлице, а Трећа јужноморавска бригада са северозапада.

Једна минерска група партизана — теренаца била је упућена да између Белољина и Прокупља минира пругу, ако том саобраћајницом наиђу бугарске снаге. Напад је почео око поноћи. Чете и батаљони успели су да стигну до првих кућа села, прогонећи истурене делове бугарског гарнизона. Постепено су продирали ка основној школи, која је представљала главно бугарско упориште. Бомбаши су се припремали за крајњи обрачун. Тада је, на опште изненађење, у железничку станицу у Белољину неометано ушао оклопни воз и тако појачао већ пољуљани опкољени бугарски гарнизон (минерска група није извршила задатак). Борци Треће бригаде и Зајечарског одреда били су приморани да пред зору напусте село и пребаце се на десну страну Топлице. Запленили су 2 минобацача, 2 митраљеза, 4 пушкомитраљеза и 17 пушака. У борби су имали 4 погинула и 4 рањена. Губици непријатеља остали су непознати.

Зајечарски партизански одред је сада прешао на десну обалу реке Топлице, у село Вујаново, где се тада налазио и Главни штаб НОВ и ПО Србије.

Девета бригада

Тих дана Зајечарски партизански одред доживео је велико признање. Одмах по преласку у Јабланицу и Пусту реку одред је одлуком Главног штаба Народноослободилачке војске Југославије за Србију, 11. марта 1944. у селу Речици, постао Шеста јужноморавска бригада НОВЈ (доцније је, ради преименовања неких нових јединица, бригада добила коначан назив — Девета српска бригада).

Из војнички несређених одреда наоружаног народа у 1941, па преко мањих чета најодабранијих бораца у 1942. и знатних снага три батаљона НОВЈ у 1943. години, израсла је сада бригада Народноослободилачке војске[4]). У штабу бригаде били су: ко-

4. О формирању Девете бригаде видети прилог бр. 36.

мандант Василије Ђуровић, заменик команданта Јован Кецман, политички комесар Душан Глигоријевић, помоћник комесара (партијски руководилац у бригади) Драгољуб Стевановић, начелник штаба Вукашин Милић, интендант Марјан Станковић, санитетски референт Влада Миљковић и Мирко Петровић, који је одговарао за културно-просветни рад у бригади. Неки од дотадашњих чланова штаба прешли су на нове војне и политичке дужности у Топлици и Јабланици[5]).

Борци из Тимока, Крајине, из Бора, са Озрена и они из сврљишког краја, распоређени су равномерно у четири батаљона са по три чете од по 25 до 30 бораца — укупно 370 партизана. Штабове батаљона чинили су: Први батаљон — командант Михајло Ракчевић (убрзо Добривоје Божић), политички комесар Жарко Ковачић, заменик команданта Небојша Анђелић, помоћник комесара Душан Витас; Други батаљон — командант Радомир Јовановић, политички комесар Сретен Цвијић, заменик команданта Крста Радивојевић, помоћник комесара Јован Јовановић; Трећи батаљон — командант Ђорђе Вујић, политички комесар Света Милосављевића, заменик команданта Живорад Костић, помоћник комесара Момчило Вранеш; Четврти батаљон — командант Бранко Милошевић, политички комесар Милорад Вуковић, заменик команданта Милан Мартић и помоћник комесара Светозар Прибић.

Секретар СКОЈ-а у бригади постао је Милорад Бисић, а чланови скојевског руководства Обрен Маринковић, Живојин Милић, Нели Јаковљевић, Властимир Николић и Драгиша Станојевић.

Нова бригада је у првој половини марта 1944. учествовала у чишћењу ослобођене територије од мањих непријатељских групација. За то време је већи број њених војних и политичких руководилаца повучен на разне курсеве који су увелико радили у Топлици и Јабланици. Али управо тих дана, када је практично остала без руководећег кадра, бригада је 18. марта добила тежак задатак: да у последњи час, ноћу, на потпуно непознатом терену, код села Ђуревца и Статовца, помогне Другој и Четвртој јужноморавској бригади у сузбијању непријатељске офанзиве.

Нападало је 8.000 четника, Немци, делови белогардејског корпуса из Прокупља и Бугари из Лесковца и Лебана. Била је то дотле највећа непријатељска концентрација у овоме крају.

Борци који су безбрижно парили одела у Новом Момчиловцу, облачили су на брзину још влажну одећу и готово трчећим кораком кретали на нове положаје. У саму зору 19. марта у

5. Политички комесар одреда Бранко Поповић прешао је на дужност руководиоца партијског курса при ПК КПЈ за Србију за ондашњи партијски кадар; партијски руководилац Зајечареског партизанског одреда Драгоман Радојичић је постао политички комесар Једанаесте јужноморавске бригаде; први командант Тимочког батаљона Миодраг Новаковић (који је имао тешкоћа са рањеном ногом још од јула 1943), задржан је на слободној територији на дужности команданта Топличког војног подручја.

борбу су почели уводити батаљоие **Девете** бригаде, један по један **На челу** јединица налазили су се нови командири **и** команданти **(стари** су били на курсу). Лево крило држала је Девета, у средини је била Друга а на десном крилу Четврта бригада. Први и Трећи батаљон Девете бригаде ударили **су** одмах на **2000** четника, **који** су из села Ргаје покушали да маневром с леђа сломе одбрану слободне територије. Други батаљон је нападао према Ђуревцу. **У** тешкој бици, у којој је било и повлачења и противјуриша, **када** су на ничијој земљи остајали погинули, борци Девете бригаде испунили су задатак и протерали четничку групацију.

Четници су се увече морали повући на целом фронту.

Бригада је у тешкој борби имала 15 мртвих. Неколико бораца пало је само приликом гушања око митраљеза који су четници хтели да заплене. Погинуло је и неколико партизана — бораца **из** почетка устанка: Никола Цвијић, Љупче Миленовић, Видоје Вељковић, Божо Вранеш, Божидар Рашић и начелник штаба бригаде Вукашин Милић, који је за време ове борбе вршио дужност команданта бригаде. Батаљони су имали и око 30 рањеника. То је био осетан губитак (све три бригаде имале су 25 **мртвих и** 50 рањених). У Другој бригади пао је њен командант Страхиња Ераковић. Четника је изгинуло толико да су их сељаци неколико дана скупљали и сахрањивали.

У току те непријатељске офанзиве на слободну територију, један батаљон бугарске војске продро је (крајем марта) према команди подручија и болници код Вујанова. Другог априла предвече, после борбе која је трајала цео дан, Девета бригада извршила је жесток јуриш.[6]) Борци Другог батаљона протерали су ручним бомбама Бугаре који су се, уз губитак 20 војника, морали повући из села Товрљана и утврдили у оближњим селима Савинцу и Шумарцима. Ту су, у међувремену, добили појачање и успели да одбију нове нападе Девете бригаде, све док после доласка Друге и Четврте бригаде нису били принуђени на повлачење ка Лебану.

Тимочани у Црној Трави

Одлуком Главног штаба за Србију, Трећи батаљон бригаде пошао је 1. априла из села Доњег Коњувца у Црну Траву да би прихватили енглеску војну мисију.

У подножју планине Кукавице дочекао их је велики снег. Даље им је ваљало напредовати кроз сметове и по невремену. Била је поноћ када су прешли новопостављену српско-бугарску

6. Секретар скојевског руководства Девете бригаде Милорад Бисић, у свом ратном дневнику овако је записао рањавање у борби са Бугарима 2. априла 1944. код Бујанова: „Истрчали смо чак на ћувик код Бугара. Бацио сам и ја две бомбе и мало после тога баш сам добро видео кад припуца из митраљеза, рани ме у десну ногу у бутину. Другови ме одведоше те ме Веља одмах преви, а после у кола па даље . . .". Нови секретар СКОЈ-а у бригади постао је Обрен Маринковић.

границу. Одатле су се спустили ка прузи Ниш- Скопље. Батаљон се морао кретати у највећој тишини, јер су бугарске јединице поселе све пролазе. Приликом преласка батаљона преко Јужне Мораве бугарске страже су се у бекству повукле.

Батаљон је првих неколико дана пролазио кроз ретка и сиромашна села у правцу Црне Траве. У Млачинггу, надомак Црне Траве, Трећи батаљон је наишао на Пету (после Црнотравску) бригаду. После кратког предаха батаљон је из кућа, чији су кровови били утонули у снег, наставио форсирани марш према Црној Трави. Одмах на изласку из села, пробијајући се са деловима Пете бригаде, Трећи батаљон је на висовима Чемерника наишао на стрељачки строј бугарских трупа. Једна од првих бугарских мина погодила је посаду митраљеза, али су партизани успели да натерају бугарске фашисте у бекство. До дубоко у ноћ обе партизанске јединице остале су у снегу, на положајима. Пред зору су ушли у Славујево, први црнотравски заселак.

После неколико дана боравка установљено је да на овој територији неће бити примљена енглеска војна мисија, која је требало да буде придодата Деветој бригади ради помоћи у авионском снабдевању оружијем и опремом. Кренуло се одмах даље. У заселку Острозубу батаљону је саопштено да га чека нов задатак: да допрати у Топлицу и Јабланицу Светозара Вукмановића Темпа, члана Врховног штаба НОВЈ, који је са групом војних и политичких руководилаца управо долазио из Македоније, камо га је био упутио друг Тито ради помоћи снагама у том крају Југославије.

Темпо је дошао да обиђе Трећи батаљон. Прегледао је оружје, опрему, распитивао се о њиховим дотадашњим борбама. Борци из Зајечарског округа су се тада први пут срели са једним чланом Врховног штаба Народноослободилачке војске.

Очекивао се покрет. Време тих дана (7. април) било је врло хладно, а снежни сметови велики.

Ујутру, пред сам полазак, стража је обавестила штаб батаљона да недалеко одатле наилазе бугарски војници у три велике колоне. Морало се трчећим кораком, по снегу, избити на високе положаје изнад села Брода. На челу је ишао генерал Вукмановић. Из села су се за то време наврат-нанос извлачиле позадинске јединице и рањеници. Бугарске трупе су свуда куда су пролазиле остављале траг: спаљивале су читава села, клале похватане рањенике, пребијале старце и жене.

Бугари су брзо напредовали.

Трећи батаљон није имао тешко оружје, па је решено да се непријатељ сачекује ватром из непосредне близине и тако бар привремено зауставља. Тек када је пала ноћ успели су да се одвоје од Бугара. Почело је одмах журно пробијање ка Јабланици. Уз Трећи батаљон Девете бригаде ишао је једно време и Први батаљон Црнотравске бригаде. Морали су прећи преко терена на коме су их, поред Бугара. нападали и четници. Кретало се убрзаним маршом. Рано пред зору, око 5 часова, борци су избили на обалу Јужне Мораве, крај села Добротина.

Покушај да се пређе надошла Морава брзо је пропао. Нису то успели ни неки добровољци који су, држећи се за руке, настојали да прегазе реку. Тада је наређено да Прва чета батаљона крене новим путем, натраг преко демаркационе линије, са генералом Темпом, а друга чета да остане као заштитница. Свитало је, а борци су још били у равници код Мораве.

Прва чета која је пратила Темпа, већ је одмицала. За њом се пажљиво кретала Друга чета и део штаба батаљона, очекујући сваког часа напад непријатеља на овом сасвим непознатом терену. У селу Јасеници наишли су на четничке ровове око школе. После оштре борбе непријатељ је разбијен. Четници су се још дуго бранили из једне утврђене куће.

Непријатељ је сада био организовао праву хајку на мали усамљени батаљон. Поред четника појавили су се и жандарми, а из Власотинаца — Немци.

Прва чета која је пратила генерала Темпа, журила је. Друга је морала прихватити неравноправну борбу. Талас за таласом непријатељских јединица нападао је малу чету од свега 25 бораца. Командир Миодраг Цојић наредио је да се чета уз јаку одбрамбену ватру полако повлачи корак по корак. Чета је водила и четворицу рањених бораца. Курир који је стигао из претходнице саопштио им је да је група са генералом Темпом већ прилично поодмакла.

У чети су мислили да је најгоре прошло. Али изненада, у близини Чемерника, на свега 50 метара од челног строја, наишли су на заседу бугарских војника. Био је то 1. батаљон 45. пука. У часу се склопио обруч око мале јединице. Сви су потрчали у било какав заклон. С обе стране, скоро без команде, полетеле су ручне бомбе. У чети је, после узастопних борби, мало ко имао више од пет-шест пушчаних метака. Бранили су се огорчено. Сваки метар вредео је цео живот.

Борац — комуниста Стеван Симоновић, коме је непријатељски митраљез готово одсекао обе ноге, вукао се последњим снагама на рукама, уз брдо. Политичком делегату једног вода непријатељски митраљез сасекао је руку. Политичком комесару батаљона Свети Милосављевићу бомба је одбила већи део стопала. Из ципеле је лила крв. Готово непокретан, Милосављевић се сам убио. Два партизанска митраљесца, затечена у Лопужњачком потоку, давили су се у води. Један од њих, десетар — пушкомитраљезац Милан Васић, познат као врло храбар борац, до последње трунке свести, сав у крвавој води, пуцао је на Бугаре из пиштоља. Трећем митраљесцу, који је још једини дејствовао, непријатељски рафал однео је пола образа. Цветковић Радомир, помоћник пушкомитраљесца, погинуо је покушавајући да изнесе смртно рањеног борца Жарка Николића[7]).

Разбијена, са окрњеним штабом, чета је у сумрак избила на врх брега. Бугарски напад јењавао је услед огорченог отпора

7. О овој тешкој борби Трећег батаљона Девете бригаде видети и прилог бр. 37.

проређене групе бораца. У селу Бистрици, камо су приспели изранављени, уморни и прозебли, установили су да их је четвртина изгинула.

На терен око Врања, где је најзад батаљон стигао, дошла је и толико очекивана енглеска војна мисија, а са њом и ново оружје, одело и муниција за читаву бригаду. Трећи батаљон Девете бригаде био је ускоро потпуно униформисан, наоружан најмодернијим оружјем. Носили су 16 пушкомитраљеза. Сваки борац имао је по 400 до 600 метака. За време покрета преко Врањске Бање ка Јабланици четници су бежали чим би спазили одлично наоружане, лепо обучене, партизанске борце. У селу Плавце батаљон је после месец дана марша и многих борби, поново ушао у састав Девете српске бригаде.

Био је десеткован вршећи војнички задатак[8]).

На политичким и војним курсевима

Већ сутрадан пошто је Девета бригада званично формирана, одвојене су две веће групе бораца и послате на политички курс у Славник и војни курс у Ивању.

Група одређена за политички курс била је предвиђена за будуће партијско-политичке раднике на терену источне Србије. По одлуци ПК КПЈ за Србију, требало је да после завршетка курса проведу извесно време на партијском раду по терену у Јабланици и Топлици, како би стекли нова искуства у организационо-партијском послу и раду органа народне власти.

Курс је почео 14. марта 1944. и трајао до 1. априла. Одржаван је у школској згради код Славника (руководилац наставе био је Тадија Поповић предратни комуниста, који је држао све теме). Радило се под доста тешким околностима и предавања су често прекидана борбама. Курсисти су повремено морали да учествују У биткама са осталим оружаним јединицама, против бугарских снага које су од Лебана наступале према слободној територији. Крај курса одржан је на планини Радан, јер се због непосредне близине фронта није могло даље остати у Славнику. Упоредо је у селу Мијајлици одржаван и нижи партијски курс на коме је учествовало и неколико бораца из Девете бригаде.

На програму су биле теме: развитак друштва, организационо питање Партије, теорија Револуције, диктатура пролетаријата и совјети, национално питање, сељачко питање, стратегија и тактика Партије, о СССР-у, империјалистички рат и његово претварање у ослободилачки рат, преглед историје развитка КПЈ и друге.

8. Светозар Вукмановић Темпо, извештавајући Главни штаб НОВЈ за Србију о овом пробоју, пише између осталог: „При повратку опколили су нас Немци, Бугари, недићевци и дражиновци и борба се водила цио дан . . . Били смо у врло критичној ситуацији у каквој нијесам био до сада. Са мном је и Озренски батаљон . . .".

Посебан седмодневни курс почео је 17. марта на Пасјачи за скојевске руководиоце. Из Девете бригаде учествовало је десетак омладинаца.

После готово три године данонoћних борби са пушком у руци, ово је за комунисте из Тимока и Крајине била прва прилика да се озбиљније прихвате и теоретског рада. Пред рат стечена општа знања из марксизма — лењинизма, допуњавана у предасима између борби, по забаченим појатама, уз шкиљаве петролејке, сада су пажљивије сређивана. На други политички курс, заказан нешто касније, дошла је нова група бораца и из Девете бригаде. Но због убрзаних припрема за повратак борци нису успели да до краја саслушају цео циклус предавања.

После завршеног првог курса један део курсиста упућен је у Јабланицу и Топлицу и укључен у рад среских комитета на том терену. Ту су услови за рад били повољни, а искуство комуниста са терена Топлице и Јабланице где се преместио и Покрајински комитет Партије из Београда, било је веома богато. Курсисти су присуствовали састанцима среских комитета КПЈ, одбора власти, састанцима активиста, скојевских организација и АФЖ-а.

Пре повратка они су у селу Вујанову имали дужи састанак са члановима Покрајинског комитета Партије, који су им говорили о даљем раду у зајечарском округу, указујући на много повољније услове у том крају, како због опште ситуације у свету и земљи, тако и због солидно опремљене и искусне војне јединице, Девете бригаде, која ће бити носилац даље оружане борбе на истоку Србије. Речено им је да је Девета бригада због свог борбеног духа и рада на терену оставила најбољи утисак у народу Топлице и Јабланице, и да се у Покрајинском комитету надају да ће они брзо успети са организовањем народне власти у Тимочкој крајини, и даље ојачати бригаду новим борцима.

У приближно исто време када је почео политички курс, око 12. марта 1944, група војних руководилаца из Девете бригаде отишла је на петнаестодневни крус у село Ивање. Већ сутрадан почела је за њих војна настава: први час био је из топографије, следећег часа присустовали су настави гађања. На курсу је било 38 руководилаца, из Друге, Четврте, Пете јужноморавске и Девете бригаде. Тактика, топографија, настава гађања и стројева обука били су редовни предмети. Двадесет осмог марта завршени су испити на војном курсу. Од деветорице колико их је било на војном курсу из Девете бригаде, седморица су положили са одличним, а двојица са врло добрим успехом. Нова група од десет командира чета и водника из Девете бригаде кренула је убрзо, почетком месеца априла, на други војни курс, такође у селу ИБању.

После завршених курсева у бригади је 26. априла у селу Црквице одржано партијско саветовање. На њему је у име ПК КПЈ за Србију учествовао Петар Стамболић, који је тада био и командант Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије, и члан ПК КПЈ Недељко Караичић. Учествовало је око 70 чланова Партије из бригаде, затим сви присутни теренски партијски радници и чла-

нови комитета[9]). Реферат „О задацима огранизације КП у бригади у садашњој ситуацији" поднео је Душан Глигоријевић, политички комесар бригаде. Дискутовао је већи број чланова Партије. Стамболић је похвалио борбеност бораца и ударну снагу бригаде, а критиковао секташки став партијске организације у погледу пријема нових чланова. С обзиром на борбеност бораца, на њихову спремност да иду на сваки терен куда се јединица упути, број чланова Партије био је заиста још мали. Од око 370 бораца бригаде већина је била достојна да носи име члана Комунистичке партије Југославије. Утврђен је и нови састав ОК КПЈ: Живан Васиљевић (секретар), Мирко Бабић, Милојко Ђорђевић, Михајло Туртић и Драгољуб Стевановић, партијски руководилац бригаде. Том приликом образован је, у присуству Драгог Стаменковића, секретара ПК СКОЈ-а за Србију, нови Окружни комитет СКОЈ-а: секретар, Михајло Туртић, Милорад Бисић, Бора Јевтић, Миомир Цолић, Јован Бељан, Драгољуб Алексић и Јован Нинић.

Борбе које су борци из Тимока и Крајине водили током три месеца у Топлици, Јабланици и Црној Трави, чвршће су их повезале са осталим јединицама НОВЈ у Србији, војнички их прекалиле и још више подигле углед у народу. У селима преко Мораве често су помињани „Озренци", како је у Топлици популарно називана Девета српска бригада.

9. После партијског саветовања у Деветој бригади, ОК КПЈ је априла 1944. упознао све чланове КП у бригади:. . . . На овом саветовању уочени су сви недостаци у ранијем раду и постављени задаци за будући рад . . . Партијско саветовање поставило је пред целу организацију бригаде као и пред све појединце најхитније отклањање и искорењивање свих ових штетних слабости . . . Врло озбиљан и свестрани рад који очекује партијску организацију наше бригаде преласком на наш терен, захтева најхитније и потпуно извршење горе постављених задатака . . .".

У ТИМОКУ И КРАЈИНИ БЕЗ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА

Прилике у Тимочкој крајини постале су у међувремену још теже. Четничка акција узимала је све више маха, нарочито по селима. Стварале су „равногорске" организације. Ни градови нису били поштеђени. Мали број преосталих партијских радника у Бору, Крајини и око Зајечара, који нису стигли на везу за повлачење са одредом, радили су самоиницијативно, колико су могли. У условима страховитих злочина четничких црних тројки малобројне снаге НОП-а одржавале су у народу веру у победу. Вести из осталих крајева земље и света јачали су наду у блискост краја рата.

Четници поседају терен

Уверени да су заувек надвладали партизанске јединице у Тимочкој крајини, четници сада заводе власт, уз мање-више пуну сагласност осталих квислинга па и окупаторских власти. У том циљу у хомољском селу Сухи до 21. фебруара 1944. одржана је конференција главних четничких команданата у источној Србији, на којој су, поред осталог, у документа унети и следећи ставови:

„1. Да је потребно обједињено командовање за све корпусе на територији источне Србије ... 2. Примећено је да се многи команданти показују као „невољници" и у свом деловању су прави кнезови и оберкнезови ... 5. Пуковник Павловић је командант групе корпуса, а на случај акције постаје командант источног

фронта . . . 10. Неопходно је тражити везе са бар два од наших великих савезника, а у сваком случају са Русијом . . . јер не смемо остати усамљени . . .". Конференцији су присуствовали пешадијски пуковник Драгослав Павловић, генералштабни пуковник Велимир Пилетић, пешадијски мајор Синиша Оцокољић и генералштабни потпуковник Мил. Радуловић (потпуковник Љуба Јовановић није дошао „из непознатих разлога"). Обављен је договор о подели власти и функција.

У међувремену су их врло узнемиривале појаве и најмањих група партизанских бораца, па из Књажевачког корпуса 29. фебруара стиже наређење команданту Сврљишке четничке бригаде, да против мале групе партизана, која је тада деловала око Црног врха и села Ћуштице (Нишка чета) упути појачање Нишавском корпусу („према радиограмском наређењу Врховне команде од 26. фебруара").

Уочи четничке концентрације за напад на слободну територију у Топлици и Јабланици, у Књажевачки четнички корпус стиже 16. априла 1944. из Врховне команде Драже Михаиловића радиограм према коме се „. . . Ставља под непосредну контролу потпуковника Кесеровића Делиградски и Књажевачки корпус". Командант овог корпуса сумњичаво тада пише команданту своје Сврљишке бригаде „да ли се неће десити да поједини војници прију у борби партизанима . . .". У Врховну команду ДМ долази из Књажевачког корпуса поражавајући извештај: „Према наређењу Врховне команде за акцију у Топлици упутио сам хиљаду бораца Књажевачког корпуса . . . у међувремену, наши делови били су разбијени од партизана. Вратили се Моравски, Делиградски и део Нишавског корпуса . . . Књажевачки корпус није могао сам да остане".

Народ из Тимока је тада препричавао: „. . . четници путују до Мораве три-четири дана, а враћају се за један дан".

Баласт на силу мобилисаних сељака четници су све више осећали. Из штаба Књажевачког четничког корпуса упућен је 5. маја у све бригаде распис у коме се говори о стању те „војске у отаџбини[1]":

„Командант Горског штаба бр. 180 са Пов. бр. 495 од 26. априла т. г. доставио је следеће: Свакодневно ми стижу жалбе и извештаји од старешина и грађана о невојничком и рђавом понашању војника скоро из свих бригада поверених ми корпуса. Из ових извештаја видим да наши Равногорци врло мало обраћају пажњу на своје понашање и држање, да им је свеједно какав утисак ће да се остави у народу и да им је свеједно да ли ће их народ волети или мрзети.

Тако на пример: 1. Многи наши Равногорци употребљавају алкохол у толикој мери да се често опијају и тако пијани праве разне нереде и испаде. 2. Неуљудно се понашају према женском свету, добацују ружне речи па их чак и нападају. 3. Ни мало не воде рачуна да се народу покажу као дисциплиновани и послушни војници, већ се показују као распасана недисциплинована

руља. Пушке носе по селу као мотке, један о десно раме, други о лево, трећи преко десне руке, четврти преко леве, пети као пањ на рамену и тако даље. Неки забаце шајкачу на теме право јавашлијски и тако остављају веома ружну слику у народу и одбијају народ од себе. 4. Најчешће се свађају и псују пред сељацима тако да остављају ужасан утисак. Једном речју личе на све, само не на војнике, а најмање на Равногорце . . .".

Четници ДМ такви какви су били у зиму и пролеће 1944. ипак су овладали целом територијом Тимочке крајине. У томе су имали снажну подршку и окупатора и недићевских органа, а одсуство партизанских јединица ишло им још више на руку. „Ко би нападао Немце, директно би помагао комунисте а тиме би отежао ситуацију наших снага . . ." — јављао је 7. маја 1944. радиограмом Дража Михаиловић командантима корпуса и источној Србији — „. . . с тим да се пропаганда и даље настави . . . "). Народ је био заплашен, а снажна четничка пропаганда имала је свој одраз у политичком расположењу не малог дела маса. Четнички конгрес у селу Ба, у западној Србији, одржан крајем јануара 1944, имао је своје делегате и из Тимочке крајине. Одавде су потицали и контакти које је Врховна команда ДМ успостављала са неким центрима у Бугарској и Румунији, у циљу припреме за коначно преузимање власти.

У исто време четници су прекрили терен разним „равногорским" организацијама. Поред равногорских одбора омладинских и женских организација, отварани су различити стручни курсеви и краће школе за учитеље, свештенике, неке чиновнике, за омладину. У Бољевцу је радила седмодневна „Висока женска равногорска школа", у школама по селима приређиване су игранке, при крштавању деце наредбом се захтевало да се дају „династичка" имена (Петар, Марија, Томислав). У Крајини, испод Дели Јована, четници су створили посебну бригаду у којој су припремали будуће официре.

При Тимочком корпусу ДМ образован је „Пропагандни биро", а у Бољевцу је од јануара 1944. излазио лист „Глас слободних српских планина" у 200 примерака, једном месечнио на 4 стране. Укупно је издато 5 бројева, а прилоге су давали махом официри из Бољевачке бригаде злогласног поручника Радомира Петровића „Кенте". У Књажевцу је у то време штампан четнички лист „Глас Старе планине". Почетком маја у Бољевачком селу Мали Извор прорадила је четничка радио станица „Равна Гора", чије су емисије ширене преко монтираних звучника у неким селима, а бољевачки хор „Високе равногорске школе" попуњавао је музички програм ове радио станице.

Злодела црних тројки и отпор народа

Пошто у првим месецима 1944. године у зајечарском округу није било партизанске војне снаге која би се супротставила четницима, то су њихова оргијања достизала врхунац.

Још одмах после одласка Другог батаљона НОВЈ са крајинског терена, у новембру 1943. тамошња партијска и скојевска организација имале су тешку и неравноправну борбу са непријатељем који је довео четничке јединице и из неких других срезова[1]). Почела су многа хапшења и терор. Прво су у оружаном сукобу са четницима погинула два члана СК КПЈ — Станоје Гачић и Момчило Ранковић, а потом и два чланаСК СКОЈ-а (Димитрије Беливакић и Војислав Чурић)[2]). Црнотројкаши су увелико клали по партизанским селима Крајине. Највише су страдали комунисти, чланови народноослободилачких одбора, а и остали припадници НОП-а. Четници су похватане омладинце прво дуго мучили, а потом убијали пред сеоским кафанама, усред дана. Жандармери су са своје стране масовно хапсили и терали људе у логоре. Растурени припадници Народноослободилачког покрета склањали су се у шуме, куће су им гореле, укућани пребијани моткама. Било је званично забрањено да се на пољске радове носи храна „како сељаци не би хранили партизане". У селу Трнавцу су на њиви убили Милана Станковића и његовог сина Чедомира, јер су им нашли храну намењену партизанима.

Четничка преписка у ово време ужасних покоља које су вршиле „црне тројке" личила је на ову:

„Сељо,

Николу Николића „Американца" (из села Луке) одмах у ланце и под сигурном пратњом спроведи овамо у Салаш. Нипошто га не ликвидирати — потребно је да нам да драгоцене податке, па тек онда . . . Одмах после његовог експедовања овамо упути

1. Секретар СК КПЈ у Крајини 8. фебруара 1944. шаље поруку секретару ОК КПЈ: „Непријатељ нас је надвладао и рад је отежан, и чак опстанак, јер је страшан терор . . . те је народ много застрашен. Међутим, симпатије су потпуно на нашој страни, али смо ми немоћни и без одреда". У исто време и секретар СК КПЈ за борски срез јавља: „Ми смо овде у шкрипцу, из дана у дан је све горе . . .".

2. О погибији Станоја Гачића пише Милан Перић („Развитак", 2,1965): „Станоје Гачић као члан комитета добија задатак да пребаци једну групу нових бораца за одред. Станоје је са овом групом заноћио између 3. и 4. децембра на путу за одред у „Кривој Луци" у атару села Метриша. Четници су претражујући терен наишли на њих и опколили их . . . Станоје је командовао више пута „Напред"! да би збунио непријатеља и извукао другове из обруча . . . У тој борби изгинули су сви борци. Станоје је метком из пиштоља одузео себи живот . . ."

Секретар Среског комитета СКОЈ-а за Крајину Момчило Ранковић (из Рајца), најбољи матурант неготинске гимназије, у тешким условима четничког терора погинуо је у ноћи 25/26. децембра 1943. О томе бележи Милан Перић („Развитак", 2, 1968):

Момчило заказује састанак са руководиоцима СКОЈ-а у Бадњеву код Неготина, јер је требало да оформи нови комитет СКОЈ-а за Неготин. На састанак долазе Димитрије Беливакић и Воја Чурић, чланови Среског комитета СКОЈ-а____На путу код Бадњева изненада су их пресрели четници. . . Момчило је одмах употребио оружје. Развила се борба између тројице партизана и веће групе четника. . . Када му је нестало муниције, Момчило је последњим метком одузео себи живот да не би пао у руке четницима. Димитрија Беливакића и Воју Чурића четници су ухватили и касније их, после саслушања, не сазнавши од њих ништа, стрељали. . .".

људе да похватају све његове и чекај док ти не јавимо за њих. 10. мај 1944. године. Поздрав Судија".

И у одговору истог дана (о клању говоре као о „послу"):

„Драги Судијо, ово писмо је касно стигло. Примио сам га у 24 часа, а посао сам завршио у 22. Добио је преко 120 батина и од тога ништа. Једино је признао да је друг Данила Атанасковића, као и колега оног који је из Салаша, из пољске страже отишао у партизане, али не признаје да је са њим радио за комунизам. Извини за овај пут и јави шта да радим са овим у Луки. 11/У 44 у 1 ч., поздрав — Сељо".

Клали су без милости, као острвљени, по селима, изводили људе из вароши и рудника, копали раке, бацали у бунаре и јаруге од Тимока па све до Дунава. Као да су се утркивали са окупаторима у тежњи ка истом циљу: затрти сваки покушај помагања партизана, а у не мало случајева убијање им је постало опсесија. Људи су препуштени помахниталим џелатима, професионалним кољашима из „црних тројки". Само један извод, хронолошки дат, из тог крвавог кола у првој половини 1944. године, по**казује** ужас који је тада харао по насељима Тимочке крајине.

Трећег дана јануара 1944. у Горњем Зуничу крај Књажевца убили су 7 сељака због сумње да су сарађивали са партизанима (међу њима и председника НОО Драгутина Милосављевића). Истог дана, 3. јануара, убијен је код села Планинице у неравногхравној борби са четницима Радомир Васиљевић, угледни антифашистички борци из Зајечара. У ноћи 11/12. јануара четници су у Рготини побили 6 чланова породице Јефтић чије су одсечене главе однели свом команданту (спасли су се само баба и један унук). У Доњем Зуничу су почетком фебруара убили Видена Божића, деду партизанског команданта Добривоја Божића, а затим (22. фебруара) Марију Јанковић из Жуковца. У Мајданпеку једеан белогардејац 4. априла убио Ранка Кривића, секретара СКОЈ-а у овом руднику. Скојевку Миру Винклајт, из неготинске учитељске школе, четници су заклали 11/12. априла код села Видровац. Новица Поповић, професор историје у зајечарској гимназији, заклан је 21. априла у селу Шљивару близу града. Зајечарску скојевку из 1941., студенткињу Живу Милетић, четници су преклали 28. јула у селу Илину код Ртња, а омладинку Јубинку Сибиновић убили су скупа са оцем и мајком у Трговишту код Књажевца. Из Зајечара су на кланицу према Ртњу четници одвели групу зајечарских гимназијалаца, да се више никада не врате, а остали заплашени ђаци са списка под словом „З" (заклати) ноћу су се код суседа склањали да би избегли четничку каму. Зајечарску професорку гимназије Љиљану Поповић, кћерку познатог злотског учитеља Милана Поповића, и професора српскохрватског језика Јелену Мајсторовић четници су заклали код Бољевца 28. јуна, а професора Станка Станковића 14. маја под Тупижницом. Све ове просветне раднике четници су изводили ноћу из града, уз дозволу Немаца. У Великом Извору су три дана усред села лежали лешеви убијених сарадника НОП-а Цветка Нешића и Ненада Тодоро-

вића, а код рудника Вине кундацима је убијен учитељ Првослав Милићевић, сарадник партизана од 1941. године. Из Рогљева су Немци 7. јуна отерали у неготински затвор 47 омладинаца, а пре тога, 30. маја, у Неготину су похапшени сви ученици седмог и осмог разреда гимназије. Живојина Тодоровића из Тамнича прво су смртно ранили камом, а онда сели на њега и чекали да издахне. Драгишу Симића из Јасенице претукли су четници мотками, па га још живог закопали у земљу. Похватаних људи било је толико да су код Јабуковца (село Уровица) дражиновци под отвореним небом, на утрини, опасали логор за дотерани народ..,

Четници су нарочито острвљени били у бољевачком срезу. Џелат бољевачке четничке бригаде Драгутин Благојевић је крајем децембра 1943. убио сеоског слугу Боривоја Миљковића у селу Илину. Дуго га је на свиреп начин мрцварио, секао му делове тела и на крају заклао. Због веза са партизанским лекаром Ивком Ђоловићем, јануара 1944, побили су целу породицу Урошевића — Вучету, жену Зорку, кћер Лепосаву и сина Радомира. Такође и мештане из Кривог Вира Владимира Арсенијевића, Дамњана Брдарца и Душана Марковића. Крајем јануара (25) заклали су Живана Дамњановића председника НОО у Добрујевцу, а 7. марта су из овог села одвели 18 људи од којих су петорицу заклали. Адаму Станковићу из Добрујевца пребили су мотком обе руке, ноге и вилицу а затим га, 21. марта, бацили у једну провалију код Ласова. Сутрадан, 22. марта, заклали су добрујевчане Николу Савића, Милета Милетића, Алексу Атанасковића, Димитрија Живковића, Илију Милосављевића и Драгића Милетића. Милосав Савић из Добрујевца обесио се у четничком затвору после свирепог мучења. Средином априла 1944. заклани су Часлав Степановић и Милорад Николић из Бољевца, 14. априла Душан Радовић железничар из Бољевца, а затим и Ненад Ракић службеник Среског суда. Када је његов отац Настас пошао да код „команданта Кенте" тражи сина и сам је заклан. Млади учитељ из Јабланице Слободан Радосављевић заклан је на брду Караула код Бољевца.

Па ипак, у народу се и у таквој ситуацији веровало у народноослободилачку борбу, а где се могло и помагале мале групе партијских радника и партизана расутих по терену. Њихова упорна активност, на пример у Крајини, преносила се повремено и на села која су била мање обухваћена радом (Јасеница, Карбулово, Брестовац, Чубра и Видровац). Људи су чинили највише личне жртве у суровим условима терора. Тако је, на пример, породица Станоја Ванинског из села Јасенице била и у најтежим данима терора сигуран ослонац, иако је тај део среза био преплављен четницима. За време најстрашнијих прогона у овој кући чељад је, излажући опасности своје животе, склањала прогоњене људе. Слично је било и код Ђорђа Баџића из околине Доњег Милановца. Таквих је примера у Крајини било не мало.

Врхунац четничког терора достигнут је свакако у пролеће 1944. године, када је одједном ухапшено око 400 сељака из Крајине. Сви су они одмах интернирани, један део и поклан. Само

из Рајца затвореиа су тада 22 лица (убијена је на свиреп начин Добрила Мирчић из Смедовца, секретар организације АФЖ-а). Четници су у Рогљеву заклали Владимира Милосављевића, оца партизана Веселина Милосављевића, на очиглед трогодишњег унука Слободана. Па ипак, на поједине састанке са партијским радницима долазиле су и у дане највећег терора групе омладинаца из неких крајинских села.

На терену у Поречу упорно су се одржавали партијски активисти Сретен Вучковић и Родољуб Стојановић, као и борац Љубиша Петровић. Четници су вршили читаве потере за овом групицом партизана. Народ их је крио у врло тешким условима зиме и беспућа, а омладинска организација из Мајданпека омогућавала им је неопходан опстанак[3]). Пре одласка у Крајину, марта 1944. ови партијски активисти су у Мајданпеку образовали НОО са Јованом Страиновићем као председником.

Јужније, у крају око Зајечара, остала је на терену једна група политичких радника, а међу њима и чланови партијског руководства Душанка Пајкић, Петар Мишић, Срба Бешир (кога су 7. марта заклали четници) и Радомир Спасић. Пошто су у то време били без везе са партијским руководством (као и групе у Крајини), ови комунисти су се у веома тешким условима сами сналазили, стварали неке могућности за рад, обилазили села, умножавали и растурали радио-вести као и разни други партијски материјал. Били су то примери комунистичке дисциплине и одрицања.

Непријатељ је у овом крају у пролеће 1944. године упорно ширио гласове да партизана више нема, да су уништени. А било је и поштених људи који су у то поверовали. Четници су насилно мобилисали и заводили страшан терор у селима око Зајечара, па и у самом граду, упадали у куће сарадника и симпатизера НОП-а, хватали их, одводили и касније махом убијали. Многи сељаци су напуштали своје куће и склањали се испред терора у Бор, пријављујући се у великој невољи на **„обаЕезни** рад". У Шљивару, Прлити, Великом Извору и још неким селима око Зајечара, четници су још успевали да пронађу неког за команданта места, али трајнија мобилизација им је у целини слабо полазила за руком. По правилу су мобилисали све способне мушкарце из кућа партизанских бораца, са намером да окрену брата против брата или оца против сина. Често је приликом мобилизације отац замењивао сина, пошто је претходно морао добро да плати у новцу или храни.

Из села Рготине четници су у пролеће 1944. интернирали око 60 сељака у четнички логор код Сикола и Поповице, под Дели Јованом. Тукли су их моткама, мучили. Најзад су поклали десетак Рготана: Војислава и Драгољуба Симончића, Љубицу и Жи-

3. Омладински актив у Мајданпеку чинили су у зиму и пролеће 1944. Ранко Кривић (секретар), Ђура Нећак, Жика Марјутић, Милан Бицановић, Франц Лесјак и Јован Ђурић. Земуница у којој се склањала група позадинаца са Сретеном Вучковићем, налазила се у воденици Радована Ђурића, у околини рудника.

војина Јеремића, Чедомира Чолића, Мирка Живановића, Божидара Јанића,.Драгољуба Милојковића и др.

У Злоту и Подгорцу батинање је била свакодневна појава. Приводили су и по тридесет људи дневно. Људи и жене су се често сакривали по шумама, а у Бољевцу су четници цео дан мучили и најзад заклали четири жене из партизанских породица Петровића и Живковића. У борби је те зиме близу Кривог Вира убијен партизански лекар из првих дана оружане борбе доктор Ивко Ђоловић, скупа са борцима Николом Пилиповим (био је то врло храбар партизан), Ђурашом Ђурашиновићем и Ђорђем Салаћанином. Они су овде остављени са одговорним и хуманим задатком: да на терену лече и обилазе склоњене рањенике. Том приликом ова усамљена партизанска група, опкољена у снегом завејаној удаљеној појати, борила се до последњег даха.

Четници су, у заједници са Бугарима и Немцима, вршили тих дана нечувен терор и на терену Тимока и Заглавка. Принудно су мобилисали сељаке, пре свега омладинце, ширили бесомучну пропаганду, реквирирали стоку и храну, безобзирно пљачкали, пребијали, клали и стрељали сваког ко би доспео на њихове листе. А поготово ако би пружао било какав отпор.

Ни један поштен човек није био сигуран да ће осванути жив. Пијанчили су и претили голоруком народу. Према домаћинствима из којих је било партизанских бораца, четници су се понашали најсуровије: поред убистава, тукли су све одреда, претресали, слали на исхрану „црне тројке", стално блокирали домове, хапсили и палили куће. Подофицир бивше југословенске војске „црнотројкаш" Коста Глигоријевић заклао је сам преко 30 људи. Он и њему слични, подбули од пијанчења и са изгледом манијака, окићени камама, данонoћно су одводили људе из села и вароши. Црнотројкаш Војислав Рајчић „Пожаревац" сам је заклао 49 људи^.

Имали су власт над свим животима. „Дрма ми се шубара и цвеће, убићемо, заклаћемо ко за Дражу неће . . .", био је стравичан рефрен четничких оргијања.

У селу Вини било је једно време седиште Књажевачког четничког корпуса, и ту се увек налазило на окупу доста четника. Вина је постала страх и трепет за све Тимочане и Заглавча-

4. Војислав Рајчић звани „Пожаревац" био је вођа једне црне тројке у Тимочком четничком корпусу (надимак је добио јер је у овај крај дошао из пожаревачког округа, а сам је родом из околине Врњачке Бање). Према документацији са суђења „Пожаревцу" (који је откривен тек 1979. године и стрељан 1981) и изјави Владе Милошевића, председника Окружног суда у Зајечару, где је Рајчићу суђено, овај злочинац је 1943/44. године убио 49 људи (од којих једну жену), међу којима и 2 црвеноармејца — немачка заробљеника, 2 бугарска (пребегла) војника и 2 енглеска авијатичара који су се скоком са падобраном спасавали из запаљеног авиона. По властитој изјави „Пожаревац" је сва убиства обавио камом сам, понекад су жртве држали и његови помагачи. Највише је људи поклао на терену око Салаша. За убиство партизана Борчета Миленковића из Рготине, „Пожаревац" казује: „Прво сам му камом уцртао петокраку звезду на левом делу груди и на њој гасио цигарете. Онда сам га убо у врат, каму повукао напред и пресекао гркљан . . .;.

не, у њој су четници саслушавали недужне људе, тукли их, клали и убијали.

Али упоредо са овим терором и насиљем расла је и овде мржња народа према четницима, жандармима и свим доушницима. Народ је овде био крвно везан за свој партизански одред и народноослободилачку борбу. Из скоро сваког села у Тимоку било је бораца који су са одредом отишли у Топлицу. Села Јелашницу, Дебелицу, Црвење, Радичевац, Горње Зуниче и нека друга није могао да поколеба ни најсуровији терор.

Иако у врло тешким условима, симпатизери, чланови народноослободилачких одбора, активисти и скојевци вршили су и неке мање акције: кидали телефонске линије; растурали летке које су сами писали, ноћу разоружавали по неку мању усамљену групицу четника. У једном сукобу са непријатељем погинуо је и секретар Среског комитета Партије за заглавски срез Миодраг Николић — Миле Јулин[5]). У селима су се преносиле охрабрујуће вести о поновном доласку партизана, о томе „да их је много", да су их видели „у дугачким колонама", да су „одлично наоружани и обучени".

Из тог времена потиче и проглас „Тимочанима и Крајинцима" који су уз потпис „Партизани Тимочке Крајине" саставили партијски радници који су остали на терену:

„Упркос свим напорима уједињених недићевских и Дражиних четничких банди да се партизани у Тимочкој крајини униште, њима то није пошло за руком. Истина, наши партизански батаљони су се привремено повукли из ових крајева да се заједно са осталим партизанским одредима и дивизијама Народноослободилачке војске боре против уједињених окупаторских банди и издајничких хорди Недића, Љотића и четника Драже Михајловића за ослобођење Србије. Али наше живе снаге за то време су се не само сачувале већ су се бројно повећале и са радошћу и нестрпљењем очекују дан када ће се вратити у своју Тимочку крајину . . . Борци и командири партизанских батаљона Тимочке крајине шаљу своме народу и друговима у Тимочкој крајини ПОЗДРАВ и уверавају их да ће непријатељ ускоро осетити

5. Угледни земљорадник из Горњег Зунича Миодраг Николић (Миле Јулин — по мајци Јули), предратни комуниста, пао је 4. јануара 1944. на дужности секретара Среског комитета КПЈ у Тимоку. Писац хронике „Горње Зуниче у НОБ" Драгојло Милић забележио је да се Миодраг Николић са Велимиром Милошевићем Пижоном кретао према Горњем Зуничу када су угледали жандармску патролу.

Трчећи дуж канала поред друма жандарми почеше да пуцају. Пижон се оклизнуо и паде у једну бару у каналу. Верујући да је Пижон погођен, Миодраг пресече друм и потрча према прузи. Намеравао је да се дочепа насипа пруге иза кога је Тимок и врбаци . . . жандарми потрчаше за њим . . . Миодраг се окретао према гониоцима, пуцајући на њих из револвера . . . Пошавши до јаруге која води према воденици Миодраг откачи бомбу и баци је у правцу жандарма који су га већ салетали. Заори се страшна детонација . . . Скочивши у јаругу, Миодраг, вероватно рањен, није могао да се из ње извуче. Да не би био заробљен, испалио је себи метак у главу".

нове чешће ударце, упркос томе што непријатељска пропаганда тврди да су партизани Тимочке крајине уништени".

Било је и више примера ванредне личне храбрости у тим тешким условима. Када су једном четници у Дебелици више уз пут упитали сељака Душана Марковића да ли има неке везе са партизанима, он је, на опште чуђење, смело одговорио: „Слушајте ви, ја сам партизан и такав остајем! Ево, па убијте доста ми је". Стрељан је одмах у оближњем потоку са још десеторицом симпатизера НОБ-а из околних села.

У Горњем Зуничу четници су 4. јануара 1944. године ухватили болесног Жику Јовановића Жица. Џелат му је почео забадати каму под нокте. Народ, присилно окупљен, слушао је том приликом драматичан разговор: „Где су партизани?" — У народу . . . — Колико их има? — Више од вас ..." — одговарао је овај храбри човек, док му је крв липтала из руку. „Ко их храни? — Народ кога бране" — рекао је пркосно болесни и измучени борац. Четнички џелат га је заклао у сеоској јарузи.

Снаге народноослободилачког покрета у Бору

Док се Зајечарски партизански одред, односно Девета **бри**гада, борио у Топлици и Јабланици, у зајечарском округу наставила је рад организација НОП-а у Борском руднику. Она је партијску везу одржавала преко Београда и Лесковца.

Политички утицај на раднике, домаће и оне који су дотерани из разних крајева, растао је из дана у дан. Лични контакт комуниста и симпатизера проширивао се на све већи број људи. Нарочито је при томе коришћен различит писани материјал који је доносио информације о народноослободилачкој борби. Свака три-четири дана партијска „техника" је у неколико стотина примерака умножавала актуелне вести са светских и домаћих фронтова. „Вести" су се преносиле из руке у руку, понегде на скуповима петорице-шесторице радника; оне су обавештавале и подстицале на борбу против окупатора и петоколонаша. Одлуке са Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Јајцу умножене су у 1000 примерака и растуране у граду. Дељени су и поједини прогласи ЦК КПЈ, Покрајинског комитета или Главног штаба НОВЈ за Србију. Летак Среског комитета КПЈ Бор[6]) у 400 примерака, упућен је поводом 1. маја 1944. „Радницима, сељацима и грађанима Бора и околине". Лист „Глас" редовно је добијан махом из илегалне штампарије ПК КПЈ у Београду. Партијска техника, која је била смештена на Селишту, периферији града, код радника Драгише Радосављевића кандидата за члана КП, растурала је пропагандни материјал

6. Три члана Среског комитета КПЈ за Борски срез деловали су у самом Бору — Борислав Миленковић, Миодраг Радуловић и Слободан Босиљчић. У Рготини су били чланови СК КПЈ Драгољуб Радисављевић и Радомир Илић.

у Бору, према Жагубици и Зајечару. Разни политички материјал у руднику и околини читало је тада око 3000 људи.

Квислиншке организације у Бору могле су да окупљају само мали број припадника иако је организација ДМ овде (уз помоћ полиције) настојала да створи своје упориште.[7]).

Омладина је поготово била уз народноослободилачку борбу. У Уједињени савез антифашистичке омладине примани су у Бору омладинци званично, саопштавањем. До маја 1944. УСАО-Ј је овде окупио око 300 чланова.

Логори препуни страних држављана, заробљеника и интерниираца (око 12000), нису били препуштени својој судбини. Партијска организација у Бору створила је активе у логору Италијана. Издат је и посебан летак у 150 примерака на италијанском језику, под насловом „Солдати Италиани"[8]). Међу дотераним Грцима, бившим партизанима, смештеним изван Бора, организована је руководећа група комуниста, а логору мађарских Јевреја даване су везе[9]).

Око 300 нових партизанских бораца из рудника упутила је партијска организација у пролеће 1944. године преко редовних, добро утврђених канала у околини Ниша и Лесковца. Двапут већи број отишао је самоиницијативно, уз подршку партијске организације у повољној атмосфери која је тада владала. То је била читава овећа партизанска бригада од близу 1000 бораца.

Саставни део рада Партије и СКОЈ-а биле су диверзантске акције. Неке од њих биле су запажење: препад на магацин оружја усред Бора и преношење веће количине пушака позадинским десетинама на терену Рготине, акције у погонима предузећа, кидање цеви у машинској радионици, претурање три локомотиве на раскопу руде код радилишта Тилва мика, уништавање

7. У извештају четничког команданта Љубе Јовановића (од 15. јануара 1944) о организацији ДМ у Бору, поред осталог стоји: „Организација у Бору . . . у духу равногорске идеје и издатих наређења постављена је на чврсте основе. Успостављена је и формирана команда места Бора на челу са коњичким капетаном Богићевићем. Цивилни штаб има обавештајну, пропагандну, омладинску, курирску и набављачку секцију а свака секција има по седам чланова . . . Ситуација у Бору се рапидно развија у нашу корист. Пре три дана ухапшено је девет комунистичких функционера, што јасно даје доказ о заслузи наших убачених органа и радника". (Члан овог „Цивилног штаба" био је, иначе, партизански обавештајац Данило Огњановић — пр. п.).

8. У летку „Солдати Италиани" позивани су заробљени италијански војници (јануара 1944. било их је преко 6000) да се придруже ослободилачкој борби народа Југославије и у Бору помажу борбу против немачких окупатора. Један број ових Италијана се после храбро борио у јединицама НОВЈ у овом крају (митраљезац Луиђи Ђакомо („Ђовани") је погинуо код Горњана), а појединци су остали да живе у Југославији. Летак је на италијански језик превео комуниста — Далматинац Никола Кушпилић.

9. У јануару 1944. у Бору је на раду било 3.168 мађарских Јевреја, као и око 3000 Грка из дела Тракије припојене Бугарској. У руководству грчких логораша били су комунисти „Харитон" и Елефтер Франгулис (погинуо као југословенски партизан), као и Елефтер Апостолидис који је остао да живи у Бору. О терору над мађарским Јеврејима видети прилог бр. 38.

шест компресора. Било је и десетак појединачиих акција ради набавке оружја. Том приликом су разоружавани немачки војници, као и припадници мађарског „Хонведа", који су чували неке логоре. У току само једне ноћи засута су два километра друма до „Четвртог километра" специјално израђеним ексерима пробушене гуме на већини немачких камиона који су те ноћи наилазили.

Народноослободилачки одбор у то време образован је сем у Бору, још и у Брестовцу, Метовници (уз помоћ учитељице Радмиле Петковић) и Слатини. Околна села, нарочито Брестовац, Кривељ и Метовница, отимана су од јаког четничког утицаја и све више се, као дотле Рготина и Бела Река, а 1941. године Злот, везивала за Народноослободилачки покрет.

Обавештајна служба у Бору била је добро организована и поверљиви људи давали су информације, документа, личне и путне исправе из немачких и квислиншких установа. Непријатељ је насумице хапсио сумњиве раднике и пребијао их у затвору, али они нису откривали своју организацију.

Члан Среског комитета КПЈ у Бору Борислав Миленковић Срђа ухапшен је у Бору 14. јануара 1944. од стране домаће полиције. Знао је све важније везе и пунктове партијског рада. Испитиван и данонoћно мучен од Гестапоа, ништа није одао[10]). Најзад је предан четницима Љубе Јовановића (кога је Срђа ранио у сукобу код Рготине, октобра 1943), а они су га после дугог малтретирања и иживљавања, окованог у ланце, дотукли на Буковој глави код Рготине.

У априлу су четници код села Звездана, ухватили секретара једне од партијских ћелија у Бору, Радомира Милићевића и убили га у реци Тимоку, при покушају бекства. Ивана Матића, (студента из Београда) такође секретара једне партијске ћелије, ухапсио је Гестапо (који је у Бору од јуна 1943. имао своју посебну испоставу). Матић је умро на мукама, а није одао ни један детаљ из поверљивог партијског посла који је обављао (снабдевао је организацију немачким легитимацијама и овереним објавама за ноћно кретање и путовање). У Бору је за време читавог рата извршена само једна „провала" у организацији НОП-а, и то она у јесен 1942. године.

Маја 1944. године у Бору је деловало 8 партијских ћелија са 30 чланова и десетак кандидата Партије. Били су то одабрани комунисти, јер су услови пријема били строги. Устројена је била и партијска евидеНција са основним подацима за чланове Партије. Месни комитет СКОЈ-а у Бору, према извештају ОК СКОЈ-а упућеном ПК СКОЈ-а, у мају 1944.[11]), имао је 4 члана, 3 рејонска руководства (по 3 члана) и 19 актива СКОЈ-а са 70 чланова. Под

10. Поводом хапшења Борислава Миленковића, један од партијских активиста у Бору, који је од раније имао везе у Тимоку, Радомир Милићепић — писао је одреду и друговима на том терену: „Драги другови, друг Срђа је пао и држи се одлично. Кад би ви били ближе, могли бисмо да покушамо да га спасемо. Верујем да би успели . . .".

11. О раду СКОЈ-а у Бору и скојевском руководству видети прилог бр. 39.

руководством СКОЈ-а деловало је 20 — 30 одбора УСАОЈ-а са по 10 до 15 омладинаца.

Срески комитет КПЈ Бора априла 1944. упутио је секретару ОК КПЈ Живану Васиљевићу писмо на слободну територију Топлице у коме стоји: „После неколико месеци приватно сазнајемо да сте се појавили. Већ смо изгубили сваку наду да ћете се повратити . . . Преко је потребно да сте ближе, јер велики број људи вас чека. Непријатеља за заштиту Бора има око 1800. Али већина је стално ангажована у самом месту око страже и противавионске артиљерије. Само 580 Руса су за експедицију. Управо један део од њих. Пошаљите нам материјал. Цела Крајина вас чека са нестрпљењем".

БРИГАДЕ И ДИВИЗИЈЕ ИОВЈ У ТИМОКУ

Крајем пролећа 1944. борци Зајечарског партизанског одреда, сада Девете српске бригаде, добро опремљени и наоружани, враћају се на свој терен. С њима је и Нишки партизански одред, који убрзо прераста у Четрнаесту српску бригаду. У Тимок стиже и Седма српска бригада. Ове три војне јединице чине Двадесет трећу српску дивизију НОВЈ, трећу по реду у Србији.

Почињу жестоке борбе са корпусима четника ДМ који настоје по сваку цену да задрже терен Тимочке крајине под својом контролом. Четници већ сасвим отворено сарађују са бугарским и немачким окупационим трупама. Недићеви жандарми (СДС) и љотићевци (Збор) мобилисали су све што се у то време могло послати у овај крај.

Немачко-совјетски фронт примицао се источним границама Југославије. Главнина снага НОВЈ померала се ка Србији. Предстојао је одлучан окршај ослободилачких снага са јединицама окупатора и свих квислинга и у Тимочкој крајини.

Двадесет четири борбе за двадесет пет дана

У време почетка продора снага НОВЈ у источну Србију **не**пријатељске снаге биле су знатно надмоћније[1]).

1. Подаци о непријатељским снагама у Тимоку крајем пролећа 1944. дати су према књизи Светислава Миладиновића „14. српска бригада" (ВИЗ, Београд, 1982).

Немачки полицијски добровољачки пук са штабом и 1. батаљоиом био је у Нишу, 3. батаљон у Бору. 4. батаљон у Зајечару. у Кладову и Неготину је 123. „Ландесшицен" батаљон. Делови 2 пука „Бранденбург" покривали су терен Бор — Доњи Милановац — Мајданпек. Овим немачким снагама ваља додати и око 1000 припадника организације ТОТ у Бору, чувара рудничких постројења (Немци из Бесарабије), затим састав „Рударског батаљона" наоружаних стручњака, као и „хонведовце" који су чували логор мађарских Јевреја. Немачки и бугарски авиони налазили су се на аеродрому Ниш. Бројне су биле и јединице 1. бугарског окупационог корпуса. Од четири дивизије и пет „етапних" пукова (преко 30.000 војника) у овом делу источне Србије били су штаб 22. дивизије и 63. пук у Нишу, 62. пук у Књажевцу и 103. етапни пук на обезбеђењу пруге Ниш — Зајечар — Прахово. Бугари су чинили и посаде противавионске артиљерије у Борском руднику. Белогардејци из Руског заштитиог корпуса држали су један пук у Бору и Поречу. Око 2500 — 3000 жандарма из СДС били су по окружним командама Ниш и Зајечар. На овом терену дејствовао је и 5. добровољачки пук Љотићеваца (СДК). Четнички корпуси ДМ на ширем подручју источне Србије имали су 8 — 10.000 људи.

Почетком маја 1944. у реону села Вујаново, где је био и Главни штаб за Србију, енглески авиони бацили су већу пошиљку оружја, муниције и војне опреме. То је био нов извор снабдевања и за Девету бригаду. Чете су имале по 6 пушкомитраљеза са доста муниције, штабови аутоматско оружје, а сваки борац „маузерку". Бригада је добила и 2 минобацача, са по 50 мина. Сви су били обучени у нове једнообразне униформе, поцепана стара, често вашљива одела отишла су у „расход". Добили су „енглеске" цокуле, прошло је време полубосих маршева. Један број нових бораца пристиглих из Тимока и Крајине, попунили су њене редове. Штабови батаљона имали су претежно сличан састав као и приликом формирања бригаде 11. марта 1944. На места изгинулих другова дошли су борци из чета. Четама су руководили командири и комесари, искусни борци из партизанских ратовања у Тимоку и Крајини као што су били Ђуро Красуља, Јован Петровић, Драгомир Матејић, Милорад Миленковић, Момчило Јововић, Милан Игњатовић, Мирко Јоветић, Данило Милошевић, Живојин Милић, Никола Опалић, Симо Станић, Жика Живановић, Данило Миленковић, Драгомир Лазић и други. Њима су помагали водници и политички делегати у четним водовима, а 70 пушкомитраљеза носили су прекаљени јунаци који су чешће и решавали поједине битке.

За прелазак у Тимок, Крајину и сокобањску котлину био је спреман и Нишки партизански одред, који је потекао од ма~лог Нишавског одреда. Овај одред је бројао око 230 људи. Његов штаб су чинили командант Јован Митић, заменик команданта Радомир Јовичић, политички комесар Војислав Дрљачић, помоћник комесара Светозар Прибић и начелник штаба Светислав Татарац.

Четници као да нису очекивали продор јединица НОВЈ у источну Србију. Више су се бавили својим унутрашњим неприликама. Из Врховне команде ДМ, почетком маја, стиже радиограм свим командантима четничких корпуса у овом крају Србије, у коме поред осталог стоје и следеће оцене које илуструју морал у четничким јединицама: „У нашим старешинама и борцима појављују се страховити знаци недисциплине и самовоље. Један командант без одобрења Врховне команде напушта са свим снагама просторију где је био груписан . . . и под слабим изговором одлази на другу страну . . . Неки команданти и њихови потчињени приређују раскалашие гозбе какве се ни у мирно доба нису приређивале. Пијанчење, опијање и коцкање честа су појава код многих старешина. Поједини команданти батинају народ где год стигну, одређују самовољно контрибуције, убијају без суда и пресуде . ..".

Усред распојасаног живота у Тимоку и Крајини четнике је као гром из ведра неба ошинуо наилазак јединица НОВЈ.

Главни штаб НОВЈ за Србију донео је одлуку да Девета бригада крене према Тимоку. Приликом покрета у селу Кулини 17. маја 1944, у четири батаљона бригаде и Нишком партизанском одреду било је сада око 600 бораца. Била је то већ озбиљна војничка снага. Први покушај преласка преко Мораве и Нишаве код села Тешитде није успео, јер су наишли на јаче непријатељске снаге. Бригада и одред су зато сутрадан 19. маја прешли реКУ. друм и пругу покрај самог Ниша, код села Дудулајце. Али приликом даљег покрета несмотрено су набасали право на логор немачке противавионске одбране Ниша. Изнеиађење је било обострано. Немци су том приликом заробили команданта бригаде Василија Ђуровића[2]).

Нови командант бригаде Јован Кецман провео је у току ноћи бригаду кроз село Нишку Каменицу, Матејевац и Попшицу, без губитка. Кецман је од ступања у Бољевачки партизански одред 1941. године **ГОТОЕО** стално био на одговорним војним дужностима и истицао се присебношћу и упорношћу у спровођењу свих задатака. Био је врло храбар и омиљен друг међу борцима.

Задатак бригаде био је да брзим маршевима и маневрима одвојено нападне четничке корпусе, један по један (Млавски, Кра-

2. Иван Глигоријевић („Девета српска ударна бригада", Београд, 1970), овако описује заробљавање команданта Девете бригаде Василија Ђуровића Жарког:

„... Тек у свитање, 20. маја, када је колона избила на гребен јужно од села Церја, утврђено је да нема десетак другова, међу њима и команданта 9. бригаде Василија Ђуровића Жарког. У току дана већина несталих су стигли у Церје, где је пронађен и коњ команданта бригаде . . . али команданта није било. Бригада је пре мрака сишла у село Каменицу и наишла на борца Тому Миловановића Брицу. Он је штабу бригаде саопштио да су га Немци заробили заједно са Василијем Ђуровићем, али је успео да побегне, а о даљој судбини команданта бригаде ништа нгі'е знао. Сумња штаба 9. бригаде у податке Томе Миловановића отпала је када је од партијске организације Ниша сутрадан стигло обавештење да се Василије Ђуровић налази у нишком концентрационом логору".

Василија Ђуровића стрељали су Немци у Нишу.

јински, Тимочки, Великоморавски, Делиградски и Књажевачки). Очекивао се долазак и Седме српске бригаде, из Црне Траве.

Први сукоб почео је са Књажевачким корпусом. 22. маја код села Галибабинца. Четници су после кратког отпора напустили борбу.

Сутрадан, 23. маја, Девета бригада и Нишки одред наишли су на део овог четничког корпуса, на положајима око Белог Потока. Уз минобацачку припрему, после жестоке трочасовне борбе принудили су четнике на повлачење. Делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић осетио је опасност коју би за њих значио продор Девете бригаде, те је наредио да делови Књажевачког корпуса код села Скробнице образују нови положај који ће са југа подржати Сврљишка четничка бригада. Али Девета бригада и Нишки одред су још у покрету 24. маја разбили и ову четничку концентрацију[3]).

Први батаљон бригаде стигао је сутрадан, 25. маја у зору, у непосредну близину штаба Књажевачког корпуса, извршио напад, разбио му пратећу чету од 200 људи (20 мртвих), а официре штаба натерао у бекство. Остали батаљони бригаде и Нишког одреда потисли су после трочасовне борбе четничке јединице са положаја на оближњем Говедаришту.

У извештају делегата четничке Врховне команде (од 26. маја) Дражи Михаиловићу, поводом ове борбе стоји: „Партизани су напали штаб Књажевачког корпуса на доручку, одбацили га иако је имао 200 наоружаних бораца, па се командант повукао, остављајући Тимочку и Сврљишку бригаду да их комунисти разбацају једну за другом . . .". У извештају се затим напомиње да су партизани продрли до села Зубетинца „тукући једну по једну бригаду Књажевачког четничког корпуса од преко 2000 добро наоружаних бораца. Командант Књажевачког корпуса сам се жали да је Тимочка четничка бригада одступила без борбе и изгубила 60 четника . . .".

Брз продор Девете бригаде створио је забуну у редовима непријатеља. Зато су у помоћ нападнутима упућени Тимочки и Делиградски четнички корпус.

Дан касније, 26. маја, Девета бригада и Нишки одред сукобили су се код села Милушинца и Читлука, на висовима Крстатцу и Слемену, са Делиградским четничким корпусом који је имао око 1200 људи. Четници су у току жестоке борбе, која је трајала читав дан, збачени са Крстаца. Сутрадан, 27. маја, пристигли су и делови Тимочког корпуса (Друга бољевачка бригада), прикупљени Књажевачки корпус, као и комбиновани одред од 200 жандарма из Зајечара и Књажевца. Овако удружен, непријатељ је **УЈУтру** напао Девету бригаду, која је скупа са Нишким одредом чврсто држала Крстатац и Слеме. Битка је опет трајала цео дан.

3. Команда СДС из Београда обавештава 25. маја 1944. да је у овој борби учествовало и 50 жандарма Сврљишког одреда СДС: „. . . Одељење (СДС) је разбијено и принуђено на повлачење . . . стражари су имали више рањених и мртвих, али се тачан број не зна јер се све групе још нису вратиле на зборно место . . .".

Тек пред вече ослабио је четнички притисак и то на одсеку Друге бољевачке бригаде која је нагнана у бекство. Она је повукла у одступању и остале четничке јединице.

Овом приликом разбијен је штаб Делиградског корпуса, а Књажевачки четнички корпус успео је да задржи своје бригаде тек око села Зубетинца и Милушинца. Четници су у борби изгубили око 50 мртвих и близу 90 заробљених. То је био озбиљан удар нанет већим четничким снагама[4]).

Четници су за првих седам дана борбе доживели тешке поразе, дезорганизацију, имали преко 100 мртвих, троструко више рањених и заробљених, а неколико стотина се разбегло. Девета бригада је за то време изгубила 4 борца. Међу њима и команданта Трећег батаљона Ђорђа Вујића. Вујић се истицао у многим борбама великом храброшћу и сналажљивошћу; погинуо је од непријатељске бомбе, пошто је сам разоружао групу од 50 четника; тада је пао и Милан Мартић, заменик команданта Првог батаљона. Рањеника је било повише.

Време од 28. маја до 1. јуна Девета бригада и Нишки одред провели су у маршу преко Милушинца и Лабукова до села Липовца.

Расположење у бригади било је ванредно, борбени морал на висини. Народ је партизане срдачно прихватао. Борци су ноћи проводили на положајима, спавајући са оружјем у рукама, јер су четничке снаге биле знатне и стално су мобилисане нове[5]).

Делегат Драже Михаиловића, узнемирен успесима НОВЈ у овом делу земље, радиограмом тражи 31. маја 1944. од своје Врховне команде: „Хитно наредите Миховилу, Попеску и Илијеву[6]) да упуте све своје слободне снаге противу комунистичких група које су се појавиле у источној Србији у области Сокобање, Ниша, Књажевца, . . . да би се комунисти тукли што пре".

У четничким редовима осећао се неред. Рушило им се све што су месецима припремали. Мобилисани сељаци свакога дана су бежали кућама. Официри и жандарми стрељали су бегунце, покушавајући да уведу дисциплину[7]). Опуномоћеник четничке Врховне команде предузимао је ванредне мере да би некако сузбио овај налет Девете бригаде. Врховна четничка команда наредила

4. У извештају мајора СДС Живојина Казаковића (од 27. маја 1944) који је у овим борбама командовао одредом СДС, стоји: „Јачина комуниста је 1000—1200 људи . . . Наоружани су са око 30 аутоматских оружја и 2 бацача . . . муниције имају много . . . Циљ њиховог доласка је формирање тимочке партизанске дивизије . . .". У исто време, 28. маја, командант Зајечарске четничке бригаде Леонида Петровић јавља:. . . . да су комунисти остали надмоћни . . . морал људства наших бригада је испод нуле . . .".

5. Видети прилог бр. 40.

6. „Миховил", „Попеску" и „Илијев" су у шифрама четничке В. К. Љуба Јовановић, Велимир Пилетић и Синиша Оцокољић — четнички команданти.

7. Наредбом од 11. јуна 1944. четнички командант Љуба Јовановић саопштава: „Стрељао сам 75 војника ради тога што су се предали партизанима. Исте су партизани разоружали и пустили . . . да шире дефетизам".

је да се из свих корпуса образује „Осма група јуришних корпуса", под командом Велимира Пилетића, са пет „јуришних" бригада — Поречком, Кључком, Брзопаланачком, Звишком и Голубачком — свега 800 људи, са посебном улогом у борби против Девете бригаде и Нишког одреда. Командант Књажевачког корпуса апеловао је 29. маја на своју Врховну команду да брже прикупи све четничке снаге уисточној Србији, јер ће „иначе сви тешко проћи". Своје поразе правдао је „јаким дејством партизанске минобацачке и митраљеске ватре".

Четнички команданти тражили су погодан моменат да великим снагама опколе и униште свог покретљивог и снажног противника. Дража Михаиловић је преко команданта Србије генерала Трифуновића наредио да се све расположиве снаге Делиградског корпуса и Нишке групе корпуса (3 корпуса) концентришу и униште Девету бригаду. Посебно је груписано из Тимочког и Крајинског корпуса 1200 (по 600) и из Млавског 1000 четника. Бугари су их подржавали из Књажевца и од Алексинца[8]).

На Девету бригаду и Нишки одред кренуло је сада укупно око 6000 четника — десетоструко надмоћније снаге.

Почело је постепено опкољавање партизана у реону села Врела. Али у току само једне ноћи лако покретне јединице НОВЈ промениле су правац наступања и преко планине Озрена и села Суботинца и Мозгова избиле неочекивано до Коњске Пољане, на планини Буковику у правцу Алексинца. У том покрету бригада и одред, на путу из Преконога, наступајући са батаљонима паралелно у неколико праваца, у жестокој борби пробили су на ширем простору села Давидовац, Радмиловац и Лабуково положаје Књажевачког четничког корпуса. Погинуло је око 20 четника, 43 су рањена, а заробљено је 56.

У току 6. и 7. јуна бригада и одред су чврсто запосели доминантне висове на планини Буковику. Очекивали су напад. Нова борба са четницима почела је већ сутрадан 8. јуна.

У рано јутро партизани су на одсеку Рожња прво разбили делове Тимочког и Делиградског четничког корпуса, који су наступали од Бељевине. У току дана потучене су четничке јединице које су упорно покушавале продор од Црног Кала. Предвече је потпуно поражена и Прва бољевачка бригада четника. Зада-

8. У наређењу команданта Књажевачког четничког корпуса од 2. јуна 1944. стоји: „Бугари нападају партизане у алексиначком срезу. Водити рачуна да се не сукобљавамо са њима (Бугарима) . . .".

У обавештајном извештају из корпуса Љубе Јовановића о сарадњи са Бугарима, од 3. јуна 1944, стоји:

„Бугарски официри и војници у Србији показују јаку вољу за споразум са равногорским покретом на основици узајамног неузнемиравања. Недавно (крајем маја 1944), нападнут је један воз на територији Тимочког корпуса, товари бугарског оружја и муниције узети су. Љуба Јовановић наредио је сутрадан да се одузета опрема и муниција врате Бугарима. Добио је одмах од бугарског команданта пуковника Захаријева писмо у коме му овај захваљује на пријатељском поступку . . . Љуба Јовановић предлаже да се хватање везе са Бугарима концентрише. Предлаже оснивање једног одбора састављеног од војних и цивилних лица . . .".

јући тако ударце једној по једној четничкој групацији, 8. јуна увече Девета бригада и Нишки одред изишли су као победници из ове прве велике битке на планини Буковику. Непријатељ је само тога дана имао око 100 мртвих, 170 рањених и близу 150 заробљених. Заплењено је, поред осталог, и 10 пушкомитраљеза.

Девета бригада и Нишки одред су у вишечасовној борби имали око 15 мртвих и 20 рањених. Међу погинулима је био и командант Другог батаљона Радомир Јовановић, ливац из Борског рудника, борац из првих дана Бољевачког партизанског одреда, један од најхрабријих бораца у бригади. Погинуо је и Ратко Јовановић, командир Прве чете Првог батаљона Нишког партизанског одреда.

Борци су после победа на Буковику поново сишли у партизанска села Мозгово и Црни Кал, где их је народ свесрдно примио. Ускоро је (12. јуна) Девета бригада добила и „своју" савезничку мисију (она пристигла код Врања, остала је у Јабланици), коју су сачињавали капетан Дајамонд и један подофицир радиста. Доцније је у мисију дошао и један мајор, специјалиста за Ђердап, стратешки важан водени пут.

Своје већ поколебане јединице четничка команда покушавала је тих дана да што пре освежи слањем појачања од око 2000 четника из Млавског корпуса. Четнички официри губили су главе због многих неуспеха.

Командант четничког Делиградског корпуса јавља својој Врховној команди: „Инвазија партизана са Јастребца прекинула је сваки рад на усавршавању организације . . . партизани су стално нападали . . . Ти напади сталног узнемиравања показали су се тактички успешним". Командант Нишке групе корпуса, разматрајући држање неких јединица Књажевачког корпуса у последњим борбама, у распису командантима четничких бригада констатује 11. јуна 1944. следеће: „Није било једновременог и снажног напада и заједничког рада, већ раштркана борба без плана . . . Зашто да партизани које воде недовршени ђаци и пропалице буду бољи борци и да знају боље да поступају у борби од наших бораца, када код нас има много више и много бољих старешина за борбу. Ово је грех који се не може опростити . . . грех према отаџбини и крају . . . Сувише је прецењивана снага партизана, зато што су имали неколико бацача, унета је таква паника код наших војника, да су се целе бригаде распале, као мехур, после неколико избачених бомби . . .".

Немци, који су добијали обавештења о тешким поразима четника, наложили су Команди СДС у Београду да што пре окупи најјаче расположиве снаге и пошаље их у помоћ четничким јединицама у овоме крају. Стога је командант Српске државне страже Боривоје Јонић наредио 6. јуна команданту СДС Нишке области да мобилише све снаге у моравском, алексиначком, нишком и бањском срезу. Овим жандармеријским четама додељене су и јединице СДС из Пожаревца. Припремала се нова акција против Девете бригаде и Нишког одреда. За њихово уништење био је одређен и простор: око села Врела и Кравља, северно од Ниша,

ближе Алексинцу. После четири-пет дана припрема ова нова велика непријатељска акција је почела.

Ударна снага непријатеља састојала се од предратних жандармеријских јединица. Оне су журно пошле на одређени терен. Прва колона жандарма (десна), која је у свом саставу имала Пожаревачки и Моравски одред СДС и Патролно-припремну школу из Ниша, са 400 људи и 11 аутоматских оружја, кренула је 12. јуна из Житковца, преко села Бујмира ка Врелу. У другој жандармској колони (левој) такође са око 400 људи и 14 аутомата, која се истог дана упутила из Алексинца ка Врелу, преко Доњег Крупца, налазили су се неки одреди СДС Моравског округа, Нишка резервна чета, Сврљишки, Нишки и Белопаланачки одред жандарма.

То је било све што је непријатељ у том часу могао да покупи из опустелих жандармеријских касарни.

У Врело су још исгог дана после подне стигле обе колоне. Од четничких јединица тамо је већ био пристигао Тимочки корпус, Књажевачки је запосео околне косе, а Нишавски корпус је још раније заузео положаје. Пристизале су једна за другом и бригаде Делиградског и Крајинског четничког корпуса.

Тринаестог јуна главна снага непријатеља — 800 жандарма окупљених из великог села Србије — кренула је према селу Крављу, одакле су Девета бригада и Нишки одред у томе часу већ пошли ка Церју. У штабу бригаде, где су пристигли подаци о непријатељском опкољавању, решено је да се прво нападну делови Нишавског четничког корпуса, који су Деветој бригади угрожавали бокове, а потом да се свом снагом удари на жандарме. После огорченог сукоба Белопаланачка четничка бригада одбачена је ка Лабуковачкој реци, пошто је оставила 30 мртвих (рањен је и њен командант). Потом је потиснута и Сврљишка четничка бригада према селу Попшици. Против ових четничких јединица остављено је само обезбеђење.

Главнина Девете бригаде и Нишког партизанског одреда упутила се потом у сусрет јаким жандармским колонама. Жандарми су ускоро налетели на јаку ватру заседе. Већ у почетку ове за Девету бригаду и Нишки одред једне од тежих битака, Сврљишки одред СДС, који се кретао на челу леве колоне, потпуноје разбијен. Није се могао прибрати ни на прихватном положају. Митраљеска паљба коју су отворили партизански батаљони косила је немилосрдно. Девета бригада и Нишки одред почели су да гоне у стопу жандарме. Они су, бежећи, уз пут бацали оружје и опрему. Нишка чета СДС, која је наступала иза сврљишких жандарма у левој колони, почела се, видећи погибију, грозничаво укопавати поред пута Кравље — Врело. За то време партизани су напали и десну колону жандарма у шуми пред Крављем. У току битке прво је потпуно разјурен Моравски одред СДС. И он се, као и Сврљишки у левој колони, налазио на челу жандарма. Сада је у насталој паници и цела десиа колона жандарма почела одступати ка Врелу, затим и даље, до Рсовца. Нису се усудили да покушају поновни отпор. Девета бригада и Нишки пар-

тизански одред поново су онда окренули оружје према жандармима из леве колоне, који су се упорно бранили из плитких јарака и ровова. Тек кад су видели неизбежан пораз и погибију, почели су се око 13 часова и они предавати.

У вишечасовној борби жандарми су овом приликом имали око 55 мртвих, 60 заробљених, а близу 200 их се разбежало. Били су у ствари преполовљени. Заплењено је 15 митраљеза и 150 пушака. Бригада и одред имали су 6 мртвих и 15 рањених. После пораза код Кравља жандармске јединице у овом делу Србије нису више представљале озбиљног противника[9]).

Девета бригада и Нишки одред наставили су после подне истог дана борбу против четника из Нишке групе корпуса и потиснули их са околних висова према истоку и југу. Остале четничке снаге нису ни стигле да ступе у борбу. До њих су само допрле вести о новом тешком поразу.

Партизани су у ноћи између 13. и 14. јуна прешли Мораву код Доње Трнове, да приме нове транспорте муниције и сместе бројне рањенике.

У току двадесетпетодневног боравка у овом крају Девета бригада и Нишки одред имали су укупно 24 борбе са четницима и жандармима, у којима је задат тежак ударац четничким снагама из неколико корпуса, а потпуно су растројене жандармске јединице са ширег подручја Србије. Сада је Девета бригада бројала преко 500 бораца, а Нишки одред близу 400.

Девета бригада је тих дана због великих успеха, одлуком Главног штаба НОВЈ за Србију, добила назив „ударна".

Непријатељ је у овим борбама имао око 400 мртвих и више рањених. Број заробљених био је око 600, а цифра оних који су из четничких бригада заувек побегли, попела се на близу 2000. У тим борбама заплењено је око 50 пушкомитраљеза и близу 500 пушака. Бригада и одред су имали 26 мртвих и 59 рањених. Рањене су пренели преко Мораве и сместили у партизанске болнице. Међу погинулима били су и два команданта батаљона.

Жестоки сукоби у току ових 25 дана одликовали су се с једне стране упорношћу одреда и бригаде НОВЈ да разбију непријатељску концентрацију, а са друге стране данонoћним напо-

9. У оппирном извештају команданта СДС нишке области потпуковника М. Станковића (18. јуна 1944), упућеном команданту СДС у Београду, о борби код Кравља и Врела стоји (у изводима):

Јачина комуниста била је око 600 бандита са великим бројем аутоматског оружја (150 — 200 разних модела), тешког и лаког аутоматског оружја, противколских и противавионских митраљеза, машингевера, тешких и лаких бацача са великом количином муниције преношене товарним коњима. После неколико минута борба је вођена прса у прса, на живот и смрт, местимично растојање од 10 — 20 метара . . . Око 60 наших стражара са неколико официра је заробљено на положају, као и у повлачењу у мањим групама . . . Мишљења сам да би требало одредити из Команде СДС једну иследну комисију која би имала за задатак да ову велику трагедију страже расветли и утврди евентуалну кривицу и одговорност због овог тешког и болног случаја по Српску државну стражу Нишке области и стражаре Моравске области".

рима већих четничких и жандармских јединица да опколе и униште усамљену Девету бригаду и Нишки одред. Период ових борби јединица НОВЈ на терену заглавског, сокобањског и алексиначког среза, означио је важну прекретницу у разбијању окупаторских и издајничких снага у тим крајевима. Војнички пораз петоколонаша имао је знатан политички одјек у народу, што се нарочито одразило у бржем пристизању нових бораца у бригаде НОВЈ и раскринкавању четника пред очима и код дела заосталијих сељачких маса. Сада је мобилизација у четничке редове свуда представљала личну несрећу коју је свако избегавао, не бирјући средства.

Са војничке стране ове операције Девете бригаде и Нишког одреда су добро смишљене и остварене, а у Главном штабу Србије оцењене су као изузетно успешне.

Погибија бугарских окупатора код Белог Потока

Врховни штаб НОВЈ донео је 6. јуна 1944. одлуку да се после Двадесет прве и Двадесет друге дивизије формира у Србији и трећа по реду, Двадесет трећа дивизија НОВЈ[10]). У њен састав ушле су Девета (550 бораца), Седма („црнотравска") основана 4. фебруара 1944. у Црној Трави (450 бораца) и Четрнаеста бригада (400 бораца), која је створена на Јастребцу 17. јуна 1944. претежно из састава Нишког партизанског одреда, а после допуњавана углавном борцима из источне Србије. Штабове бригада чинили су — Седма: командант Ђура Секић, заменик команданта Радомир Митровић, политички комесар Ђура Златковић, партијски руководилац Душан Ковачевић и начелник штаба Небојша Анђелић; Девета: командант Јован Кецман, заменик команданта Живорад Костић, политички комесар Душан Глигоријевић, партијски руководилац Драгољуб Стевановић и начелник штаба Стојан Предић[11]); Четрнаеста: командант Јован Митић, заменик ко-

10. Двадесетог јуна у 10 часова извршена је у селу Велики Шиљеговац смотра Двадесет треће дивизије. О томе Светислав Миладиновић (н. д.) пише: „Сусрет бораца 9. и 14. бригаде са Црнотравцима био је врло срдачан. Дуго се певало и играло. Око 10 часова постројене су јединице за свечану смотру . . . присуствовали су Десимир Јововић Чича, члан ПК КПЈ за Србију и представници команде места из Кулине. После смотре јединица Радован Петровић прочитао је наредбу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 27. маја: „. . . Формира се III српска дивизија НОВ. У састав ове дивизије улазе VII, IX и XIV нишка народноослободилачка бригада . . . Затим су бригаде извршиле дефиле . . .".

11. Састав штабова батаљона Девете бригаде сада су чинили (према наЕеденој **књизи И. Глигоријевића): Први батаљон — командант Добривоје Божић, заменик Иван Јанковић, политички комесар Недељко Тошовић, помоћник Душан Витас; Други батаљон — командант Крста Радивојевић, заменик Миодраг Цојић, политички комесар Радојица Ђуровић, помоћник Милан Мајсторовић; Трећи батаљон — командант Иван Глигоријевић, заменик Јован Јовановић, политички комесар Жарко Ковачић, помоћник Момчило Вранеш; Четврти батаљон — командант Бранко Милошевић, заменик Милорад Аранђеловић, политички комесар Мирко Петровић.**

манданта Радомир Јовичић, политички комесар Војислав Дрљачић, партијски руководилац Светозар Прибић и начелник штаба Миливоје Дрљевић.

Командант је постао Радован Петровић, дотадашњи начелник штаба у јужноморавској оперативној зони, политички комесар Крста Филиповић, начелник штаба Светислав Татарац, а партијски руководилап Десимир Јововић, ранији секретар ОК КПЈ Ниш. Задатак дивизије био је да изврши продор у источну Србију и да развије операције против тамошњих немачких, бугарских и четничких снага, створи већу слободну територију и омогући формирање нових јединица НОВЈ.

Дивизија се добро снабдела оружјем и муницијом, нарочито минобацачима, и 19. јуна избила код села Горњи и Доњи ЈБубеш на обалу Мораве. Реку су бранили делови 22. бугарске дивизје. Извршен је стога мањи маневар и Шеснаеста бригада из Топлице везала је у привидном нападу већи део јединица ове бугарске дивизије. Прелазак је извршен код села Доњег Љубеша идуће ноћи, између 20. и 21. јуна, на челу са Деветом бригадом, која је добро познавала терен. Изненађене мање бугарске снаге одбачене су од места прелаза. Бугари су после сматрали да је дивизија прешла Мораву код села Прасковча, близу Алексинца. Бугарска појачања пристигла су тек када су и батаљони из заштитнице Двадесет треће дивизије прешли реку и друм.

Исте те ноћи Девета и Четрнаеста бригада и Први батаљон Седме бригаде напали су у Мозгову и Црном Калу Крајински четнички корпус, истерали га из села и нанели му губитке од 40 мртвих, око 50 рањених и близу 70 заробл.ених, међу којима и цео штаб Звишке бригаде. Брадати официри дуго нису могли да поверују да заробљивање иије „неукусна шала официра из штаба четничког корпуса".

Четници су се, стално гоњени, повукли према планини Буковику.

Ујутро 22. јуна Двадесет трећа дивизија поново их је напала у реону Буковика. Поред Крајинског четничког корпуса, били су на окупу и донекле реорганизовани Тимочки корпус, делови Млавског, као и Делиградски корпус — укупно 3000 четника. После борбе која је трајала све до 15 часова, четници су се повукли према Сокобањи. Само Хомољска бригада изгубила је у овом сукобу 102 четника. Сокобањска бригада, која је покушавала да заштити повлачење четника, потпуно је разбијена, већина је заробљена или је побегла кућама[21]). Ова бригада практично више није постојала. Четнички команданти, чије се јединице још нису биле опоравиле од удараца које су им у мају и јуну задали Девета бригада и Нишки одред, предузимали су нове мере како би се супротставили наступању Двадесет треће дивизије.

12. О свим борбама четнички командант источне Србије пише 23. јуна 1944: „Лично сам се осведочио, а и из прикупљених података о нашим трупама и непријатељу, да је однос трупа — јачина снага био 1 према 7, тј. да смо ми имали преко четири хиљаде људи а непријатељ 600, што значи да смо их на јуриш могли уништити".

Нишка груиа од три корпуса, према иарећењу четничког команданта за источну Србију, пошла је ка Сокобањи.

Дивизија се за то време кретала према Књажевцу[13]). Тамо се око рудника Вине било ушанчило близу 2000 четника и жандарма. После борбе која је трајала читав дан (28. јуна) непријатељ је напустио положаје.

Све три бригаде дивизије у даљем покрету изненада су се, 30. јуна ујутру, нашле код Белог Потока пред јаким бункерима. У рововима на Варничком врху налазио се добро утврђен 3. батаљон 63. бугарског пука, од око 500 војника, послати из Ниша. Штаб Двадесет треће дивизије упутио је у правцу напада Седму и Четрнаесту бригаду, а Девета бригада је обезбеђивала бок према оближњим висовима, одакле је очекиван четнички напад. Бугарским трупама је из Књажевца кренуо у помоћ њихов 103. пешадијски пук, ојачан дивизионом артиљерије. Према њему је послат један батаљон Седме бригаде.

Предстојала је борба већих размера. Она је почела у раним јутарњим часовима.

Бугарима је помагала авијација са нишког аеродрома, као и један артиљеријски дивизион. Експлозије бомби и граната измешале су се са пушчаном и митраљеском ватром. Прва два часа владала је потпуна неизвесност. Негде око подне на северну страну бугарског утврђења концентрисана је паљба из свих дивизијских минобацача и јаке групе пушкомитраљеза. Из батаљона Црнотраваца јављено је да надире бугарски пук из Књажевца. Тада је, пошто је разбила четничку концентрацију на косама Девице (постојао је заједнички план Бугара и четника да Нишка група корпуса нападне Двадесет и трећу дивизију с леђа, а да јој бугарске трупе задржавају главнину), Девета бригада, после усиљеног марша преко Белог Потока, непрекидно ометана од бугарске авијације, напала из позадине већ пољуљане положаје Бугара.

Непријатељ је у 15 часова био сломљен. После осам сати борбе истакао је белу заставу.

Погинуло им је 205 војника и официра (и командант батаљона), а заробљено 218, од чега 46 рањених, док су се остали разбежали. Трећи батаљон 63. бугарског пука престао је да постоји. Заплењена су 2 минобацача, 8 митраљеза, 19 пушкомитраљеза, 300 пушака и 35 хиљада метака. Двадесет трећа дивизија имала је 15 мртвих и око 45 рањених. То је био један од тешких пораза бугарских окупационих трупа. После завршене битке Девета бригада се поново окренула према четницима, који су као лешинари кружили около, и одбацила их далеко, преко села Скробнице, наневши им нове губитке.

13. Двадесет трећа дивизија НОВЈ је 26/27. јуна у околини Сокобање (Читлук) примила значајну падобранску пошиљку оружја и муниције као и још два члана енглеске војне мисије.

После ове битке са Бугарима Двадесет трећа дивизија је, одлуком Главног штаба НОВЈ за Србију, добила назив „ударна"[14]).

Почетком јула 1944. дивизија је преко Галибабинца, Лабукова и Пруговца избила на домак Сокобање. Ту је 5. јула у селу Трубаревцу уништила преко 50 четника, опкољених у школској згради, пошто их је један батаљон Девете бригаде блокирао прецизном ватром из малих реактивних бацача „Џон Бул"[15]). Из Ниша су тих дана побегла у партизане и 3 немачка подофицира у камиону са радиостаницом.

Двадесет трећа дивизија примила је код села Читлука групу од око 500 нових бораца, читав организовани одред („Буцин одред"), у чијем се штабу, поред команданта Радомира Јовичића Буце, налазио цео Срески комитет Партије из Бора[16]). Исте ноћи савезнички авиони бацили су нову пошиљку оружја, а ненаоружани борци сад су примили оружје и брзо распоређени у сзе три бригаде.

Борба на Буковику

За све то време четници су обављали најопсежније припреме за последњи покушај да спрече продор снага НОВЈ дубље, према Зајечару и Дунаву, и даље ширење слободне територије[17]). Дражa Михаиловић се најнепосредније ангажовао у овим акцијама. Прво је, да би охрабрио поколебане четничке групације, јавио 4. јула депешом да је „Рачић са 10.000 људи ушао у акцију преко Ибра против партизана који су стигли на Копаоник", а да је „Кесеровић поправио ситуацију код себе". Затим је генерала Мирослава Трифуновића, четничког команданта за Србију, упу-

14. Десимир Јововић, партијски руководилац Двадесет треће дивизије, обавештава 3. јула 1944. ПК-а: „До сада, у свим овим борбама, избачено је из строја 78, од којих 28 мртвих, 13 теже рањених, а 15 дуже времена на лечењу. Остали су лако рањени. . .".

15. Према писању Светислава Миладиновића (н. д.) у борби са четницима код Трубаревца погинуо је и партизан Никола Милић, санитетски референт Другог батаљона Четрнаесте бригаде, који је покушао да извуче смртно рањену Марицу Васиљевић. Цео догађај десио се пред очима Николине мајке и оца, бораца ове бригаде.

16. Приликом повлачења целе партијске организације из Бора у бригаде НОВЈ, у јуну 1944, о чему је одлуку донео Покрајински комитет КПЈ за Србију, у једном привременом партизанском одреду од око 500 нових бораца, на Малом Јастрепцу нашло се и око 150 људи из Бора, махом дотераних логораша и борских омладинаца. Они су чинили „Борску чету", најбоље наоружану јединицу у одреду који је кретао ка сокобањском терену, да би се улио у бригаде Двадесет треће дивизије НОВЈ. Због присуства у одреду једног броја дојучерашњих четника који су се предали партизанима, „Борска чета" је у Рибарској Бањи пред сам полазак на пут преко Мораве (а после борбе код Великог Шиљеговца), одлуком штаба одреда разоружала групу сумњивих припадника овог одреда.

17. „Све је предузето да се комунизам у тим крајевима до корена уништи. Гро наших снага креће на тај задатак . . . Дражa нас води ка величини и слави ..." — јављано је 7. јула 1944. свим четничким корпусима из њихове Команде за Србију.

тио на овај за њих изузетно важан фронт да обједини команду над свим четничким снагама у источној Србији. Генерал Трифуновић, чије је седиште било у околини Параћина, упутио је 17. јула следећи радиограм свим четничким командантима:

„Наређујем најхитнији концентрични покрет ради уништења партизана: Гогићева група корпуса правцем село Шетка, Ражањ, Алексинац; Тимочки корпус правцем Буковик, село Црни Кал, Алексинац; Великоморавски корпус правцем Буковик, село Мозгово, Алексинац; Крајински корпус правцем село Јошаница, Буковик, село Суботинац, Алексинац; Књажевачки корпус правцем Сокобања, Алексинац; део Нишавског корпуса правцем село Мирановац до села Давидовац; део Чегарског корпуса село Каменица до села Кравље; најтешња веза са суседима; три пута дневно извештавати о ситуацији . . .".

Истог дана, 17. јула, четнички генерал интервенисао је код генерала Балаткова, команданта 22. бугарске дивизије у Нишу, да „одмах рашчисти ситуацију у источној Србији". Делегат четничке Врховне команде пуковник Радојевић тражио је одобрење Драже Михаиловића да се у овом крају „у низу села примене немилосрдна средства, макар и по цену њиховог уништења, ради одстрањивања комунистичког утицаја . . .".

Командант Осме групе јуришних корпуса ДМ Велимир Пилетић наредио је 7. јула стварање „НАЧИ" одреда („национално чишћење") са задатком да путем лукавства ликвидирају оне људе који су „на територији среза Бањског војсци давали погрешне податке и за леђима мучки нападали". Пилетић је у истој наредби инсистирао на даљој сарадњи са Немцима и Бугарима: „На терену се у срезу од јутрос налазе Немци и Бугари. Преко наших људи указивати тачно мете где се комунисти крећу и налазе. Кретати се за Немцима или Бугарима и искористити њихове успехе у прикупљању оружја или муниције. Најгоре би било за општу ствар ако би ма ко отворио ватру на Немце или Бугаре. Овај би покварио целу ствар за уништење комуниста". У новој наредби од 11. јула Пилетић је истицао: „У случају да окупаторски авиони дејствују на комунисте, наше трупе и линије биће обележене белим платном . . .". А 16. јула Пилетић покушава да утиче на шефа енглеске војне мисије при Двадесет трећој дивизији НОВЈ шаљући му писмо као „командант операције Југословенске војске у отаџбини за разарање анархистичко-комунистичких банди код које сте ви упућени као делегат највеће силе на свету — Велике Британије"[18]).

18. Енглески официр Сенди Гленд је ово четничко писмо сместа предао штабу Двадесет треће дивизије.

У писму Пилетић оптужује све: партизане. Немце, Енглезе, Русе. за судбину која је задесила четнике, а завршава га овако: „У нади да ћете доћи до истине срдачно вас поздрављa Вас као и Ваше колеге ђенерал-штабни потпуковник Велимир Пилетић. На знање! Ако будете у опасности јавите се овим писмом у ма ком селу, ма ком сељаку, да вашу делегацију доведе у везу са југословенском војском, односно са мном. Евентуални одговор можете послати преко ма ког трговца или чиновника у Бољевцу или Сокобањи". На крају је додао: „Преведено на енглески и упу-

Немци су били забринути због тешког положаја на фронтовима. У овом делу Србије била је јако угрожена њихова најважнија комуникација долином Мораве, а сада и за ратну привреду значајни рудници, водени пут на Дунаву, па и позадина фронта према Румунији и Црвеној армији. Зато су, уз ангажовање свих расположивих четничких снага, 22. и 25. бугарске дивизије, преосталих одреда СДС и љотићеваца, бацили на фронт према Двадесет трећој дивизији и делове својих јединица које су обезбеђивале руднике.

У међувремену Седма и Четрнаеста бригада Двадесет треће дивизије почеле су у појединачним нападима да онемогућавају непријатељску концентрацију код Буковика. Тако су 17. и 18. јула око села Мужинца, Врмџе и Шарбановца напале колоне Књажевачког, Млавског и Крајинског корпуса четника, који су се кретали ка Буковику, на утврђени положај. Опкољена заштитница ове велике групе — Књажевачки корпус — успела је да се пробије пошто је жртвовала једну целу бригаду[19]). Велики број силом мобилисаних сељака предавао се партизанима[20]).

Штаб Двадесет треће дивизије послао је у то време Девету бригаду према Тимоку са задатком да тамо оперише и развуче непријатељску концентрацију.

Увече 21. јула Седма и Четрнаеста бригада дивизије биле су у Влашком Пољу и Рујишту, а Девета је стигла до Зубетинца. Делови Девете бригаде наишли су на претходнице делова 22. бугарске дивизије, који су са артиљеријом наступали од Књажевца. Истовремено је једна комбинована немачко-бугарска колона напала од Бољевца положаје Седме и Четрнаесте бригаде. Дугачка аутоколона Бугара примицала се фронту довозећи муницију. Девета бригада, која је била најближа, одмах је прекинула покрет ка Тимоку, напала моторизовану колону и тако непријатељу онемогућила дотурање муниције. Уништена су у борби четири камиона пуна муниције и намирница. Четнички командант Пилетић је 23. јула наређивао својим корпусима: „Требало би издејствовати да окупатор нападне комунисте са општим правцем Лисац — с. Јошаница . . . План ће потпуковник Јовановић сервирати окупатору, што ћу и ја настати да се учини преко капетана Андрића из Сокобање."

Седма и Четрнаеста бригада држале су положаје на Слемену, који су већ нападали и Немци и Бугари. Бугарска артиљерија заузимала је положаје на Крстатцу, а бугарске снаге из Књажевца пеле су се на брдо Тумбу.

ћено енглеском делегату код комуниста на дан 16. VII. Курир пошао да их тражи, В. П.".

19. Командант Крајинског четничког корпуса В. Пилетић (који је обједињавао снаге више корпуса у овим борбама са дивизијом НОВЈ) пише 18. јула: „Изгубио сам 10 аутоматских оружја . . . Тимочка бригада је потпуно разбијена . . .". Генерал Трифуновић, командант Србије, шаље 19. јула Пилетићу депешу: „Паничаре и кукавице стрељајте, почев од старешина. Није требало олош водити, већ борце . . .".

20. Цео један батаљон Вољевачке четничке бригаде, прешао је тада на страни партизана.

Четници су у међувремену успели да на Буковику и око њега окупе већи део својих снага. Великоморавска група корпуса, Иванковачки, Варваринski и Ресавски корпус, са 2000 четника махом активних, стигли су 19. јула. Тимочки корпус са 500 и Крајински корпус са око 2000 људи заузимали су свој положај. Делиградски корпус са 500 и Млавски корпус од близу 1000 четника, приспели су још раније, а у покрету су се налазили Књажевачки, Чегарски и Нишавски четнички корпус. На положајима по Буковику четници су изградили стрељачке заклоне са пуним профилом и бункере од земље, дрвета и камена за митраљеска гнезда. Иза првог положаја налазио се прихватни, резервни, положај, где су подигли посебне земунице и бункере[21]).

У току 23. јула Седма и Четрнаеста бригада пришле су сасвим близу Буковику и у акцијама патрола успеле да провере податке о броју прикупљених четника на Буковику. Приспело их је било већ око 6000, делом још и без оружја.

Штаб Двадесет треће дивизије донео је стога одлуку да се четници што пре нападну.

Ујутру 24. јула Четрнаеста бригада кренула је према Буковој пољани, а Седма лево, у правцу Бељевине. Тежиште напада управљено је према левом непријатељском крилу, ка Великом врху. Већ први сукоб наговештавао је жесток окршај. Четници су се огорчено супротставили свим нападима. Пролазили су часови у наизменичним јуришима и маневрима. Битка се развукла на читав дан. Нико и поред свих напора није могао постићи неку одлучнију превагу. Штаб Двадесет треће дивизије већ је јавио радиограмом Деветој бригади да и она пожури из Тимока. За четничким митраљезима били су претежно официри, а бугарска артиљерија им је издашно помагала. Неколико пута долазило је до борби прса у прса, и борци двеју бригада Народноослободилачке војске узалудно су јуришали на добро утврђене и брањене четничке положаје. Око 15 часова у обе бригаде већ је било 30 мртвих и близу 50 рањених. Погинуо је и партијски руководилац Четрнаесте бригаде Светозар Прибић. Највеће губитке имао је Други батаљон Четрнаесте бригаде, који је практично остао без руководећих људи.

Четнинима су тада почела да пристижу нова појачања. Неке четничке групе извођене су на положаје са војном музиком која је непрестано свирала. Штаб дивизије наредио је евакуаци-

21. У књизи пуковника Петра Вишњића „Продор Народноослободилачке војске у источну Србију" (Зајечар, 1985), о четничком утврђењу на Буковику стоји:

„Приликом организовања одбране на Буковику четници су за четири дана, без тешкоћа и икаквог узнемиравања, на главном положају и по дубини одбрамбеног појаса изградили добар систем одбране по водним и четним отпорним тачкама и батаљонским чворовима . . . Такође су изграђени и бункери од земље, камена и дрвета за аутоматска оруђа и послугу, као и склоништа за одмор људства, а позади резервног положаја још и склоништа за резерве. Само земљиште било је погодно за организовање одбране, како на предњем крају одбране тако и по дубини, јер је омогућавало успостављање тзв. вишеспратне ватре . . . Сви елементи савремене одбране ишли су у прилог четницима . . .".

ју рањеника са терена. Почела је огорчена борба за сваки метар. Четнички официри, забарикадирани, са по стотинак ручних граната, бацали су из бункера бомбу за бомбом. Партизански борци на положајима, сазнавши да се припрема повлачење рањеника, донели су тада одлуку да изврше још један општи јуриш. Око 18 часова, освојен је у снажном налету један од доминирајућих висова (Говеђи врх), и тиме је поколебано лево крило непријатељске одбране. У томе је предњачио Други батаљон Четрнаесте бригаде са члановима штаба бригаде и дивизије. У борбу је уведена и дивизијска резерва — Трећи батаљон Седме бригаде.

Борба се затим пренела на главни положај и четници су почели да губе бункер за бункером. Ухватила их је паника. Борци Седме и Четрнаесте бригаде у снажном јуришу, понети успехом, протерали су четнике са главног положаја и избили готово истовремено на резервни положај, где се непријатељ кратко задржао, да би наставио бекство према планини Рожњу. Уз пут су неке усамљене четничке групе сачекивали и заробљавали сељаци из околних села[22]).

После битке установљено је да су четници имали око 260 мртвих, преко 300 рањених, док их је 50 заробљено. Погинули су мајор Терзић, начелник штаба Великоморавске групе корпуса, као и командант Ресавског корпуса мајор Ивовић. Заплењено је 5 минобацача, 4 противавионска митраљеза, 6 тешких митраљеза, 20 пушкомитраљеза, 300 пушака и велика количина хране и пигарета из немачких магацина. У Двадесет трећој дивизији жртве су такође биле велике: пала су 43 борца, а 63 су рањена. Међу њима и партијски руководилац Четрнаесте бригаде, 2 политичка комесара батаљона исте бригаде, 6 командира чета и 2 четна комесара. Погинули борци су сахрањени, а неке је однела родбина. У току ноћи дивизија је кренула према Рожњу, где је народ из села у подножју Буковика срдачно дочекао борце, доносећи им колима храну и понуде. Бугарска артиљерија је сутрадан тукла по Буковику напуштене положаје дивизије, а бугарске трупе претресале су терен.

Партијски руководилац Двадесет треће дивизије НОВЈ послао је 25. јула 1944. извештај ПК-у КПЈ за Србију о овој борби: „. . . На Буковику су нас дочекали моравски корпуси који су се били утврдили јако, читава утврђења и стратешки тако постављено да смо ми морали ударити ради опстанка, али да смо знали да су се тако утврдили заобишли би их, да се тучемо на терену где би се сусрели и лакше би се обрачунали. Овде смо имали тешку борбу какву нисмо имали ни са Бугарима, јер су просечно имали по 20 бомби сваки, а имали су бункере. Борба је трајала од 8 изјутра до 9 увече и била је на живот и смрт. У једном моменту

22. У извештају штаба Тимочког четничког корпуса од 5. августа 1944. стоји: „Цео терен препуштен је судбини и партизанима . . . У борбама код Буковика и Слемена из појединих села као из: Мозгова, Црног Кала, Трубаревца, Врбовца, Милушинца и Читлука сељаци су активно и са пушкама учествовали у борбама против нас, на страни партизана, чак пуцали из кућа на наше јединице . . .".

смо били у сасвим критичној ситуацији и озбиљној. Схватили смо ситуацију да ако попустимо онда нам нема опстанка. То су схватили и штабови бригада и млади партијци и поставили су бити или не бити. Јуришали су и искакали пред кише бомби у бункере и клали се и убијали, и у последњем моменту су на тај начин потисли (непријатеља) и растерали. У тој борби имали смо тешке губитке: око 50 рањених, све од бомби ,15 — 20 мртвих. Још не знамо тачно. Из 14. бригаде погинуло је око 8 руководиоца, међу којима и заменик политкома бригаде. Писаћу касније опширније о херојству младих бораца и команданата 14. бригде који су спасли судбоносну ситуацију. Жртве ћемо овде дати, али ћемо дати више ако попустимо . . .".

Акција Ресавске и Параћинске четничке бригаде да 29. јула одбаце неке делове Двадесет треће дивизије близу Горње Мутнице, завршила се погибијом 12 четника. Четнички команданти покушали су и 30. јула да са преосталим јединицама из корпуса, које су се повукле из битке на Буковику (око 3000 људи), изненаде код Кривог Вира делове Двадесет треће дивизије, али су се после дуже борбе морали повући, оставивши око 50 мртвих и заробљених.

За време ових борби Седме и Четрнаесте бригаде, Девета ударна бригада, пошто је код Влашког Поља разбила бугарску колону аутомобила, кренула је преко Тупижнитде ка долини Тимока. Две групе од по 70 — 80 бораца — Тимочки и Бољевачки батаљон — биле су раније издвојене из бригаде са задатком да оперишу претежно у та два среза. Двадесет петог јула Девета бригада је код села Малог Извора, на друму између Књажевца и Зајечара, ушла у борбу са јачим немачко-бугарским снагама, приспелим из Зајечара. Бригада је успела да сатера непријатеља уз реку, а после доласка немачког оклопног воза и авијације борба је настављена још већом жестином. Немци су се на крају повукли, као и Бугари, а делови Српске државне страже последњи су напустили борбу.

После ове борбе Девета бригада, заједно са Тимочким батаљоном, напала је Књажевачки четнички корпус који није стигао да учествује у борби на Буковику. Напад је извршен код села Равне, где су четници преваром, ложећи ватре у облику петокраке звезде, примили авионску пошиљку оружја намењену дивизији НОВЈ. Два четничка батаљона од 200 људи из Друге књажевачке бригаде предали су се под оружјем, на челу са командантима, без отпора. Код Каличине и Валевца, где је и избачена авионска пошиљка, Девета бригада је растерала Сврљишку четничку бригаду и штаб корпуса, повративши део оружја из овог авионског транспорта који је стигао из СССР-а.

После битке на Буковику четници нису више представљали озбиљнијег противника у овом делу Србије[23]). Већина четника, присилно мобилисана, није била расположена за борбу против бораца НОВЈ. А на челу водова, чета, батаљона и бригада Два-

23. Видети прилог бр. 41.

десет треће дивизје стајали су прекаљеии војници, који су током оружане борбе стекли велико војничко искуство. Четнички команданти нису могли да сагледају те чињенице.

Да би некако принудили силом мобилисане да се више ангажују у борби, четнички штабови су почели да формирају при јединицама и преке судове, који су стрељали бегунце. Командант групе „јуришних корпуса" ишао је дотле да је наредио „да се од већ избеглих четника који нису осуђени формирају дисциплинске чете, које ће без оружја бити употребљене у борби наступајући испред стрељачког строја, с тим да се позади њих стави потребно људство са оружјем које ће отварати ватру у случају бекства или пребегавања непријатељу"[24]).

После борбе на Буковику четнички официри су се жалили команданту Србије да „нико неће да се бори", да „људство бежи из својих јединица кућама", да га „нико више не може да задржи", и да им „прети опасност да остану сами . . ,"[25]).

Крајем јула 1944. четници су предузели и последњу меру: сваки од раније образованих, такозваних „јуришних", најодабранијих, четничких корпуса, морао је из својих редова издвојити батаљон од 100 најпоузданијих људи, обично жандарма, подофицира и црнотројкаша, са што више аутоматског оружја, да би се од Крајинског, Млавског, Тимочког, Књажевачког, Делиградског и Великоморавског „јуришног батаљона", формирао „комбиновани јуришни корпус" од 700 људи, са командантом мајором Бором Станисављевићем. На тај начин четници су покушали да спасу бар „кадровски састав" својих јединица. У доцнијим борбама разбијен је и овај корпус, а његов командант је погинуо.

24. Командант Тимочког корпуса је у насталом безнађу покушао да „мотивише" најокорелије четнике расписом бригадама, у коме захтева да се свим четницима саопшти: „Ко убије партизана, награда 1000 динара, ко зароби партизана награда 2000 динара, ко зароби пушкомитраљез, митраљез, награда 5000 динара, ко зароби бацач награда је златна фунта, ко зароби партизанку . . . награда 10.000 динара".

25. Четнички командант Тимочког корпуса потпуковник Љуба Јовановић у извештају од 5. августа 1944. упућеном Дражи Михаиловићу, „о борбама са партизанима од 25. маја ове године па до данас" каже:

„На дан 25. маја извршен покрет из Крајинског среза . . . Још при доласку у Бањски срез изгубили смо потпуно оријентацију са ситуацијом на терену . . . Командант Делиградског корпуса мајор Петровић је за време борбе седео у кафани и слушао борбу . . . У току 8. јуна (прва борба на Буковику) . . . наши губици 65 мртвих и око 100 лакше и теже рањених, а код партизана може се рећи да су десетковани . . . Командант Делиградског корпуса стално је био са својим штабом у Сокобањи, где се водио живот као пре овог рата, старешине и војници шетали су са девојкама и женама на корзоу, пили вино по кафанама, становали по вилама . . . 17. јула добијени су подаци да се партизани налазе на Скоки и Казујем гробу ... 20. јула у 7 часова почиње борба са 7. и 14. партизанском бригадом која је трајала читав дан несмањеном жестином . . . Крајински корпус повукао се око 17 часова . . . око 20 часова Тимочки корпус врши противнапад и јуриш са усклицима: „Живео краљ Петар II"! Живео Дражa Михаиловић"! . . . Борба је прекинута у 21 час, а потом се корпус повукао за Сувају . . . После борбе Млавски корпус се прикупљао два дана иза Бољевца ... Људство Млавског и Крајинског корпуса морално онеспособљено за борбу . . .".

При коначном повлачењу четника према западној Србији официри су из читавог овог краја успели да уместо 10 — 12 хиљада, извуку једва неколико стотина жандарма, подофицира и црнотројкаша[26]).

Ослобођење Бољевца, Сокобање, Сврљига и Књажевца

После разбијања четника Двадесет трећа дивизија кренула је ка градовима.

Девета и Седма бригада заузеле су 12. августа Бољевац, где је у згради гимназије било забарикадирано око 70 жандарма. Они су пружали огорчен отпор готово два дана и предали су се тек када је школа почела да гори. Том приликом је ухваћен зајечарски окружни начелник Војислав Николић, познати зликовац, који се затекао у овом месту, приликом инспекције. Он је био један од најревноснијих немачких слугу и организатор многих убистава, хапшења и малтретирања присталица народноослободилачког покрета. Одмах по хватању осуђен је и стрељан.

Грађани Бољевца дочекали су ослободиоце, међу којима је било и учесника уласка партизана у ову варошицу 1941. године. Девета бригада је у борби изгубила неколико бораца, од којих је један био Крста Радивојевић. Био је то шести погинули командант батаљона за последњих неколико месеци. Погинуо је и Милорад Ранђеловић, заменик команданта Четвртог батаљона.

Убрзо је, 14. августа, ослобођена и Сокобања. Без борбе. Четници и жандарми СДС побегли су испред Четрнаесте бригаде у Алексинац. Готово цела дивизија НОВЈ прикупила се у ослобођеном граду. По први пут после толико времена борци су се нашли у вароши која више није губила слободу. Купали су се, шишали, фотографисали, ишли у посластичарнице . . . У вароши око које су од 1941. само обилазили, изузев оног ноћног упада у пролеће 1942. године. Почело је стварање и позадинских органа: команде подручја, команде места, а на Озрену је отворена и партизанска болница[27]). Савезнички авионски транспорти били су све чешћи[28]).

26. Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију, истичући да су „Дража Михајловић и Недић слуге Хитлера", упутио је 26. августа 1944. наређење четницима Драже Михаиловића: „. . . да се прикључите Народноослободилачкој војсци и под нашим руководством поведете борбу против непријатеља нашег народа за слободу и спас земље. Не учините ли то, сутра ће већ бити касно".

27. Један број партизана — тешких рањеника пребачен је са сокобањског терена авионом у Италију.

28. Пријем ваздушних транспорта био је догађај за борце. Прва пошиљка у овом крају бачена је падобранима у јулу 1944. код села Читлука, у близини Сокобање, али послата је само одећа и ципеле, без оружја. Доцније је почело стизати и оружје, махом врло добри пушкомитраљези „Бренгали", реактивни бацачи „Џон Бул", противтенковске пушке, мале ручне машинке и друго. Обично су око круга оивиченог запаљеном ватром прво дуже времена зујали авиони, а онда су, уверивши се у тачне

У штаб Двадесет треће дивизије упућеиа је тих дана мања група руководилаца из дивизија Оперативне групе Врховног штаба, које су продрле преко Копаоника из правца Црне Горе и Босне. Тимочка крајина дочекала је најсрдачније пролетере о којима су људи толико слушали током месеци и година рата. Командант дивизије сада је постао потпуковник Миладин Ивановић, а политички комесар Радисав Недељковић. Секретар дивизијског партијског комитета био је Бранко Поповић, а чланови Радисав Недељковић, Мирко Петровић, Душан Ковачевић и Драгољуб Стевановић — сви (изузев комесара дивизије) борци некадашњег Зајечарског партизанског одреда. У штабовима бригада није било већих промена.

Тих дана, 13. августа, на терен око Сокобање стигла је под командом потпуковника Радивоја Јовановића (заменик мајор Урош Кукољ, политички комесар Радош Јовановић, начелник штаба мајор Драгослав Петровић) и Двадесет пета српска дивизија у којој су се налазиле Шеснаеста, Осамнаеста и Деветнаеста бригада[29]).

Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију чији је командант постао Коча Поповић, дотадашњи командант Првог пролетерског корпуса НОВЈ, упутио је 29. августа поруку Двадесет трећој дивизији да се приближи Нишу, јер „постоји могућност заузимања овог града". Све три бригаде кренуле су стога истог даиа према југу. Када је дивизија избила на висове изнад Ниша, савезничка авијација је управо нападала овај велики саобраћајни чвор.

сигнале, ниско надлетали велики транспортери и избацивали стотине шарених падобрана са тежим пошиљкама. Думбарали су наоколо лаки дан,-кови са униформама, бацане цокуле, а полако су планирали огромни свилени падобрани са дугуљастим гвозденим ваљцима пуним оружја. Сељачка кола би у току ноћи све то превукла до безбеднијег места. „Жути" падобран са личном пошиљком за Енглезе употпуњавао би комору војне мисије.

29. Двадесет пета српска дивизија Народноослободилачке војске (НОВЈ) формирана је 21. јуна 1944. у селу Товрљану (Јабланица), на основу наредбе бр. 28 Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије. На дан формирања сачињавале су је 16, 18. и 19. српска народноослободилачка бригада и приштапска јединица дивизије. ЈБудство је „регрутовано" из партизанских одреда и територијалних јединица команди места и подручја из јужне Србије са простора Топлице, Јабланице и Расине. Укупно се радило о 3000 наоружаних људи". (према књизи Милојице Пантелића „25. дивизија", ВИЗ, Београд, 1977).

Када је 25. дивизија стигла до Бољевца, њен штаб је у извештају Главном штабу од 30. августа 1944. овако оценио тренутно стање:

„. . . Са прикупљеном Осамнаестом и Шеснаестом бригадом предузели смо напад у току ноћи 26. и 27. августа, око три часа, са главнином снага на сектору Карауле где се налазила главнина непријатељских снага . . . Само на положају Караула нађено је 40 лешева, међу којима добар део чупаваца, са једним командантом бригаде. Четници су гоњени једним делом снага преко Тимока. У то време стигли су Немци, белогардејци и љотићевци у јачини од 800 — 1000 војника и извршили напад на целом фронту . . . Један батаљон Осамнаесте бригаде тукао се кундацима са Немцима . . . Четници су имали око 130 мртвих, 35 заробљених а Немци око 20 мртвих. Наши губици: Осамнаеста бригада — 6 мртвих и 18 рањених, од којих 2 теже; Шеснаеста бригада — 3 мртва и 6 рањених; Двадесета бригада — 6 мртвих и 8 рањених . . .".

Становништво града разбежало се по околним селима. Покушан је контакт са гарнизоном Бугара из Ниша. Група њихових преговарача вратила се необављена посла: Бугари су и даље одбијали да окрену оружје против Немаца[30]). Двадесет трећа дивизија НОВЈ је у то време већ имала преко 2000 бораца. Батаљони НОВЈ наставили су да нападају и разоружавају околне бугарске посаде. У сукобима са Немцима око Ниша највише успеха имала је Четрнаеста бригада.

У похвали штаба Двадесет треће дивизије од 2. септембра Трећем батаљону Четрнаесте бригаде, који је после неуспелих преговора са бугарском посадом у Палилули извршио напад и разјурио Бугаре (54 их се предало), стајало је између осталог: „Бугарима је потребно понудити приступ и стављање под нашу команду . . . или предају оружја нама. Не прихвате ли те понуде, нужна је оружана интервенција . . .".

Ускоро је Главни штаб НОВЈ за Србију радиограмом обавестио Двадесет трећу дивизију „да крене према Дунаву и ликвидира успутне непријатељске гарнизоне". Црвена армија је у то време, потискујући Немце, доспела у Румунију, а савезници су, пошто су отворили други фронт, већ продирали у окупирану Европу. Према овој наредби Главног штаба, читава Двадесет трећа дивизија почела се у почетку септембра пробијати друмом и пругом од Ниша ка Књажевцу.

У наредби коју је поводом нове ситуације штаб Двадесет треће дивизије упутио 3. септембра 1944. штабовима својих бригада стоји између осталог:

„У вези ситуације у свету, која се врло повољно развија, у вези тога што се Црвена Армија сваког дана све више приближава нама, то очекујемо да ће се кроз који дан Црвена Армија наћи у непосредној близини нас, покрети наше дивизије морају бити усмерени ка северу. Но, како се на нашем правцу кретања налазе у извесним местима непријатељски гарнизони и мање непријатељске посаде, то је пожељно да се исти по могућности ликвидирају, како би за собом остављали чисту територију, где би могли повољније и шире извршити мобилизацију, како за попуну наших, тако и за стварање нових јединица. У том циљу улази у обзир и ликвидација непријатељског гарнизона у Књажевцу

(1

Пре тога је, 2. септембра 1944, дивизија ушла у Сврљиг. Ту је капитулирао обесхрабрени бугарски гарнизон. Заробљено

30. Командант Југоистока генерал — фелдмаршал фон Вајкс у строго поверљивој заповести од 29. августа 1944. команданту групе армије „Е" истиче: „Испадање Румуније и политички продор савезника у Бугарску ставља наше војно вођство у нову ситуацију . . . треба да очекујемо: а) повлачење I бугарског окупационог корпуса из Србије . . . е) евакуацију Македоније или пак држање овог подручја посебним совјетско-руским упутствима . . . и као базу совјетске превласти на подручју југоистока . . .".

је 178 бугарских војиика и заплењена једна хаубица. Народ овога краја, наклоњен партизанима у данима устанка, засипао је цвећем бригаде НОВЈ. „Сврљишка брда и Врх зелени ..." — легендарни предео партизанских борби из 1941. и 1942. године, остајали су далеко изван главних праваца куда су ослободиоци наступали.

Четвртог септембра Седма и Девета бригада ушле су у Књажевац, из кога су Немци побегли према Зајечару, а Бугари ка Пироту. Последње групе деморалисаних четника из Књажевачког и Тимочког корпуса повукле су се са Немцима, пошто су на брзину промарширале кроз Књажевац[31]). Одмах по уласку јединица НОВЈ грађани су у великом броју приступили Деветој бригади, нарочито њеном Четвртом батаљону којим је командовао књажевачки радник Бранко Милошевић Металац, борац малог Заглавско-тимочког партизанског одреда из августа 1941. године.

Књажевац, који је у току целог рата помагао партизане, имао је сада прилику да у својим домовима топло дочека целу дивизију Народноослободилачке војске. Зором су бригаде наставиле да прогоне непријатеља према Зајечару[32]). Пролазећи кроз среско место Андрејевац стари партизани су се подсећали на подвиге хероја Милуна Минића из 1941. године.

Дивизију, која је пролазила кроз партизанска села у Тимоку, дочекивао је читав народ. Жене, деца и старци излазили су из кућа и силазили на друм којим су се кретале дугачке колоне батаљона. Млађи су се листом јављали да попуне редове бораца. Мајке палих партизана из тимочких села, са црним шамијама, излазиле су са сузама у очима да поздраве народну војску; стари „солунци" из некадашње Тимочке дивизије загледали су оружје младих бораца .. .

31. О уласку четника у Књажевац 3. септембра 1944. у књизи Милоша Крстића „Тимок и Заглавак у рату и револуцији 1943—1945" (Књажевац 1986) стоји и следеће:

„Немци су отишли ка Зајечару, Бугари ка Пироту. Тада је у Књажевац ушао као „ослободилац" Књажевачки четнички корпус . . . Нешто иза 8 часова на трг су почеле да пристижу четничке јединице . . . На челу прве колоне јахао је на коњу командант корпуса капетан Божа Миладиновић . . . После отпеване „свечане песме" и овација Дражи Михаиловићу и краљу, капетан Божа Миладиновић је одржао говор у смислу „Књажевачки корпус је добио од Врховне команде један неодложан специјални задатак, због кога мора привремено да напусти свој терен . . . , када ће се обрачунати са 100 — 200 комуниста у Књажевцу . . .". Корпус је после хвалисавог говора свог команданта кренуо на железничку станицу . . . укрцао у вагоне и отпутовао ка Зајечару . . . Књажевачки корпус је у борбама око Зајечара и код Грљана доживео потпуни слом".

32. За команданта места у Књажевцу одређен је Славко Јоцић, један од команданата батаљона у Седмој бригади. Књажевац је био слободан само пар дана, јер су Немци надирући снагама 1. брдске дивизије према Дунаву, поново заузели ову варош.

Пред дивизијама НОВЈ и њиховом надирању према северу сада се нашао јак противник: Немци. Они су припремили мере за отпор[33]).

33. Према наређењу немачког команданта Југоистока Ханса Густава Фелбера, од 7. септембра 1944. реч је била о следећим немачким мерама:

„. . . Несигурно држање Бугара, непријатељске акције од стране Румуна и већ најављени покрети руских јединица преко Крајове у правцу Гвоздених врата приморавају на предузимање нарочитих мера на источној граници. . . 1. брдска дивизија генерал лајтнајта Штетнер, витез од Грабенхофена — потчињена непосредно војноуправном команданту Југоистока — брани сектор Клисуре, 45 км ј. и. од Лесковца — тамо наслон на 2. оклопну армију преко Беле Паланке, отприлике у потезу српско-бугарске границе, до линије Дебела планина — Подгорац — Зајечар — Видин . . .

У одбрани Дунава потребна је уска сарадња са Дунавском флотилом и инспектором службе за вађење мина. Треба формирати борбену групу „Фишер" (седиште штаба Паланка). Потчињени: командант одбране Бора, група полицијског потпуковника Заупеа, коју је формирао у Прахову адмирал Циб. Група „Ре". Командант одбране Гвоздених врата дуж јужне границе Дунава. 4. пук Српског добровољачког корпуса у Пожаревцу — углавном на употребу у циљу обезбеђења дотурних друмова Петровац (на Млави) — Жагубица — Зајечар. Задатак: одбрана сектора Тимока до ушћа, и Дунава до Текије, као и садејство у затварању северног друма долине полазећи од јужне обале...".

ЧЕТРНАЕСТИ КОРПУС НОВЈ ОСЛОБАЂА ТИМОЧКУ КРАЈИНУ

Одлуком Главног штаба за Србију образован је 6. септембра 1944. Четрнаести корпус НОВЈ у који су ушле Двадесет трећа, Двадесет пета и Четрдесет пета српска дивизија. Командант корпуса постао је пуковник Радивоје Јовановић, политички комесар пуковник Раја Недељковић, а начелник штаба мајор Светислав Татарац. Корпус је покривао целу територију Тимочке крајине одакле је било више од половине бораца.

Почела је последња фаза борбе за ослобођење овог дела земље. Суседна Румунија је крајем августа напустила силе Осовине. СССР је објавио рат Бугарској 5. септембра 1944. године[1]).

Борба за Зајечар

Шестог септембра Двадесет трећа дивизија стигла је на прилазе Зајечару. Штаб дивизије располагао је пре битке за Зајечар подацима да град брани 400 Немаца, око 500 четника, један батаљон љотићеваца и око 150 — 200 жандарма. Близу 1000 немачких рањеника са источног фронта пребацивани су у Бор. У

1. Прогресивне снаге у Румунији, на челу са КП Румуније, 23. августа 1944. сврглe су режим диктатора Антонескуа, Румунија је прешла на страну савезника. Црвена Армија ушла је 31. августа 1944. у Букурешт. Петог септембра СССР, чије су трупе избиле на Дунав, објавио је рат Бугарској, 8. септембра Црвена армија прешла је бугарско-румунску границу, а 9. септембра образована је у Софији влада Отечественог фронта. Тако је Бугарска испала из блока сила Осовине.

граду су се, у ствари, налазиле јаче непријатељске снаге: 1500 Немаца, са 4 тенка и троја борна кола, око 800 љотићеваца, 200 жандарма и граничара и око 3000 четника по околним брежуљцима. У борбу против непријатељских снага Двадесет трећа дивизија уводила је 1900 бораца, са 200 пушкомитраљеза, 36 противтенковских пушака, 6 минобацача, 1 хаубицом и 1 противавионским топом. Окружни центар био је последње јаче упориште окупатора на путу ка Дунаву. Зато је и био тако добро брањен. Појас одбране града кретао се линијом: Краљевица — Расадник — Војна болница — Бели Тимок, повезан бетонским бункерима. Истурена обезбеђења налазила су се у бункерима код Грљана.

Борба је почела одмах по наиласку Двадесет треће дивизије.

Прво је Четрнаеста бригада заобишла град, ушла 6. септембра у село Звездан и растерала четнике, прогонећи их даље ка Николичеву. За то време Седма бригада приближавала се Краљевици и центру града од Шљивара, борећи се са четницима, љотићевцима и Немцима. Девета бригада је истерала немачка обезбеђења у Грљану, а потом кренула да затвори излаз из града с десне стране, према Неготину.

Непријатељ је у опкољеном граду преживљавао последње часове. На железничкој станици шиштала је пара из непокретних локомотива, избушених митраљеском ватром. Улице су опустеле.

Седма бригада заустављена је на прилазима Краљевици. Увече је напад поновљен, и бригада се попела на врх великог парка. Доле, надомак реке, лежао је у зеленилу утонули град, пун непријатељских војника, али и са готово читавим својим становништвом.

Четрнаеста бригада задржала се у борби са четницима око Николичева. Увече је изашла на Бели брег. Њена два батаљона напала су варош. Даље од Црног Тимока нису прошли. Девета бригада очистила је Грљан и кренула ка Великом Извору. Њени батаљони су пресекли друм Зајечар — Неготин у ноћи 6/7. септембра.

У вароши је 6. септембра поподне очекиван напад савезничке авијације. Народ се склонио дубље у подруме, а улице је преплавила војска. Немачки сарадници и шпијуни паковали су кофере. Неки су се још надали да ће Немци одбранити град. Заједнички напад бригада 23. дивизије требало је да почне 7. септембра у 3 часа после поноћи.

Седма бригада је уз помоћ артиљерије заузела утврђену Краљевицу, после неколико жестоких јуриша и противјуриша. Четрнаеста бригада која се пробила у варош, морала се у току дана привремено оријентисати према четницима који су с леђа ударали од правца села Николичева. У противналету су четници разбијени. Погинули су командант Иванковачког четничког корпуса и двојица команданата бригаде.

За то време у Зајечар се преко Звездана[2]) пробио део колоне од 7 немачких тенкова и 12 камиона са пешадијом. Долазили су из Бора. Тај део фронта био је разређен због борби Четрнаесте бригаде са четницима.

Девета бригада закаснила је са наиадом и тек у 5 часова ујутро 7. септембра стигла до првих градских кућа, друмом из правца Великог Извора. Кроз јутарњу маглу Први батаљон бригаде прегазио је немачко обезбеђење на мосту преко Тимока и у јуришу доспео све до центра вароши. Батаљон је заустављен надомак Крајскомандантуре, где су Немци били у бетонским бункерима.

За њим је требало мало касније да пође Други батаљон на положај према пешадијским касарнама. У Првом батаљону, који се сам нашао усред великог непријатељског гарнизона, запазили су да јењава пуцњава са Краљевице и од Белог брега. Из околних зграда патроле су доводиле заробљене Немце.

Немци су се сада прегруписавали, јер су им главне снаге дотле биле окренуте према центру напада, ка Краљевици, где је дејствовала Седма бригада дивизије. Захватили су са свих страна Први батаљон, Девете бригаде углављен усред градског одбрамбеног положаја. У овом батаљону су у току десет минута погинули 4 водника и десетара, који су покушали да уђуткају немачки бункер чија је ватра спречавала слободније маневрисање[3]). Више ни рањенике нису могли износити.

Морал код бораца није опадао. Курири који су послати до штаба бригаде донели су вест „да се напад одлаже". Али нико више није помишљао на повлачење. Грађани Зајечара из улица у којима се забарикадирао батаљон истрчавали су из подрума, прихватали рањенике, преносили муницију[4]).

Немци су у 10 часова извршили противнапад борним колима.

То је поколебало фронт који је држало 150 бораца. Почели су се повлачити ка периферији града. Али група бомбаша са Алексом Станисављевићем, Петром Војводићем и Живком Бибићем је на левом крилу засула борна кола бомбама и положај је повраћен. За то време је Други батаљон бригаде продро на левом боку и напао непријатеља у пешадијским касарнама. У борбу је уведен и Трећи батаљон. Седма и Четрнаеста бригада удвостручиле су притисак и цела дивизија навалила је свом снагом. Немачке трупе почеле су се повлачити пред тим нападом. У 13 часова минобацачи Девете бригаде запалили су из непосредне

2. Овде се, наоружана са 12 протнвтенковских пушака, борила тзв. „Руска чета" од 40 црвеноармејаца који су раније побегли из немачког заробљеништва.

3. Погинули су Обрен Илић из Црвења, Милун Илић из Рујишта, Велимир Пешић из Црног Кала и Ђорђе Ђорђевић из Неготина.

4. Стари борац из I светског рата Таса Првуловић, познат из „Трилогије" Стевана Јаковљевића, у току борби за Зајечар 7. септембра код Крајскоманде, сам се наоружао и дошао у састав Првог батаљона Девете бригаде, носећи 2 пушке на рамену.

близине зграду Крајскомандантуре. Други батаљон Девете бригаде заузео је, на јуриш, пешадијске касарне. Кроз дим који се надвио над градом кружио је немачки авион; вероватно је дошао са намером да спасе више официре.

После 30 часова борбе, 7. септембра око 16 часова највећи део града био је ослобођен. Део Немаца и добровољаца павлачели су се, уз заштиту тенкова, према Бору. Четрнаестој бригади предало се око 150 Немаца и близу 100 љотићеваца из колоне која се повлачила. На улицама града лежало је близу 300 мртвих непријатељских војника. Заробљеника је било близу 1000. Већину су чинили Немци. Неколико највећих зграда у центру било је у пламену. Заплењена је велика количина оружја, хране и више моторних возила[5]). Ухваћен је злогласни Тилер, шеф обавештајног одсека Крајскоманде и стрељан. „Просветар" љотићевског батаљона сам се убио, у кукурузу. Из подрума су извлачени петоколонаши. Дивизија је у овој борби имала 24 погинула и 60 рањених бораца.

После заузимања Зајечара Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наредбу за 9. септембар, која гласи:

„На дан 6. септембра 1944. године Двадесет трећа ударна дивизија напала је на непријатељски гарнизон у Зајечару и оближњим селима и после жестоке борбе која је трајала 30 часова, храбри борци 23. ударне дивизије ослободили су Зајечар. Град Зајечар бранило је 1500 Немаца са тенковима и модерним наоружањем, 800 љотићеваца, 200 Српске државне страже и око 3000 четника. Немци и недићевци давали су јак и жилав отпор из добро утврђених положаја и бункера у околини града и из самог града, а четници су у току борбе нападали с леђа. Упркос свему томе борци и руководиоци 23. ударне дивизије су смело и одлучно вршили напад и на јуриш заузели Зајечар и околину. Непријатељ је претрпео страшан пораз. Убијено 300 непријатељских војника и официра, а заробљено око 1000. Убијени и заробљени су већином Немци. Заплењен је огроман ратни материјал.

За овако смео и одлучан подухват, за овакву храброст, пожртвованост и ударност, Главни штаб НОВ и ПО Србије похваљује борце и руководиоце 23. ударне дивизије, позивајући их да наставе са оваквим великим победама до коначног уништења окупатора и народних издајника. Слава палим јунацима за слободу српског народа! Живео Врховни командант наше војске Маршал Тито! Живела 23. ударна, јуначка дивизија!

Смрт фашизму — слобода народу!"

За команданта места у ослобођеном Зајечару одређен је Душан Ковачевић, помоћник политичког комесара Седме бригаде, зајечарски комуниста из првих година оружане борбе, после борац Зајечарског партизанског одреда. Од првих корака ове Команде умногоме је зависило како ће органе израсле у народноос-

5. Заплењено је преко 500 пушака, 30 митраљеза и пушкомитраљеза, 4 минобацача, 10 вагона експлозива, 37 вагона животних намирница, 50.000 литара бензина и нафте, 10 камиона, 3 лимузине, 14 моторцикала и велике количине муниције, одеће и обуће.

лободилачкој борби иримити народ у окружном центру у коме је окупатор увек имао знатније снаге и вршио најбезобзирнију пропаганду против партизана. Команди, која је била смештена у згради општине, у центру града, стављена је на располагање и једна чета Седме бригаде.

Први акт Команде места био је проглас становништву града у коме се, поред осталог, народ позива да чува општу имовину и да обавезно пријављује сакривене непријатеље којих је још било у вароши.

Овај проглас је написан и одштампан у току ноћи, а 8. септембра истакнут је на свим јавним местима. Јединице придодате Команди места претраживале су за то време град и пронашле више немачких војника и официра који су се посакривали по подрумима и таванима неких кућа. Највећи број непријатеља откривали су сами становници града и пријављивали их Команди места. То је, уз помоћ коју су неки грађани Зајечара пружали још у току борбе за ослобођење града, био први шири контакт и сарадња са Командом места. У једној згради грађани су пронашли око 20 Немаца, разоружали их и спровели у Команду. На овај начин је ухваћен и злочинац Тилер, шеф Обавештајног одсека Крајскоманде.

Све похватане Немце Команда је спровела у штаб дивизије, где су саслушани и транспортовани у места предвиђена за заробљенике.

Команда места предузимала је посебне мере да се спречи развлачење заплењене немачке имовине. Преко добошара непрекидно су објављиване наредбе, апеловано је на становништво да помогне у спречавању насиља било какве врсте. Ове мере наишле су на одобравање људи, који су у томе видели и бригу нове власти за народну имовину и личну безбедност грађана.

У току ноћи између 7. и 8. и ујутру 8. септембра, Команда места организовала је прикупљање лешева погинулих немачких војника и квислинга са улица и дворишта и преношење у близину гробља, где су закопавани. С обзиром на велики број мртвих непријатеља, то је био замашан посао, у коме је био ангажован приличан број становника града. Службеници ПТТ-а одмах по ослобођењу обезбедили су најнужније телефонске везе, а настављен је рад и неких комуналних служби (занатске радионице, услуге и др.).

По наређењу штаба дивизије, сви погинули партизани пренети су 8. септембра до подне у град. Сахрана је била заказана за 13 часова. Убрзо се на погребу окупило преко 5000 људи из града и околних села. Све бригаде су том приликом упутиле по једну чету, које су чиниле војни шпалир. Велики број венаца и букета цвећа ношен је у погребној поворци око које су се нарочито ангажовале жене и омладина Зајечара. Многе венце и букете на одар погинулих бораца положили су грађани на личну иницијативу. У одржаним говорима истакнута је величина жртава за ослобођење Зајечара. Говорници су били Раја Недељковић, политички комесар дивизије, Душан Ковачевић. командант места и представници сваке бригаде.

У 17 часова истог дана, 8. септембра, после сахране палих бораца одржан је на тргу у Зајечару велики митинг коме је присуствовало преко 10000 људи из Зајечара и околине.

Читаве поворке из околних села пристизале су током дана са заставама и транспарентима, а на челу многих група ишли су комунисти или чланови народноослободилачких одбора. Колоне су долазиле на митинг организовано, са песмом и паролама Партије. Збор је отворио Живан Васиљевић, секретар ОК КПЈ, а говорили су Љубодраг Ђурић, представник Главног штаба Србије, Миладин Ивановић, командант Двадесет треће дивизије, Милијан Неоричић, члан ЦК СКОЈ-а, као и представник енглеске војне мисије мајор Сенди Гленд[6]). Учесници збора поздрављали су говорнике аплаузима, кличући Народноослободилачкој војсци, Маршалу Титу, Комунистичкој партији Југославије, Совјетском Савезу и савезницима.

У међувремену, док је још трајао збор, стигле су лоше вести: надирале су веће немачке снаге од Ниша у циљу стварања фронта према наступању Црвене Армије. Решено је да се становништву на крају митинга саопшти новонастала ситуација. Завршени збор се брзо растурао, а у току ноћи између 8. и 9. септембра највећи део становништва повукао се из града према околним селима, која су била изван главних комуникација вероватног надирања немачких снага.

У ноћи, по завршеном збору, штаб дивизије напустио је полуопустели град и сместио се према Николичеву, а у Зајечару је остала Команда места са једном четом и неколико чланова Окружног комитета Партије.

Исте ноћи извршена је према Николичеву евакуација болнице, многих заробљеника, као и породица бораца из града. Мобилисано је, на брзу руку, из места и околних села преко 300 за-

6. Сенди Гленд, шеф енглеске војне мисије при 23. дивизији НОВЈ, послао је 11. септембра 1944. следећи извештај о приликама у Зајечару:

„I. Ово што следи су лична запажања извора о догађајима после заузимања Зајечара:

а) Зајечар је непрестано окупиран од стране знатних немачких и бугарских снага и с обзиром на близину Бора сматран од великог локалног значаја. Он је такође био седиште четничког корпуса под Љубом Јовановићем и двојицом злогласних команданата бригада — Бором Станисављевићем и „Кентом". Ту су такође биле стациониране Недићеве и Љотићеве трупе.

б) Иако сунемачки штабови побегли остало је обиље доказа о њиховим врло блиским личним односима са четницима, као што су потписане фотографије, визит-карте и писма.

ц) Није било никакве сумње у погледу искрености добродошлице којом су грађани свих класа дочекали партизане. Тешко да је икада било веће одушевљење. Отворена четничка колаборација и њихово опште понашање било је сурово осуђено.

д) Партизански говори наглашавали су потребу потпуног јединства и нужност да се све усредсреди на избацивање и уништење непријатеља. Помињање краља било је срачунато на то да се задобије поверење монархиста, али су дали јасно до зиања да неће дозволити да се Југославија врати на реакционарни пут.

е) Појава британске мисије за време церемоније наишла је на велико одушевљење".

прежних возила, која су почела пребацивати робу заплењену у непријатељском гарнизону. Огромне количине оружја, муниције, одела, намирница и санитетског материјала у журби су из града превожене у правцу Николичева и Рготине, да не би пале у руке Немаца. Та замашна акција је успешно спроведена захваљујући помоћи мештана који су спремно довезли своје запреге.

Заплењени камиони развозили су све то време војне јединице које су затварале друмове из правца Књажевца одакле су Немци надирали. Није се очекивао овај тако изненадни продор Немаца, пошто су се око Ниша налазиле јаче снаге НОВЈ, које су дотле контролисале непријатељски гарнизон и кретање трупа.

У току ноћи и сутрадан 9. септембра, по граду се и даље уз помоћ преосталих грађана трагало за непријатељским војницима. Специјалне екипе Команде места пронашле су још неколико сакривених војника и петоколонаша. Пошто су се Немци нагло приближавали граду, извлачило се брзо и ужурбано све оно што је било од користи за војне јединице. Око 11 часова, када је било јасно да се неће моћи задржати долазак Немаца у Зајечар, јер су ови надирали јаким моторизованим снагама, Команда места је објавила да се део становништва који се још налазио у граду снабде преосталим залихама из магацина, пошто нису могле бити изнесене, а нарочито прехрамбеним артиклима које су Немци били довезли у Зајечар, са намером да их даље транспортују. У граду су у разним магацинима затечене велике количине кафе, брашна. војне одеће и обуће. конзерви меса и рибе, пића, чоколаде, разне робе из Русије, Румуније, Бугарске и Грчке.

Пред вече 9. септембра немачке моторизоване јединице продрле су у град.

Све до последњег часа Команда места је нормално функционисала, без застоја. Зајечар је био готово пуст, јер је од око 10000 грађана у вароши остало једва неколико стотина. Сви остали су се повукли у околна села.

Деветог септембра престала је да функционише ова прва Команда једног великог места у Тимочкој крајини. Она је успешно деловала 48 часова. Немачке снаге које су се, стално маневришући ка северу и југу, задржале у Зајечару још цео месец дана, нису имале више никаквог ослонца у опустелом граду. Немци чак нису ни покушавали да успоставе било какву цивилну власт.

Штаб Двадесет треће дивизије 9. септембра упутио је команданту немачке јединице на комуникацији Књажевац — Зајечар позив на предају. У позиву између осталог стоји:

„Ваш гарнизон у Зајечару ликвидиран је у току 7. о. м. Имао је следеће губитке у људству: предало нам се 350 Немаца из Рајха, 250 Немаца из Војводине, 380 Недићевих и Дражиних војника. Ваша група у Зајечару имала је преко 200 мртвих. Ваше намере да се пробијете даље бесмислене су. Бесмислено је за вас да изгубите животе. Око Немачке и у самој Немачкој сваког часа

је све тежа ситуација и неизбежна капитулација Хитлерове Немачке предстоји. Позивамо вас да нам се предате, уступајући нам све ваше оружје, а ми вам гарантујемо безбедност живота . . .".[7]).

Стварање и борбе бригада Четрдесет пете дивизије НОВЈ

Још у јулу 1944. из Девете бригаде издвојене су две групе од по 70 — 80 бораца (Тимочки и Бољевачки батаљон) са задатком да оперишу искључиво на терену тимочког, заглавског и бољевачког среза, прихвате нове борце у Народноослободилачку војску и евентуално прерасту у нове бригаде. Чистећи терен од четничких остатака, требало је да ови батаљони омогуће стварање и рад народноослободилачких одбора и других позадинских органа у тим срезовима.

Акције Бољевачког батаљона (командант Миодраг Цојић, политички комесар Милан Узелац, партијски руководилац Душан Витас) формираног 10. јула 1944. имале су посебан значај за овај крај. Због изузетно тешких услова многи људи дуго нису имали редовних додира са партизанима. Било је, уз то, у свим тим селима окорелих сарадника окупатора, четовођа, команданата села и других, који су у току рата починили разне злочине према народу, а нису све до 1944. године могли бити онемогућени у таквом раду. Терор над сарадницима НОП-а и другим поштеним људима био је овде нарочито појачан у првој половини 1944. године.

Чим се Бољевачки партизански батаљон са три чете појавио на северним косама Ртња, а затим код Кривог Вира, у Брезовици, људи су више сазнали о снази Народноослободилачке војске. Половином јула 1944. батаљон се кретао подгорачким и злотским атаром. Људи из Злота и Подгорца долазили су у батаљон још док се налазио у планини, обавештавали га о стању у селима, а неки се више нису ни враћали кућама, остајали су у батаљону који је брзо порастао на 120 бораца.

У селима је тих дана батаљон одржавао успеле зборове на којима су говорили војнички и политички руководиоци, од којих су неки у овом крају били добро познати још из првих

7.0 збивањима на терену Тимочке крајине у време ослобођења Зајечара (7. септембар 1944) и касније, војноуправни командант Југоистока генерал пешадије Фелбер износи у прегледу дејства „Армијске групе Србије":

„. . . У међувремену су јаке групе Титових банди запоселе долину Тимока и после жестоких борби заузеле Зајечар. Тиме је био прекинут једини употребљив пут за дотур до Дунава, као и попречна веза позади источног фронта, који је требало тек организовати . . . Као противмере, наређено је довођење и последњих делова 1. брдске дивизије, коришћењем свих средстава транспорта, у њен нови реон, као и напад на Зајечар . . . Ослобођење Зајечара и друма за Бор привремено је омогућило одлазак тамо концентрисаних 20000 страних радника, 1200 рањеника и више стотина специјалиста из Немачке . . .".

дана устанка. Иступалн су на зборовима и партизански симпатизери који су се до тада морали крити или су били злостављани и мучени по логорима и затворима. Скоро сви они изгубили су у рату по једног или више чланова породице. Њихово расположење преносило се и на остале сељаке који су 1941. године овде подржавали народноослободилачку борбу. Добра опремљеност бораца НОВЈ, понашање и дисциплина, остављали су повољан утисак међу сељацима овог краја.

Они су сада упоређивали недовољно наоружане борце Бољевачког партизанског одреда из 1941. године са овим у сваком погледу дораслим војницима које је Комунистичка партија уздигла за три године непрекидне борбе. Неким од ових зборова присуствовало је од 500 до 1500 људи и жена, а батаљон је обилазио скоро сва села (на збору у Злоту говорили су првоборци Јанко Симеоновић и Миодраг Цојић).

За око 40 дана боравка на овом терену мале снаге батаљона су данонoћно **Ершиле** препаде, опкољавале многоструко јачег противника, заробљавале и уништавале непријатеске јединице. Поред свакодневних ситнијих чарки, батаљон је водио и веће борбе. Марширајући према Буковику, месту где су се у то време концентрисале све непријатељске снаге за „одлучујући обрачун" са Двадесет трећом дивизијом, млавски, звишки и крајински четници заноћили су на подручју Бољевца, Лукова и Кривог Вира. Бољевачки партизански батаљон, дотле на биваковању у Јабланици, донео је одлуку да бар за извесно време веже те снаге и задржи их од планираног покрета. Рано изјутра 15. јула 1944. овај батаљон, онда са свега 71 борцем распоређеним у три мале чете, запосео је североисточне обронке Ртња и својим левим крилом затворио прелаз Козји Гроб, на који су били упућени према Буковику хомољски и звишки четници. Својим средишним делом батаљон је држао пут Бољевац — Луково — Криви Вир. Око 8 часова на ове положаје почели су нападати четници Крајинског корпуса и Прве бољевачке бригаде. Напади су трајали читав дан, стално праћени минобацачком ватром. Али, иако слабе, пушкомитраљеске групе малог батаљона неколико пута су пребацивале непријатеља преко Црног Тимока.

Тек пред мрак батаљон се повукао, пошто је, без и једне жртве, задржао непријатеља читав дан.

Када су се четници после тешког пораза на Буковику повлачили, Крајински четнички корпус је привремено сакупио снаге на терену око Бољевца. У ноћи 8/9. августа преко 1000 четника улогорило се у селу Мали Извор, непосредно до Бољевца. Рано изјутра Бољевачки батаљон је опколио село. У јуришу је извршен продор све до непријатељског штаба. Том приликом заробљено је 70 четника. Тада је међу 10 палих бораца погинула и Естер — Нели Јаковљевић, омладински руководилац батаљона, комесар батаљона Милан Узелац и командир чете Ђорђе Милојевић.

Батаљон се 20. августа привремено вратио у састав Двадесет треће дивизије, да би нешто касније, 5. септембра, постао око-

сница новообразоване Двадесет треће бригаде НОВЈ (у селу Скробници код Књажевца). У септембру 1944. та нова бригада (командант Божа Ђорђевић, политички комесар Жарко Ковачић, начелник штаба Душан Павковић), пребацила се на комуникацију од Зајечара према Књажевцу и Сврљигу. У првој половини месеца бригада је рушила саобраћајнице, а затим је почела упорна битка са Немцима који су, продирући из Ниша, настојали да одрже сталну везу са својим трупама у Тимочкој крајини.

Борбе са Немцима сада су биле готово свакодневне.

Први батаљон ове бригаде је 18. септембра на друму Књажевац — Ниш убио 10 Немаца и запленио један мотоцикл, а Трећи батаљон бригаде запалио један немачки тенк; 20. септембра, у сукобу са борцима ове бригаде, на Тресибаби је погинуло 9 Немаца, а 4 су заробљена. Заплењено је 12 камиона. Први батаљон бригаде је на истом месту 23. септембра разбио немачку коњичку јединицу и ослободио 12 Руса које су Немци водили као заробљенике. Бригада је затим, 28. септембра, у заседи између тимочких села Селачке и Краљевог Села уништила 23 немачка војника, неколико заробила и запалила 2 тенка са посадом и 5 камиона. У овој борби учествовао је само Први батаљон (1. чета), у коме су се налазили готово искључиво борци из бившег Бољевачког батаљона (том приликом је погинула крај тенка гимназијалка из Бора Даница Петровић, комесар чете). Сутрадан су борци Трећег батаљона у окршају на Тресибаби убили још 25 Немаца. Код Малог Извора и Селачке 2. октобра нападнута је већа немачка комора. Немци су у четворочасовној борби имали око 70 мртвих и преко 100 рањених. Уништено је око 100 кола са комором и 2 топа. Сутрадан на истом месту рањено је око 50 а погинуло близу 30 Немаца у борби са Првим батаљоном Двадесет треће бригаде. Три партизана су погинула, а 7 је рањено.

У току свега петнаестак дана погинуло је у жестоким сукобима са Двадесет трећом српском бригадом укупно око 200 немачких војника. Операције Двадесет треће бригаде имале су велики значај и за народ у Заглавку и Тимоку, где је бригада у септембру претежно оперисала. Ова села, из којих је знатан број одраслих мушкараца већ отишао са Двадесет трећом дивизијом, имала су у новој бригади снажан ослонац у борби за коначно ослобођење.

Крајем септембра (28) на терену Сокобање образована је и Двадесет четврта српска бригада (командант Владимир Зец, политички комесар Здравко Ђурковић).

За то време суседни Тимочки батаљон, који је образован 24. јула (командант Добривоје Божић, заменик Миодраг Милошевић, политички комесар Бранко Митровић, партијски руководилац Мирко Петровић, начелник штаба Вукашин Радичевић), после неколико мањих акција и спасавања америчких падобранаца код Заграђа, спојио се крајем јула на Слемену са новообразованим Нишким теренским одредом (командант оперативне групе постао је Жарко Ковачић, политички комесар Радојица Ђуровић) и са 350 бораца растерао код Радичевца и Балинца заоста-

лу и деморалисану Прву књажевачку четничку бригаду. Нови одред се 18. августа испод Маглена сукобио са јаким батаљоном од око 800 љотићев-аца из зајечарског гарнизона. У оштрој борби која је трајала готово цео дан, непријатељ је имао око 30 мртвих и рањених, а у одреду је погинуло 6 партизана, док су 23 рањена.

Батаљон — одред, после месец дана самосталних акција, 21. августа[8]) постаје Двадесета српска бригада (командант Жарко Ковачић, заменик Радомир Јовичић, политички комесар Радојица Ђуровић, партијски руководилац Мирко Петровић и начелник штаба Вукашин Радичевић).

Новг бригада је после мањих сукоба са четницима близу Леновца, ушла 24. августа код Валакоња у борбу са надмоћном непријатељском групацијом и изгубила 6 бораца. Осморица су рањени. Погинуо је и командант Трећег батаљона Душан Ћирић.

У бригаду су из дана у дан пристизали нови борци, нарочито из тимочких села и Бора, а затим из Алексинца, околине Ниша, Ражња и Београда. Њене акције биле су од великог војног и политичког значаја: она је систематски обилазила села, давала подршку народноослободилачким органима и успешно прогонила заостале четничке групације.

У то време бугарске окупаторске трупе, свесне потпуног пораза, настојале су да се најкраћим путем пробију из Србије у Бугарску. Један од праваца повлачења био им је и Тимок. Једина препрека била је Двадесета бригада. Бригада је у тој ситуацији 7. и 8. септембра извршила једну од врло значајних војничких акција у овом крају: на положајима према Бованској клисури изнад Сокобање дочекала је велику формацију од око 3000 бугарских војника са моторизацијом. Они су покушавали да се преко Сокобање, Књажевца и Кадибогаза пребаце без борбе у Бугарску, са свим оружјем. Прво су вођени кратки преговори. Штаб Двадесете бригаде енергично је одбио да их пусти под оружјем.

Пропуштени су тек пошто су сви, њих 3000, били потпуно разоружани.

Том приликом заплењено је 2000 пушака, 45 пушкомитраљеза, 13 тешких митраљеза, 4 противавионска митраљеза, 80 машинки, 160 пиштоља, 4 тешка бацача, 5 лаких бацача, 23 камиона, 1 аутомобил, 5 мотоцикла, 6 бицикла и 400 коња. Наоружање за читаву једну ондашњу дивизију! Бедно је изгледала дугачка колона разоружаних војника бугарске фашистичке армије, која је, до јуче осиона, сада покуњено тапкала преко заглавских села према бугарској граници[9]).

Бригада је ускоро ушла у састав новоформиране Четрдесет пете дивизије (образована 3. септембра) састављене од нових бригада: Двадесете, Двадесет треће и Двадесет четврте, са људством претежно из овог краја. Командант Четрдесет пете дивизије био

8. Према неким изворима Двадесета бригада образована је 19. августа.

9. О разоружашу Бугара видети прилог бр. 42.

је потпуковник Раде Зорић, политички комесар потпуковник Сава Радојичић, начелник штаба Милан Аврамовић, партијски руководилац Трајко Јовановић.

У септембру је Двадесета бригада (нови командант Војин Видовић) почела низ операција и на терену према Морави. Бригада је 13. септембра код Кривог Вира напала четнике који су се у нереду повлачили ка западу. У петочасовној борби погинуло је 19, заробљено 28, а рањено 40 четника; заплењено је 66 пушака, 3 пушкомитраљеза и 150 ручних бомби. У бригади су погинула 2 борца, а 4 су рањена. Бригада је већ сутрадан наставила потеру за разбијеним четницима, који су код Витошевца и Скорице изгубили још 23 мртва и 32 заробљена, док је бригада имала 2 погинула и 1 рањеног друга. Ослобођено је 76 омладинаца које су четници покушавали да у повлачењу присилно одведу собом. Заплењено је 47 пушака, 2 бацача и 1 пушкомитраљез.

У новом сукобу, сада са Немцима, Двадесета бригада је 15. септембра код села Јовановаца и Шетке, близу Бованске клисуре, одбила немачку претходницу од 16 камиона. Том приликом убијено је 7 Немаца, заплењен је 1 камион, 1 мотоцикл и 5 аутоматских оружја. У ноћи 19/20. септембра бригада је упала у Ражањ одакле је извукла веће количине хране. До краја септембра 1944. Двадесета бригада је данонoћно рушила комуникације око Бољевца да би спречила повлачење немачких трупа овим правцем. У сукобу са четницима 26, 27. и 28. септембра код Доње Мутнице и Бошњана, близу Параћина, непријатељ је имао 27 мртвих и 46 заробљених, а бригада 2 погинула и 6 рањених. Заплењено је 75 пушака, 7 пушкомитраљеза и једна радио станица. То су биле последње групе четника: официри, штабови, жандарми и црнотројкаши, који су напуштали овај крај Србије, настојећи да се дочепају западних граница. Јединице народне војске стално су им биле за петама.

Читава Двадесета бригада је одавде кренула назад, надомак Зајечара, ради последњег обрачуна са Немцима. У борбама од 28. до 30. септембра бригада је у околини Зајечара (Вратарнина) уништила 60 немачких војника, а око 130 су рањени. Пала су 2 борца бригаде, а 6 их је рањено.

Рад ослободилачких организација

Продор дивизија Народноослободилачке војске у Тимочку крајину изискивао је од партијске организације нове мере у политичком деловању. Требало је учврстити политичке резултате војних победа и снажном елану маса дати организованији садржај. Стога је била неопходна свестрана активност партијских и масовних организација, а поготово органа народне власти и војне позадине. Многи кадрови за ове органе повучени су из састава Девете и других бригада.

На скупштину Главног народноослободилачког одбора Србије, која је била заказана за 10. септембар 1944. у Прокупљу, послати су делегати и из овог краја.

У присуству члаиа Покрајинског комитета КПЈ за Србију Љубинке Милосављевић, одржано је 24. августа 1944. у селу Читлуку партијско саветовање за јужни део Тимока и Крајине са темом: „О задацима комуниста у новој ситуацији".

Саветовању су присуствовали чланови ОК Партије и ОК СКОЈ-а, као и чланови среских комитета Партије за срезове тимочки, зајечарски, бољевачки и борски[10]). Реч је била о текућим задацима у раду Партије и СКОЈ-а, о стварању неких партијских комитета, избору и организацији народноослободилачких одбора, њиховој легализацији, и о раду одбора Фронта, АФЖ-а и УСАОС-а. Том приликом утврђен је нови састав Окружног комитета Партије (Живан Васиљевић, секретар, Драгољуб Стевановић, Мирко Бабић, Јанко Симеоновић, Драгољуб Радисављевић, Драгољуб Радојевић, Милојко Ђорђевић и Михајло Туртић). Одређен је и Иницијативни окружни Народноослободилачки одбор, чији је председник постао Војислав Јеленковић, командант Заглавско-тимочког партизанског одреда из 1941. године. Одређен је и нови састав Окружног комитета СКОЈ-а: Михајло Туртић (секретар), Миомир Цолић, Бора Јевтић, Драгољуб Алексић, Јован Бељан, Јован Нинић и Власта Милошевић").

У извештају делегата Покрајинског комитета Партије ПК-у после одржаног партијског саветовања за срезове у јужном делу округа, позитивно су оцењене прилике у зајечарском округу[12]). Истакнуто је брзо стварање народноослободилачких одбора. У извештају се поред осталог каже: „И у северном делу зајечарског округа моћи ћемо доста да урадимо. Преко масовних организација врше се у доњем делу овог округа припреме за избор делегата, тј. посланика за скупштину Главног одбора, с тим што је у центру I заседање Главног НОО Србије; говори се о томе какви треба да буду делегати. Разне организације ће такође изабрати и своје госте за заседање".

У извештају секретара ОК СКОЈ-а Зајечар Михајла Туртића, упућеног 25. септембра 1944. ПК-у СКОЈ-а за Србију, даје се делимично оцена о тадашњим приликама у округу. У том документу поред осталог стоји:. . . . Ситуација се на нашем терену врло брзо и често мењала . . . после пада трију вароши и након наиласка немачких јединица, ситуација се нагло изменила, а није искључиво да ће се и даље тако развијати. Дражиновци су се распали јер су сви команданти корпуса распустили своје јединице, сем ЈБубе Јовановића на северном зајечарском терену који има са собом око 40 људи и једна бригада Борска која броји око

10. У Срески комитет КПЈ за тимочки срез одређени су Наталија Васиљевић (секретар), Вера Димитријевић, Тихомир Ђорђевић, и Драгомир Јовановић. Секретар партијског повереништва на десној страни Тимока био је Никодије Јевтић, а на левој Момчило Велојић. У Среском повереништву за срез Зајечар секретар је Радомир Илић.

11. Члан ЦК СКОЈ-а Милијан Неоричић који је тада дошао на овај терен, сачувао је белешку о тадашњем стању СКОЈ-а у Тимочкој крајини — прилог бр. 43.

12. Прилог бр. 44.

100 људи. Немци се налазе у Зајечару, Андрејевцу и Књажевцу, а одатле упадају у оближња села. Терор и пљачка коју врше незапамћена је до сада . . . просто речено подивљали су . . .".

Тих дана у току је било и организовање народноослободилачких одбора — органа власти радног народа. У малом месту Кожељу, у Тимоку, основан је 25. септембра 1944. први Срески народноослободилачки одбор у Тимочкој крајини (председник Ђорђе Милутиновић, секретар Вукашин Драгутиновић). Скупштини су присуствовали представници из 12 од укупно 16 општина, као и делегат Иницијативног окружног НОО. Дневни ред ове значајне скупштине је био: Војно - политичка ситуација; избор Извршног среског НОО; везе и обавештајна служба; план рада по одсецима; Народноослободилачки фронт; питања и предлози.[13])

Стицајем околности догодило се да су се баш у Тимоку, у крају где су партизани и Комунистичка партија имали највише утицаја и подршке у току целог рата, јавно састали први срески представници нове народне власти, израсле из оружане борбе народа.

Народноослободилачки одбори створени су током септембра 1944. у већем броју места Тимочке крајине. Команде места стваране су за сваки срез. У селу Ласову образована је Команда подручја за цео овај крај (командант Остоја Рокић, политички комесар Воја Ранђеловић). На ослобођеној територији током септембра 1944. образовани су, махом у реону градова, и мали партизански одреди — Књажевачки, Зајечарски, Неготински и Подгорачки.

Продор у Крајину

Готово комплетна 1. немачка брдска дивизија са око 12.000 војника, долазећи са југа, ушла је 9. септембра у Зајечар. Појава јаке немачке дивизије у овом крају знатно је олакшала тешку ситуацију преосталих немачких трупа. Ова дивизија убрзо је наставила надирање према Неготину и у селу Рготини ступила у контакт са немачким снагама из Борског рудника, а 99. ловачки пук 1. дивизије продро је 13. септембра увече до Неготина. У реону Прахова, одакле узводно нису могли даље, уништили су пристанишна постројења и многе бродове. Из правца Пожаревца у Тимочку крајину упућен је 2. пук немачке дивизије „Бранденбург".

Нешто пре тога, све три бригаде Двадесет треће дивизије кренуле су из Зајечара према Крајини, ка Дунаву. Девета бригада преко Копривнице и Метриша стигла је до Неготина, у који је ушла 12. септембра[14]). На дан уласка бригаде у Неготин, око 400 нових бораца, махом омладинаца, ступило је у НОВЈ, а исте

13. Видети прилог бр. 45.
14. О ослобођењу Неготина, видети прилог бр. 46.

вечери још око 100 бораца из околних села јавило се у поједине бригаде Двадесет треће дивизије. Крајина је са одушевљењем дочекивала бригаде, групе омладинаца излазиле су и по десетак километара изван села у сусрет Народноослободилачкој војсци. Убрзо је још око пет-шест стотина нових бораца из Крајине попунило јединице НОВЈ. Број бораца само у Деветој бригади попео се на преко 1200.

Седма бригада је тих дана једним делом заузела положај западно од Зајечара, око Звездана, а другим делом према Бору и око Салаша. За то време Четрнаеста бригада је избијала на брежуљке око друма Неготин — Салаш, крећући ка Прахову. Јединице су уз пут запречавале све пролазе, јер су стигле вести о великим немачким снагама које пристижу у овај крај. Зато се цела дивизија почела да помера западно од друма Зајечар — Неготин. Извршавајући наредбу о рушењу свих комуникација иза себе, штаб Девете бригаде известио је 14. септембра штаб Двадесет треће ударне дивизије:

„Порушене су комуникације од Зајечара до Неготина: пруга од Зајечара до села Трнавца у дужини од 11 километара онеспособљена је 50% за употребу; од села Брусника према Неготину у дужини од 5 километара; од Зајечара до села Вражогрнца срушена су три већа пропуста у дужини од 2 — 4 км; на другу Рготина — Копривница направљено је пет прекопа ширине 5 м а дубине 2 — 3 м; срушен је први мост на реци јужно од Салаша у дужини 30 — 40 м".

Са колонама Немаца на друму Зајечар — Неготин почеле су свакодневне борбе. Седма бригада је 13. септембра код Салаша дочекала једну већу моторизовану немачку јединицу и уништила 10 непријатељских војника. Сутрадан, 14. септембра, и Девета бригада је код Салаша нанела Немцима губитке (20 погинулих). Рањено је 6 партизана. Истог дана у околини Бора Седма бригада је заробила 46 Немаца. Петнаестог септембра у сукобу са Седмом бригадом у реону Бора Немци су имали 10 мртвих и више рањених, а Девета бригада је код Салаша уништила 15 немачких војника, изгубивши једног борца и 5 рањених. Шеснаестог септембра јединице Двадесет треће дивизије напале су у Салашу утврђене Немце, који су имали 25 погинулих војника.

Врховни командант Тито је инсистирао на бржем продору ка Ђердапу. Он 14. септембра шаље депешу Главном штабу Србије: „Надирите према Ђердапској клисури и ширите успјех".

Бригаде Двадесет пете дивизије, крећући се преко северног Кучаја, стигле су у међувремену до Дунава. Успут су разбијали остатке четника око Горњана и ка Хомољу. Прво су, 12. септембра, неуспешно напали јак гарнизон белогардејаца и Немаца (2000) људи у Доњем Милановцу. Ова дивизија је затим блокирала све правце према Неготину, Бору и Пожаревцу, рушећи комуникације.

Радници Мајданпека, чим је Двадесет пета дивизија стигла у близини, дигли су се на оружје, основали свој партизански одред од две чете, сами протерали мање окупаторске снаге и четнике и, као 1941. године, ослободили овај забачени рударски гра-

дић у шуми. Пошто су се белогардејске јединице Руског заштитног корпуса (РЗК) повукле из Мајданпека, у рудник су привремено ушле групе четника које су почеле са пљачком. Смелом акцијом припадника народноослободилачког покрета четници су 12. септембра разоружани, а Народноослободилачки одбор је преузео власт. Успостављена је веза са Двадесет петом дивизијом НОВЈ[15]).

У новообразованом Мајданпечком партизанском одреду командант је, као и 1941. године, постао Сретен Вучковић, заменик је био Родољуб Стојановић, политички комесар Милутин Арсић а помоћник комесара Јован Ружић.

У извештају од 12. септембра 1944. године штаб Двадесет пете српске дивизије НОВЈ јавља Главном штабу о расулу четничког корпуса: „. . . Као што смо вам јавили радиограмом, приликом марша на ову просторију наишли смо у селу Горњане на Књажевачки четнички корпус који је тек био стигао у село. После неколико рафала и бацачких мина непријатељ се у паници разбежао у правцу Дели Јована, где су у току ноћи официри распустили и преостатак војске тако да се овај корпус потпуно распао . . .".

•к

Тих дана разбијени и деморалисани четници учинили су још један очајнички покушај. У Крајину је 6. септембра стигао опуномоћеник Драже Михаиловића са задатком да „именује делегате за преговоре са Црвеном Армијом" (потпуковник Велимир Пилетић, потпуковник Љуба Јовановић, адвокат Александар Трифунац). Задатак делегације био је да замоли Црвену Армију за „посредовање не би ли партизани обуставили нападе на четнике и да предложи повлачење четничких и партизанских снага у касарне до обављања слободних избора . . .". Њихов предлог био је, такође, да се „не кажњава сада за злочине почињене за време окупације, већ да се то остави после извршених избора". Велимир Пилетић је са групом четника 10. септембра прешао Дунав код Трајанове табле. После узастопних настојања и лутања по разним војним штабовима четници су ухапшени у Крајови. Тако је пропао овај необичан покушај[16]).

15. Прилог бр. 47.

16. Четнички потпуковник Велимир Пилетић је 10. септембра 1944. прешао Дунав са 30 официра и 110 четника, водећи са собом 80 Немаца — заробљеника. У Крајови је оставио пратњу и упутио се у Букурешт, до совјетске команде. Ови су га ухапсили 8. октобра и упутили у Москву. У међувремену је Маршал Тито јавио са Виса (11. септембра 1944) Главном штабу Србије: „Тражите преко генерал-мајора Горшкова (Горшков Анатолиј Петрович, шеф совјетске војне мисије у Србији), ако се потврди вест да се Пилетић предао Русима, да нам они предају Пилетића и све његове официре које ми сматрамо злочинцима и које треба казнити. Остало људство треба разоружати и држати као заробљенике".

Сусрет са Црвеном Армијом

У циљу координирања даљих акција са трупама **II** и **III** украјинског фронта Црвене Армије, које су избиле на Дунав, а делом прешле у Бугарску, Врховни штаб НОВЈ послао је пуковника Љубодрага Ђурића, заменика команданта Главног штаба НОВ за Србију, у сусрет Црвеној Армији, ка Дунаву.

Ток неких претходних збивања у вези са овим сусретом везан је за релације Врховни штаб — Главни штаб за Србију. Хронолошки бележено Тито 1. септембра 1944. јавља са острва Виса Главном штабу НОВ за Србију:

„Слажем се са вашим планом. Треба овладати источном Србијом, одакле успоставити везу са савезницима . . . и о томе што прије извјестити".

Са Виса 6. септембра стиже у Главни штаб за Србију категорично Титово инсистирање:

„Наређујем да хитно успоставиге везу са Црвеном Армијом и о томе ме што прије извјестите".

Главни штаб НОВ за Србију сутрадан, 7. септембра, обавештава Тита:

„Љубо Ђурић с двије дивизије креће на просторију Бор — Зајечар, а затим ка Неготину и Дунаву у сусрет Црвеној Армији".

Истог дана, 7. септембра, Тито се јавља Главном штабу НОВ за Србију:

„Јавите најхитније да ли имате наших јединица на сектору Неготин — Брза Паланка. Наредите Љуби Ђурићу да иајхитније оријентише снаге у том правцу и да се повеже са Црвеном Армијом код Кладова, јер се она налази у Турн Северину . . .".

Четрнаестог септембра Тито јавља: „. . . Браниге Неготин и створите солидан мостобран . . .".

Главни штаб НОВ за Србију 16. септембра образлаже Титу да су приспеле немачке снаге овде још надмоћније од снага НОВЈ.

Најзад и сам Врховни командант НОВЈ стиже авионом у близину овог ратног попришта (на путу за Москву). Из Крајове у Румунији он 19. септембра 1944, јавља на Вис:

„Стигли смо срећно и имали красну вожњу . . . Сутра путујем на фронт . . .".

Пре тога, 8. септембра 1944. Јосип Броз Тито је у својству Врховног команданта потписао проглас Врховног штаба упућен свим официрима, подофицирима, политкомесарима НОВ и ПОЈ у коме се истиче да је 6. септембра „. . . стигла велика савезница Црвена Армија на границу Југославије".

По завршетку рата, када је требало да буде изручен југословенским властима, ратни злочинац Пилетић је побегао под нејасним околностима, 8. новембра 1945, и дошао у Париз.

До првог сусрета јединица НОВЈ (14. корпус) и Црвене Армије (75. стрељачки корпус) дошло је у ноћи између 12. и 13. септембра 1944. на Дунаву, код села Радујевца, близу Неготина[17]). Био је то велики тренутак за читаву Народноослободилачку војску Југославије. Штаб Четрнаестог корпуса НОВЈ у извештају Главном штабу НОВ и ПО Србије јавио је: . . . . 12. септембра јединице XXIII дивизије заузеле су Неготин . . . Један батаљон из IX бригаде ове дивизије и коњички ескадрон исте дивизије са начелником штаба IX бригаде пребацили су се са члановима Главног штаба преко Дунава и ухватили везу са Црвеном Армијом"[18]).

17. Пре тога 5/6. септембра, мање руске извиђачке јединице прешле су из Турн Северина Дунав код Кладова, али су одмах сузбијене. И из Двадесет пете дивизије НОВЈ јављено је Главном штабу за Србију о вези са Русима (мајор Драгослав Петровић) код Доњег Милановца, а њена Шеснаеста бригада срела се 24. септембра са 109. пуком 74. стрељачке дивизије Црвене армије, на планини Мироч. Крајем септембра 1944. успоставила је везу са Црвеном армијом и Четрдесет пета дивизија НОВЈ, у Тимоку, код села Ошљана.

18. Видети прилог бр. 48.

ЗАЈЕДНИЧКЕ ОПЕРАЦИЈЕ НОВЈ СА ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

У другој половини септембра и почетком октобра 1944. у источној Србији одиграле су се последње крупне војне операције у овом делу земље. У њима су учествовале три дивизије Четрнаестог корпуса Народноослободилачке војске и неколико мањих партизанских одреда, затим Шездесет четврти, Шездесет осми и Седамдесет пети корпус Црвене Армије, њен 4. механизовани корпус, 236. стрељачка дивизија и друге јединице, као и Седамдесета ваздухопловна армија и Дунавска флотила. Са немачке стране: 1. брдска дивизија, 2. пук оклопне дивизије „Бранденбург", 749. пук из 117. ловачке дивизије са задатком да брани Бор, затим дивизијска борбена група „Фишер" и борбена група „Грот" састављена од разних прикупљених немачких јединица, као и борбена група „Ре" и команда „Гвоздена врата". Прва брдска дивизија имала је задатак да брани долину Тимока, а група „Фишер" саобраћајнице у позадини. Два белогардејска пука РЗК чинили су додатне снаге. Почетком октобра у простор око Зајечара дошли су и делови 7. СС дивизије „Принц Еуген".

Тако је овај крај постао поприште битке већих размера.

Руси прелазе Дунав

У зору 22. септембра делови 75. корпуса Црвене армије прешли су Дунав код села Вајуге између Кладова и Брзе Паланке[1]). Његов 109. пук (74. дивизије), са којим је био и Први бата-

1. Наредбом Врховне команде оружаних снага СССР (од 23. септембра 1944) команданту II Украјинског фронта маршалу Родиону Малинов-

љон Девете Сригаде Двадесет треће српске дивизије, продирао је ка Брзој Паланци, а затим, преко Мироча, ка Доњем Милановцу и Клокочевцу[2]). Код села Мироч 24. и 25. септембра, делови 109. пука ступили су у додир са Шеснаестом и Осамнаестом бригадом Двадесет пете српске дивизије, с којом су заједнички нападали Немце. У борбама код Мосне, Клокочевца и Доњег Милановца погинуло је око 100 немачких војника.

Окружни Народноослободилачки одбор за округ Зајечар издао је 24. септембра 1944. проглас народу овог округа:

Дочекајмо славом овенчану Црвену Армију! Спремимо јој најлепше дарове! Засипајмо цвећем путеве куда ће она проћи . . . нек се ори долином Тимока . . . питомом Крајином, нашим Кључом и Поречом, нек фашистички гадови на издисају чују поздрав Црвеној Армији: „Добро нам дошли!" . . . Дошла је Црвена Армија да нам помогне да једном за свагда ослободимо нашу земљу од немачких окупатора и његових слуга — издајника наших народа. Дочекајмо Црвену Армију поносни и спремни да са њом заједно наставимо гоњење и уништење фашистичких зверова. Ми морамо наплатити злочине и пљачку извршену над нашим народом. Пођимо сви у редове наше херојске Народноослободилачке војске! . . .".

Немци су у противудару током жестоких борби 27, 28 и 29. септембра, приморали делове совјетског 109. пука и Први батаљон Девете српске бригаде да се од Тополнице повуку на планину Мироч[3]). Привремено су Немци ушли и у Брзу Паланку. Јединице 75. совјетског корпуса имале су до краја септембра око 500 мртвих и преко 1000 рањених.

Штаб Двадесет треће дивизије НОВЈ наредио је 27. септембра 1944. Седмој, Деветој и Четрнаестој бригади:

„Јединице Црвене Армије прешле су из Румуније на нашу територију и обезбедиле себи мостобран на Дунаву. Још 24. о. м. делови Црвене Армије налазили су се у селу Мирочу . . . Њихов фронт постављен је на линији према Нишу, Сврљигу,

ском наложено је: „. . . очистити од непријатеља избочину реке Дунава југозападно од Турн Северина и избити на линију Д. Милановац — Клокочевац — Штубик — Неготин — Радујевац, после чега се чврсто утврдити на наведеној линији". Опис преласка Дунава видети у прилогу бр. 49.

2. Немци су прелаз Црвене армије преко Дунава регистровали у дневном извештају команде Југоисток (од 23. септембра 1944) достављеном Врховној команди Вермахта и Команди копнене војске. „Непријатељ непознате јачине, пошто је заузео нашу отпорну тачку Кладово, напада на отпорне тачке Сип и Текију … Посада отпорне тачке Жељезна врата, после разарања каналских уређаја, води борбу са надмоћним непријатељем. Концентрацијом снага групе генерала Фишера отпочело се са извођењем противмера".

3. У прегледу операција немачке „Армијске групе Србија" за период август — септембар 1944. о овој фази борби стоји да су се: „јаче руске снаге 22,9 с тенловима искрцале у дунавском луку и после кратких жестоких борби распршиле или одбациле према југу или западу слаба обезбеђења . , . Крајем септембра напад 1. брдске дивизије на непријатеља који је прешао реку у луку Дунава имао је добар успех . . . Када се, међутим, непријатељ који је све даље продирао према југу, појачао на укупно 5 дивизија, морала је дивизија да пређе у одбрану".

Књажевцу, Зајечару, Неготину и Доњем Милановцу, наиме према немачкој линији Ниш — Сврљиг — Књажевац — Зајечар — Неготин — Доњи. Милановац. Наш задатак као и до сада, јесте спречавање непријатеља да се извлачи ка Београду и даље . . .".

Морал немачких трупа био је већ знатно поколебан. У наређењу од 24. септембра војноуправног команданта Југоистока генерала Фелбера, упућеном у Бор генералу Фишеру (распис већем броју немачких команданата „по овлашћењу фелдмаршала Вајкса"), стоји: „. . . да се препоручи подизање борбеног морала трупа, а нарочито старешина, путем личног утицаја"[4]).

Крајем септембра нове јединице II украјинског фронта с леве обале Дунава, из Румуније, и први делови III украјинског фронта с десне обале Тимока, из Бугарске, продрли су код Брзе Паланке и Неготина. Прва немачка брдска дивизија предузела је противнапад око Штубика у намери да их одбаци преко Дунава. Положај ове немачке дивизије постајао је све тежи. Притисак Црвене Армије је јачао, а данонoћни напади Двадесет треће, Двадесет пете и Четрдесет пете дивизије НОВЈ озбиљно су угрожавали позадину немачких трупа.

Сарадња дивизија Четрнаестог корпуса НОВЈ са совјетским снагама, иако још без заједничког операционог плана, била је редовна захваљујући најчешће добрим везама команданата на самом терену. Штаб Четрнаестог корпуса померио је Двадесет трећу дивизију према друму Бор — Петровац, а Двадесет пету дивизију на релацију Клокочевац — Кучево, са задатком да оперишу на комуникацијама у немачкој позадини и да одатле нападају Немце. Осамнаеста бригада Двадесет пете дивизије задржана је око Рудне Главе ради напада на Немце у сарадњи са 109. и другим совјетским пуковима. У циљу заједничких акција са деловима Црвене Армије, Двадесет трећа српска дивизија пребацила је Седму бригаду ка Сиколу, у Глоговицу и Луку, Девета бригада остала је на северним огранцима Црног врха, према Бору, а Четрнаеста бригада упућена је западно од Жагубице, на сам улаз у Горњачку клисуру.

На овим теренима Двадесет трећа дивизија ушла је у борбе са остацима Млавског четничког корпуса и Немцима који су повлачили позадинске оргаие друмом Бор — Жагубица. И Девета и Четрнаеста бригада су у тим борбама трпеле губитке. У селу Лазници Девета бригада је изгубила 21. септембра 14 бораца. Че-

4. У наређењу војноуправног команданта Југоистока од 24. септембра 1944. упућеног борбеној групи „Фишер", чији се командант тада налазио у Бору, стоји и следеће:

„. . . Довољна су три тобожња руска тенка, да се покрену на најбрже повлачење преко 1.000 људи неке борбене групе. Нема више командира и нижих старешина из 1940. и 1941. године. Код њих би такве ствари биле немогуће. Трупи, а и официрима се мора улити у главу да поново мора да се успостави старо поверење у борбену надмоћност немачких војника . . . Има започети поступак ратног суда . . . Претходне одредбе почивају на недавно испољеној вољи Фирера који више не дозвољава да затајивање старешина и трупа пролази без казне (стрељање на основу пресуда преког суда, итд.). . .".

трнаеста бригада разоружавала је четнике. И ова бригада је добила назив „ударна".

„НОВЈ . . . важан елеменат антихитлеровске коалиције"

Врховни командант НОВЈ Јосип Броз Тито је тих дана (21 — 28. септембра 1944) боравио у Москви, где је, преко Крајове, стигао са острва Вис. У Москви је Тито водио разговоре са највишим совјетским државним, партијским и војним руководиоцима. У саопштењу које је 28. септембра објавила совјетска телеграфска агенција (ТАСС) поводом споразума између Националног комитета ослобођења Југославије и Врховног штаба НОВ и ПОЈ и совјетске Врховне команде о учешћу Црвене армије у операцијама на тлу Југославије, између осталог се каже („Нова Југославија", бр. 13 — 14, 1944):

„. . . Пре неколико дана совјетска команда, имајући у виду интерес развијања борбених операција против немачких и мађарских трупа у Мађарској, обратила се Националном комитету ослобођења Југославије и Врховном штабу НОВ и ПО Југославије с молбом да дају пристанак на привремени улазак совјетских трупа на југословенску територију која граничи са Мађарском. Совјетска команда саопштила је том приликом да ће совјетске трупе, пошто изврше своје оперативне задатке, бити повучене из Југославије . . . Совјетска команда је примила услов, који је постављен са југословенске стране, да ће на територију Југославије, у области где ће се налазити јединице Црвене Армије, деловати цивилна администрација Националног комитета ослобођења Југославије. . .

. . . Југославија има своју народну војску која је ослободила велики део њезине националне територије. Она већ више година представља за непријатеља посебан фронт, с којим мора рачунати. Југословенски фронт био је дуго времена једини фронт који је са совјетско-немачког бојишта одвлачио знатне делове непријатељских копнених снага. Народноослободилачка војска Југославије под вођством Маршала Тита чини важан елеменат у ратним плановима антихитлеровске коалиције.

О свим тим чињеницама је и совјетска команда у целости водила рачуна. Однос совјетске команде према врховним органима наше народне власти и војске показују поштовање према народу који није никада очекивао да му други поклоне слободу, него се сам јуначки борио за своје ослобођење, а тиме истовремено доприносио и победама својих великих савезника. . .".

По повратку из Москве Врховни командант Тито је у Крајови размотрио са начелником штаба Трећег украјинског фронта Црвене армије појединости о садејству двеју савезничких војски у овом делу Југославије.

Седамдесет пети корпус Црвене армије сада је нападао правцем Неготин — Штубик — Кучево. Шездесет осми корпус кренуо је из Бугарске правцем Рготина — Петровац — Пожаре-

вац. У исто време Шездесет четврти корпус Црвене армије узео је за правац напада магистралу Зајечар — Параћин. Снаге Четрнаестог корпуса НОВЈ привучене су опет ка долини Тимока. Немци су се утврђивали на линији Прахово — Радујевац — Неготин — Зајечар — Књажевац.

Десантне јединице Дунавске флоте Црвене армије искрцале су се 29. септембра код Радујевца, а 30. септембра у Прахову. Истог дана, после тешких борби, јединице Црвене армије ушле су у Неготин.

У овим борбама, очајнички се бранећи, немачки окупатори нису презали ни од најтежих злочина. Тако су код села Мала Каменица, близу Брзе Паланке, у једну јаму бацили лешеве заробљених официра Црвене армије које су претходно ужасно мучили[5]).

Из Штаба Четрнаестог корпуса 6. октобра 1944. се инсистира на бржем удару на Немце, према истоку, што се исказује и у наређењу Двадесет трећој дивизији:

„Чврсто се повезати са Црвеном Армијом на Дунаву. То је наређење и друга Тита . . . Непријатељску деморалисану групацију морамо уништити . . . Напомињемо да ни један немачки војник 1. алпијске дивизије . . . а учествовала је у свим борбама против нас у V офанзиви . . . не сме извући главу".

У Деветој бригади 7. октобра је издато наређење свим батаљонима: „Непријатељска група на поменутој територији Клокочевац — Глоговица мора бити уништена. Сви услови за њено уништење су посве повољни, те је наша дужност да дамо све од себе, да дејствујемо ударнички, како нам ни један непријатељски војник не би умакао. Исто тако наша је дужност да се што више ангажујемо, како руководиоци војни и политички, тако и сваки борац, да би што пре уништили непријатеља, који је у смртном страху, и да би кренули даље на задатке који стоје пред нама".

Поред отпора деловима Црвене армије који су полако напредовали, немачке снаге морале су у својој позадини у жестокој борби против Двадесет треће и Двадесет пете српске дивизије, да тешком муком крче себи пут ка западу. Водили су оштре борбе код Клокочевца и Милошеве Куле против Шеснаесте и Оса-

5. У овим борбама Нецми су (према књизи „Београдска операција", 1964). . . . Заробили на бојишту рањене официре Калашникова Ивана Ивановича и поручнике Шаталина Алексеја Андрејевича и Наренана Вагаршака Хозроковича. Хитлеровци су их дуго исмејавали и зверски мучили. Откривено је да на телу мајора Калашњикова постоје трагови зверског мучења: сви прсти руку пробијени су бајонетом, на грудима је било шест тешких рана проузрокованих усијаним клештима, на врату трагови конопца који су примењивали при мучењу, леви образ је био исечен, лево ухо одрезано, нос исечен и десно око расечено, на глави три ране од зрна и једна у десној бутини.

Тело поручника Шаталина имало је шест рана од зрна у области ногу, стомака и груди, десно око извађено, расечене усне. Тело поручника Наренана имало је трагове тешких удара (модрице на грудима и лећима) и три ране од зрна, од којих је једна била у области хрскавице носа".

мнаесте бригаде Двадесет пете српске дивизије, а на падинама Великог и Малог крша против Девете и Седме бригаде Двадесет тре ће српске ударне дивизије.

Све до 9. октобра Немци нису успевали да прокрче пут ка Мајданпеку.

Пошто им очекивана појачања нису стизала, командант 1. немачке брсдке дивизије концентрисао се на пробој. Он је тих дана упутио специјалну моторизовану борбену групу ка Кучеву, са задатком да по сваку цену пробије обруч и да у продору преко Петровца и Свилајнца изиђе на Мораву. Главнина осталих немачких снага добила је исти задатак: да се повлачи ка Морави остављајући само осигуравајуће делове ради заштите. Немачке јединице пробиле су 9. октобра код Рудне Главе положаје Шеснаесте бригаде и продужиле одступање ка Кучеву.

Доњи Милановац ослобођен је 9. октобра 1944, готово три године после првог уласка партизанских јединица 1941. године. Из варошице је око 100 људи приступило у бригаде Четрнаестог корпуса.

Команда немачке армијске групе „Србија" 10. октобра 1944. саопштава:

„Првој брдској дивизији је наређено да преко . . . Мајданпек — Кучево — Пожаревац досегне западну обалу Мораве и ту изгради нову одбрамбену линију". Пре тога, 3. октобра, из 1. брдске дивизије су јављали: „Принуђени смо да нападом отворимо пут . . . отежано одступање на нову одбрамбену линију . . . претрпели многобројне губитке у аутомобилима и камионима . . .".

Батаљон НОВЈ у Бору

Производња у Бору је обустављена још 14. септембра 1944. Стручна чета рударског батаљона „Југоисток" напустила је Бор оставивши само вод за разарање рудника. Одлазили су немачки стручњаци са породицама. Почела је евакуација и неких страних логораша. На Црном врху су их дочекивали борци Седме и Девете бригаде и спречавали пролаз. Колоне мађарских Јевреја Немци су терали пешице ка западу[6]).

6. Међу мађарским Јеврејима који су као логораши од 1942/43. године били на присилном раду у Бору, налазио се и познати мађарски песник Миклош Радноти.

О томе пише Томислав Пајић (н. д.):

„Мучени глађу, тучени и малтретирани . . ., исцрпљени људи из колоне заустављали су се само онда када је одред стражара издвајао за стрел>ање групу крајње изнемоглих . . . Већи део тог пута смрти прешао је заједно са осталим логорашима и познати мађарски песник Миклош Радноти. На том путу настали су његови најпотреснији стихови . . . Он пише октобра 1944. („Разгледница 4"):

Сруших се крај њега, тело се преврну,
већ згрчено беше, ко струна на мразу.
Метак у потиљак, — Овако ћеш и ти, —
Шапнух себи — полегни на стазу.

Из Девете бригаде обавештавали су 14. септембра **штаб** Двадесет треће дивизије НОВЈ: „Бор је миниpаи, не ради од суботе. У њему има нешто Немаца, Руса (који некуда иду), Банаћана и Мађара. Укупно око 1500 — 2000 људи. Има много рањеника по болницама. На 4 км имају противавионску артиљерију, која је ту сакупљена са положаја око Бора. Изгледа да намеравају да је транспортују . . ,"[7]).

Немци су покушали да из Бора евакуишу и већу колону преосталих Јевреја, интернираца из Мађарске, правцем Црни врх — Жагубица — Петровац. У подне 29. септембра чело ешалона наишло је, код Потој чуке, на делове Девете бригаде и развила се борба која је трајала до 18 часова. Немци су били приморани да се уз веће губитке (око 100 мртвих и рањених) повуку према Бору. Ослобођено је више стотина интернираца, а заробљен је вод мађарских војника, чувара логора.

Немци се сада у групама повлаче из Бора. Колона за колоном ноћу одлази према „Четвртом километру". Некада обесни окупатори сада су се кришом повлачили из Бора, изнурени, запуштени, са прогорелим ћебадима на плећима. За њима се вукао и мањи број петоколонашких породица.

Немци су 2. октобра још једном покушали пробој преко Црног врха.

У 3 часа ујутро 3. октобра у Бору је одржан састаиак илегалног Народноослободилачког одбора. Ваљало је спасти предузеће од разарања. Председник одбора, комуниста, машински радник Илија Анђелковић, у зору се провлачи између немачких стражара и стихсе у Кривељ, у штаб Девете бригаде, с најновијим информацијама. Инжењер Евгеније Костић.и група радника склањају фитиље из миниране јаме. У истој ноћи група бивших власника и стручњака састају се код Француза Шамоана са намером да образују „управу", надајући се поновном преузимању Борског рудника.

Трпљење процвета у смрт што мори
Дер спрингт нох ауф — зачух над собом,
Крваво се блато у уху ми скори".

Раднотија је 8. новембра 1944, скупа са још 21 логорашем, у селу Абда код Ђера стрељао одред мађарских и немачких стражара.

7. Обавештајни центар Двадесет треће дивизије сазнаје 17. септембра:

„Јутрос су Немци почели да евакуишу Бор у правцу Жагубица — Пожаревац — Београд. У претходницу су послали 3000 Јевреја и 30 камиона муниције, као и 100 волујских кола разног материјала. За њима су пошли Гестапо, агенти и Белоруси из Бора. У Бору је остао један мали део Немаца и Руса у бункерима, а има изгледа да у току ноћи и сутрашњег дана и они оду. Топови из Бора скупљени су на једном месту у правпу Жагубице, а тенкови се, изгледа, још налазе у Бору. Бункери око Бора су поседнути војском. У сваком има по 4 тешка митраљеза. У Бору има 6 — 7 хиљада немачких војника — друге војске нема. Према исказу сељака који је од наше стране био упућен у Бор (Петар Костадиновић, село Бучје), 15 пуних камиона са разним материјалом било је спремно за пренос . . .".

Трећег октобра делови иемачке борбене групе „Фишер" кренули су од Бора ка Рготини и Салашу ради повезивања фронта са 1. брдском дивизијом, која се неким деловима померила ближе Дели Јовану.

Девета бригада је истог дана пожурила да уђе у Бор. Тако је ослобођен овај индустријски центар. Заплењено је неколико складишта ратног материјала и хране, 35 вагона артиљеријске и 2 вагона пушчане противтенковске муниције. Бор, који је дотле већ послао у бригаде много млађих људи, листом је на улицама дочекао ослободиоце. Читав један нови батаљон Девете бригаде формиран је у току следећа 24 часа од борских радника.

О ослобођењу Бора штаб Девете бригаде 4. октобра 1944. јавља, у најкраћем, штабу Двадесет треће дивизије:

„Управо смо добили извештај да је наш трећи батаљон у 14 часова ушао у Бор, Брестовачку бању и на Четврти километар. Око 15,30 часова стигла је у Бор и Црвена армија. Наши су поставили страже код свих магацина и обезбеђење у вароши и око ње. Официрима Црвене армије приређена је закуска у касини Борског рудника".

Ванредним мерама активиста, радника и неких инжењера, онемогућено је веће разарање рудничких постројења, а експлозив који су Немци поставили у јами уклоњен је. Највише је страдала централна машинска радионица и електрична централа. Радници Бора су изишли на улице, којима су се неколико тренутка раније повлачиле потучене колоне Немаца и петоколонаша[8]).

У Бор су убрзо ушли штабови Двадесет треће дивизије и Четрнаестог корпуса. Иницијативни окружни НОО за зајечарски округ и ОК КПЈ привремено су се овде сместили. На великом народном збору изабран је први НОО у слободном граду[9]).

Предстојала је борба са знатним немачким снагама борбене групе „Фишер", које су се још налазиле у пределу Дели Јована и Рготине, одолевајући притиску Црвене армије. Немци су на стојали да одрже везу између својих јединица: на северу Тимочке крајине — главнина 1. брдске дивизије, у средини — групе „Фишер" и „Грот", као и на југу од Зајечара — делови 7. СС дивизије и друге јединице. Главнина Немаца на средњем делу овог фронта настојала је да се преко Дели Јована пробије ка западу.

Штаб Двадесет треће дивизије наређивао је 5. октобра својим бригадама: „Не смемо дозволити непријатељу извлачење...", а од штаба 223. дивизије Црвене армије замољено је „да затвори правац Кривељ — Бела Река — Бор — Слатина — Рготина . . .".

8. О ослобођењу Бора видети прилог бр. 50.

9. У првом НОО у Бору (29 чланова) за председника је изабран бравар Илија Анђелковић, секретар је био службеник Срђа Павловић, а благајник кројач Таса Нујкић. Командант места постао је инжењер Евгеније Костић.

У првом налету Немци су збачени са гребена Дели Јована, али су од 7. до 9. октобра у формацији од око 3000 војника успели да се пробију кроз уски пролаз „Враца" на Кршу. Уочи пробоја ноћу су примили падобранску пошиљку муниције. Борба са Немцима на ширем подручју Горњана била је изузетно крвава. Ангажоване су све три бригаде Двадесет треће дивизије НОВЈ, 113. дивизија Црвене армије, 223. совјетска дивизија, а делом и Двадесет пета дивизија НОВЈ. Координација дејства ових јединица није била потпуна. Бригаде Двадесет треће дивизије НОВЈ нападале су доста одвојено. Борбе су често вођене прса у прса. Једна чета Четрнаесте бригаде морала се привремено забарикадирати у Горњану, а батаљони Девете бригаде налетели су 9. октобра на јаку немачку заседу. Немци су (99. пук) успели на крају да се пробију ка Хомољу. Жртве у овим борбама око Горњана биле су знатне на обе стране. Само Седма, Девета и Четрнаеста бригада НОВЈ имале су 70 мртвих и 110 рањених. Немци су изгубили преко 230 војника и готово сву моторизацију.

Све јединице Двадесет треће дивизије окупиле су се сада у реону Кривеља.

Пораз Немаца код Зајечара и у Тимоку

Ситуација се за непријатеља нагло погоршавала, најпре у простору Неготина, а сада и око Зајечара.

Делови 113. совјетске дивизије, који су потисли 99. немачки пук ка Дели Јовану, продужавајући надирање према Салашу и Глоговици, ступили су **у Еезу** са Седмом и Деветом бригадом Двадесет треће српске дивизије. Трећег октобра, 223. совјетска дивизија продрла је с десне обале Тимока према Зајечару и Рготини, и немачку борбену групу „Грот", стационирану око Зајечара, одвојила од борбене групе „Фишер", код села Рготине. Немачке снаге **у** источној Србији нашле су се **у** три засебне групе: борбена група „Грот" у простору Зајечара, борбена група „Фишер" око села Рготине и главнина — 1. брдска дивизија и 2. пук „Бранденбург" у пределу од Штубика ка Дели Јовану.

Све три групе тежиле су да се пробију према западу, а из Београда, преко Пожаревца ка Кучеву и Мајданпеку, пошла им је у помоћ борбена група „Витман".

Совјетска 223. дивизија вршила је тих дана нарочито јак притисак на непријатеља близу Зајечара. Она је 5. октобра успела да једним делом снага приђе Рготини са северне стране, а другим делом и самом Зајечару. У напад на град кренула је са југозапада и Двадесета бригада Четрдесет пете српске дивизије. У борби код Звездана, 1. октобра, Двадесета бригада је нанела немачкој моторизованој колони губитке од близу 60 мртвих и око 100 рањених. У току борби немачка група „Грот" (око 500 војника), одбачена је прво у сам Зајечар, а група „Фишер" западно од Рготине, у простор Бела Река — Слатина крај Бора, који је већ био ослобођен. У ноћи 2/3. октобра Двадесета бригада је извр-

шила демоистративни напад на град, а затим је затворила прелазе према Сокобањи.

Тешку ситуацију у Зајечару Немци су покушали да попра-Ее нападом од Књажевца и Бољевца. Из Књажевца је кренуо један батаљон 1. брдске дивизије са неколико тенкова, али га је Двадесет трећа бригада принудила да се уз осетне губитке врати у Књажевац. У исто време од Бољевца је пошао 2. батаљон 14. пука 7. СС дивизије и уз подршку тенкова успео да се пробије у Зајечар и тако за кратко време олакша положај немачких јединица.

Двадесет четврта бригада Четрдесет пете српске дивизије успела је да око Бољевца привремено задржи 1. и 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије. После се ова бригада оријентисала ка Моравн.

Седмог октобра, 223. совјетска дивизија извршила је директан напад на Зајечар, који је био утврђен низом бункера и препрека око града и по улицама. Истовремено су делови Четрдесет пете српске дивизије напали 1. и 3. батаљон 14. пука 7. СС дивизије, који су, настојећи да се пробију у Зајечар, стигли до Лукова, односно Планинице. У борби су уведене и остале дивизије Шездесет четвртог корпуса Црвене Армије. Гарнизон Немаца у Зајечару засут је гранатама из „Катуша". У зору 8. октобра део немачких трупа пробио се ка Бољевцу, али је код Планинице уништен дејством пукова Црвене армије и јединица Четрдесет пете дивизије НОВЈ (у овим борбама учествовао је и теренски Зајечарски партизански одред). Спасао се само мали број Немаца.

Зајечар је 8. октобра коначно ослобођен[10]).

Уништени су том приликом 2. батаљон 14. пука и 4. дивизион злогласне 7. СС дивизије „Принц Еуген", која је харала по читавој Југославији. Немци су у борби за Зајечар имали 620 погинулих и заробљених, а заплењена је знатна моторизација и наоружање[11]). Мање групе и оделења извиђачког батаљона и допунског батаљона 1. брдске дивизије успели су, уз велике губитке, да се пробију из обруча у реон Планиница — Бољевац, где их је прихватио 3. батаљон 14. пука СС дивизије на положају Илино — Бољевац — Валакоње.

10. Украјински писац Александар Невада објавио је 18. новембра 1944. у београдској „Борби" своје утиске из тек ослобођеног Зајечара:

„Већ у првом југословенском граду који сам видео, у Зајечару, рекао ми је један тамошњи партизан . . . „Ви кажете свобода а ми кажемо слобода, ви кажете смерт фашизму, а ми кажемо смрт фашизму . . .". Нема сумње у то да су Немци добили утисак о Југославији као најнегостољубивијој земљи у свету . . . Раме уз раме ми смо се борили са југословенским војницима . . . У жестоким окршајима видели смо их поред себе, заједно смо проливали крв у борби против заједничког непријатеља . . .".

11. Само Четрдесет пета дивизија НОВЈ у раздобљу жестоких борби са Немцима и остацима четника (септембар — октобар 1944) нанела је непријатељу губитке од 1088 мртвих, 991 рањених и 1212 заробљених. Дивизија је у овим борбама и сама изгубила 78 погинулих, 185 рањених и 28 несталих бораца. Заплењено је 4884 пушака и 146 пушкомитраљеза.

Овим уепесима снага НОВЈ и совјетских јединица, главнина 7. немачке СС дивизије у реону Ниша била је изолована.

Команда места у ослобођеном Зајечару (командант Илија Дожић, политички комесар Милорад Дикић) предузима мере како би се грађанство, које се поступно враћало у град, што пре укључило у обнављање нарушеног живота. Радило се, пре свега, о рашчишћавању рушевина у граду[12]).

Заузимањем Зајечара омогућен је био и нов напад совјетских дивизија против главнине немачке 1. брдске дивизије. Немачке јединице, очекујући наговештену помоћ борбене групе „Витман", пружале су и даље јак отпор дивизијама НОВЈ и Црвене армије.

Гонећи, нешто јужније, делове борбене групе „Фишер" **и** 14. пука 7. СС дивизије, делови Четрдесет пете српске и 223. совјетске дивизије ушли су 9. октобра у Бољевац. Они су до 12. октобра избили на Мораву код села Шавца. У току ове акције упућене су у правцу Књажевца две колоне јединица Црвене армије: једна из Зајечара долином Белог Тимока, а друга из Бољевца преко Бучја. Ове колоне и делови Двадесет треће српске бригаде, заједно су избили на прилазе Књажевца и 10. октобра рано у зору напали град. Око 18 часова, после жестоког отпора, савладали су и последњи отпор Немаца који су се повукли ка Нишу. У Књажевцу је заробљено близу 100 Немаца. Истога дана 10. октобра, ослобођена је Кална, у региону Буџака.

Посадни батаљон Команде места у Кожељу учествовао је у борби за ослобођење вароши (као и Сврљишки партизански одред).

О ослобођењу Књажевца штаб Двадесет треће бригаде Четрдесет пете српске дивизије јавља 10. октобра:

„Наш Први батаљон, који се налазио на простору Глоговац — Саставци — Васиљ, извршио је заједно са Црвеном арми-

12. Команда места у тек ослобођеном Зајечару 8. октобра 1944. наређује:

„. . . 1) Одмах се има приступити чишћењу и укључивању свих како јавних тако и приватних зграда и улица; првенствено довести у ред главне улице.

2) За ове радове морају се ангажовати и сви способни другови од 15 — 60 година и све другарице од 15 — 40 година без разлике на занимање . . .

6) Све радње имају бити отворене од 7 — 12 и од 13 — 18 часова а услуга мора бити строго по реду доласка.

7) Сопственици кафана, којима је наређено отварање истих имају своје кафане држати отворене преко целог дана и то од 5 ујутро до 8 увече.

8) Директор гимназије саставиће посебно списак професора а засебно списак ученика од 15 година старости па навише, да би се образовала ђачка радна чета којом ће руководити један професор, а која ће радити до отварања гимназије.

9) Позива се становништво да у року од 24 часа пријави Команди места сву имовину окупатора као и њихових сарадника: организација Недића, Љотића, Пећанца, Драже Михаиловића и др., као и све ствари и материјал који је однешен из јавних установа и државних надлештава.

10) Најстрожије се забрањује пијанчење и коцкање . . .".

јом напад на Књажевац. Борба је почела између 9. и 10. октобра 1944. у 4 часа ноћу. Батаљон је одиграо важну улогу у заузимању вароши и први је продирао у уличним борбама. Побио је око 200 непријатељских војника, заплењио 100 пушака, 5 пушкомитраљеза и доста ратне спреме. У саставу са Црвеном армијом заплењио је око 100 камиона, које је узела Црвена армија . . .".

Још док су трајале борбе за Књажевац, маса сељака из околних села, нарочито омладина, пошла је према граду, носећи богате поклоне ослободиоцима. Омладина из Грезне, Глоговца, Балановца, Булиновца и Васиља, са музиком и транспарентима, у свечаним оделима, кретала се према граду са песмом.

За то време један батаљон из 223. совјетске дивизије кренуо је од Бољевца преко Сокобање у правцу Алексинца. Код села Вакуфа батаљону се придружила Двадесет четврта бригада Четрдесет пете српске дивизије. Ове јединице одмах су заједнички напале и ослободиле Алексинац.

Био је то трећи продор са истока ка Морави, овој важној саобраћајници. Немачким снагама у реону Ниша пресечена је одступница ка северу.

Ка Београду

Немци су се из Тимочке крајине под борбом повлачили општим правцем — Београд. Педесет седма армија III украјинског фронта и Четрнаести корпус НОВЈ својим сталним нападима знатно су ослабили дејство ове велике немачке групације на широком фронту Доњи Милановац — Бор — Зајечар — Књажевац[13]). У данонoћним борбама Немци су имали укупно око 3500 погинулих и преко 4500 рањених.

Дивизије Четрнаестог корпуса НОВЈ сада су добиле нове задатке. Штаб Четрнаестог корпуса 9. октобра обавештава Двадесет трећу дивизију: „Ситуација је следећа: Црвена армија надире брзо ка Београду. Наш корпус, у првом реду ваша дивизија, мора учествовати у битци за Београд. Стога, уколико досад нисте уништили одређену непријатељску групу, преоријентишите на њу 25. дивизију, а ви најхитније потом крените на просторију Бор — Кривељ, где ћете извршити реорганизацију јединице. У ту сврху послаћемо у састав ваше дивизије 3000 новопридошлих бораца из Крајине, са оружјем. Оружје већ стиже у Неготин, а оданде ћемо га камионима транспортовати за Бор. . .".

Штаб Двадесет треће дивизије (њен командант Миладин Ивановић) у вези са даљим борбама наређује 11. октобра свим бригадама:

13. Командант 1. брдске дивизије радиограмом је обавештавао своју вишу команду: „Уколико потрају борбе у досадашњем обиму . . . дивизија ће остати без муниције . . . Последице ће бити продор непријатеља до Мораве и губитак великих количина ратне опреме".

„Имајући иоверења у удариу сопособност наше дивизије... способност руководилаца и бораца наше дивизије, Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије поверио нам је веома важну улогу, наиме да и ми у садејству јединица Црвене армије, као и неких наших јединица, учествујемо у нападу на Београд у ослобођењу од фашистичких звери и њихових слугу нашег најлепшег и највећег града, а тиме и читаве наше земље. Ту вредност, коју нам предаје Врховни штаб, морамо чувати и очувати, морамо то поверење, које има у нас вољени друг Тито и оправдати...".

Ишло се усиљеним маршем упоредо са деловима совјетских корпуса. Марш је био отежан, јер су путеви били закрчени топовима, аутомобилима и другим возилима Црвене армије. Немци су повремено авионима нападали колоне бораца који су по киши и блату журили према Београду.

Шездесет осми корпус Црвене армије кренуо је путем Бор — Жагубица — Петровац. Једна моторизована бригада Црвене армије 8. октобра избила је у Поморавље (Свилајнац), а 10. октобра створен је мостобран код Велике Плане, између Марковца и Лапова. Делови 223. совјетске дивизије су у исто време из правца јужног Кучаја, преко Троглан баре, ушли у Сењски базен, на домак Параћина, Ћуприје и Мораве. Шездесет четврти корпус Црвене армије је избијао на комуникацију код Алексинца и Ћићевца. Седамдесет пети совјетски корпус приближавао се Кучеву и Пожаревцу. Из правца Бугарске, преко Рготине, долазио је 4. механизовани корпус Црвене армије. У сва три ова правца ка Морави (Параћин, Лапово, Пожаревац) кретале су и три дивизије Четрнаестог корпуса НОВЈ.

Стизало је и ново наоружање. Преко мостобрана код Кладова колоне камиона довлачиле су пешадијско и артиљеријско оружје, а у Неготину је створена база за прихват тог новог наоружања[14]). Народ је, успут, свесрдно помагао покрете југословенских и совјетских трупа: снабдевао их храном, коморском вучом, поправљао саобраћајнице[15]). Нови борци приступали су јединицама НОВЈ дословно у сваком новом насељу куда су дивизије Четрнаестог корпуса наилазиле.

Штаб армијске команде „Милер" који је руководио свим немачким операцијама на истоку Србије, изгубио је од 13. октобра везу са претпостављеним штабом Армијске групе „Фелбер" и контролу над својим јединицама растуреним од Ниша до Смедерева. Прва немачка брдска дивизија имала је сада задатак да на левој обали Мораве брани одсек између Плане и Смедере-

14. Врховни командант НОВЈ Маршал Тито наређивао је још 3. октобра 1944. из Крајове Главном штабу Србије: „Све наше артиљерце из 14. корпуса прикупите најхитније у Кладову. Ово сматрајте као врло озбиљно .. .".

15. Из села Метовнице и Гамзиграда, после борби за Зајечар, око 700 људи и жена помагали су инжењеријским јединицама Црвене армије да у свега неколико сати омогуће прелаз механизованим колонама преко Црног Тимока.

ва. Али пошто су правац преко Петровца пресекле трупе Црвене армије, немачки пукови били су принуђени да се повлаче ка северу. У таквим околностима 1. брдска дивизија успоставила је везу, 13. октобра, код села Раброва, са борбеном групом „Витман" која је са запада прихватала 1. брдску дивизију. Како је тада одбрана леве обаве Мораве већ била некорисна, овим немачким снагама није преостало ништа друго него да ужурбано продуже повлачење преко Пожаревца ка Београду.

Непријатељ је на тај начин у источној Србији коначно изгубио подручје које му је у оперативиом погледу било неопходно за опстанак у Србији. Разбијањем немачких снага на овој територији угрожена је и немачка одбрана око Ниша, а избијањем трупа Црвене армије у предео Велике Плане, Немцима је пресечен правац повлачења из Грчке, долином Мораве[16]).

Фронт се померио ка западу.

Велики број руководилаца из Четрнаестог корпуса НОВЈ, посебно из Девете бригаде, тих дана је повучен на разне дужности у ослобођеној територији Тимочке крајине. Нови борци преплавили су све батаљоне. Уз пут, за време напорног марша, морало се све то сређивати.

У операцијски дневник Седме бригаде унет је за 12. октобар 1944. запис из овог периода:

„Покрет: Оштрељ — Бор — Крст •— Жагубица (55 км. 1500 м. надморске висине) усиљеним маршом по сталној хладној киши и магли, боси, гладни и уморни, како људи тако и стока, помешани са колонама Црвене армије, од пешака, аутомобила, топова, тенкова, коморе . . .".

После три — четири дана непрестаног покрета јединице су стигле у близину Београда и одмах ушле у нову борбу. Од 17. до 19. октобра Двадесет трећа дивизија је учествовала у разбијању 1. брдске и 117. немачке дивизије у реону Гроцка — Врчин — Болеч — Авала, оних јединица које су, повлачећи се из Тимочке крајине, узалудно покушавале да уђу у Београд, а после се преоријентисале на пробој свог мањег дела, према Обреновцу.

За успешно извршен задатак приликом уништавања ових двеју немачких дивизија, Врховни командант Маршал Јосип Броз Тито одао је највеће признање које су борци ове ударне дивизије добили. Он је, после борби за град, упутио следећу захвалност и Двадесет трећој српској ударној дивизији НОВЈ:

„Изражавам своје признање борцима и командном саставу Двадесет треће дивизије на челу са потпуковником Миладином Ивановићем за одлучно и успјешно садејство јединицама Црвене армије при уништењу Прве алпинске и 117. њемачке дивизије.

16. У раније помињаном прегледу дејстава немачких јединица („Армијска група Србија") у јесен 1944. године (септембар — октобар), генерал-фелдмаршал вон Вајкс, командант Југоистока и генерал пешадије Фелбер закључују: „. . . 9. октобра је један руски моторизовани одред са 17 тенкова и 2 пука . . . заузео железничко чвориште Лапово . . . запоседање Лапова од непријатеља имало је за последицу прекид покрета преко линије Скопље — Краљево — Београд ...".

Својом одлучношћу и храброшћу како сте показали у последњим бојевима код Болеча, наставите уништавати окупатора и не дозволите му да изнесе живу главу из наше напаћене земље.

Нека је слава палим херојима у борби против фашистичких окупатора!

Врховни командант НОВ и ПОЈ
Маршал Југославије
Тито с. р."

То је било велико признање и борцима из Тимочке крјине, где је, упорном и непрекидном оружаном борбом у току ратних година, уз много напора, одрицања, пораза и победа, израсло неколико бригада Народноослободилачке војске[17]).

*

После пораза 1. брдске и 117. дивизије Немци су се повукли из Београда. Двадесет трећа дивизија НОВЈ је 27. октобра стигла у Крагујевац. Од Крагујевца па надаље, борбени путеви Двадесет треће, Двадесет пете и Четрдесет пете дивизије били су усмерени ка западу: борбе око Чачка, операције у источној и средњој Босни, потискивање и ликвидација окупаторских и квислиншких снага на Уни, око Загреба и Самобора, па све до коначног слома непријатељског отпора у нашој земљи, под ударцима Југословенске армије, њене Прве, Друге, Треће и Четврте армије, и победе Савезника на свим фронтовима.

17. Према подацима Међуопштинског одбора СУБНОР-а зајечарског региона (1985. г.), од укупног броја 33.158 бораца Народноослободилачког рата у Тимочкој крајини у току рата је попгауло 4.284. После рата је умрло 9.759 бораца. По општинама број бораца погинулих у рату изгледа овако: Зајечар 1.066, Бор 415, Бољевац 336, Књажевац 522, Неготин 635, Кладово 315, Мајданпек 335, и Сокобања 720. Евиденција о жртвама фашистичког терора је непотпуна (Зајечар 355, Књажевац 408, Сокобања 408 итд.).

ПРЕД НОВИМ ЗАДАЦИМА

Половином октобра 1944, гхошто су последње непријатељске групације потиснуте из источне Србије према западу, на територији Тимочке крајине образују се народноослободилачки одбори и војно-позадинске команде, са основним задатком помоћи фронту и истеривању непријатеља из земље. Упоредо долази до обнове привредног живота, саобраћаја, производње, трговине, услужних делатности, почињу са радом школе, реорганизује се здравствена и социјална служба, оснивају народни судови. Ваљало је створити услове за редован живот у тек ослобођеним селима, рудницима и градовима. И то у време када је рат у Југославији и свету још увелико трајао.

Политичку основу том читавом раду давала је Комунистичка партија, СКОЈ и масовне организације фронта, синдиката, омладине и жена.

Народноослободилачки одбори и војне команде

Образовање органа нове народне власти у свим местима где они нису постојали, представљало је сада најреволуционарнији акт успешне оружане борбе која је од првих устаничких дана 1941. године истицала идеје народног ослобођења и бољег живота радног човека. Носиоци изградње новог друштвеног уређења могли су бити само народноослободилачки одбори, чија је улога проверена у току тешких ратних година. Известан број тих органа нове народне власти деловао је овде за време целог рата, многи су образовани у периоду од јуна до краја октобра 1944. (од 77 села у тимочком и заглавском срезу на пример, у 61 су образовани НОО), али знатну већину тек је сада ваљало стварати.

Команда места у Зајечару издала је 10. октобра 1944. карактеристичан „Проглас":

„Укидају се све државне установе, све војне установе бившег режима, општине, пореске управе итд. По успостави нове народне власти надлештва која су потребна биће поново успостављена . . . Позивају се сви грађани из града и околине да успоставе нормалан живот пословања и свакоме се гарантује пуна грађанска слобода личности и имовине . . . Лична обрачунавања забрањена су и до успоставе народног суда судиће војни суд по свим кривицама . . . Самовласно прибављање задовољења и обрачуна новлачи собом најстрожију казну .. .".

Поред раније основаног Среског народноослободилачког одбора за тимочки срез, и остали срезови и градови у округу добили су у току октобра своје највише органе власти.

Народноослободилачки одбори по селима Тимочке крајине постајали су основна упоришта свих мера нове народне власти. Њихово оснивање и делатност у току јесени 1944. прожимали су читав живот на тек ослобођеној територији.

У Вини, крај Књажевца, у присуству делегата сеоских општинских НОО, образован је 1. октобра 1944. Срески НОО за заглавски срез[1]).

У Бољевцу је истог дана, 1. октобра, образован Срески НОО[2]). који је одлучио да се што пре створе НОО у селима где их још нема, а постојећим одборима „да се дају потребне директиве за рад". Истог дана, на заједничкој седници среског, градског и сеоског НОО, одата је пошта бољевачком првоборцу,

1. У једном од својих првих аката извршни одбор СНОО за Заглавски срез налаже свим НОО у срезу:

„1)… Као најважнији задатак јесте организација народа за борбу против окупатора и народних непријатеља. Одбори ће код народа улер.ати борбени дух, пожртвовње, љубав и дисциплину, да би се на тај начин сврстали у један јединствени Народноослободилачки фронт.

2) Обавестити народ о стању фронта према приложеним радио-вестима.

3) Образовати при свим среским и општинским НОО ослободилачке фондове (ЈНОФ) и настојати да се у тим фондовима у првом реду добровољно прикупе све врсте животних намирница (пасуљ, кромпир, купус, лука, масти, сира, жита и меса према потреби), као и материјалну помоћ у новцу, који би се утрошио на опште циљеве у погледу обнове земље.

4) Настојати да се обрадива површина земље благовремено обради на тај начин што ће се образовати код свих среских и општинских одбора радничке чете састављене од омладинаца, омладинки и осталих способних људи. Ово нарочито важи за оне породице које не могу саме да обраде земљу (заробљеничке, мобилисаних, палих другова у овој борби, погореличких и сличне) . . .".

За председника СНОО у заглавском срезу изабран је адвокат из Књажевца Градимир Илић, за потпредседника земљорадник из Црвења Јеленко Матејић, секретар је био Момчило Велојић, ондашњи секретар повереништва КПЈ за тај срез.

2. Председник СНОО Бољевац постао је Јон Вијоровић, земљорадник из Валакоња, потпредседник Влада Ицић, а секретар Стева Богдановић.

партизанском лекару др Ивку Ђоловићу, који је погинуо у борби са четницима фебруара 1944. у околини Кривог Вира. На седници СНОО Бољевац од 13. октобра констатовано је:

„. . . Двадесетогодишња управа ненародних режима, четворогодишња владавина окупатора и једногодишња Кента и других издајника и пљачкаша, оставили су овом одбору као наслеђе 1) заплашен, културно заостао и склон паничарском духу народ; 2) разне остатке пљачкашких банди које ремете мир и ред; 3) замро културни живот и заосталу и разривену привреду; 4) порушене и напуштене школе . . . Радништво боговинског рудника живи под тешким материјалним приликама и у несташици намирница . ..".

У одлукама одбора донета су упутства за даљи рад сеоских НОО, о сарадњи са војском, спречавању сече шуме, оспособљавању школа и болница за рад.

Народноослободилачки одбор за Бор који је изабран 3. октобра, имао је у свом саставу махом раднике. Срес-ки НОО за Бор образован је 20. октобра[3]).

Десетог октобра 1944. на збору грађана једногласно је изабран НОО у Доњем Милановцу[4]). НОО је „одмах предузео рашчишћавање града од рушевина и склањање лешева . . . прикупљање ратног материјала . . . Непријатељ је све попљачкао где је прошао тако да је срез остао без хране како људске тако и сточне . . .".

На збору грађана у ослобођеном Зајечару 11. октобра 1944. изабран је Градски НОО[5]). Једна од првих одлука НОО у граду Зајечару била је „да се изгинули партизани пренесу и заједнички сахране и једновремено одржи помен свима".

3. Председник СНОО за срез борски је Божа Међедовић, а секретар Светозар Анђић.

4. У Доњем Милановцу председник НОО постао је кафеџија Душан Јосимовић, потпредседник столар Александар Радосављевић, а секретар Љуба Ћирковић, чиновник. За председника СНОО Поречког среза изабран је 29. новембра Александар Радосављевић.

5. За председника Градског НОО у Зајечару изабран је инг. Милорад Сибиновић, потпредседник Бранко Аранђеловић, кројач, а секретар је агроном инг. Душан Павличић.

Председник Среског НОО Зајечар је учитељ Жарко Најдановић, потпредседник Милош Ранковић — Миленковић, а секретар земљорадник Војислав Ранђеловић.

Градски Одбор је 17. октобра упутио проглас грађанима:

„Да би Народно-ослободилачки одбор Зајечара могао што брже и са што више успеха приступити нормализовању прилика и лечењу тешког стања које је непријатељ оставио иза себе, да би се што пре завео ред, поправили порушени домови, обезбедило што правилније снабдевање грађана животним потребама и ублажиле муке најтеже погођених, неопходно је потребно да сви грађани Зајечара буду свесни своје велике дужности и да све учине што се од њих тражи, а што је у границама њихове могућности . . .

1) Да се сваки одазове позиву Народно-ослободилачког одбора ма на шта се тај позив односио;

2) Све приватне ствари, ма на који начин се до њих дошло морају се безусловно вратити власницима . . .

Срески НОО за зајечарски срез изабран је 21. октобра.

Срески НОО у Салашу изабран је такође 21. октобра. Одбор у Кладову који је изабран још 26. септембра оспособио је ускоро бродски саобраћај Дунавом на релацији Кладово — Доњи Милановац и Кладово — Прахово. Срески НОО за књучки срез и СНОО за брзопаланачки срез (Јабуковац) изабрани су у првој половини октобра, када су образовани и Градски НОО за Неготин, односно Срески НОО за неготински срез[6]).

Окружни народноослободилачки одбор за зајечарски округ образован је 28. октобра 1944. у Зајечару. Том приликом изабран је и његов Извршни одбор[7]).

О томе ко је заслуживао да буде народни одборник јавно се расправљало. У „Упутствима" која је још у септембру 1944. издао НОО тимочког среза о особинама народног одборника стоји, поред осталог, следеће:

„Позадина, као и фронт захтевају људе који су увек спремни да учине све напоре и поднесу све жртве за ствар ослобођења. Поштење је оно без чега се не може ни замислити члан Од-

3) Ни један кућевласник односно станодавац не може истерати из свога стана односно куће свог кирајџију, нити му стан отказати сам, него то може учинити само преко овог Одбора;

4) Свако мора примити невољника који је остао без стана, ако има и једну слободну просторију или ако се може сабити у мањи број одељења . . .

7) Моле се грађани да сваку неправилну радњу органа Народноослободилачког одбора пријаве самом Одбору — дотичном стручном Отсеку или председнику одбора лично, било писмено под пуним потписом било усмено, како би Одбор могао предузети кораке да се те неправилности више не понове. Ово је света дужност сваког грађанина проистекла из слободе коју су синови ове земље извојевали ради њене среће и напретка".

6. Председник СНОО у Салашу био је Душан Јеремић, земљорадник, у Кладову је за председника СНОО изабран Зарије Јоновић, а у Јабуковцу је председник СНОО Војислав Казимировић. За председника НОО у Неготину изабран је штампар Живојин Јаковљевић, а за председника СНОО за срез неготински земљорадник Васа Станковић.

7. Састав Окружног НОО за округ Зајечар чинили су (према „Билтену" бр. 1 Окружног НОО): „Петар Мундрић, учитељ из села Слатине код Бора, Живан Васиљевић — Марко из Зајечара, Јанко Симеоновић — Сава из с. Подгорца, Војислав Јеленковић — Божа из с. Боровца, Јеленко Матејић из с. Црвења, Крста Кобилановић из с. Мокрања. Илија Михајловић из Брзе Паланке, Светислав Првановић учитељ из Боровца, Радомир Илић земљорадник из с. Рготине, Драгица Нешић из Зајечара, Бора Спасојевић инжењер из Бора, Душан Јосимовић из Доњег Милановца, др Милан Митровић из Неготина, Божидар Ђурић — Бранко инжењер агрономије из с. Брусника, Слободан Урошевић, адвокат из Неготина, Мирко Бабић — Шлем радник из Књажевца, Веља Вељковић радник из Бора, Зарија Јоновић земљорадник из с. Велике Врбице".

После избора одржана је прва седница на којој је конституисан Извршни одбор Окружног НОО: председник Војислав Јеленковић, потпредседник Живан Васиљевић, секретар Јанко Симеоновић, повереник за трговину Илија Михајловић, повереник за финансије Јеленко Матејић, повереник за унутрашње послове Слободан Урошевић, повереник за привреду Божидар Ђурић, повереник за здравље др Милан Митровић, повереник за саобраћај Радомир Илић, повереник за рударство Бривоје Спасојевић, повереник за просвету Светислав Првановић.

бора. У њега су управљене све очи, људи гледају на то шта он ради, а не шта говори. Скромност је оно што најбоље краси човека. Нека се одборник не поноси тиме што је он некаква власт. Однос према народу мора увек бити топао, другарски, пријатељски и у свему тактичан. Приватан живот члана одбора нека у свему служи за углед. Коцка, псовка, пијанчење, нерад, свађа у породици, напуштеност имања и куће и друго, све су то лоши примери. Објективност је услов за рад и стицање поверења. Одборник не сме дозволити да га други опомињу, да се на њега чека, да послове одуговлачи, да одаје пословне тајне, већ хитно и савесно да ради. Иницијатива треба да постоји код сваког члана одбора, то значи: не радити само оно што се наређује, већ сам размишљати о свему, предвидети, давати корисне предлоге одбоРУ • • •"•

Упоредо са народноослободилачким одборима, у свим сре-ским местима Тимочке крајине образоване су и команде места, као и две команде подручја — у Зајечару и Неготину, које су пре свега радиле на мобилизацији нових бораца за фронт[8]). Почело се и са стварањем народних судова, на основу одлука Главног НОО за Србију (од 10. октобра 1944). Судије општинских судова бирао је народ на зборовима, а на седницама среских и Окружног НОО биране су судије за среске и оба окружна суда у Зајечару **и** Неготину.

У свим срезовима почеле су са радом комисије које су утврђивале ратне злочине и штете које су нанели окупатори и квислинзи. Образована су и оделења ОЗН-е (Оделење за заштиту народа), која су се бавила борбом против непријатељске делатно**сти.**

На Великој антифашистичкој народно-ослободилачкој скупштини Србије, одржаној 9 — 12. новембра 1944. у Београду, присуствовала су и 54 делегата из зајечарског округа. Том приликом је сваки срез из Тимочке крајине добио свог посланика у изабраној Скупштини (АСНОС), 5 делегата изабрана су у састав АВНОЈ-а[9]). Тиме је завршена ова фаза изградње и повезивања свих органа народноослободилачке власти у зајечарском окРУгу.

Основни задатак чијем су извршењу пришли народноослободилачки одбори и војно позадински органи, био је мобилизаци-

8. Командант подручја Зајечар био је Жарко Ковачић, политички комесар Милојко Ђорђевић. За подручје Крајина (Неготин) командант је Радојица Ђуровић, а политички комесар Атанаско Радуловић.

9. За посланике из Тимока и Крајине у АСНОС су изабрани: Војислав Јеленковић, Живан Васиљевић, Петар Мундрић, Јанко Симеоновић, Момчило Сибиновић, Вожидар Ђурић, Васа Станковић, Таса Радуловић, Илија Михајловић, Зарија Јоновић, Родољуб Стојановић, Добривоје Радосављевић, Душан Јосимовић, Сретен Вучковић и Видоје Пешић. У састав Председништва АСНОС-а изабран је Петар Мундрић. На седници АСНОС-а из Тимочке крајине су међу представнике Србије у састав АВНОЈ-а изабрани Добривоје Радосављевић, Павле Илић, Живан Васиљевић, Видоје Пешић и Петар Мундрић. О саставу читаве делегације из Тимочке крајине на заседању АСНОС-а видети прилог бр. 51.

ја бораца од 20 до 40 година у јединице Народноослободилачке војске, које су водиле огорчене борбе са окупатором и петоколонашима на још неколико фронтова — у Срему, Босни и др. Сва подршка била је дата војним командама места и двема командама подручја, у Зајечару и Неготину. Позивајући народ у одлучан, последњи, обрачун са окупаторским трупама, Иницијативни окружни народноослободилачки одбор је још у прогласу од 24. септембра 1944. истицао:

Пођимо сви у редове наше херојске Народноослободилачке војске! Пођимо сви у последњи бој за ослобођење наше напаћене домовине под заставом нашег херојског команданта Маршала Тита! Дајмо све за нашу Народноослободилачку војску и изградњу демократске Србије у слободној Демократској Федеративној Југославији".

Мобилизација је ефикасно спроведена, а хиљаде нових бораца попуниле су редове бригада НОВЈ на свим главним фронтовима[10]).

Од неких војних обвезника формиране су при командама места радне јединице, које су своје прве акције вршиле на комуникацијама од особитог значаја за војне транспорте. Сви они који до тог часа нису били ушли у редове народне војске сада су пожурили да се одазову мобилизацији. Групе нових бораца испраћане су са песмом на фронтове. На ослобођеној територији остало је претежно неборачко становништво, радници неопходни у рудницима и мали број политичких активиста, одборника, као и неколико посадних батаљона при командама места.

Живот у оскудици богат успесима

Слободан живот на тој у рату растројеној територији, текао је првих дана у великој економској оскудици, са разрушеним постројењима, дезорганизованим снабдевањем и саобраћајем.

Школе и болнице биле су пуне рањеника, комуналне службе једва су функционисале, ваљало је у свему кренути из почетка. Најтеже је било са исхраном становништва у градовима, рудницима, и оним деловима округа који су били пасивни. У рату су осиромашена и она села која су иначе економски боље стајала. Није било залиха жита, кукуруза, шећера, меса, масти. Текстил је представљао велику реткост, петролеј за осветљење мало је ко имао, електричне централе нису радиле. Приватни трговци, шпекуланти навикнути за време рата на „црну берзу", нису могли бити снабдевачи у новим приликама. Иако је већину затечене одеће, обуће и намирница требало упућивати на фронт, органи власти одмах су предузели сложену организацију снабдевања становништва у условима велике несташице. У селима је то чињено махом преко земљорадничких задруга, које су реорганизоване, а по градовима преко новоотворених трговина.

10. Видети прилог бр. 52.

Саобраћај на овој ослобођеној територији био је првих дана потпуно замро. Железничке пруге од Ниша до Неготина, и од Зајечара ка Параћину, биле су разорене у току последњих борби, а већина мостова лежала је на дну речних корита. Пут Дунавом био је онемогућен, мине су пловиле реком, штрчали су костури потопљених бродова, а пловни канал у Сипу био је закрчен. Једино су још друмови били донекле проходни. После месец дана надљудских напора органа власти и саобраћајних радника, прорадила је половином новембра 1944. железничка пруга према Параћину, а као возни парк претежно су послужили вагони и локомотиве сачувани у Бору.

Рушевине по рудницима, у насељима, на улицама градова, спаљени домови, видели су се на сваком кораку.

Радни батаљони при војним командама места и омладинске чете, први су прегнули да уклоне ратну пустош. У Зајечару су омладинске радне групе целу јесен и зиму данонoћно дежурале приликом истовара и утовара робе на х<елезничкој станици. У Прахову, код Неготина, и у Кладову, организовали су још нејаки младићи и девојке истовар намирница из потонулих немачких шлепова, а у Бору је омладина раскрчивала рушевине централне машинске радионице. Слично је било и у осталим срезовима. У Текији и Салашу од материјала из разрушених бункера оправљане су куће и школе; омладински радни батаљон из Зајечара је код Гамзиграда на рукама преносио гранате за фронт преко разрушеног моста на Тимоку; у Кладову су на истовару жита предњачили чланови партијског и скојевског комитета; у Књажевцу и Неготину народ и омладина оправљали су зграде гимназије; у Доњем Милановцу је цело становништво утоваривало у шлепове пирит из Мајданпека; у селима су мештани оспособљавали пропусте на потоцима, поправљали путеве и школе.

По селима су омладинци и омладинке обрађивали имања бораца који су отишли на фронт и успешно подржавали акцију народне власти да се „свако парче пољопривредног земљишта засеје".

Омладинске бригаде из девет округа Србије и града Београда поставиле су од јануара до априла 1945. према ЈДрном врху код Бора, уз помоћ локалних органа власти и борског предузећа, 12 километара пруге, све до великих залиха огревног дрвета затрпаног у снегу, које је исечено, утоварено и послато болницама и грађанима у опустошеном Београду. У овој првој радној акцији омладине Србије, међу 1630 учесника, било је и око 300 бригадиста из Тимока и Крајине").

Најкрупнији задаци стајали су пред народноослободилачким одборима у области рударства. Производња у руднику бакра у Бору и рудницима угља била је обустављена, у окна је продирала вода. Требало је тако рећи голим рукама обновити обрушене хоризонте, довести најнеопходнију електричну енергију из термоелектрана, пустити у погон миниране и зарђале рударске

11. О омладинској акцији на Црном врху видети прилог бр. 53.

машине. Немци су из Борског рудника однели са собом делове термоелектране. Они су нађени у близини Злота и термичка централа је у току новембра почела давати прву енергију. У појединим погонима рудника постављени су тих дана најоданији радници за поверенике — радничке управнике. Осујећен је илузоран покушај некадашњих власника, Француза, да по ослобођењу формирају неку своју „управу". Рудари су остајали у „шихтама" и по 20 часова. Захваљујући самопрегорном раду изливене су почетком 1945. године прве тоне бакра (11. марта).

У рудницима угља Боговини, Ртњу, Вини, Подвису и Српском Балкану, где су средства за обнову била незнатна, требало је уложити велике напоре. Крајем 1944. године пошли су транспорти угља из ових рудника. Мајданпек је прорадио убрзо по ослобођењу.

Велики посао стајао је пред народноослободилачким одборима и око организовања школске наставе, која је у годинама рата била повремена и непотпуна. Ваљало је окупити учитеље наставнике и школску децу, обезбедити основне материјалне услове за наставу. Зграда основне школе у Зајечару изгорела је приликом борби, али то није сметало учитељима да врло брзо прикупе школску децу и отпочну са наставом. Наставу су обављали у приватним зградама, а неки учитељи претворили су и своје домове у учионице. Наставници гимназије су заједно са ђацима кречили учионице, рибали подове, брисали и намештали прозоре, уносили клупе и школски намештај. На територији округа су крајем јануара 1945. прорадиле четири гимназије, једна пољопривредна школа и једна учитељска школа, са укупно 2935 ученика. Отворено је 215 основних школа са 499 одељења, које је похађало 17709 ђака.

Још теже је било са радом болнице и других здравствених установа. Болести и епидемије, као последице рата, увелико су харале, број лекара се знатно смањио, није било лекова, болнички инвентар готово је уништен. А број рањеника са фронтова стално се повећавао.

У све те нове послове, од привреде до просвете, комунисти су уносили исти елан који је прожимао партизанске јединице у оружаној борби за ослобођење; они су окупљали на извршењу нових задатака стотине и хиљаде родољуба, преносили на њих одушевљење у раду, сами стицали нова искуства.

У акцији против групица одметника — четника, којих је првих јесењих дана 1944. године било још две-три стотине, уз народну милицију, као један од извршних органа власти, нарочито су се ангажовале јединице Корпуса народне одбране — КНОЈ и Одељење за заштиту народа — ОЗН-а. Захваљујући свестраној подршци народа, одметништво овде није било дугог века, четници ни у једном часу нису представљали већу сметњу у раду народне власти и њихов број се за неколико месеци смањио на свега две-три десетине махом усамљених, потпуно деморалисаних појединаца.

Народни суд је имао тих дана пуне руке посла у суђењима похватаним народним непријатељима, у присуству великог броја људи који су испуњавали све суднице. У изводима из неких осуда изречених народним непријатељима пред Војним судом при Команди зајечарског подручја (углавном у последњим ратним месецима) стоје поред осталог, и овакве забелешке о пресудама:

„. . . Тодор В. Торлаковић . . . што је као активан припадник организације ДМ у лето 1944. године заједно са једном „црном тројком" извео из куће обућара Жику Крстића из Зајечара, који је касније у Леновцу убијен . . . — на смрт стрељањем.

Милутин Ж. Првуловић из Бучја . . . што је из обести тукао и злостављао миран и поштен свет, а јула 1944. као џелат организације ДМ са још неколико њих убио камом Бору Младеновића из Бучја ... — на казну стрељањем.

Врањешевић Драгољуб, бивши жандармеријски наредник, што је за време целе окупације припадао непријатељским оружаним формацијама и као функционер ДМ организације давао наређења за више клања и стрељања. Тако су заклани (следи листа са око 50 имена) ... — на казну смрти стрељањем".

Затим следе осуде и другима који су помагали окупатору, као на пример:

„Коста К. Мирчић, — Калчић, из Великог Извора . . . за разна дела почињена у својству председника општине у Великом Извору за време окупације — реквизиција, прогањање симпатизера НОП-а и др. . . . — на 10 година.

Небојша Рајковић из Ниша . . . што је као заступник војводе Косте Пећанца, одреда борског, насилно вршио мобилизацију људи за борбу против партизана, лично командовао операцијама код Мајданпека, Сикола и Кренте . . . на 10 година тешког принудног рада".

„Ратни добитници", они који су се обогатили шпекулацијом на рачун народне несреће, такође су сада одговарали пред народом.

Први месеци у тек ослобођеној Тимочкој крајини протицали су у свестраним напорима народне власти да, док још трају борбе на фронту, обезбеди становницима овога краја нормалан живот, после тешких година рата и окупације.

Масовне организације: Фронт, УСАОС, АФЖ, Синдикат

Јединствени народноослободилачки фронт Србије, део опште југословенске масовне политичке организације, је у току ратних година уједињавало слободарске снаге у оружану борбу против непријатеља. Сада су његови задаци били измењени: све више су у први план долазили послови око обнове земље и функционисања власти, политичко објашњавање револуционарних промена у новој држави и актуелних спољно-политичких односа у свету. Непосредан политички задатак био је и отклањање ос-

татака четничког утицаја, нарочито у оним крајевима округа **где** је политички рад Партије и фронта у току рата био слабији и **где** су оружане формације четника дуже вршиле притисак на народ.

Једна од успелих манифестација политичког јединства маса био је и велики збор народа из читаве Тимочке крајине који је одржан 17. јануара 1945. у Зајечару, у знак протеста због држања краља Петра према народноослободилачкој борби. На овом, по броју и једнодушности учесника, импозантном скупу (15000 људи) смењивали су се на трибини радници, сељаци, жене и омладина, активисти КПЈ и неки представници предратних политичких партија, сви јединствени у осуди монархије. Слични митинзи одрхсани су у среским центрима у целом округу.

Одбори Народноослободилачког фронта изабрани су у свим местима до краја 1944. године. У среским местима изабрани су и срески одбори ЈНОФ-а. У Окружни одбор ЈНОФ-а ушли су, поред истакнутих политичких радника, учесника НОБ-а, и неки бивши политичари из грађанских партија, који се нису компромитовали сарадњом са окупатором. Скупштина Окружног ЈНОФ-а одржана је у Зајечару 3. децембра 1944[12]).

Од ослобођења овог краја па до маја 1945. одбори Фронта пружали су нарочито велику помоћ народноослободилачким одборима у прикупљању прилога за НОВЈ и рањенике у болницама. У прогласу Акционог одбора за хитну помоћ рањеницима у болницама (од 10. фебруара 1945) стоји:

„Наша прва дужност . . . у овим данима је брига за наше рањенике. Позадина мора дочекати своје рањене борце и дати све за њих. Ни једна жртга не сме бити сувише велика кад су у питању они, наши најмилији. Рањеници морају имати удобне постеље, довољно рубља, топла одела, покривача, чарапа и свега осталог што је потребно. Њихове ране брже ће зарасти, а они на фронту боље ће туђи непријатеља, ако рањеним борцима пружимо све што је неопходно . . . Свако треба да одвоји од себе за рањене борце. Ми морамо уложити све да наши рањеници што пре оздраве. Ми можемо да остаиемо без довољно покривача, веша, чарапа, одеће, али наши рањеници не . . .".

Јединствени фронт ангажовао се у спровођењу добровољних локалних акција — оправки мостова, путева, школа, обнова рудника. Јединство народа у позадини и бораца на фронту огледало се и у многобројним делегацијама које су из позадине одлазиле на фронт да обиђу борце у првим борбеним линијама и болнице у којима су лежали рањеници. Организација Антифашистичког фронта жена однела је борцима на фронт велике количине одеће.

Значајан је био допринос ЈНОФ-а и у објашњавању привредних и других мера народне власти у циљу мобилизације свих

12. За председника Окружног одобра ЈНОФ-а изабран је адвокат из Неготина Василије Пепић а за секретара Живан Васиљевић. Изабрано је укупно 95 чланова Окружног одбора Јединственог народноослободилачког фронта.

снага и средстава ради победоносног окончања рата, у сакупљању помоћи за настрадале и пасивне крајеве и за непроизвољачко становништво. Политички скупови, саветовања и конференције Фронта окупљали су већину људи, све је више расла иницијатива ослобођеног народа, подстицана још од 1941. године.

У целом политичком и агитационо-пропагандном раду своје место имали су лист Фронта „Реч народа" и омладински лист „Јединство". Касније се појавио и лист на влашком језику „Ворба ностра".

У првом броју листа „Реч народа", 10. јануара 1945. године у уводнику стоји: „Реч народа" ће имати за циљ да својим правилним објашњавањем политичке ситуације и догађаја онемогући хушкање разних замаскираних непријатеља народа и да око ЈНОФ-а окупи све конструктивне и родољубиве снаге. Нарочито је важан наш задатак у погледу културног подизања нашег народа, који је у бившој Југославији, а нарочито за време окупације, свим средствима спречаван да развије свој културни живот. Али на првом месту је циљ да „Реч народа" својим радом помогне напоре које наш народ чини помажући фронт, јер је помоћ фронту за окончање рата наш најважнији задатак".

По сресним и неким другим местима отварани су домови културе. Само у фебруару 1945. у округу је отворено 12 домова културе. Ови домови постајали су средиште културног и општеобразовног живота.

Упоредо са јачањем Фронта, стваран је и проширивап Уједињени савез антифашистичке омладине Србије — УСАОС, са Окружним одбором, сресним и месним одборима. Поред политичке активности у оквиру ЈНОФ-а и помоћи народној власти у предузимању разних мера од подршке војним фронтовима, обнови и функционисању привредног живота, до рада курсева за аналфабете, омладинска организација је окупила готово сву омладину преко разних видова културно-просветне, спортске и забавне активности. Омладински домови ницали су готово у сваком месту и постајали жариште политичког и културног живота омладине.

Одушевљење с којим су младићи и девојке овог краја учествовали у свим акцијама за обнову и изградњу, било је равно самопрегору бораца — омладинаца из партизанских одреда, елану којим је омладина читаве земље подржавала политику Комунистичке партије. Омладинци који због младости нису отишли са јединицама НОВ на фронт и огромна већина омладинки, били су ударна снага Партије у многим акцијама. Радни и револуционарни занос и расположење омладине давали су тон многим политичким акцијама Фронта. У том периоду васпитавани су кроз УСАОС будући активисти Партије, власти и масовних организација.

Организација најмлађих, пионири, прихватила је сву децу, обезбедила исхрану и одевање сиромашнијих, помогла у организовању игре, забаве и правилног васпитања дечака и девојчица којима су године рата отеле детињство. Пионирски одреди су брзо организовани.

На први коигрес Антифашистичке омладине Србије, одржан половином новембра у Београду, отишло је 134 делегата из зајечарског округа[13]). У Зајечару је 9. и 10. децембра 1944. одржана окружна конференција УСАОС-а за зајечарски округ. Дата је оцена о борби омладине Тимока и Крајине против окупатора и квислинга, утврђени задаци УСАОС-а у даљем раду[14]).

Савез Комунистичке омладине Југославије — СКОЈ, био је главни покретач целог омладинског рада, а често и динамике укупног живота. По ослобођењу целе Тимочке крајине активи СКОЈ-а ницали су у свим селима, предузећима, школама. Срески комитети СКОЈ-а образовани су у октобру и новембру 1944. у свим срезовима, а у неким градовима и месни комитети. Још крајем септембра 1944. на терену је у округу било организовано око 90 чланова СКОЈ-а. После два месеца било их је близу 1000[15]).

Жене из овога краја показивале су исту пожртвованост као и у данима оружане борбе. Антифашистички фронт жена (АФЖ) окупио је највећи број жена у градовима и селима и био знатна подршка Фронту у свим његовим акцијама. Одбори АФЖ-а стварани су у свим местима, образовани су и срески одбори, а 24. децембра у Зајечару је одржана окружна конференција АФЖ-а на којој је расправљано о ангажовању жена Тимока и Крајине у помоћи фронту и обнови земље[16]). Делегација од 13 жена Тимока и Крајине 26. децембра 1944. обишла је рањенике у беог-

13. У Главни одбор УСАОС-а из зајечарског округа изабрани су Михајло Туртић и Миомир Цолић; Михајло Туртић је изабран и у Секретаријат Главног одбора.

14. У први Окружни одбор УСАОС-а изабрано је 36 чланова, омладинаца и омладинки из свих срезова Тимочке крајине, сељака, радника и ђака. За председника је изабран Миомир Цолић.

15. Почетком јануара 1945. Окружни комитет СКОЈ-а имао је следећи састав: Драгољуб Алексић, Јован Бељан, Слободан Босиљчић (секретар), Миомир Цолић (организациони секретар), Бора Јевтић, Власта Милошевић и Јован Нинић.

У извештају ОК СКОЈ-а Зајечар ПК-у СКОЈ-а за Србију (од 28. новембра 1944) о организованости СКОЈ-а у зајечарском округу, стоји, између осталог:

„. . . На нашем терену раде 10 среских руководстава: Књучко са 3 члана, Брзопаланачко са 5, Поречко 5, Неготинско 7, Крајинско са 6, Зајечарско са 7, Бољевачко 4, Борско са 3, Тимочко са 7 и Заглавско са 7. Укупно са 54 среских руководиоца . . . На терену имамо 11 реонских поверенстава распоређених по овим срезовима: у Неготинском 4, Зајечарском 2, Тимочком 1, Бољевачком 1 и Заглавском 2. Број чланова и (број) села реонских руководстава су различити . . . На терену имамо месна руководства у Мајданпеку са 4 члана, у Неготину са 4 члана, Зајечару са 7, Бору са 4 и Књажевцу са 5, заједно 24 месна руководиоца . . .

На терену раде 167 скојевских група са 933 члана СКОЈ-а. У Поречу раде 6 скојевских група са 38 скојеваца; у Књучу 9 скојевских група са 267 скојеваца, у Крајинском 12 са 91 скојевцем, у Борском 9 са 34 скојеваца, у Зајечарском 17 са 133 скојевца, у Бољевачком 8 са 38 скојеваца, у Тимочком 15 са 95 скојеваца, Заглавском 29 са 177 скојеваца. Дакле, на терену живи и ради организација СКОЈ-а од 167 скојевских група са 1019 чланова СКОЈ-а".

16. За председницу Окружног одбора АФЖ-а изабрана је Босиљка Недељковић, за потпредседнице Вера Марјановић и Душанка Пајкић, а за секретара Наталија Васиљевић.

радским болницама, а 28. децембра примљене су код Маршала Тита и предале му дарове жена овога краја[17]).

У почетку 1945. године у округу се почела стварати и синдикална организација. Радници који су у периоду пред рат и доцније представљали главно упориште Партије, били су и по ослобођењу ослонац за све нове акције партијске и фронтовске организације. Стварање синдиката још више је допринело мобилизацији радника за обнову рудника и других предузећа, која су у ратним годинама обуставила производњу или је знатно смањила. Данонoћни предан ударнички рад рудара и других радника био је од пресудне важности за почетак производње.

У Зајечару је почетком 1945. створен Иницијативни синдикални одбор (на челу са чланом ОК КПЈ Мирком Бабићем) који је почео да ради на стварању синдикалних организација у целом округу[18]).

Прослава Првог маја 1945. године, првог рандичког празника у слободи, била је смотра не само опште подршке радничке класе власти народа, већ и резултата и успеха рада Синдиката.

Удео Партије

После мобилизације свих снага за фронт и помоћи органима власти да нормализују живот, главна активност партијске организације била је усмерена на политички рад у најширим народним масама. Био је неопходан велики напор Партије да би се људи редовно обавештавали о догађајима у земљи и свету, непосредно се ангажовали у остваривању задатака револуције.

Партијска организација у округу, уз непосредну помоћ Покрајинског комитета КПЈ Србије, покренула је у акцију све комунисте као и велики број чланова масовних организација које су окупљале већину народа. Рад су знатно олакшавали велики углед и поверење што су их уживали Партија и борци који су три и по године у тешким условима ратовали против окупатора и издајника. Озбиљан напор усмерен је био на јачање организа-

17. О томе је, за ову књигу написала Душанка Пајкић:

„Све смо биле усхићене и раздрагане. Са нестрпљењем смо чекале, а биле смо примљене 28. децембра у Белом двору. Друг Тито се срдачно руковао са сваком од нас и својом непосредношћу утицао на нас да се ми сасвим ослободимо у току разговора са њим. Сећам се да нам је, веома расположен, рекао како је већ упознат да смо претходног дана однеле дарове рањеницима у београдским болницама, чему се он веома радује. Затим смо другу Титу уручиле поклоне које смо за њега донеле и пожелеле му много среће у Новој 1945. години. У току разговора Тито је напоменуо да је упознат са борбом народа Тимочке крајине. Ми смо му износиле како смо се и саме бориле заједно са стотинама другова и другарица. Неке из наше делегације упознале су друга Тита са својим страдањима и жртвама, једне су изгубиле синове или кћери, друга браћу или мужеве.

18. На редовној скупштини свих синдикалних подружница у Зајечару (8. априла 1945) образовано је Месно синдикално веће које је координирало рад синдиката у целом округу.

ције Комунистичке Партије, стварање партијских ћелија у селима и местима, на постављање и нову организацију срески и Окружног комитета Партије.

На тек ослобођеној територији Тимочке крајине мали је био број чланова КПЈ, јер су се они дотле у већини налазили у јединицама Народноослободилачке војске. Сада су кадрови повлачени из бригада, стварана од њих среска партијска руководства[19]). У редове Партије примани су нови чланови, махом из редова најбољих активиста. Половином октобра 1944. у бољевачком срезу било је укупно свега 14 чланова КП и 3 кандидата, у Бору и околини 23 члана КП, у срезу поречком 4 члана и 10 кандидата, а у читавом округу тих првих дана јесени 1944. број чланова КП на терену износио је око 150[20]).

На окружној партијској конференцији у Зајечару, 5. јануара 1945, којој је у име ПК Партије присуствовао Мома Марковић, исти делегат који је у јуну 1941. пренео одлуку о дизању оружаног устанка, анализирани су услови у којима сада делује партијска организација на потпуно ослобођеној територији. Постављени су и даљи непосредни задаци. Конференцији је присуствовала већина чланова Партије (око 200). Било је речи о развоју партијских и масовних организација, о раду органа народ-

19. Први секретари срески комитета и поверенстава КПЈ у јесен 1944. били су у Тимочкој крајини: Урош Милошевић (срез заглавски), Наталија Васиљевић (срез тимочки), Стева Богдановић (срез бољевачки), Бранко Новаковић (срез зајечарски), Мика Рајчић (срез Крајински), Душан Глигоријевић (срез борски), Сретен Вучковић (срез неготински), Александар Тодоровић (срез брзопаланачки), Никола Радосављевић (срез кључки) и Родољуб Стојановић (срез поречки).

20. Окружни комитет КПЈ пише 22. новембра 1944. Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„. . . Чланови срески комитета и секретари срески поверенстава су махом старији чланови партије, што је гаранција да ће, углавном, моћи да прихвате и остваре новопостављене задатке. Оно што је карактеристично за остале чланове Партије да су на ниском теоретском ступњу и без довољно организационог искуства и рутине у раду. Поред тога приличан број њих није у јединицама већ само на партијској вези (пошто су једини у свом селу). А уколико их има и неколико у селу они су тада махом сви чланови НО одбора, што чини да се иако су у партијској ћелији, недовољно партијски подижу. Један део ових чланова партије раде искључиво као чланови скојевских руководстава . . .

Наш Окружни комитет сада чине: Мирко Бабић, радник, Драгољуб Радисављевић, свршени матурант, Јанко Симеоновић, студент агрономије, Драгољуб Стевановић, ђак, Милојко Ђорђевић, земљорадник, и Живан Басиљевић, студент технике — од којих је Јанко Симеоновић секретар Окружног НОО те углавном заузет тим послом, Милојко Ђорђевић политички комесар Команде подручја . . . Пленум ОК чине: Стева Богдановић, земљорадник — секретар среског поверенства, Душан Глигоријевић, студент технике — секретар среског комитета, Родољуб Стојановић, радник — секретар среског поверенства, Наталија Васиљевић, студент права — секретар среског комитета, Бранко Новаковић, радник — секретар среског комитета, Миомир Цолић, свршени матурант (секретар Окружног комитета СКОЈ-а), Радомир Илић земљорадник — члан Извршног окружног комитета НОО, Војислав Јеленковић, инжењер агрономије — председник окружног НОО, Божидар Ђурић, инж. агрономије члан Окружног НОО, Мирко Петровић, геометар — руководилац пропагандног оделења Окружног НОО, Миодраг Радуловић и Слободан Босиљчић...".

не власти, помоћи фронтовима, о текућим политичким задацима[21]).

У то време основно је било створити већу партијску организацију, водећи рачуна при томе ко је достојан да буде члан Комунистичке партије Југославије. Најпре су се почеле проширивати партијске ћелије у рударским центрима, затим у градо-

21. У извештају ОК КПЈ Зајечар упућеног ПК-у КПЈ за Србију (11. јануара 1945) реч је о неким резултатима окружне партијске конференције, одржане 5. јануара 1945:

Према задњим извештајима наших среских руководстава ми данас имамо укупно 360 (тристашездесет) чланова Партије (заједно са члановима среских партијских повереништава, комитета и среских скојевских руководстава) и око 80 (осамдесет) кандидата . . . Квалитет чланова најбољи је у Бору, где је и социјални састав најбољи, а ускоро ће и број чланова Партије бити већи него у ма ком другом срезу . . . Квалитет наших чланова у осталим срезовима још је прилично низак и потребно је доста рада и помоћи како у свакодневном практичном послу, тако и на теоретском политичком уздизању . . . Пре окружне партијске кнференпије коју смо одржали 5. јануара, а којој је присуствовао и друг Мома Марковић, ми смо одржали у шест срезова припремна среска партијска саветовања . . . Ми смо уочили недостатак нашег досадашњег рада по НО фронту . . . Сада је формирано једно војно подручје за читав наш округ . . . омогућена је стална већа помоћ и контрола у раду наших војних власти . . . Рад ОЗН-е уз потпуну помоћ партијске организације креће новим путем . . . Много је већа помоћ (Партије) СКОЈ-у него до сада . . . Рад АФЖ-а . . . даје приличне резултате . . .". •

На основу овог извештаја ОК КПЈ упућеног 11. јануара 1945. ПК КПЈ за Србију, састав среских комитета и повереништава КПЈ у зајечарском округу изгледао је овако:

„1. Срез заглавски — Књажевац. Секретар среског комитета Божин Јовановић; чланови: Урош Милошевић, Миомир Ковачевић, Никодије Јевтић, Момчило Велојић и Чеда Јоцић.

2. Срез тимочки — Андрејевац. Срески комитет: секретар Живојин Јовановић; чланови: Вукашин Драгутиновић, Драгомир Јовановић, Чеда Стевановић и Вера Димитријевић.

3. Срез бољевачки — Бољевац. Среско партијско повереништво: секретар Стева Богдановић; чланови: Милутин Живковић, Живојин Миленковић, Стојан Стојановић, Аца Јаблановић и Адолф Мачек.

4. Срез борски — Бор. Срески комитет: секретар Миодраг Радуловић; чланови: Милош Међедовић, Светозар Анђић, Јован Цоковић, Јован Раутовић и Илија Анђелковић.

5. Срез зајечарски — Зајечар. Срески комитет: секретар Мирко Петровић; чланови: Воја Ранђеловић, Будимир Анђелковић, Радомир Илић, Божа Ђурић, Воја Јеленковић и Душан Павличић.

6. Срез крајински — Салаш. Среско партијско повереништво: секретар Михајло Рајчић; чланови: Момир Јоксимовић, Станоје Белић, Добрила Гачић, Милан Богосављевић и Десимир Милошевић.

7. Срез неготински — Неготин. Секретар Никола Радосављевић; чланови: Веселинка Глишовић, Срећко Ћунковић, Рада Петровић, Милорад Дикић,Јован Пантић.

8. Срез брзопаланачки — Јабуковац. Среско партијско повереништво: секретар Драгољуб Радојевић; чланови: Александар Тодоровић, Мара Михајловић, Таса Радуловић и Мирослав Тошић.

9. Срез кључки — Кладово. Среско партијско повереништво: секретар Страхиња Поповић; чланови: Душан Бебић, Данило Јаковљевић, Лазар Атанацковић, Никола Маринковић и Бранко Петровић.

10. Срез поречки — Д. Милановац. Среско партијско повереништво: секретар Родољуб Стојановић; чланови: Јован Ружић, Сава Ђорђевић, Миодраг Рајковић, Веап Мемедовић.

вима, а нарочито у селима која су у рату била блиско везана за народноослободилачку борбу. Упоредо су одржавани вишедневни партијски и скојевски курсеви, који су допринели идејном образовању млађих комуниста.

ОК КПЈ Зајечар 11. јануара 1945. извештава Покрајински комитет КПЈ за Србију да је тада у округу било око 380 чланова КП и 80 кандидата за чланове[22]).

До половине марта 1945, у време избора делегата за Оснивачки конгрес КП Србије[23]), бројност партијске организације у округу се знатно повећала: у 98 партијских ћелија деловало је 750 чланова КП, а 225 кандидата били су махом пред пријемом у КПЈ. У то време у округу је радило око 1500 чланова Савеза комунистичке омладине — СКОЈ-а.

У раздобљу до 15. маја, краја ратних операција, у овом делу Србије почео је већ увелико да функционише цео систем народноослободилачке власти и политичких организација. Био је у пуном јеку стваралачки рад на обнови земље.

Окружно партијско саветовање одржано је 24. и 25. маја 1945. у Зајечару у присуству члана ПК КПЈ за Србију, Добривоја Радосављевића, организатора партизанских одреда у источној Србији 1941. године. На овом саветовању у закључцима су истакнути успеси Партије у току рата и у овом крају земље, указано на непосредне задатке који стоје у даљој револуционарној борби[24]).

22. По срезовима је то овако изгледало: срез заглавски — 61 члан у 10 партијских ћелија и 10 кандидата; срез тимочки — 50 чланова КП у 10 ћелија и 8 кандидата; срез бољевачки — 36 чланова у 5 ћелија и 10 кандидата; срез борски 60 чланова у 12 ћелија и 10 кандидата; срез зајечарски — 57 чланова КП у 10 ћелија и 9 кандидата; срез крајински — 19 чланова у 3 ћелије и 11 кандидата; срез неготински — 30 чланова у 5 ћелија и 4 кандидата; срез брзопаланачки — 13 чланова у 2 ћелије и 7 кандидата; срез кључки — 16 чланова у 2 ћелије и 7 кандидата и срез поречки — 13 чланова у 2 ћелије и 7 кандидата.

23. На Оснивачком конгресу КП Србије који је одржан у Београду од 8. до 12. маја 1945. комунисте округа Зајечар представљало је десетак делегата. Делегати су били Живан Васиљевић, Вера Димитријевић, Мара Михајловић, Слободан Босиљчић, Сава Ђорђевић, Петрашин Никитовић, Јован Раутовић, Божин Јовановић, Никодије Јевтић, Милош Килибарда.

24. О окружном партијском саветовању 24. и 25. маја 1945. видети прилог бр. 54.

ПРИЛОЗИ

1. Изношење пушака из зајечарске касарне

Јанко Симеоновић, један од учесника у изношењу пушака из војне касарне у Зајечару пише о томе у часопису „Развитак" (бр- 3, 1981):

„Нашли смо се пред мноштвом разног оружја и војничке опреме. У дну складишта осмотрисмо неколико тешких митраљеза и више пушкомитраљеза „Брно". Лево од улаза повећа гомила немарно сложених „француских" пушака трометки; све су биле веома старе, употребљаване још у првом светском рату. Са друге стране, у три наочита дашчана оквира, поређана дуж целог зида, прислоњене су сасвим нове пушке „маузерке", произведене код нас у Крагујевцу. На поду десетине сандука с муницијом или бомбама, на сталажама ћебад, шаторска крила, војничке и официрске униформе и цокуле. Миленко у шали примећује да ту недостају само топови и гранате. Није било нимало лако извршити избор, определити се шта да се понесе . . . Сви метални делови пушака били су добро подмазани, боље рећи обложени некаквом зеленом машћу коју смо пре пробе морали одстранити. Вадимо ту маст из „магацина" и цеви, скидамо је и са обарача и затварача. Донели смо и један сандук са муницијом, сва је у оквирима од по пет метака. Сва тројица брзо стављамо оквире, убацујемо метке у цеви и окидамо. Али пушке само шкљоцнуше, не чу се ни један пуцањ! Све три биле су неисправне. Испробасмо и остале, па онда још двадесетак других које смо накнадно донели из складишта. Ни једна није ваљала! Уместо пуцња, само некакав потмуо, туп удар игле . . • Покварио нам се план акције, али нисмо имали куд, морали смо узети оне француске пушке, ма колико биле старе и у сваком погледу недопадљиве. Прво ћемо и њих испробати, јер по изгледу нам нису уливале никакву сигурност — све су зарђале, и цеви и остали делови. Али на проби испадоше исправне, пуцају што је најважније. Напунисмо џепове муницијом и са по три француске пу-

шке о рамену, или преко леђа, пођосмо кући, жалећи за лепим „маузеркама". . . ."

2. Имена чланова КШ почетком Устанка

На основу до сада познатих иеторијских извора могућно је реконструисати само делимичан састав партијског чланства и кандидата за чланове КП који су 1941. почетком оружане борбе, деловали на терену Тимочке крајине. Већина из списка који следи били су чланови КПЈ или кандидати још пред устанак, један број примљен је у КП у првим недељама оружане борбе, али било је и појединаца који су почетком устанка отпали из партијских редова. Неки су као врло активни чланови СКОЈ-а, махом из састава омладинских руководстава, сматрани као чланови или кандидати КП, један број комуниста није био на раду у партијским ћелијама, били су на директној вези са Окружним комитетом или са другим истакнутим комунистима, а неколицину је рат затекао по страни од редовних веза унутар КПЈ. Један број првобораца из Тимочке крајине примљен је у КПЈ у следећим месецима рата.

Чланови КП или кандидати, поред чланова Окружног комитета КПЈ (Добривоје Радосављевић, Миленко Брковић, Љуба Нешић, Димитрије Тодоровић, Јеремија Илић) били су, колико је до сада утврђено и уз сведочење савременика:

У тимочком **и** заглавском срезу: Анђелковић Ставра, Бешлић **Акиф,** Божић Добривоје, Цветковић Мирко, Цветковић Петко, Цветковић Станимир, Чукић Олга, Динић Славко, Динић Бранка, Димитријевић Аца, Деспотовић Милан, Драгутиновић Вукашин, Драгутиновић Славко, Ђорђевић Бранко, Ђорђевић Љубисав, Ђорђевић Радомир, Ђорђевић Крста, Игњатовић Бора, Јеленковић Лазар, Јеленковић Воја, Јеремић Видојко, Јојкић Дана, Јовановић Ратко, Кујић Вукашин, Ковачевић Радмила, Конфорти Јерко, Лазаревић Цветин, Ло Лајош, Марјановић Ранко, Михајловић Радојица, Миленковић Светислав, Милкић Спасоје, Милићевић Првул, Милошевић Бранко, Милошевић Велимир, Минић Милун, Милосављевић Слободан, Миленковић Светомир, Милић Вукашин, Милутиновић Нада, Милутиновић Влада, Николић Миодраг, Петровић Драгослав, Поповић Бранко, Раденковић Предраг, Раденковић Витомир, Радуловић Љуба, Ристић Јеленко, Сибиновић Момчило, Стојковић Александар, Стојковић Љубица, Стојковић (Виденовић?) Виден, Шеваљевић Стеван, Тодоровић Добривоје, Тодоровић Живка, Владимировић Мија, Живковић Владимир.

У зајечарском срезу: Бојовић Анта, Цаковић Цветко, Илић Радомир, Јакшић Гаврило, Јовановић Марко, Ковачевић Душан, Крстић Бошко, Лазић Светозар, Милијић Бошко, Мишић Петар, Нешић Драгица, Павловић Душан, Радосављевић Љубица, Радисављевић Драгољуб, Радивојевић Крста, Стојановић Миленко, Томић Боривоје, Тошовић Живко, Умљеновић Димитрије, Васиљевић Живан, Вучић Драгослав, Вукић Димитрије,

У Бору: Глигоријевић Душан, Костић Љубомир, Вељковић Чедомир, Живковић Миле.

У бољевачком срезу: Цујић Павле, Добрић Јован, Грамић Петар, Гујнић Павле, Хиршл Алојз, Јокановић Петар, Мадуцић Анђел, Мускаловић Јован, Мускаловић Илија, Пелановић Ђорђе, Плешић Јован, Радовановић Петар, Радовановић Јован, Ружић Милутин, Симеоновић Ђорђе, Симеоновић Јанко, Трујић Новак.

У неготинском срезу: Бешир Срба, Димитријевић Васа, Драгојевић Саво, Драгојевић Марица, Јанковић Никола, Костић Предраг, Настић Милић, Недељковић Радомир, Павловић Димитрије, Патлицановић Аранђел, Петрикић Миодраг, Радосављевић Миомир, Радојичић Драгоман, Рогожинаревић Аранђел, Сандуловић Михајло.

У крајинском срезу: Гачић Станоје, Ђурић Божа, Милић Бора, Перић Бранко-

У Брзој Паланци: Колицић Риста, Михајловић Стефанија.

У реону Доњег Милановца и Мајданпека: Бунушевац Тома, Докић Младен, Капелан Милан, Маркићевић Велимир, Петровић Љубиша, Стојановић Ива, Стојановић Родољуб, Стојановић Божа, Стефановић Драшко, Вучковић Сретен, Живковић Станко.

3. Бекство Добривоја Радосављевића из затвора

Добривоје Радосављевић овако описује своје бекство из затвора у Бору („Развитак", 2, 1984):

„Жандармеријска патрола од двојице њих пошла је да ме ухапси у Слатини. На путу изнад Слатине, једно 300 — 400 метара, у багремару, сретнемо се. Они ме нису познавали па су прошли. Међутим, вратили су се врло брзо. . . Неко им је рекао да сам ја тај и одмах су почеле расправе са мном, да треба да ме ухапсе, да ме Немци траже. . . Били су у дилеми да ли (да се определе) уз фашистичку Немачку или Енглеску; за Русију не. И онда, знајући за та расположења, ја сам онако врло дрско, офанзивно, напао њих. Они су ишли са мном уз разговор читавих 10 — 15 минута. Казао сам им да бежимо. Рекли су: „Куд ћемо ми, ако вас пустимо нас ће Немци убити". Рекао сам им да идемо заједно. Наредник Словенац, а други је био каплар из Кладова, доста се колебао. Ја рекох: „Ја ћу побећи, па ви радите шта хоћете". Словенац, видевши да ћу ја стварно бежати, а да не дође у ситуацију да пуца и да не би био директно умешан у то хапшење, у тај злочин, рече: „Најбоље је да ми тебе предамо у жандармеријску станицу, да ми скинемо одговорност са себе, а оданде се може побећи. . . Када смо ушли у Бор већ је пао мрак. Они мене доведоше у жандармеријску станицу. Ту је било једно десетак жандарма, те они мене предају дежурном. Ја седнем за столицу, а онај Словенац (из тога сам видео да је стварно поштено мислио) каже му: „Овога сам довео, слушао је енглеску радио — станицу па га Немци траже. Слушао је Лондон". А они сви слушају радио — Лондон. Ја седим у станици, а они пуштају Лондон. И ја онда узео то као тему. . . После тих прича, неко је отишао на вечеру, неко онамо, неко овамо, требало је да ме одведу преко дворишта у затвор. И у том моменту ја онога гурнем и кажем: „Здраво друже, ја одох". Гурнуо сам дежурног. Ту прећем

улицу. Они су почели да свирају у пиштаљке. После су јурили за **мном.** Међутим, ја сам скренуо у другу, трећу улицу. Јурили су и **Немци.** Патроле **су** свирале. То је стало после сат и по. . . ."

4. Састанак на Белом брегу

Живан Васиљевић и Јанко Симеоновић о састанку ОК КПЈ 30. јуна **1941.** на Белом брегу код Зајечара износе („Тимок", Зајечар, **24.** јуна **и 1. јула 1983):**

Живан Васиљевић: „У Зајечар је 28. јуна стигао Мома Марко-Еић, члан ПК КПЈ за Србију. Добривоје Радосављевић се једно време скривао у Злоту, а затим се пребацује у кућу Боре Деспотовића. Ту је чекао и Мома Марковић. Обојица се повезују са Миленком Брковићем. Њих тројица почињу договоре око састанка ОК КПЈ. Истовремено обавештавају и остале другове: Љубу, Јеремију, Димитрија, Јанка, Радуловића и мене. . .". Јанко Симеоновић о томе каже: „То је била виноградарска кућица породице Васиљевић. Отац Живана Васиљевић Радомир није био члан КПЈ, али је био велики родољуб, антифашиста, патриота. Кућица је била удаљена од града високо на брду, одакле се Зајечар видео као на длану а то је било и те како важно. .. ".

„Дуго смо расправљали о политичкој ситуацији у целој Тимочкој крајини. Био је то скуп у изванредној атмосфери, рекао бих, непоновљивој. Замислите, ту је непријатељ, на улицама тенкови, полицијски час и све оно што се догађа у једној земљи под окупацијом. Ми смо били млади, ја сам тада имао 21, а Јанко 29 година и нисмо размишљали много о свом животу, о последицама за нас и за наше породице. Смејали смо се, шалили, па чак били и недвољно опрезни. . . " — присећа се Живан Васиљевић. „Ми смо се договорили да се убрза рад на припремама и да оружане акције почну што је могуће пре. За неколико дана били су одржани састанци среских комитета, партијских и скојевских организација. На свим овим састанцима присуствовао је Миленко Брковић — Црни. Такође, решено је да Добривоје Радосављевић Боби иде у Књажевац, Љуба Нешић у Неготин, а Јеремија Илић Јегор и ја у бољевачки срез, односно у Бор" — сећа се Јанко Симеоновић, „Шта да кажем о тој непоновљивој атмосфери? Сваки је у себи носио нешто лично, што га је опредељивало за покрет. Али сви заједно у себи смо носили дубоко убеђење да је посао који радимо правилан и да се треба борити за слободу. Ми смо били заљубљеници идеје, ентузијасти у најширем смислу те речи" — каже Живан Васиљевић."

5. Немачки опис напада на Ртањ

У извештају (25. августа 1941) 3. чете 920. немачког ландесшицен батаљона о партизанском нападу на Ртањ стоји између осталог:

„Дана 20. 8. 41. у 19,30 часова стражарско одељење у Ртњу било је сакупљено након обеда у трпезарији да би му био саопштен знак распознавања. Изненада су се појавила, у вратима која воде у обли-

жњу војну кантину, два бандита и отворила ватру из пиштоља на седам људи из страже. Један од бандита и коловођа, по имену Хиршл (НЈгзсћ!), радио је већ годинама у руднику, и тог дана до 14 часова. Због тога су му били читава ситуација и распоред страже добро познати и за напад је одабрао тренутак који му је изгледао\најповољнији.

Подофицир Вебер Егон, који је свој пиштољ увек носио са собом, погођен је у затиљак па му је вратна артерија била повређена. Он се бацио на нападаче и пожурио преко степеница у своју собу где су лежале ручне бомбе и митраљез. Но пред вратима пао је мртав. Борац Цеслер Стефан пожурио је за њим и доспео у његову собу, где је узео своју пушку и бранио се, гађајући нападаче. Преко тумача бандити су захтевали од њега да се преда, што је он одбио и до смрти се даље борио. Две ручне бомбе које су ба!дили бандити и које су растргле његову леву бутину, довеле су до његове смрти. Борац Шлап Лео тражио је око куће да доспе до 1. спрата, али је био убијен пушчаним метком једног од многобројних бандита који су опколили кућу. Један дум-дум метак продро му је у леву страну леђа и на изласку на левој страни груди, изазвао рупу промера 15 цм.

Десетару Кауфман Едвину застао је један пиштољски метак у глави, а други у леђима. Борцу Пфаер Јохану један метак је пробио десну руку, а један му застао у леђима. Борац Руп Јозеф рањен је пиштољским метком у леву подлактицу. Три рањеника су испрва остала да леже у трпезарији, а затим су их рудари допремили у рудничку болницу Ртња.

Борац Кор Франц бацио је првом нападачу чашу у лице и пошло му је за руком да побегне у оближњу шуму, мада су за њим испаљени многобројни меци. Он се сакрио у шипражје и одатле је могао видети како увек други бандити тумарају у пролазу. У међувремену опљачкан је читав новац од српског радничког благајника. Он сам је на путу кући убијен. Директор рудника и његов син нису одведени, јер им је успело да се сакрију и да стигну живи и здрави у Зајечар."

6. Погибија на Стеванским ливадама

Учесник у борби на Стеванским ливадама (29. септембра 1941) Радивоје Живановић, у прилогу за ову књигу наводи:

„Стражар са стражарског места бр. 1 које је било удаљено од штаба нешто око 500 м долази и извештава да се негде горе у планини из правца села Луке чује рафална пуцњава аутоматског оружја. Стражар на овом месту био је најстарији и најискуснији борац одреда Раша Недељковић, родом из Копривнице, иначе бивши комиташ -т- четник из I светског рата.

Пошто сам ја био командир страже, и мене је Раша известио, то сам одмах саопштио у штабу Бранку и Љуби што је чуо друг Раша.

Бранко ми је наредио да под хитно узмем неколико другова и пођемо пажљиво у том правцу, што сам и урадио. У међувремену, Бранко ме је стигао, такође са још неколико бораца, и сви скупа смо пошли у том правцу. Када смо се попели на супротну страну реке,

на врх брда, приметили смо групу жандарма која креће низ брдо према реци, а четници у стрељачком строју планином према штабу. Чим смо ово приметили Бранко је одмах послао Благоја Мишковића Раку да извести Љубу Нешића, да се штаб напусти и да се под хитно пребаце код нас на једну коту испред штаба, тј. преко реке где смо ми сишли низ брдо и заузели пре њих одговарајући положај.

Љуба није прихватио Бранков предлог да се повуку на овај положај, већ су почели да товаре и износе ствари из штаба у камион који смо ми тада поседовали. Четници су у стрељачком строју извршили напад на штаб и борце који су се ту налазили. Десно крило четника сукобило се са нама јер смо их ми сачекали на овој коти, ту је Бранко првим метком убио једног четника. Али друга група четника извршила је напад на штаб са супротне стране, опколила га, тако да је једини излаз повлачења бораца био низ поток који је водио директно у реку. Ту су их из заседе сачекали жандарми са Врањешевићем и како је ко наишао био је погођен уз вику и псовку „Предајте се, мајку вам комунистичку!" Љуба је успео да баци две бомбе, али нажалост био је погођен са два метка. Остали, заједно са Стефанијом Михајловић, на одстојању од 20 — 30 метара од обе заседе, како је ко наишао, били су убијени".

7. Борба у Мајданпеку

Нада Стојановић-Недељковић у књизи „Мајданпек" (Мајданпек, 1980) о борби за овај рударски градић, пише:

„Према немачким извештајима, један део Трећег батаљона 741. пука 714. дивизије кренуо је из Бора према Мајданпеку под командом капетана Пасарге. У тој колони, подељеној у две групе, било је укупно 3 официра, 12 подофицира, 64 војника наоружаних машингеверима, митраљезима, ручним бомбама, минобацачима и ојачаних једним противтенковским топом. Са групом потпоручника Вормса кренуло је и 100 четника Саве Марковића-Борског. Групи потпоручника Шилајта прикључило се 100 четника из Неготина који су припадали Анђелку Крајинском.

Увече 24. октобра колона капетана Пасаргеа стигла је у Милошеву Кулу. Тамо им се придружио Анђелко са још 100 својих четника. Од капетана Пасаргеа добио је наређење да одмах прикупи и остале своје четнике „растурене у боравиштима у брдима". Немци су 26. октобра у 17,00 часова стигли на Капетанску заједно са 100 борских и око 300 Анђелкових четника- Ту су преноћили.

Сутрадан, 27. октобра у 7,00 часова изјутра почео је напад: прво су кренуле извиђачке патроле, а онда, у 8,15, следиле су чете. Група потпоручника Вормса, скупа са борским четницима и жандармима, кренула је према северном делу Мајданпека, а група потпоручника Шилајта, заједно са Анђелковим четницима, требало је да нападне јужни део насеља...

Борба је почела тачно у 9,45 часова. Имала је три фазе несмањене жестине. Тежиште првог дела борбе било је ограничено на североисточни део насеља. Два пуна сата партизани су истовремено одбијали нападе Вормсове групе са севера и Шилајтове групе која

је из шума источно од Мајданпека покушавала да се спусти у насеље.

Своје нападе Немци су пратили дуготрајним „прочешљавањем" насеља минобацачком ватром и паљбом из противтенковског топа. Па и поред претходног дејства тешког наоружања, у борби за сваку кућу у месту Немци су наишли на неочекивано жесток отпор. Своју одбрану партизани су поставили иза зидова кућа, на крововима, на црквеном торњу и иза дрвећа. Митраљесци нису остали дужни Немцима! Својом ватром онемогућавали су дејство њиховог тешког оружја. . .

Око подне, бранећи грчевито сваку кућу, партизани су стопу по стопу, притискивани према јужном делу насеља. Ту је борба настављена несмањеном жестином. Немци су и даље своје нападе пратили минобацачима и топовском ватром. Бомбама и митраљеским рафалима засипали су куће иза којих су партизани држали своје положаје.

У једном моменту зујање авиона наговестило је и њихово присуство. Због магле, немачки авиони су само надлетали Мајданпек.

У јужном делу насеља, у пределу око „штациона", борба се водила готово прса у прса. И Немци су падали. Двојица одједном, кад су покушали да се пробију иза Гурбајтове куће. Партизани су улагали максималне напоре да зауставе повлачење и прећу у противнапад. Око један сат после подне партизани су успели да се учврсте на одређеним положајима. Онемогућен је и покушај четника да се пробију преко Старице и да партизане нападну с леђа.

Борба од куће до куће Немцима није одговарала јер њихово тешко наоружање није могло да дође до пуног изражаја. Слаба видљивост кишног дана, близина ноћи и жестина партизанске одбране нису им обећавали сигуран исход ове борбе. Знали су да се њихово споро напредовање може претворити у победу плаћену сувише великим губицима или чак у повлачење под доста тешким условима. Није им помогло ни то што су топ више пута премештали с једног места на друго.

Негде око 2 сата после подне дошао је тренутак одлуке, када се на Ковеју појавила нова непријатељска група. То је било друго Потерно одељење, приспело из Доњег Милановца. Командујући официр овог одељења, поручник Јоп, потврђује у свом извештају да је на ивицу Мајданпека стигао око 14,00 часова и додаје: „јака митраљеска и пушчана ватра и гласна борбена бука указивали су ми да је борба у пуном јеку.. .".

Са колоном поручника Јопа пристигла помоћ повећала је снаге непријатеља за 4 официра, 10 подофицира, 72 војника, 2 тешка митраљеза, један тешки минобацач и један противтенковски топ. Са овим новим потерним одељењем у борби у Мајданпеку ангажован је комплетан Трећи батаљон 741. пешадијског пука. Доведена је и жандармерија из Доњег Милановца.

Тешко наоружање поручника Јопа одмах је ступило у дејство. Јужни излаз из насеља био је изложен снажној ватри тешког минобацача и противтенковског топа. Повлачење у овом правцу било је искључено. Да не би дошло до опкољавања, командант Маркићевић

издаје наређење да се борци повлаче ка западним висовима. Ту се налазе окна рудника. Већ од самог почетка борбе на овим висовима партизани су имали своја митраљеска обезбеђења.

Са повлачењем према руднику започела је трећа, најдужа и за партизане најтежа етапа борбе. Завршила се отприлике у 19,00 часова када је капетану Пасаргеу јављено о окончавању ватреног дејства. Повлачење је било крајње опасно и напорно. Жестоком ватром Немци су засипали голе делове успона преко кога су се партизани пребацивали у шумовите заклоне Старице. Било је мртвих и рањених партизана. . .".

8. Сусрет са ухапшеним Брковићем

Доктор Бошко Милијић, који је 1941. године у Зајечару био секретар ћелије КПЈ, описао нам је сусрете са Брковићем уочи и после хапшења:

„Почетком месеца септембра 1941. године, Миленко Брковић је дошао у ординацију Окружног уреда (у којој сам ја радио) у циљу договора о даљем раду. Том приликом је у чекаоници био шпијун — петоколонаш Калмар, син Калмара — управника зајечарске електричне централе. Том приликом, чим је Брковић ушао у ординацију, Калмар је рекао једном пацијенту, иначе службенику у зајечарској општини — „Овај што је ушао у ординацију лекара је комуниста, на њега се мотри, њега треба убити". Тај пацијент је то одмах саопштио болничару Миленку из Грлишта, који је о томе истог момента обавестио мене. Ја сам то саопштио Миленку Брковићу, упозоривши га на опасност. Међутим, Брковић томе није придавао никакву важност — „Од тога неће бити ништа".

До хапшења Брковића је дошло после неколико дана, 13. септембра. У понедељак, 15. септембра, ухапшен сам и ја. Одмах по хапшењу уследило је моје саслушање од стране крајскоманданта и истога дана суочење са Брковићем. На саслушању је Брковић рекао да је био код неког лекара у уреду због обољења грла. Тада су га у моме присуству питали — „Познајеш ли овог лекара, зар није то онај који те је прегледао". Он је брзо одговорио — „То није тај лекар". Питали су и мене: „Познајеш ли овог ухапшеног и да ли си га прегледао". — Дао сам негативан одговор, што је Немце разбеснело. Тада сам објаснио да свакодневно прегледам велики број пацијената и да нисам у могућности да упамтим сваког прегледаног. Црни је за све то време седео у углу собе, са оковима на ногама, великом модрицом на десном оку и образу са израженим отоком који му није дозвољавао да десним оком гледа. У току прве моје ноћи у затвору нисам могао ништа да дознам, али друге ноћи Брковић ми је јавио преко једног слободњака да ме неће издати. Пуштен сам 17. септембра. Приликом изласка из затвора, видео сам Брковића на клупи у кругу затвора, са истом модрицом и отоком на десном оку и образу, а кад сам пролазио, он је само мало подигао главу. .. ".

9 Борба код Кренте

Војислав Јеленковић, учесник у окршају код Кренте, пише о детаљима ове тешке борбе („Развитак", 3,1961):

Стотину . бораца у стрељачком строју пошли су преко сеоске утрине да заузму положај. Изнад села, у гробљу према нашем левом крилу, односно према Сврљишкој чети, налазила се чета Немаца и Тимочки четнички одред. Према нашем десном крилу односно Тимочком партизанском одреду, који је допирао све до ивице села, налазио се Књажевачки четнички одред под командом војводе Мирковића.

На питање четничког извиђача: „Ко сте ви?" — одговорили смо ватром из свог наоружања. Почела је жестока борба која је трајала неколико часова. Међу четницима је наступило комешање, а затим и повлачење оних четничких снага које су се налазиле према нашем десном крилу. У том тренутку једно наше пушкомитраљеско одељење добија задатак да се избаци на косу, према селу Тиовцу, ради спречавања евентуалног запоседања косе од стране четника. Међутим, било је касно. Два друга са пушкомитраљезом изненада су се нашла лицем у лице са Борским четничким одредом. Отворили су ватру на њих,али после првог испаљеног рафала, нишанџија Брка био је рањен успели су тек толико да се сјуре у поток, који се налазио између њих са друге стране села. Четници Саве „Борског" су запосели косу која је доминирала над нашим положајем. Наш стрељачки строј, на ивици равне и прегледне утрине, био им је сада као на длану. Прецизно и ничим ометани почели су нас туђи унакрсном ватром. Међу нама је најпре настало комешање, а затим повлачење Сврљижана у нереду. Др Хаџић је пуцао на противнике из стојећег става и довикивао четницима из свег грла „да не пролевају братску крв за рачун Немаца, већ да пређу на страну партизана". Пао је покошен, а за њим Војин Крајиновић, звани Големи, Мија Петровић, звани Коле, Милан звани Цале, и Крста, сви чланови Партије. Остали су се повлачили преко брисаног простора према потоку с друге стране села. Међутим четници су већ били тамо. Настало је гушање, туча кундацима, борба прса у прса на живот и смрт. Поред неколико четника падају још четири наша друга, једнога од њих су четници ножевима искасапили. . .".

10. Страдање мајданпечких партизана

Учесник у тегобном децембарском (1941) маршу мајданпечких партизана Радивоје Живановић, у прилогу за ову књигу наводи:

Ноћу између **13.** и **14.** децембра ишло се целе ноћи, лутајући по снегу, магли и хладноћи, не знајући пут, јер су два водича побегла, тако да смо остали да се сами сналазимо. Осванули смо ујутру код манастира Вратне. Ту смо мислили да се одморимо и на оним сеоским појатама нешто презалогајимо. Такав распоред је и учињен. Међутим, одред је упао у заседу и био опкољен са свих страна. Отпочела је борба, није се знало ко и одакле све пуца. Ми премрзли, уморни, лутајући целе ноћи, оружје замрзло, нашли смо

се у тешкој и безизлазној ситуацији. Но ипак, захваљујући Бранку Перићу који је познавао овај терен и његовом брзом реаговању и сналажењу (бацио је неколико бомби), чета је успела да се уз обострану пуцњаву извуче из обруча без губитка. У том метежу једино је остао са својим замрзнутим пушкомитраљезом Младен Докић Шумски и другарица Јуле, које су четници ухватили Младена Докића после тешких мука стрељали су у селу Мирочу, а другарицу Јуле спровели даље у затвор...

Борци су се извлачили из обруча по групама од по 3 — 4 на Дели Јован — Велики крш — Црни врх, гоњени данонoћно од непријатеља све до близу Жагубице на Црном врху. Ту смо нашли још неколико бораца 6. чете. Наш први вод 8. чете био је у пуном саставу за цело време марша, као и после повлачења из Вратне.

После краћег одмора на Црном врху код Жагубице, Маркићевић је послао једног друга, званог „Облак", да према постојећем споразуму са четницима извести их да нам се не омета пролаз.

Након неколико часова чекања он најзад стиже, а са њим и једна четничка десетина у униформи бивше Југословенске војске. Војничким поздравом у ставу мирно поздрављају Маркићевића и Бранка Перића, рапортирајући да их капетан Синиша Оцокољић Пазарац позива у његов штаб у Жагубицу. Бранко Перић се одмах успротивио и није пристајао да се иде у Жагубицу, већ да се она заобиђе. Маркићевић је пристајао. Али на Бранково неслагање дуго су се нешто на страни од осталих бораца објашњавали и најзад, сви заједно са овом четничком десетином, пошли смо у Жагубицу у њихов штаб који се налазио у основној школи.

Кад смо дошли у двориште штаба са свих страна на нас било је уперено оружје на готовс, а на прозорима школе пушкомитраљези. Речено нам је да по њиховим четничким правилима не можемо бити са оружјем, већ га морамо предати. Из штаба је изишао Синиша, поздравио се најпре са Максом, Бранком, Французом и осталима. Затим са Максом одлази у штаб, а потом позивају Бранка и Станка такође унутра. Остали су напољу разоружани, одведени у једну празну учионицу и ту под стражом остали целе ноћи и сутрадан такође.

Трећег дана долази капетан Марковић из штаба горњанских четника протествујући код Синише да нам се врати оружје и да нас пусте. Успеха није било, оружје нам није враћено, а ми смо са четничком патролом без оружја спроведени до села Брезница, где су нас увече дочекали Пећанчеви четници. Они су нас све повезали, затим тукли и малтретирали целе ноћи, а сутрадан ставили нас у срески затвор у Кучеву."

11. Рад партијске оргаиизације у Зајечару

У посебном прилогу за ову књигу о НОП-у у Зајечару крајем 1941. и почетком 1942. пише Душан Ковачевић:

„Међу бројним активистима и симпатизерима НОП-а у Зајечару најјачу групу сачињавали су геометри Катастарске секције са члановима Партије и кандидатима: Душаном Ковачевићем, Мирком Петровићем, Сретеном Цвијићем, Луком Главићем, Миланом Фењ-

цем и другим. Деловала је такође и јака група са члановима и симпатизерима КП међу којима: инг. Душан Павличић, судија, Драгослав Вучић, Радојица Ђуровић, Жарко Ковачић, Димитрије Вукић и други. Са женама је успешно радила Жива Милетић у сарадњи са професорима Јеленом Мајсторовић, Милицом Петковић и знатним бројем омладинки.

Октобра 1941. године за секретара ћелије именован је стари ко:луниста Гаврило Јакшић уместо дотадашњег секретара др Бошка Милијића, који је морао да се повуче јер је био виђен са Миленком Брковићем, секретаром ОК КПЈ у лекарској ординацији. После кризе у одредима и сплашњавања оружане борбе у пролеће 1942. године, за секретара ћелије одређен је Живко Тошовић, судски приправник, који је остао на тој дужности до септембра 1942. године када је ухапшен у познатој провали.

Међу многим симпатизерима НОБ-а истицали су се из редова грађана апотекари Ђорђе Туфегић, Синиша Јовановић и Тунер, лекари Крунослав Поповић, Тадић, Мотехес, затим књижар Деспотовић, обућар Бора Поповић, неколико студената као и радници Железничке радионице са Антоном Шестаном и инжењером Лазом Рајковићем.

Почетком 1942. у јеку непријатељске офанзиве на подручју источне Србије ступају из града Зајечара у Тимочки партизански одред нови партизани — геометри Мирко Петровић и Сретен Цвијић, а из зајечарске поште Жарко Ковачић и Радојица Ђуровић."

12. Стрељања и вешања партизана у Бору

Прво су, 29. октобра 1941, Немци у Бору стрељали или обесили 18 крајинских партизана: Живка Вемића, Драгомира Вељковића, Крсту Војиновића, Станоја Васиљевића, Николу Драгића, Боривоја Милића, Драгомира Милосављевића, Боривоја Мирковића, Боривоја Мицковића, Војислава Првуловића, Драгољуба Станисављевића, Рашка Недељковића, Добривоја Точића и Анђела Матића (стрељали), а обесили Драгољуба Голубовића, Николу Јанковића, Љубомира Николића и Војислава Станисављевића.

У Бору, 11. новембра 1941, на тргу усред града Немци су стрељали још 10 партизана а обесили 2 борца. Стрељани су Миливоје Богојевић, Стојмир Бојнић, Јован Вуковић, Владимир Јаношевић, Спасоје Јовановић, Миодраг Јанковић, Драгослав Миловановић, Љубомир Станковић, Синиша Бањачковић и Радослав Опачић. Обешени су Љубомир Милошевић и Богољуб Марковић-

Ускоро затим, 29. новембра, на истом месту у Бору Немци су стрељали нових 15 бораца из Бољевачког, Крајинског и Мајданпечког партизанског одреда: Петра Балашевића, Витомира Ивковића, Жарка Којића, Стевана Којића, Живадина Костадиновића, Станоја Миленковића, Живојина Петканића, Боривоја Станковића, Драгомира Трућића, Ананија Златановића, Крсту Стојковића, Милију Павловића, Вукашина Јаковљевића. Обесили су Михајла Митића и Петра Ћулаковића. Те јесени у Бору су стрељани и крајински партизани

Боривоје Ђорђевић, Божидар Драгуловић, Аранђел Ђуричић, Богомир Траиловић и Станиша Игњатовић.

Божидар Благојевић дао је појединости о стрељањима и вешањима крајинских партизана у Бору, 29. октобра 1941. („Развитак", 4-5, 1976):

„Стрељање и вешање извршено је 29. октобра, после подне око три сата, од стране немачке јединице Фелдпост 43061 под командом команданта места лајтнанта Вилда. Осуђене до места злочина је спровео Сава Марковић, а на стрељање је вођено по пет партизанских припадника. За стрељање је одређено 25 немачких војника, који су добили наређење да пуцају у грудни кош. По извршеној команди, лекар је установљавао смрт заједно са немачким официрима и уколико је неко од стрељаних показивао знаке живота немачки официри су му пиштољем пуцали у главу. По наређењу немачке команде стрељању су морали да присуствују и грађани, на чему су Немци посебно инсистирали због застрашивања народа. Око присутних грађана немачки војници су направили кордон, а унутар су убацивани Немци који су познавали наш језик. . . Скоро су сви немачки инжењери запослени у Борском руднику изашли на место злочина и својим фотографским апаратима фотографисали овај стравични чин. Стрељане су натоварили у кола и одмах одвезли, а обешене оставили да дуже висе, као упозорење да то свакога чека уколико припада „комунистичкој банди".

13. Добривоје Радосављевић Боби

Револуционар Добривоје Радосављевић Боби био је све ово време душа народноослободилачког покрета у Тимочкој крајини. Реч је о припремама за оружану борбу, о устанку 1941. времену осека и пораза, обнављања партијског рада у позадини, организовању новог одреда и деловању месних десетина.

Оцењујући време почетка оружаних борби у Тимочкој крајини и прилике у 1942- години он наводи („Развитак", 2, 1984):

Први партизанси одреди без искуства. Састав. . . млади људи без војске, тек понеко је служио војску. . . Дошла је прва непријатељска офанзива и одреди су трпели губитке. Крајински одред је десеткован. Ипак, најуже језгро одреда је остало (Књажевац). После се то даље калило, кроз борбе, кроз акције. То је та осека после првог устанка и непријатељске офанзиве. Кроз упоредни партијски рад у позадини и захваљујући чињеници да је језгро одреда остало у Тимочкој крајини, никада нисмо били без језгра одреда, да је одред потпуноразбијен иданијепушка пуцала. Итојеоно што је стално држало народ. Поред свих тих офанзива и непријатељских прича да су партизани дефинитивно уништени, после врло кратког времена показала се активност одреда у овом или оном виду. Када није било одреда на терену. . . онда смо дејствовали позадинским десетинама, предузимали акције па је све то збуњивало непријатеља и давало охрабрење и хране народу.

Постојало је једно антифашистичко, антиокупаторско расположење. А кроз борбе и даље акције израстао је одред, стицао борбено

и политичко искуство. Доживљавао је и ударце, али је после сваке те фазе даље јачао. Најтежа је била 1942/1943. . . Онда настаје полет, стварање три батаљона. . . Чим је рат, чим се пуца, обострано се гине, али се има обострано и успеха и неуспеха.

. . . Ми имамо елементе устанка у Злоту, Подгорцу, . . . где се народ масовно дигао. Народ. То су елементи устанка. Ми у Крајини немамо устанак, у Заглавку немамо устанка, у Зајечару га немамо. . • Имамо партизанске одреде. И захваљујући партизанским одредима и тактици која одговара партизанским одредима, ми нисмо имали веће акције. А зато нисмо имали ни веће репресалије, ни веће деморализације. Тако да смо са једног краја прелазили на други. Паљењем Злота и Подгорца деморалисао се народ. Добрим делом је отишао у четнике, притиснут терором. . . И ми смо онда прешли у Заглавак и Тимок, где нас је народ примио сасвим другачије. У Крајини је после погибије партизанског одреда настала једна привремена деморализација. После су се поново појавили партизани, поново је покрет у полету. . . Ми у Злоту и Подгорцу нисмо ишли на масовно мобилисање. Нисмо знали шта ћемо са тим људима кад дођу. Нисмо знали за перспективу стварања батаљона, бригада. Знали смо о одредима и њиховом дејству. Кад би се појавило 500 до 600 бораца не бисмо знали шта ћемо с њима. Сметали би нам. Али је зато увек био значајан тај рад у позадини- . .".

Добривоје Радосављевић је био непосредни организатор највећег партизанског одреда — Бољевачког (од кога је после немачких репресалија остало језгро од 36 бораца). Он је, после пораза, створио и нови, заједнички Књажевачко-бољевачки одред. У Крајину је пожурио после разбијања Крајинског партизанског одреда да помогне угроженим борцима и партијској организацији. Оријентишући се, пре свега, на јачање партијске организације на терену, где је ваљало сачувати базу оружане борбе, у народу Тимока и Заглавка, док је одред био далеко у Заплању, Добривоје Радосављевић је пресудно утицао на активност комуниста у овом крају, што се најбоље исказало у пролеће и лето 1942. кроз дејство месних партизанских десетина, тог својеврсног феномена оружане борбе у условима одсуства одреда. Тада су створени и нови срески комитети КПЈ: један за Тимок и Заглавак, други за зајечарско-бољевачки терен, и трећи за неготински крај.

И у обновљеном Окружном комитету КПЈ, после погибије већине чланова ОК из 1941. године, Боби је био носилац главних послова, на кога је ПК КПЈ за Србију највише рачунао. Тако је и секретар Покрајинског поверенства КПЈ за југ и исток Србије Василије Буха фебруара 1942. писао ПК-у: „Ми ћемо овде са Бобијем и осталим друговима предузети све мере да се развије већа активност кроз акције и прибирање свих борбених снага за ослободилачку борбу".

Документ од 20. марта 1942. ПК КПЈ за Србију — ПП за југоисточну Србију говори о повлачењу Добривоја Радосављевића са овог терена. „. . . Боби треба да крене као инструктор ЦК КПЈ за Македонију. . .". Према накнадном сазнању Добривоја Радосављевића, још у јесен 1941. са слободне територије у западној Србији тражено

је да он дође у Ужице, али он то писмо није никада примио- Јануара 1942. после повлачења ЦК КПЈ за Санџак, послато му је ново писмо (примио га је тек у јуну 1942) да иде у Македонију. У пропратном писму ПК за Србију за ОК Зајечар, стоји: „. . . Потребно је док је још ту Боби да средите и учврстите партијску организацију и све секторе рада. . . Боби нека вам помаже као инструктор ПК док не оде. . .[м].

Боби је остао у Тимоку до јула 1942, јер се тада теже успостављала сигурна веза са Македонијом.

14. О раду НОО у Књажевцу 1942. године

О раду илегалног НОО у Књажевцу у лето 1942. Љубомир Љубиновић је написао („Развитак", 6,1963):

„Прво смо се одлучили за двојицу: Јову Голубовића, рачуновођу у суду, и Тику Милића, надзорника пруге. Обојица су дотле већ чинили низ услуга покрету. Обављени су разговори са сваким појединачно. Пристали су- Озбиљно су схватили рад који их очекује. Били су и поносни што је баш њима понуђено да уђу у овај орган народноослободилачке борбе. Када смо их међусобно повезали, предложили смо им да они нађу трећег члана одбора. Они су након неколико дана предложили Душана Филиповића, капетана бивше југословенске војске. . . , а после и секретара гимназије Бору Богићевића... Ни један члан одбора није био члан КПЈ, али су сви били свесни руководеће улоге Комунистичке партије, а задатак су примали директно од среског партијског поверенства. Као први задатак поставили смо им прикупљање санитетског материјала и друге помоћи за одред, и уопште контактирање на линији ИОП-а. Они су то прихватили. Међутим, нису се задовољили само овом активношћу и већ кроз неколико дана су дошли са предлогом да би они могли да умножавају радио-вести и растурају их, како би што више људи били тачно информисани о догађајима на фронтовима и о борбама у нашој земљи. Њихов предлог је био сасвим конкретан. Голубовић ће слушати радио и бележити најважније вести и затим предавати Милићу, који ће их куцати и умножавати на шапилографу. Они су обезбедили писаћу машину и шапилограф, хемијски индиго и хартију. Од нас нису тражили никакву помоћ већ само сагласност. Са њиховим предлогом смо се одмах сложили. Договорили смо се да овакве вести издају једанпут недељно. Зато смо ово и крстили „Недељни преглед вести", а уз овај наслов је само још стављен редни број. Основне информације су црпели из емисија радио-станице „Слободна Југославија", Москве и Лондона. С времена на време су уношене неке локалне информације- Пошто је у Књажевцу субота пијачни дан, „Недељни преглед вести" је рађен у петак ноћу. У суботу су наши активисти који су долазили из села ради пијаце, били снабдевани свежим вестима. Већ суботом поподне је у десетак села заглавског среза поред Књажевца, читан „Недељни преглед вести" који је доста доприносио дизању морала наших људи".

.чги

15. Зимски сусрет код Мајданпека

О условима тешког партизанског живота у Поречу зимских месеци 1942/43. забележила је скојевка Нада Недељковић (н. д.):

„У једној колиби,.у ствари у некаквој старој воденици, у полумраку су нас дочекала три човека. Двојица седе око ватре и ћуте- У најближем партизану препознајем Сретена Вучковића. Мало даље, завађен као да је болестан, лежи Родољуб Стојановић. Види се да му није добро. Око нас хладно да се пас смрзне. Сви су ћутљиви, озбиљни, чак мрзовољни. А како и да буду расположени? Данима су газили снег док су се пробили до Мајданпека. Њихови трагови у снегу водич су за непријатељске хајке. А обућа? То су опанци који се једва држе на ногама. Једна рука им је стално ослоњена на хладно гвожђе оружја које не испуштају ни кад спавају.

Неким штапом Срето чепрка по ватри. У полутами лица обасјана с времена на време пламичцима ватре која се тешко разгара, изгледају нестварно. Да ли ће непријатељ пронаћи њихове трагове остављене у снегу, следити их и присилити да поново крену даље, или ће се бар неко време моћи скрасити овде у овој хладноћи, ако не дуже онда бар толико док им из Мајданпека не стигне што им је најпотребније — питам се гледајући их а чини ми се да се они то исто питају.

Разговор тече успорено, речи се пробијају тешко, кроз уста стегнута од студени. Родољуб, с времена на време, само нешто промрмља. Срето спомиње једног болесног партизана кога треба привремено склонити у топионицу. . . Колико могу да видим одећа им је боља од обуће, али очевидно слабија од хладноће, а не цвокоћу. Ваљда су се већ навикли. Да ли човек, уопште, може навићи на овакву зиму?!".

16. Хапшеша у Зајечару и нове акције комуниста

У прилогу за ову књигу Душан Ковачевић пише о партијској организацији и НОП-у у Зајечару:

„. . . Септембарском провалом у Зајечару ухапшен је један део већ доста компромитованог партијског кадра. Ухапшен је и дотадашњи секретар партијске ћелије Живко Тошовић што је довело у врло тешку ситуацију партијску организацију и велики број активиста НОП-а, па је један део активиста напустио за извесно време град и склонио се у села код наших симпатизера. Половином октобра почиње сређивање организације. Поново се окупља група комуниста и активиста у којој се налазе Срба Бешир, Душан Павличић, Антон Шестан, Димитрије Вукић, Жива Милетић, Лаза Рајковић, Дески Милошевић, Ната Васиљевић, Јелена Мајсторовић, Вита Поповић и група геометара. Децембра 1942. и почетком 1943. године окупљају се бројни симпатизери, а отпочињу и појединачне акције против непријатеља. Прикупља се разни материјал за одред и упућује посебним везама у селима. Једна група геометара (Лукшић Мирко, Фењац Милан, Аџић Мирко, Миљковић Риста, Љутица Мато), оформили су

.чги

„технику" и умножавали вести „Слободне Југославије" **из** Лондона, као **и** извештаје о активности партизана у Тимочкој крајини. Овако умножен материјал групе активиста су по разним крајевима града упућивали у куће појединих грађана или лепили на улицама. Штампаним словима писана су и претећа писма крајскоманданту и појединим главешинама квислиншког апарата у којима им се наговештава ликвидација уколико предузимају неке репресалије према породицама партизана које су остале у граду".

17. Рањавање четничког команданта корпуса

У прилогу за ову књигу књажевачки партизан Вукашин Драгутиновић описује први сукоб са официрима ДМ у Тимоку, крајем **1942:**

„У другој половини 1942. године бивши официри Југословенске војске, капетан Божа Миладиновић, и капетан Добривоје Милановић, емисари Драже Михајловића обилазе подручје Тимока у циљу организовања четника Драже Михајловића.

Обилазећи књажевачко и тимочко подручје ови четнички емисари су наилазили и на сараднике НОП-а, као што је био случај у селу Штипини, Јелашници, Балановцу и још неким. Љубомир Љубиновић Павле, секретар Среског комитета КПЈ за заглавски срез, био је обавештен о овим емисарима. Одлучено је да се они спрече у акцији, а евентуално **и** ликвидирају. Пошто је Павле био информисан када ће поменути емисари навратити у село Јелашницу, организовао је групу од чланова Среског комитета и припадника месних десетина са терена, са задатком да им се организује заседа. Групу су сачињавали: Љубомир Љубиновић Павле, секретар Среског кмитета, Драгољуб Радисављевић Станко, Витомир Раденковић Јелен, Крста Радивојевић Стевица и Велимир Милошевић Пижон. Заседа је **16.** децембра **1942.** године постављена између села Јелашнице и Јаковца, где су емисари требали да наиђу. Ускоро су наишла два непозната човека, али пошто их нису познавали, хтели су прво да се тачно увере да ли су то **ти** које очекују или можда неки други. Један од те двојице, капетан Добривоје Милановић, извадио је тада револвер и опалио у Драгољуба Радисављевића и тешко га ранио. Остали борци су отворили ватру **и** том приликом убили капетана Добривоја Милановића. Капетан Божа Миладиновић рањен је једним метком, али је успео да умакне. Рањеног Божу Миладиновића лечио је апотекар Иван Синдик у Минићеву. После пар дана пребачен је и лечен у зајечарској болници. По оздрављењу Божа Миладиновић постаје командант Књажевачког четничког корпуса".

.чги

18. Оцена капетана Српске државне страже

Оцењујући на основу својих података, укупне војно-политичке **прилике на** терену округа зајечарског у **1942.** години, шеф обавештајног **одсека** Команде СДС у Зајечару капетан Ђорђе Недић шаље **20.** јануара **1943.** опширан поверљив извештај квислиншком председнику

владе Милану Недићу („армијском ђенералу") у коме између осталог стоји:

„. . • Данас на територији округа Зајечарског дејствује углавном само Књажевачко-бољевачки ослободилачки партизански одред. . . Одред је подељен на три чете: а) Заглавска чета, јачине сада свега 15 људи. . . наоружана са 4 — 5 пушкомитраљеза, остали пушке. Појединци имају пиштоље и бомбе. . . б) Бољевачка чета: јачина око 25 људи . . . наоружање 6 пушкомитраљеза, остали пушке, бомбе и пиштољи. . . Крајинска чета: јачина око 30 — 40 људи . . . Наоружање 4 пушкомитраљеза, остали пушке, бомбе и пиштољи.

. . . Врховну партијско-политичку власт и управљање радом партизанских одреда вршио је ОК. Секретар овог комитета Мија Станимировић . . . други члан комитета „Аца" (Александар Пекић), трећи члан комитета „Марица" (Анастазија Јоцић)... и четврти члан „Марко" (Живан Васиљевић)... Први реон обухвата срезове Заглавски, Тимочки, Бољевачки и јужни део среза Зајечарског, закључно са градом Зајечаром. Њиме руководи „Марко". Други реон обухвата Бор и северни део среза Зајечарског. Овде, због важности Бора као великог радничког центра, њиме руководи „Аца" . . ., а трећи реон обухвата срезове Крајински, Неготински, Брзопаланачки, Поречки и Кључки. Њима руководи „Марица".

Наводећи даље неке од разлога зашто . . . „борба против комуниста у овом крају није била тако успешна. . .", капетан Недић истиче да . . . озбиљна борба са овима тек почиње са образовањем СДС, што је било доста важно, јер су се комунисти били већ дубоко уврежили у овом крају. ..".

Разматрајући резултате борбе против комуниста у округу зајечарском 1942. године у овом извештају стоји:

„Укупно је у току 1942. откривено и похапшено од стране овог одсека 347 комунистичких функционера, чланова Партије, скојеваца, мештанских партизана, чланова „међуселских јединица", веза, курира, помагача, јатака и симпатизера".

19. Десетодневни састанак ОК КПЈ

Ток састанка ОК КПЈ Зајечар (17. — 27. маја 1943.) унет је у ратним бележницима секретара ОК КПЈ Мије Станимировића и члана ОК Живана Васиљевића.

Део ових забележака садржи (поред списка са надимцима око 60 активиста НОП-а, највероватније ондашњих чланова КП) забелешке расправа о војном и политичком раду, о раду у области културе, затим о СКОЈ-у, санитету, о штабу одреда, као и о другим питањима из рада КП у одреду. Последњи део белешки који заузима две трећине укупног простора, испуњавају прибелешке са својеврсним ставовима о свим напред наведеним питањима, процена о кадровима, уз навођење критичких и самокритичких иступања унутар Окружног комитета.

Питање ОК (Окружни комитет КПЈ за округ Зајечар) у суштини је прожимало свих првих осам тачака дневног реда. Беспоштедној критици и самокритици изложили су се сви чланови ОК, што је по

жестини прелазило и у неодмереност. Чланови ОК су били далеко толерантнији при процени кадрова предвиђених за нове среске комитете и поверенства, истичући за појединце атрибуте као „има услова", „најбољи партизан" итд.

Приликом опсежне расправе о војном и политичком раду убележени су карактеристични акценти: Лењин „Задаци револуционарних одреда", став према Дражи, однос са народом. . . Оцене о политичком расположењу маса кретале су се у дијапазону од „народ је против окупатора" до „углавном су за нас иако организационо не стојимо на висини", или „већ се осећа утицај Дражиноваца"- У приказу економских прилика бележи се пре свега оцена о „богатим", „средњим;, „сиромашним" људима — крајевима, о пљачки жита и одвођењу на рад у Бор.

Најјаснији је део забележака о даљем политичком раду где се наводи: „на конференцијама не треба гњавити људе већ у кратким цртама изнети ситуацију, популарисати Црвену Армију и народноослободилачку војску, да се долази са пушком, војничким оделом и партизанским знацима. За политички рад узети чланак друга Тита — „Ко су издајници народа".

„Свакодневно су држани састанци Окружног комитета. Брка је увек био присутан и руководио свим тим састанцима. . . Секретари и поједини чланови среских комитета. . . долазили су у Окружни комитет и присуствовали неким претходним разговорима. . . Видим, Брка је помало незадовољан, чланови Окружног комитета замишљени, много озбиљнији него у ранијим приликама. Изгледа ми да су и забринути. Такво расположење стварало се због исцрпљујућег рада, због умора. Конференција је већ заказана. . . Често сам насамо са Марком и разговарамо. Он ми интимно говори да су уочене приличне слабости и грешке... И поред несумњивих резултата, грешило се због незнања, неискуства..." — бележи тадашњи секретар среског комитета КПЈ Јанко Симеоновић („Развитак", 3, 1974). Члан ОК Живан Васиљевић пише: „Под притиском немачких и бугарских окупатора у селима се почело појављивати расположење да би требало избегавати оружане сукобе са непријатељем да бисеизбегле репресалије. Такво расположење није било без утицаја и на поједине сараднике народноослободилачког покрета, па и на поједине комунисте …, у појединим тренуцима и на тактику партизанских јединица. Акценат је дат захтеву за офанзивним наступањем на свим секторима, без икаквог колебања и опортунизма" („Развитак", 3, 1969).

20. Дискусија на конференцији КП за одред

Из обе верзије записника са партијске конференције „за одред", одржане од 12. до 17. јуна 1943. више Кривог Вира, види се да је у дискусији учествовало преко 30 учесника овога скупа (поред члана ПК и три члана ОК КПЈ).

По реду узимања речи, а многи су више пута говорили, дискутовали су (према верзији записника коју је дао Момчило Сибиновић): Сретен Вучковић, Милорад Бисић, Чеда Вељковић, Миодраг Новаковић, Михајло Туртић, Предраг Костић, Влада Миљковић, Драгоман

Радојичић, Мирко Петровић, Момчило Велојић, Борислав Миленковић, Радомир Јовановић, Никола Цвијић, Добривоје Божић, Бранко Поповић, Бранко Милошевић, Божо Кораћ, Радомир Јовичић, Драгољуб Радојевић, Крста Радивојевић, Душан Глигоријевић, Никола Пилипов, Мирко Бабић; према верзији записника који је водио Мирко Петровић, у дискусији су још учествовали и Родољуб Стојановић, Момчило Сибиновић, Драгољуб Стевановић, Стојанка Радосављевић, затим „Сима", „Моравац" и двојица „Н. Н." из групе Озренаца.

Дискусија је вођена по свим тачкама које су биле на дневном реду у току 6-дневног рада ове партијске конференције. Поред ширих излагања главних референата (Недељко Караичић, Миодраг Станимировић, Живан Васиљевић и Анастазија Јоцић) у записник су дискусије појединаца махом врло сажето изложене, као:

„Младен: Власи су борбени, 1935. била је буна, 13 влашких села са 10.000 (људи) заузели су Бор, треба умети радити са њима.

Мика: Дражиновци су војнички организовани на извесним теренима, треба их пречистити док су слаби. . .

Славко: Крајинска чета се није већ неколико месеци појављивала крај Дунава, оставивши (народ) на милост и немилост Дражиновцима. . .

Крста: Критикујем ОК због неорганизованости позадине на нашем терену, нерасподеле војних снага. . .

Никола: Ако овако наставимо борба ће бити безуспешна. . .

Бигар: Претворили смо Партију у пасивну организацију . . .

Милинко: Неки другови критикују друге да би прикрили себе. . .

Вељко: Не добија се јасна слика о стању у Партији због недовољног учешћа и изношења у дискусији- . .

Срђан: Треба почети са акцијама које би нам помогле да се осамосталимо војнички. . .

Металац: Акцијом на руднике добили би експлозив а и ојачали би у људству. . .".

21. „Сетите се Кривог Вира, овчетине, меда, сира. . ."

Бранко Поповић, учесник партијске конференције за одред, описујући појединости које су у вези са овим скупом („Развитак", 3, 1983) пише да је конференција одржана:

„. . . У прекрасној природи падина Јужног Кучаја у пролеће", затим да је била „добро организована исхрана и први пут дужи боравак на једном месту, са мање — више нормалним одмором". Тих дана борци су се сећали као „неке свечаности", такође и мошу-Колетових стихова: „Сетите се Кривог Вира, овчетине, меда, сира". Он описује да се конференција одржавала „на пространом планинском пропланку, у близини невелике овчарске појате. . . У средини су се сместили чланови ОК и члан ПК Србије друг Брка. Овај последњи привлачио је посебну пажњу свих нас. Не само својом наочитом фигуром која као да је зрачила неком животном свежином и оптимизмом, већ и људском скромношћу"- И даље: „Пред војнички постројеним батаљонима са штабом испред строја друг Брка је са чврсто сти-

снутом песницом на слепоочници громким гласом поздравио оснивање I Тимочког батаљона НОВЈ. . . Народ који је радио по околним ливадама оставио је своје алатке и немо и задовољно као да је и сам у строју, гледао своју војску. . .".

Учесник конференције Мирко Петровић се сећа: („Развитак", 6, 1983): „Дошли смо из Крајине неколико дана пре конференције. Посебно смо се радовали сусрету са старим друговима из Тимока, јер смо у Крајини дуго били усамљени. . . „Брка" је говорио реским гласом, био је за нас нова личност, али уливао је поверење. . .".

Момчило Сибиновић, онда политички комесар Тимочког одреда, о конференцији „за одред" каже: „Бранко Милошевић Металац и ја били смо задужени за исхрану и обезбеђење учесника конференције. Време је било суво, пропланак где се радило прошаран оборени стаблима. Секретар ОК Мија Станимировић ми је пред почетак конференције рекао „биће тврдо", а током вишедневног рада непрестано је исписивао неке листиће у својој свесци. Делегат ПК „Брка" је уочљиво „секао" у току рада. . •".

22. Чланови КПЈ почетком лета 1943.

У извештајима које ОК КПЈ Зајечар шаље одмах после партијске конференције, 23. јуна 1943, Покрајинском комитету КПЈ за Србију, наводи се број од 61 члана КП и то 47 пре конференције и 18 новоучлањених (а 4 искључена на конференцији). И у извештају који после свог боравка на зајечарском терену Недељко Караичић шаље 2. јула 1943. Покрајинском комитету КПЈ за Србију појављује се цифра од 61 члана КП, од чега 43 „старих" и 18 „нових" чланова. У истом писму Караичић износи податке из којих се види да у овај број нису ушли чланови који су у то време деловали у Бору, а нису још имали директну везу са Окружним комитетом КПЈ за зајечарски округ. Караичић о њима пише ПК-у (у истом писму од 2. јула 1943): „. . . Настојте свим силама да се преко партијске организације прикупе подаци о партијцима који раде у Бору и да се уговоре јавке преко ОК и повежу са ОК". Овде нису били урачунати и неки чланови **КП** који су тада деловали под посебним околностима у Зајечару, Неготину, Књажевцу и неким селима око рудника Боговине, затим у Поречу — Мајданпеку. Тако су утврђена и имена за још тридесетак чланова КПЈ из тог времена. Према свему, укупно је у ово време у Тимочкој крајини деловало преко 100 чланова Комунистичке партије Југославије, а тај број се затим и повећавао.

У то време су као комунисти радили и други борци и сарадници који се непосредно у време окружних конференција не евидентиРаЈУ У документима, јер су били привремено у затворима или без партијске везе. Један број чланова КП је још раније отеран у логоре, после провале у партијску организацију-

Чланови КПЈ у Тимочкој крајини почетком лета 1943. били су: Миодраг Станимировић Душко Мома, Анастазија Јоцић ЈБуба, Живан Васиљевић Марко, Михајло Туртић Павка, Стојанка Радосављевић Наташа, Боривоје Цолић Јоца, Витомир Раденковић Јелен, Боривоје Јевтић Драги, Јанко Симеонсвић Сава, Јеремија Милутиновић

Вељко Ђока, Стеван Ђорђевић Новак, Милорад Бисић Мика, Миодраг Николић Миле Јулин Воја, Родољуб Стојановић Коста, Радомир Илић Мика, Воја Јеремић Влада Мирко, Станоје Гачић Милош, Љубомир Љубиновић Павле, Борислав Миленковић Срђа, Боривоје Томић Ика, Драгољуб Радојевић Јова, Момчило Ранковић Макса, Добривоје Болшћ Ратко Бигар, Драгољуб Радисављевић Станко Бели, Наталија Васиљевић Слободанка, Вера Радосављевић Нада, Божидар Ђурић Бранко, Илија Ђерговић Брикет, Милојко Ђорђевић Крста, Миомир Радосављевић Пики, Миомир Цолић Бошко, Радомир Спасић Аца Мали, Велимир Милошевић Данило, Бошко Јевтић Милош, Будимир Јовић Буда, Жарко Ковачић Љубушка, Душанка Пајкић Јана, Душан Витас Павле, Вељко Јовановић Вуле, Марко Николић Лека, Виден Стојковић Ибарски, Драгоман Радојичић Стамболија, Момчило Сибиновић Вељко Феђа, Мирко Бабић Шлем, Душан Глигоријевић Саша, Крста Радивојевић Стевица, Никола Пилипов Нацко Рудар, Влада Миљковић Мирослав, Момчило Велојић Боксер, Власта Николић Мирко Мали, Божидар Кораћ Аца, Јован Кецман Чеда, Сретен Вучковић Младен, Војислав Јеленковић Божа, Чедомир Живановић Тоша, Предраг Костић Вељко, Мирко Петровић Славко, Бранко Поповић Станко, Радомир Јовановић Чоче, Чедомир Вељковић Јоже, Душан Чубра Стипе, Бранко Милошевић Металац, Света Милошевић Срећко, Сретен Цвијић Никола Коле, Драгољуб Стевановић Милинко, Јован Нинић Јанко.

Није сигурно утврђено ко су чланови под надимцима „Здравко" (Стојковић ?), „Жика", „Цана", „Иван" (Михајло Ракчевић ?), „Власта" (Видоје Драгутиновић ?), „Сима" (Чедомир Јеремић ?), у документима има и ознака „4 партијца" за које се такође не зна ко су.

Овде нису урачунати чланови КП из Јастребачке чете и Озренске десетине, јер су ту привремено боравили.

Од чланова Партије који нису били у овој евиденцији Окружног комитета приближно у исто време деловали су у Тимочкој крајини: у Бору — Милисав Бабовић Ћумурџија, Добросав Пауновић Јанко, Драган Миљковић Ђура, Миодраг Радуловић Ива, Слободан Босиљчић Мирко Босанац, Милован Марковић Сеља Чачанин, Тихомир Ћутовић Шумадинац; у Зајечару — Срба Бешир, Душан Ковачевић, Миленко Стојановић, Димитрије Вукић, Антон Шестан, Петар Мишић, Душан Павличић; у Неготину — Ратимир Стојадиновић, Милић Настић Оџа, Чеда Симић, Ковиљка Лопушина, Веселинка Глишовић; са терена Књажевца и околине — Бора Игњатовић, Олга Чукић, Слободан Милосављевић, Вукашин Драгутиновић Раша, Вукашин Милић Вуја, Радојица Михајловић и др (неколико чланова КП из 1941. г. отерани су раније у логоре); у Злоту, Подгорцу и Боговини — Јован Мускаловић, Ђорђе Пелановић, Павле Гујнић, Петар Јокановић, Јован Добрић, Павле Цујић, Петар Грамић, Новак Трујић; у Мајданпеку и околини — Данило Тодоровић; у Доњем Милановцу — Јован Ружић.

.чги

23. „Ваша ће земља нестати у крпи и сузама..."

После борбе код Шљивара, зајечарски крајскомандант Милер је 6. октобра 1943. издао „Прокламацију — Србима" у којој поред осталог стоји:

„Са жалосним догађајима последњих дана унет је у наше до сада мирно подручје округа немир. Несавесни комунистички елементи искористили су прилику, те су систематски на разне начине протурали вести о одмаздама које требају да се очекују од стране окупационих власти. Резултат тога је била паника међу грађанством. . .

Крајскоманда се осећа у интересу мирољубивих становника овога округа принуђеном да објави следеће:

До сада имадемо да жалимо за смрт 7 немачких војника међу којима један официр као и једног бугарског официра- За два немачка војника још се не зна где су. Са њиховом смрћу се може сигурно рачунати. Такође се не зна ништа и за једног бугарског војника.

Срби . . . Опет видите да вас ове звери гурају у страшну несрећу! Ви ћете платити сав рачун, а ваша земља ће нестати у крви и сузама. Дочекаћете вашу дуго очекивану слободу на рушевинама ваших кућа и над гробовима ваших породица, ако се не одлучите да још у последњем тренутку спасете оно што се спасти може. Ми вам зато дајемо прилику. . . Ми не желимо вашу пропаст! Ми вас желимо у новој Европи слободне и сретне имати на нашој страни! Ми смо данас јачи и моћнији него икада! Доста јаки, да вам помогнемо, али и доста јаки да вас уништимо једним јединим страшним ударцем".

.чги

24. Састав Зајечарског партизанског одреда крајем 1943. г.

Реч је о следећим борцима: Алексић Радивој (Горње Зуниче), Алексић Драгољуб Миле (Доње Зуниче), Алексић Миодраг Ђура (Доње Зуниче), Анђелић Небојша Анђелко (Неготин), Анђелковић Љубомир (Црвење), Аранђеловић Боска Милка (Доње Зуниче), Аранђеловић Живојин Божа (Доње Зуниче), Арамбашић Михајло Митар (Далмација), Бабић Мирко Шлем (Књажевац), Бељан Илија Влада (Далмација), Бељан Јован Богољуб (Далмација), Бисић Милорад (Штрбац), Бизјак Иван Мартин (Словенија), Благојевић Радиша Радослав (Штипина), Блажон Ђорђе Бели (Земун), Богосављевић Витомир Тодор (Рготина), Богосављевић Драгутин Вујадина (Рготина), Богосављевић Милан Риста (Рготина), Божић Добривоје Ратко (Горње Зуниче), Бошковић Павле Гроздан (Инђија), Будимир Милан Веца (Славонија), Вајда Петар Гарбус (Будимпешта), Васиљевић Живан Марко (Зајечар), Васиљевић Наталија Слободанка (Зајечар), Васић Милан Пера (Доња Бела Река), Велојић Момчило Боксер (Жлне), Вељковић Видоје Груја (Радичевац), Веселиновић Љубиша Драган (Зајечар), Виденовић Богомир Богољуб (Јелашница), Виденовић Јевстатије Смиљанић (Врбица), Виденовић Живојин (Берчиновац), Видојковић Миодраг Миле (Берчиновац), Витас Душан Павле (Лика), Вранеш Момчило Гавра (Брињe — Лика), Вранеш Божо Ђорђе (Брине — Лика), Вујић Ђорђе Новак (Кленовац), Вујић Сибин Винко (Грлиш-

.чги
те), Вуколић Божо Вучко (Црна Гора), Гавриловић Божидар Станислав (Рогљево), Гавриловић Марко (Јелашница), Глигоријевић Душан Саша (Бор), Глигоријевић Иван Џина (Сиколе), Глигоријевић Стеван (Ђаковица), Голубовић Миодраг (Јелашница), Гроздановић Раде Ратко (Славонија), Гудојевић Милан Илија (Мокрање) Дамјановић Александар Хајдук (Добрујевац), Дамјановић Стаменко Гојко (Добрујевац), Драгић Љубиша Бики (Београд), Драгићевић Нада (Сокобања), Драгутиновић Видоје Власта (Берчиновац), Драгутиновић Вукашин Раша (Горње Зуниче), Дувњак Стојан Коста (Славонија), Ђаковић Видак Сава (Мркоњић Град), др Ђоловић Ивко Росин (Бољевац), Ђорђевић Бранко Ненад (Књажевац), Ђорђевић Драгољуб Тимошенко (Берчиновац), Ђорђевић Јелица (Приштина), Ђорђевић Милојко Крста (Грлиште), Ђорђевић Паја Тиња (Књажевац), Ђорђевић Љубиша (Јелашница), Ђорђевић Ружа (Николичево), Ђурашиновић Лука Вукашин (Котор Варош), Ђуровић Василије Жарки (Даниловград), Ђурашиновић Ђуро Ђураш (Пећ), Ђуровић Радојица Радојко (Црна Гора), Живановић Живан Дева (Грлиште), Жикић Никола Јова (Грлиште), Жикић Никола Јова (Врбица), Жикић Славко (Берчиновац), Жикић Стеван Синђелић (Рготина), Загорац Илија (Далмација), Зечевић Љубомир Зец (Косово), Здравковић Богосав Богдан (Рготина), Иванковић Раде (Берчиновац), Илић Бранко Ранко (Дебелица), Илић Новица Груја (Мањинац), Илић Јеремија Крајикац (Јаковац), Илић Обрен Цветан (Црвење), Илић Радомир (Црвење), Јаблановић Александар Царић (Добрујевац), Јаблановић Наста Горица (Добрујевац), Јаковљевић Естера — Нели Зорка (Београд), Јанковић Иван Срба (Лубница), Јаношевић Драгомир Миљко (Трнавац), Јевтић Никодије Бравар (Радичевац), Јеленковић Александар Цане (Берчиновац), Јеленковић Војислав Божа (Боровац), Јеремић Миливој Марко (Рготина), Јеремић Радмила Вера (Рготина), Јеремић Чедомир Сима (Рготина), Јовановић Вељко Вуле (Грлиште), Јовановић Драгомир Наход (Боровац), Јовановић Драгослав Зоран (Јелашница), Јовановић Јанко Јаков (Вратарница), Јовановић Јован Ване (Грлиште), Јовановић Јован (Шљивар), Јовановић Јован Триша (Неготин), Јовановић Радмила (Вратарница), Јовановић Радомир Чоче (Бор), Јовановић Чедомир Бора (Дебелица), Јоветић Мирко Милан (Бања Лука), Јовић Будимир Бата (Црвење) Јововић Михајло Марко (Ђевђелија), Јововић Момчило Слободан (Ђевђелија), Катић Драгомир Нила (Рготина), Кецман Јован Чеда (Босански Петровац), Ковачевић Душан Коле (Грахово), Ковачевић Жарко Љубушка (Никшић), Копарец Радивоје (Београд), Кораћ Божо Аца (Лика), Костић Божидар Бранко (Заплање), Красуља Ђуро (Сисак), Крњајић Никола (Лика), Крсмановић Бошко Мића (Хан Пијесак), Крстић Ратомир Брале (Јелашница), Лаћимић Веселин Теслић (Теслић), Лазаревић Чедомир Иван (Краљево Село), Лазић Драгомир Мита (Рготина), Љубомировић Слободан Боги (Јелашница), Малбашић Раде Босанац (Бања Лука), Маринковић Добривоје (Јелашница), Маринковић Зорка (Јелашница), Маринковић Никола Зека (Рајац), Маринковић Обрен Милан (Јелашница), Маринковић Драган Легија (Неготин), Маринковић Миодраг Мишко (Неготин), Марјановић Бранислав (Раденковац), Марјановић Владимир (Берчиновац), Марјановић Најдан (Црве-

.чги
ње), Марјановић Ранко (Берчиновац), Марковић Богољуб (Берчиновац), Марковић Момчило Зоран (Краљево), Марковић Тадија Андра (Црвење), Мартић Милан Раде (Ћевђелија), Матејевић Видоје Момир (Вршка Чука), Матејић Драгомир Богдан (Петруша), Миладиновић Радомир Змај (Добрујевац), Милановић Витомир Тадија (Рујиште), Миленовић Данило Срета (Рготина), Миленковић Чедомир Луне (Рготина), Миленовић Видослав (Берчиновац), Миленовић Вукашин Кмет (Јелашница), Миленковић Гавра Момчило (Берчиновац), Миленовић Јаворка (Берчиновац), Миленовић Љубодраг Љупче (Берчиновац), Миленовић Милорад Фиђа (Јаковац), Миленовић Миодраг Мија (Берчиновац), Миленовић Новица Ћира (Јелашница), Милијић Бранко Лека (Дреновац), Милић Вукашин Вуја (Јелашница), Милић Живојин Танаско (Рготина), Милић Љубомир Живојин (Јелашница), Милијић Сибин Столе (Лесковац), Милојевић Ђорђе Меца (Горња Бела Река), Милојевић Јован Шане (Рајац), Миловановић Станислав Миле Црни (Краљево), Миловановић Тома Брица (Бор), Милосављевић Светислав Срећко (Јаковац), Милошевић Бранко Металац (Књажевац), Милошевић Велимир Данило (Горње Зуниче), Милошевић Миодраг Драгче (Црвење), Милошевић Миодраг Сибирац (Трновац), Милутиновић Јеремија Вељко (Лесковац), Митић Љубомир (Рајац), Митић Момир (Берчиновац), Митровић Бранко (Црвење), Митровић Радојица Коча (Ристовац), Мишић Миодраг Новак (Зајечар), Мишковић Благоје Рака (Рајац), Михајловић Милан Милча (Рајац), Михајловић Тимотије (Јелашница), Миљковић Владимир Мирослав (Дебелица), Моцић Радмила Мира (Вратарница), Нешић Воја Миодраг (Грлиште), Николић Будимир Гале (Лесковац), Николић Властимир Мирко Мали (Шестигабар), Николић Драгомир Вења (Врбица), Николић Жарко Зарија (Јелашница), Николић Живота (Берчиновац), Николић Марко Лека (Радичевац), Николић Радомир Чемберлен (Берчиновац), Николић Светомир (Берчиновац), Николић Стева (Земун), Нинић Јован Јанко (Текија), Новаковић Бранко Сава (Славонија), Опачић Миле Вукадин (Овче Поље), Османовић Бошко Петко (Радичевац), Павловић Животије (Берчиновац), Павловић Иван (Берчиновац), Павловић Јован (Берчиновац), Павловић Мирослав Брана (Београд), Павловић Радисав Старина (Берчиновац), Пајкић Душанка Јана (Шљивар), Пауновић Милован Ковач (Ужице), Петрић Душан Жика (Срем), Петровић Јован Трандафил (Душановац), Петровић Мирко Славко (Београд), Петровић Милан Маринко (Славонија), Петровић Тадија (Берчиновац), Пилипов Никола Рудар (Приједор), Поповић Боривоје Лимар (Ћуприја), Поповић Бранко Станко (Бијело Поље), Поповић Ђуро Бане (Ливно), Предић Стојан Јон (Кобишница), Пујић Стеван Миленко (Рготина), Пуцовић Јован Јон (Грљан), Раденковић Раде Лука (Штрбац), Радивојевић Крста Стевица (Врбица), Радојичић Драгоман Стамболија (Брезова), Рајић Витомир (Раденковац), Ракић Душан (Ново Село), Радосављевић Никола Обрен (Неготин), Рајковић Драгомир Ранко (Рготина), Ракић Илија Тоша (Мариновац), Рашковић Светозар Раша (Славонија), Рашић Божидар Данко (Жуковац), Ристић Живојин (Берчиновац), Ракчевић Михајло Иван (Бор), Салађанин Ђорђе Трајко (Земун), Савић Владимир Стрелац (Ново Корито), Сибиновић Момчило Вељко (Бучје), Симеоновић Јанко Сава (Подгорац), Симић Никола Озрен (Врмџа), Симоновић Боривоје Рајко

(Рготина), Симоновић Драгослав Симонов (Ариље), Спасић Радомир Аца Мали (Врљци), Срејић Добривоје (Појате), Станисављевић Алекса Буђони (Вражогрнац), Станковић Боривоје Анта (Кленовац), Станојевић Драгиша Гаја (Шаркамен), Станојевић Живојин Урош (Дебелица), Станковић Васа (Смедовац), Станковић Марјан Пироћанац (Бела Паланка), Станојевић Јован Жарко (Рогљево), Станојевић Миодраг Столе (Рогљево), Станојевић Станоје Панта (Рогљево), Стевановић Драгић (Берчиновац), Станојловић Станоје Цветко (Рогљево), Стевановић Драгољуб Џони (Јелашница), Стевановић Миленгије Марјан (Берчиновац), Стевановић Раде Јагош (Берчиновац), Стевановић Драгољуб Милинко (Неготин), Стефановић Миодраг Драгуна (Буковче), Стефановић Васа (Јелашница), Стефановић Цветан Радован (Краљево Село), Стојадиновић Богољуб Буцко (Васиљ), Стојановић Олга Нада (Бела Црква), Стојковић Мирко Пера (Краљево Село), Стојковић Петроније (Ново Село), Страиновић Милан Мома (Рудна Глава), Тодоровић Александар Радич (Тамнич), Тодоровић Милан Реља (Брестовац), Тошовић Недељко Фоча (Фоча), Трандафиловић Петроније (Берчиновац), Туфегџић Божидар Марин (Кобишница), Туртић Михајло Павка (Бор), Ћирић Миле Звонко (Вртовац), Ћорић Борислав Јоца (Сарајево), Узелац Милан Рата (Лика), Урошевић Милош Миле (Јелашница), Фишер Бернард Бери (Суботица), Фурнигић Станоје Лила (Мокрање), Хајдуковић Стојан Војашеница (Лика), Царановић Александар Драгиша (Буковче), Цветковић Раде Јелен (Селачка), Цвијић Сретен Никола (Лозница), Цојић Миодраг Недељко (Сумраковац), Цолић Миомир Бошко (Заграђе) Чоловић Пеша Косовац (Косово), Чубра Душан Стипе (Лика), Шиљеговић Војислав Мурат (Приједор) и Штакић Миле Жарко (Карађорђево). Такође и борци Ђура и Мића из Крушевца, Јеша из Срема, затим Васка, Саша, Николај, Иван и Борис — припадници Црвене армије који су побегли из немачког заробљеништва у Бору.

Сви горњи подаци дати су према књизи Ивана Глигоријевића „Партизански одреди Источне Србије 1941 — 1944", Београд, 1969. Вршена је само ситнија редактура података. У списку су и партијско-позадински радници који су се прикључили одреду пред одлазак преко Мораве (изузев малог броја оних који су остали и даље на терену Тимочке крајине).

У Нишком (Озренском) батаљону, уствари четвртом батаљону Зајечарског партизанског одреда, крајем 1943, били су (према истом извору): Арнаутовић Радомир Миле (Ниш), Аврамовић Хрисотдул Дуле (Алексинац), Божовић Станиша (Алексинац), Бошњаковић Петар (Ниш), Валчић Војкан (Ниш), Василић Илија Стаљин (Врмџа), Васић Боривоје Барон (Бунар), Видојковић Димитрије Сеља (Бујмир), Војиновић Радомир Наход (Ражањ), Вуковић Милорад Мића (Ниш), Вуковић Момчило (Ниш), Гавриловић Чедомир (Хум), Гојковић Тихомир (Суботинац), Грубачић Душан Бели (Херцеговина), Дикић Душан Топлица (Д. Трнава), Динић Бранислав Кокеран (Малча), Динић Милорад (Лесковик), Динић Пера Бабунски (Миљковац), Динић Чедомир (Каменица), Ђорђевић Векослав Бојевић (Топли До), Ђорђевић Милан Копча (Варош), Ђорђевић Милован (Хум), Ђорђевић Радослав Звонко (Д. Трнава), Ђорђевић Ратко Јордан (Каменица),

Ђукић Драгомир Миша (Варош), Ђуришић Ђорђе (Црна Гора), Ђурић Милош (Кнез Село), Ђуровић Лазар Тића (Црна Гора), Живановић Добривоје (Хум), Живковић Сретен Вучко (Ниш), Игњатовић Милан Коста (Ниш), Илић Ставра (Бујмир), Јекић Бранка (Ниш), Јекић Бранко (Ниш), Јеремић Милан (Шантровиш), Јовановић Божидар (Ниш), Јовановић Живојин (Малча), Јовичић Радомир Буца, (Шетка), Костић Живорад Моравац (Д. Љубеш), Костић Велимир Бајеж (Моклиште), Крстић Борислав (Церје), Крунић Живојин Цаја (Ниш), Лазаревић Гојко (Д. Трнава), Лазаревић Жарко Лала (Д. Трнава), Лазаревић Никодије (Д. Трнава), Лазаревић Радован (Д. Трнава), Лешјанин Божидар Лешко (Ниш), Марковић Радисав Раде (Малча), Марковић Вељко (Д. Трнава), Матић Сава Вук (Црни Кал), Милановић Драгомир Бане (Варош), Миленковић Љубисав Дика (Брадарац), Миленковић Миодраг Лада (Вукашиновац), Милетић Вукосав Рале (Д. Трнава), Милетић Драгомир Милош (Суботинац), Миловановић Александар (Д. Трнава), Милојковић Светислав Милојко (Моклиште), др Милутиновић Раде (Глоговица), Митић Јован Ђорђе (Топоница), Милутиновић Богољуб Васа (Црнољевица), Милутиновић Мирослав (Паљина), Миљковић Христивоје Зоран (Д. Трнава), Мирковић Хранислав Кременац (Д. Трнава), Младеновић Бранислав (Хум), Младеновић Милорад (Хум), Младеновић Обрен (Алексинац), Младеновић Чедомир Милан (Малча), Никезић Милутин Миле (Коњска Пољана), Николић Велибор (Ниш), Николић Хранислав (Д. Трнава), Николић Обрен Јанош (Д. Трнава), Новаков Душан Столе (Војводина), Новаковић Бранка Миланка (Алексинац), Опсеница Вујо Тесла (Бунић), Орлић Ћиро Никола (Бриње), Павловић Тадија (Паљина), Петровић Војислав (Хум), Петровић Драгољуб Тимошенко (Делиград), Петровић Душан Златко (Д. Трнава), Петровић Ђурђан Ика (Д. Трнава), Петровић Крста (Каменица), Поповић Љубиша (Ниш), Поповић Злата Стана (Лаћарак), Прибић Светозар Илија (Кореница), Протић Станимир Живче (Алексинац), Радовановић Витомир (Суботинац), Ракић Милка (Глоговица), Ристић Божидар (Ниш), Ристић Милутин (Ниш), Савковић Светислав Јоца (Југвац), Смодрка Иван Словенац (Љубљана), Спасић Драгољуб Гоке (Глоговица), Станић Симо Реља (Бриње), Станишић Боривоје Вук (Ниш), Станишић Милан Станиша (Ниш), Станковић Ратко Озрен (Глоговица), Стефановић Вукадин (Хум), Стефановић Димитрије (Хум), Стефановић Јован (Хум), Стефановић Јован Лабуд (Г. Матејевац), Стефановић Јордан Павле (Д. Љубеш), Стефановић Радомир Лаза (Бобивиште), Стефановић Раде (Попшица), Стефановић Светислав Зоран (Алексинац), Стефановић Чедомир Столе (Суботинац), Стоисављевић Драго Боснић (Кнез Село), Стојановић Велимир (Хум), Стојановић Добривоје (Хум), Стојановић Драгомир Војкан (Топоница), Стојановић Светислав (Хум), Стојановић Славко (Церје), Стојановић Тихомир Драган (Д. Трнава), Стефановић Милош Срђа (Алексинац), Стојковић Милун (Бујмир), Тодоровић Зоран (Ниш), Токић Милутин (Глоговица), Татарц Светислав Тале (Суботинац), Тошић Рајко (Церје), Трифуновић Борислав Срба (Моравац), Трифуновић Љубомир Хајдук (Моравац), Тричковић Светозар Тоза (Малча), Ћирић Добривоје Миџорац (Топли До), Цветковић Миодраг (Д. Трнава), Феличи Марио (Италија), Филиповић Миодраг (Д. Трнава), Чирјано Паскале (Италија),

Борци Нишког батаљона су при образовању **9.** српске бригаде измешани са партизанима осталих батаљона Зајечарског одреда. Један повећи број сарадника НОП-а са нишког терена децембра **1943.** није ушао у састав овог батаљона, јер су задржани на терену као политички радници. *

25. Енглеске војне мисије у Тимочкој крајини

Избегличка југословенска влада у Лондону обезбедила је енглеску војно-политичку подршку четницима Драже Михаиловића и у овом крају земље. Њихови односи били су, међутим, врло сложени.

Долазак енглеских војних мисија код четника ДМ очекивао се у Тимочкој крајини за сам почетак 1943. О томе Дража Михаиловић јавља 5. јануара 1943. својим командантима Оцокољићу и Пилетићу: „Код вас ће доћи као падобранац енглески капетан Гринвуд. Говори добро руски, а и српски учи… Биће као официр за везу код вас а и општиће директно и са шефом енглеске војне мисије у штабу наше Врховне команде".

Међутим, енглески официр, мајор Ерик Гринвуд, падобраном се спустио код Оцокољића тек 18- априла 1943. (са њим је био и радиста, наредник Андерсен). У мају и јуну стигле су војне мисије и за Пилетића и Љубу Јовановића. Били су то (18/19. маја) мајор Џаспер Рутем, ранији секретар Невила Чемберлена, капетан Едгар Харгривс, официр Краљеве гарде и капетан Хол. Пољски официр Јозеф Мацион (Јан Неш) и Енглези Дејвид Расел и Рејвуд стигли су 15. јуна 1943.

Џаспер Рутем је 11. јуна 1943. обавестио команданта Крајинског корпуса ДМ мајора Пилетића да су (у Каиру) „. . . врло задовољни што имамо план напада на Бор. . .". У пракси је то другачије изгледало. Четнички командант Тимочког корпуса Љуба Јовановић саопштава 20. јуна 1943. свим командантима својих бригада: „. • . Ми смо десетковани, мали и голоруки, па се користимо примером и чекамо наш моменат. Наређујем да се у случају непријатељских потера избегава намерна борба".

Дража Михаиловић, разочаран у неке екглеске официре, 9. јуна обавештава Пилетића: „Не треба ни да сумњате да је Рутем из обавештајне службе. . . Њима је главно да шаљу агенте а шиљање по мало оружја је маска". Он 3. јула јавља слично: „Енглеске мисије које се налазе код вас покушаће на сваки начин да купују људе за извођење неодговорних саботажа.. .".

Почели су са Енглезима и проблеми друге врсте, око смештаја и снабдевања. Штаб Брзопаланачке четничке бригаде 17. августа 1943. обавештава Крајински корпус о насталим тешкоћама око исхране трочлане енглеске војне мисије: „. . . Делегација тражи за своју исхрану врло скупе намирнице, затим у великој количини, и најзад намирнице које се врло тешко набављају. . .". Настале су брзо отворене свађе и око субординације операција, да ли нападати Немце, или не, па и о политичким питањима.

Тако је помоћник команданта Млавског корпуса ДМ 27. септембра 1943. ушао у отворен сукоб са енглеским мајором Гринвудом,

пишући му: „Јуче на дан 26. овог месеца на поседнутом положају кота 1191, Ви сте енглески делегати били и открили положај. Услед вашег поступка немачка колона отворила је ватру. . . Ви сте захтевали од мене да са својом јединицом нападнем немачке јединице, да их уништим и да нападнем Бор. . . Ви сте сви у један глас рекли. . . „Ваши се војници крију по потоцима и певају песме. . . Ви се, господо официри заборавите да понекад овде покушавате да се наметнете као неки оперативни команданти- . . Ви нама шаљете америчанске пушке са по 100 метака. Шта ћемо да радимо са овим оружјем кад испалимо муницију"?

Дошло је дотле да је Пилетић 15. новембра 1943. посебном наредбом забранио сваки приватни контакт са члановима енглеске војне мисије, држећи се званичних упутстава Драже Михаиловића.

Енглези су у међувремену, 25. октобра 1943. организовали напад на Ђердапу на немачке бункере, а затим и на један немачки конвој са шлеповима код Бољетина, после чега је саобраћај био привремено прекинут.

Сукоб је кулминирао у децембру 1943. Командант Тимочког четничког корпуса Јовановић јавља 3. децембра 1943. својој Врховној команди о Енглезима: „Већ три месеца како не добијамо материјал. . . Са њима сада немам никакве везе. . .". Такође, 10. децембра: „. . . (Енглези) захтевају, комодитет, луксуз, осигурање са јаким снагама . . .". Сам Дражa Михаиловић јавља 4. децембра свом представнику у источној Србији Драгославу Павловићу: „Саопштити свим вашим командантима да енглеској делегацији која је код вас не излазе у сусрет ни у чему. .. ".

Најзад, 11. децембра 1943. ујутро, долази до немачког напада на слабо обезбеђену енглеску војну мисију у селу Луке код Бора. Према телеграму четничког команданта Крајинског корпуса Пилетића, послатом Д. Михаиловићу: „11. децембра при немачком нападу на енглески штаб код села Луке, срез Крајински, заробљен је енглески капетан Мики и 2 Грка. Погинули пољски капетан Неш, један наш војник, један Пољак и домаћин куће. Спасли се: енглески радиотелеграфист и 8 Пољака који су били обезбеђење. Већи део енглеских ствари, 5 јахаћих коња, заплењено. Радио-станица спасена, али неупотребљива . . .".

Тај напад се овако одвијао:

Једна немачка покретна радио-гониометријска станица из Бора установила је да се из села Луке код Бора путем кратких таласа редовно емитују поруке у правцу Блиског Истока. Дешифровањем је утврђено да је реч о вези са Каиром. Напад на ово енглеско обавештајно упориште, 4 км северно од села Луке, крај друма Лука — Танда, извршен је по густој магли ујутро око 8 часова 11. децембра 1943- Енглези, потпуно изненађени, краће време су се бранили. Погинуо је капетан Неш (пољски официр Јозеф Мацион) и 3 сељака, а заробљен је енглески капетан Едгар Харгривс, 2 Грка и 1 Пољак. Непосредно пред немачки напад енглеска радио-станица је, пре прекида везе са Каиром, откуцала само поруку „Чекајте, чекајте", али нису стигли да обавесте Каиро да су нападнути. Енглески обавештајци су се још септембра 1943. одвојили од четника ДМ (мајора Љубе

Јовановића и Велимира Пилетића) пошто су утврдили да они не намеравају нападати Немце. Заробљени Енглези су после дуже истраге спроведени у Немачку, у логоре. Код убијеног капета Харгривса нађена је парадна униформа („за улазак у ослобођени Београд").

26. Немачко-четничка сарадња

О својој сарадњи са четницима Д. М. заробљени немачки крајскомандант из Зајечара мајор Фриц Милер у записнику са саслушања од 17. фебруара 1947. наводи (Драган Витомировић, „Развитак", 3, 1972):

„. . . Још док сам био у фелдкоманди Ниш, на основу службених података сазнао сам да на територији Крајскоманде Зајечар има доста четника Д. М. и да се на њиховом челу налази Љуба Јовановић. Такође је већ тада Фелдкоманда имала податке да Крајскоманда Зајечар ради на успостављању контакта између себе и Љубе Јовановића. Фелдкомандант је са тим био сагласан. По мом доласку у Зајечар, држећи се принципа да четнике привежемо за себе и употребимо их у борби против партизана, чије се појачање и оживљавање почело да осећа, ја сам будући упознат од официра Крајскоманде Зајечар у ком стадијуму стоји политика КК Зајечар у односу на четнике, исту само наставио- . . Ја сам дао сагласност и др Вулф и Тилер једног дана месеца октобра или новембра 1943. године састали су се са Љубом Јовановићем негде у правцу Бољевца. По повратку реферисали су ми да је један од главних захтева четника за сарадњу са нама — снабдевати их муницијом. Обећали су да у том случају неће нападати наше установе и јединице и да би се борили само против партизана. Пошто је такав услов нама конвенирао ја сам разговарао телефоном лично са фелдкомандантом Хофманом о овој ствари и он ми је одобрио сарадњу и снабдевање четника са муницијом. . .".

Делегат Драже Михаиловића при штабу Тимочког корпуса Драгољуб Црвенић — Гандић изјавио је (приликом саслушања у Зајечару 1945. године) о сарадњи Немаца и четника:

У јесен 1943. године четнички командант Зајечарске бригаде Леонида Петровић састао се код Грлишке реке са једним Немцем, а састанку је био присутан и Оскар Пливелић, немачки обавештајац. Више пута је Пливелић одлазио у штаб корпуса Љубе Јовановића, у село Звездан, заједно са Хансом Тилером, обавештајним официром Крајскоманде. Једном приликом састали су се у кафани у Звездану Тилер и Пливелић са командантом Ралетом Станковићем и Леонидом Петровић. На састанку је Тилер обећао да ће послати 4 тешка митраљеза и 15 енглеских пушака, а уз сваку пушку по 500 метака, те да ће четницима предати на чување и електричну централу у селу Гамзиграду. После овога Тилер и Пливелић отишли су у штаб Љубе Јовановића, где су се састали са Љубом и са мном, а био је присутан и четник Вања Лаловић. Сутрадан су Немци дотерали један камион и истоварили пушке, митраљезе, муницију и 12 сандука бомби за минобацаче".

27. Логори у Бору

У логору „Берлин" никада није било мање од 2000 — 2500 људи. Од оснивања, половином 1942. године, па до краја рата, неколико десетина хиљада људи у овом логору били су жртве и сведоци многих злочина. Највише је било Јевреја из Мађарске и из других поробљених европских земаља. Логор је сачињавало шест великих дрвених барака са густо поређаним двоспратним и троспратним креветима. Био је ограђен бодљикавом жицом и под контролом стражара, Немаца из Баната и Ердеља, као и Мађара — хонведоваца. Из овог логора се ишло на рад под стражом углавном на раскривкама бакарне руде по радилиштима Тилва Мика и Тилва Рош. Рад се обављао по утврђеним нормама. Сви који не би испунили прописану норму оштро су кажњавани. Некима је ускраћиван ручак, другима и ручак и вечера, а затим су следиле казне затвора у трајању од једног до шест месеци, који је издржаван обично у „Штраф-лагеру". Није било ноћи а да пијани тотовци не сврате у коју бараку, разбуде уморне људе, провоцирају их и на најмању примедбу шамарају и батинају штаповима. Они најокорелији сматрали су за задовољство да групе доте' раних изводе у хладну ноћ и да тамо, пијани, обављају с њима егзерцир.

Напоран физички рад, лош смештај и још лошија исхрана, као и безобзирна малтретирања, здравствено су упропастили многе људе. Велики број радника тешко је оболевао. Лекарска помоћ је при томе сведена на најмању меру, а домаћи лекари су били скоро немоћни. Боловања нису могли сами да отварају јер је свака болесничка листа ишла Немцу, који је испод лекарских налаза често стављао напомену „способан за рад".

Нарочито су према затвореницима били безобзирни чувари у логорима „Штраф" и „Кацет". За чуваре тих логора Немци су обично одабирали најбезобзирније стражаре.

Затвореници логора „Кацет" (КЗ) радили су најтежи посао, у рударској јами. Крај њих су стајали стражари са аутоматом око врата и воловском жилом у руци, којом су раднике тукли до бесвести. Логораши из логора „Штраф" (Сл) радили су у флотацији, у каменој прашини која је нагризала плућа. На рад су сви одлазили оскудно одевени, са ознакама свога логора: на десној ногавици онима из „Штраф-лагера" било је масном бојом утиснуто велико слово „С", на левој „Л". Обаовазнака морали суноситиина леиђма. На ногама је обично ретко ко имао обућу, изузев понеко дрвене кломпе, најчешће су били боси, чак и зими, кад су голотињу прикривали старим, поцепаним ћебадима. Исхрана у овим логорима била је много гора него у осталим. Од буђавог, крупно самлевеног кукурузног брашна, печени су тврди котурићи проје од по педесет грама. То су затвореници добијали уз ретку чорбу махом од куване кромпирове љуске.

Немци су често ноћу одводили из логора групе од по десетак изнемоглих људи. На периферији Бора су их убијали и бацали у Борску реку затрпавајући их кварцним материјалом, нагомиланим са раскривке руде на Тилва Рошији.

Ако би неко успео да побегне, Немци су сместа вршили одмаздУ, стрељајући при томе и читаве групе затвореника. Многи од њих су

.чги

јавно сахрањивани, • али је већи број нестајао ноћу. Лешеви, за које је по дужности знао борски свештеник, као једини очевидац, били су готово црни, крвави, размрсканих глава, осакаћени, таквих је он видео 54 само из логора „Кацет".

28. Из ратног дневника Нате Васнљевић Слободанке

„14. август 1943. Пред зору дође Раша. Сачекали смо док је СЕануло, узели неке ствари и кренули. У прво село упознамо неке жене. Одосмо до њих. Нађосмо друга Ику. Причао нам је о Крајини (реакција — вршалице раде). Дођосмо у везу са још неким друговима, међу њима више нових који долазе у одред — читали смо чланке из „Гласа" (3 — 4). • . Преко дана даде ми Станко писмо од мојих. Мама није на старом месту — више је у покрету. Другови причају о њој „права партизанка само још увек пости петак". Стари се већ сасвим средио. Иде у акције и друго.

15. августа 1943. Данас сам на моје велико задовољство у одредИГ. Разговор са друговима о акцијама и одјеку у народу. Дух борбености код свих другова. Кад се тражи ко ће добровољно у акцију сви устају — огорчени су на непријатеља. Стварно један дан проведен са друговима ојача човека. Вечерас настављам рад на терену. Писала сам својима. Разговор о Зорки и раду са њом. О раду са омладинкама и контроли тог рада. . .

19. август 1943. Преко дана смо одмарали, читали и правили план за акциј.у. Увече свршимо друге послове и у 11 кренемо (Раша, Мирослав и ја и још 3). Дођосмо на пругу, прође један воз баш кад ми стигосмо. Одмах за њим дадосмо се на посао. Оборисмо 6 бандера, посекосмо жицу, поломисмо чашке, па уздравље. За време посла Раша је одржао конференцију са стражом. Данашње вести: Сицилија пала. Совјети напредују свуда са јаким снагама. Нарочито су напади уперени ка Смоленску. Код нас, у Крајини, на два места је дигнута пруга и спаљене све станице — саобраћај према Крајини прекинут — у Јелашници убијена је жена и два човека.

30. август 1943. Данас идем у Паланку. Изишла сам из куће незапажена. Другарица је ишла испред мене, а ја за њом. Стигосмо кола и попнемо се. Возиле смо се до њиве где су оне остале и где сам сачекала друга који је већ био у вароши. И онда хајд у варош. Другарица сама, ја сама. Дођосмо до прве куће нашег човека и ту ја останем, а она иде. Одавде сам прешла код других, код неких жена. Ту сам остала до предвече- При повратку прошла сам поред изгореле поште, општине, среза и поред пољске страже. . .

3. септембар 1943. „Законспирисали" смо се у долини, у појати усред винограда. Спавали смо. Данко је ишао и свршио неке ствари. Преко дана смо читали, писали и дискутовали. Увече сиђемо у село. Човек добија утисак да се налази у некој вароши где до 10 часова ври као у кошници. Посетили смо типа и од њега дознали извесне ствари. Чудан став заузимају сви ти њихови „команданти". Према нама су врло гостољубиви кад им се нађемо у кући. Чак нас је тип испратио изван села. . .

9. септембар 1943. Сместили смо се у шумици и мислили да ту останемо целог дана. Пошто смо доручковали, а сунце је већ добро огрејало, легли смо да спавамо, јер задњих дана врло слабо спавамо, због покрета и жеље да се испричамо кад смо заједно. Тек смо заспали, а стражар нас пробуди: „Другови да видите дражиновце". Ишли су свечано друмом са барјаком на челу. Падају предлози за заседе и напад. Али гле: стиже багру један коњаник и сви на лево круг, трчећим кораком натраг. Знали смо одмах да су наши негде у близини и да ће доћи до сукоба. И тако је и било. Око 12 ч. отпоче борба. (Ми се за сваку сигурност избацимо на положај још у 9 часова). Пратили смо борбу врло узнемирени. Знали смо да је сукоб са нашима. Падале су претпоставке. Рачунали смо да су наши у напредовању. На рачун тога другови (4 њих) разјуре се по околини. Заробе 4 дражиновца који су побегли (3 пушке и једна писаћа машина).

13. септембар 1943. После спавања и ручка отпочео је рад. Састанак С. П. у присуству ОК и члана СК. Радили смо до 5 часова по подне. „Спрема за покрет" јавља друг командант. Припрема је извршена и ево креће се батаљон према селу Јаковцу. Ушли смо у село још за видела. Прошли кроз село са песмом. Сазвали збор. Нисам присуствовала збору због других послова, склањања ствари. После збора и вечере наша група кренула на супротну страну од батаљона. Стигосмо и на одређеном месту нађосмо другове који су нас чекали. Данили смо сви заједно, био је Цуца (Ћопић). . .

12. октобар 1943. У саму зору стигли смо на положај где смо данили. Спавала сам до 10 часова, онда сам била разводник straже до 12 часова. Читала сам чланке из „Пролетера" бр. 14 — 15 за 1943. годину. Нешто са Зорком, нешто са Војом, а нешто сама. Организовано је одлажење у село и припремање хране (ишла је Зорка). Мислило се да не иде у батаљон у село. Вечерало се, одржао се збор са људима који су дошли (из страха од дражиновског терора народ није смео сав да дође), веселили смо се до 1 час после поноћи и затим отишли. Место за предањивање је још згодније него јуче".

.чги

29. Из ратних бележака Милорада Бисића

У обимној ратној документацији Милорада Бисића, од које је само мали део објављен, налазе се материјали различите садржине: од хронолошког праћења збивања у Заглавку и Тимоку (и шире, према Крајини), до коментарисања појединих догађаја. ту суиизводи из писања окупаторске и светске штампе (са личним запажањима), затим изводи из партијских материјала, списак политичких парола које су биле врло актуелне, преписи делова неких књигакојеје онда читао. Има ту и сасвим личних исповести, размишљања, двојби у погледу неких појава у партизанском животу. Али кроз целу ову ратну збирку докумената и записа, као црвена нит провејава идејна увереност партизана и партијског радника у праведност народноослободилачке борбе и неминовност победе над окупаторима и квислинзима. Наводимо кратке исечке неких од докумената.

„Пароле: Срби, не дозволите да вас издајних Дража увлачи у братоубилачки рат. Сви у партизане, у борбу за слободу!

Сељаци, не верујте дражиновцима, тајним немачким шпијунима!

Омладино, не дозволи да дражиновски официри стварају од тебе оружје за борбу против народа!

Дан народног суда је ту — сви издајници ће одговарати за учињене злочине.. .".

•

„6. V 43. — Мајку жандари данас ухапсили. И њу ћу да изгубим…

25. VI 43. . . . Ја сам сасвим балдисао. Стомак, груди. . . смрвише ме. Једва још идем.

28. VI 43. . . . Посматрам Штрбац. Нема оне велике лепе куће, али до врага кућа. Два живота и то невина су се угасила. . . Једино да се сачува брат и сестра.

29. VIII 43. . . . Здравко има девојку коју много воли. Породицу сам изгубио, а онога кога треба да волим, нисам срео. . . Можда ће олово бити брже. . . Шушти суво лишће, шушти и туга у мојим грудима. . •".

•

„Октобар 43. . . . 12. X 43. Југословенски фронт; жестоке борбе на линији Сушак — Карловац — Оточац — Синь — Задар; Сремски партизани заузели Сланкамен. . . Јужни фронт: Савезници врше концентрацију за прелаз реке Волтурно. У северном леденом мору торпедован „Тирпиц", немачки бојни брод. . . Португалија уступила Енглезима Азорска острва. . . Источни фронт: совјетске дивизије уз помоћ совјетских партизана прешле Дњепар на три места. . .!

16- X 43. . . . (Недићево „Ново време") — Московски дописник „Њус кроникл" Паул Винтертон пише: „Сумњам у то да би се и један једини совјетски грађанин убедио у то да ми раније нисмо могли образовати други фронт".

Новембар (4 — 9. XI 43) . . . Кијев ослобођен. Турска, после састанка министра спољних послова Неменџоглуса са Идном, уступила базе савезницима. . .

Децембар 1943, 4. XII 43. Југославија: Створен је комитет за национално ослобођење или привремена влада састављена од првих представника народа Југославије. Председник Рибар, потпредседници Моша Пијаде, Антун Аугустинчић, Јосип Рус, маршал војске Тито.

Састанак Стаљина, Рузвелта и Черчила одржан је ових дана у Техерану. . .".

30. „Добар лек'

У другој половини марта 1942. године једна десетина Књажевачко-бољевачког партизанског одреда добила је једног дана задатак да се као претходница пробије на терен Заглавка и Тимока. Одвојив-

ши се у Горњој Каменици од одреда, десетина је преко Причевца, Дејановца и Алдинца кренула за Радичевац, где је била заказана веза са позадинским радницима.

У селу су их позадинци за све време очекивали са зебњом и нестрпљењем- Прибојавали су се да их четници успут не открију и спрече да изврше задатак. Зато је њихова радост била неизмерна када су се те вечери, после толико времена, опет сусрели са својим старим друговима. Додуше, мало се и забринуше приметивши да су појединци сасвим боси, а Сава још и тешко болестан. Био је сасвим малаксао. Имао је високу температуру и осећао је јаке болове у коленима.

Таква ситуација наметнула је да се пре договора о предстојећим акцијама десетине реши питање склањања и лечења болесника. Неки предложише да се Сава заједно са још неколицином бораца те ноћи смести на појати деда Вујице Живадиновића. Био је то сигуран, поверљив човек, а имао је и поузданог комшију код кога би могли преспавати остали другови. Размотривши и неке друге могућности сви су се сложили са овим предлогом. Закључише да ће болесник моћи тамо и дуже да остане, док се не излечи, јер је појата мало забачена и у последњих месец дана четници је ни једном нису претресали.

Око поноћи партизани су полегали у загрејаним собама. Деда Вујица је уступио свој кревет Сави коме је било све лошије: температура му је стално расла и обузимала га нека општа клонулост. А да зло буде веће, ноге су му се потпуно укочиле. То је за једног партизана било најгоре.

Требало је нешто хитно предузети да би се Сави бар ноге „ослободиле". Јоже, политички руководилац десетине, почео је да примењује сва своја знања и искуства. Уз помоћ домаћина облаже Саву топлим и хладним облогама, кува разне горке чајеве које Сава дисциплиновано пије, свом снагом га тресе и дрмуса, масира, гази по ногама. . .

Све је било узалуд. Почело је да свиће а болесникове ноге ни да се покрену.

Одједном се зачу кратак рафал пушкомитраљеза: стражар је дао знак да наилази непријатељ. Одмах потом затрешташе четнички митраљези. Борци сањиви и узбуђени, дограбише оружје, за трен ока искочише из појата и пробивши обруч четника побегоше у разним правцима. . .

Нашли су се тек сутрадан. Цела десетина била је на окупу. Између осталих, у њој се налазио и Сава, зачудо потпуно здрав. Како он сам објасни, чим су четници припуцали, ноге су му зачас „попустиле".

31. Збивања у партизаиском животу

Мирко Петровић, политички комесар Првог батаљона Зајечарског партизанског одреда, збивања у партизанском животу овако нам описује:

„О томе где и како су партизани спавали — зна се. Важно је било негде лећи, а није се могло гледати где и како. Међутим, неки

су имали навике којима смо се и смејали. Тако је Воја Јеленковић тражио увек неко повеће корито и у њега би легао. Алекса Станисављевић (из Вражогрнца) би се завукао у угао собе, па смо га прозвали Легоје Ћошковић. Драгољуб Стевановић је увек спавао под столом. Кад се „ноћивало" напољу Добривоје Божић не би никад легао, а да претходно не сакупи суво грање да од њега направи лежај, па одозго суво лишће. Било је и „специјалиста" за спавање у покрету. . .

Гладовало се па није ни чудо што је јело било омиљена тема разговора — шта је ко некад и где добро појео. Било је и погача, и меса, и скорупа- Некад смо се „задовољили" и пасуљем. Знало се и ко много једе и када (Љубушка — по три порције пасуља).

Качамак нам је проклијао из стомака, али ни њега није увек било. Обично би скували један, па га је нас петнаестак делило као торту. Тада бисмо помињали бели хлеб, „памучни", који смо добијали из Рготине или других села где су радили наши позадинци и где је било доста наших симпатизера и сарадника.

Негде 1942. у јесен, идемо скоро читаву ноћ и никад краја. Коначно упадамо у нешто што личи на шљивик и — одмор. Полегали смо и спавамо. Сретен Цвијић скаче и почиње брже — боље да бере неког врага и да трпа у торбу. Скочише неки, као веле кад може делегат да крши „конвенцију" можемо и ми, и поче брање — храстовог лишћа (испоставило се да то није био воћњак него храстова шума). . .

Познато је како смо се облачили. Било је релативно добро обучених партизана, нашао би се и понеки кицош, али је било и оних који су до зла бога били подерани. Тако смо, на пример, почетком 1943. године разлупали млекару у Вражогрнцу и конфисковали неке ствари власнику — Немцу. Николи је поред осталог додел>ена и газдаричина спаваћица (грешком узета), па ју је он, док му није дојадило наше задиркивање, носио пар дана (Швабица је била подугачка, па му се спаваћица, док је не би завукао у чакшире вукла по земљи). . .

На разним састанцима, нарочито до прве половине 1943, имао се веома „узан репертоар"- На војничком часу зна се, пушка има толико и толико делова и то… Па растави, па састави. Па онда„Брно" по исом реду. На политичким часовима — кад и како ако стигну какве вести или материјал. Али, највише се читао Островски „Како се калио челик". Књигу је носио професор Костић, он нам је и читао. Знали смо неколико првих поглавља напамет (то је некако ишло као и са Историјом СКП (б) — до четврте главе па испочетка). Велико освежење и „контакт" са светом и догађајима биле су новине „Брковић — Црни". али је ту често пола чланка било нечитко, слабо извучено. Кад би стигли први бројеви „Гласа" то би било већ нешто друго. . .".

32. Записи о храбрости

Шумски радник Јован Кецман „Чеда" је прошао све фазе од митраљесца 1941. до команданта бригаде у пролеће 1944. године, до ослобођења земље. Непосредно је учествовао у више десетина борби,

„метак га није хтео", а пркосио је смрти јуришајући испред свих бораца, толико пута.

Велимир Маркићевић Макс, командујући партизанском одбраном Мајданпека у новембру 1941, леденом хладнокрвношћу одржавао је морал бораца, не обазирући се што око његове непосредне близине прште гелери „као да уопште нема осећај страха" — говорили су његови саборци.

Радомир Миладиновић Змај из Добрујевца имао је 17 година када је ступио у батаљон Тимочког партизанског одреда. За Змаја се говори да никад није ишао у заклон; стојећи је „ко змај" тукао пушкомитраљезом.

Када је јула 1944, после борбе на Буковику, умирао храбри партизан Радомир Јовановић Чоче, борски радник, борац од 1941. (метак му је прошао кроз плућа и цело тело, био је сагнут у борби) хтео је још да се бори, тражио је своје оружје. Последње речи су биле упућене болничарки Горици Јаблановић, „Одужићу се ја теби Горице, када се Царић (Горичин син) буде женио. . .". Тада је умро.

Витомир Раденковић Јелен, гимназијалац из Јелашнице, члан Окружног комитета СКОЈ-а који је погинуо у децембру 1943, пре смрти је имао сусрет са мајком: „Ако чујеш да сам погинуо — сузу да не пустиш" — рекао је Јелен овом приликом.

Сеоски слуга из Јабуковца, Ђорђе Вујић Новак 1941. ступио је у Крајински партизански одред и с њим прошао све тешке фазе устанка. Два пута је хватан од непријатеља и оба пута успео да побегне. Погинуо је као командант Трећег батаљона Девете бригаде у борби на Слемену 1944, пошто је непосредно пре тога лично заробио и разоружао групу од око 50 четника ДМ.

Крста Радивојевић Стевица из села Врбице, био је опанчар, члан КПЈ од 1941. Када га је група агената београдске Специјалне полиције (на челу са Бећаревићем и Вујковићем) ухватила у Врбици крајем 1942. он је снажним ударцем оборио Вујковића и стигао у Тимочки партизански одред. Пао је у лето 1944. као командант Другог батаљона Девете бригаде при нападу на забарикадиране жандарме у Бољевцу.

Осамнаестогодишњи Властимир Николић Мирко Мали из свог сиромашног села Шести Габар у Буџаку код Књажевца отишао је у партизане и сви су га на пречац заволели због његове детиње разбарушености, малог раста а велике храбрости. Био је прави мајстор да све што види и сам направи. У свим већим борбама био је на тешким местима. Пао је на Буковику јуна 1944.

Бранка Динић Каћа члан КПЈ из Књажевца, била је међу првим партизанкама овог краја. Ухваћена на партијском задатку у Зајечару 1942, у Београду је подвргнута ужасним мучењима. Затвореницима на Бањици певала је песму о борби код Кренте („Сврљишка брда. . ."). Стрељана је у јесен 1943. као уверена комунисткиња. . .

33. Народни хероји

Миленко Брковић Црии. Рођен је 25. децембра 1912. у селу Брињанима код Кутине, у породици сеоских надничара. У Београду

изучава обућарски занат, где кроз синдикалне акције кожараца приступа револуционарном покрету и **1938.** године постаје члан КПЈ. Јуна **1941.** ПК КПЈ за Србију упућује га на дужност секретара ОК КПЈ за округ Зајечар, где са осталим истакнутим комунистима организује почетак оружане борбе против окупатора у Тимочкој крајини. У раду партијске организације округа и првих партизанских одреда, Миленко Брковић је за непуна три месеца оставио неизбрисив траг својом активношћу. Немци су га ухватили **13.** септембра **1941.** у Зајечару, потом га ставили на тешке муке. Брковић је **18.** септембра **1941.** обешен на Краљевици крај Зајечара. За народног хероја проглашен је **1951.** године.

Стеван Ђорђевић Новак. Рођен је **1919.** године у тимочком **селу** Радичевцу, у сиромашној циганској породици. Почео **је** да учи коритарски занат, али је морао прећи на рад као сеоски слуга. На одслужењу војног рока постао је пушкомитраљезац. Пушкомитраљез је донео кући после априлског расула **1941.** године- Тада је примљен у СКОЈ. Октобра **1941.** ступио је, већ наоружан, у Заглавско-тимочки партизански одред. Брзо је постао водник, а почетком **1942.** примљен је за члана КПЈ. По скромности, личном поштењу и великој храбрости био је пример за углед. **У** лето **1942.** он је командир Тимочке партизанске чете. Често рањаван. повучен је на партијско--политички рад у позадини, где је погинуо **10.** јула **1943.** код Доње Беле Реке. За народног хероја проглашен је **1953.** године.

Василије Ђуровић Жарки. Рођен је **1921.** године у Даниловграду. Као гимназијалац је приступио напредном покрету и постао члан СКОЈ-а, а **1941.** године и члан КПЈ, када је ступио у Топлички партизански одред- У рату је био борац, десетар, политички делегат вода и комесар чете, затим политички комесар и командант батаљона Народноослободилачке војске. На дужности команданта Девете српске бригаде пао је у ноћном маршу у руке Немцима, маја **1944,** код Ниша приликом преласка бригаде из Јабланице у правцу Тимока. Отеран Је у немачки логор у Ниш, где је стрељан. За народног хероја проглашен је **1953.** године.

Бранко Милошевић Металац. Рођен је **31.** децембра **1923.** у Књажевцу, где је завршио опанчарски занат, а после и браварски. Радио је краће време у Београду (Раковица), у фабрици авионских мотора. Члан СКОЈ-а је од **1939.** године, а члан КПЈ од **1941.** Из априлског рата **1941.** вратио се са две пушке и бомбама у Књажевац. Борац је Заглавско-тимочког одреда од његовог оснивања, у коме је прошао све фазе од пушкомитраљесца, водника и командира чете. Као командант батаљона у Деветој српској ударној бригади погинуо је у борби са Немцима код Чачка **6.** новембра **1944.** За народног хероја проглашен је **1953.** године.

Милун Минић Шумадинац. Рођен је **31.** марта **1906-** године **у** Прељини код Чачка. После гимназијске матуре у Чачку, правни факултет је завршио у Београду 1933. године, после чега се запослио **у** среском суду у Горњем Милановцу. Због слободоумних идеја, **стечених још** у породици, често је премештан да би **1939.** године **постао** судија Среског суда у тимочком среском месту Андрејевцу, **где 1941.** постаје члан КПЈ. Био је омиљен у народу овога **краја.** У **партизане**

.чги

Милун Минић одлази почетком августа, са првим борцима Заглавско-тимочког партизанског одреда. Одмах се истакао великом храброшћу, похваљиван је у „Билтену" Главног (Врховног) штаба НО ПО Југославије. Као члан штаба Тимочког партизанског одреда Милун Минић је изгубио живот 20. септембра 1942. у борби са жандармима у селу Ошљане, према бугарској граници. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Љубомир Нешић. Рођен је 31. децембра 1918. у Зајечару у сиромашној радничкој породици. Основну школу и гимназију учио је у Зајечару, а матурирао је у Крагујевцу. Опредељен још као гимназијалац за раднички покрет, Љуба Нешић је на студијама у Београду 1938. године постао члан КПЈ, делујући у студентском покрету кроз стручна удружења, демонстрације и шире политичке акције у Београду. У октобру 1940. на конференцији КПЈ за зајечарски округ изабран је за члана Окружног комитета КПЈ. До почетка оружаног устанка 1941. претежно је партијски деловао у Крајини, а у непосредној припреми устанка био је на челу Војне комисије при ОК КПЈ. Погинуо је 29. септембра 1941. као политички комесар Крајинског партизанског одреда, **у** борби са четницима и жандармима, на Стеванским ливадама испод Дели Јована. За народног хероја проглашен је 1949. године.

Станко Пауновић Вељко. Рођен је у Брестовцу, код Неготина, 27. априла 1907. у сељачкој породици. У Нишу је изучио машинско-браварски занат где је приступио радничком покрету. Године 1925. постаје члан СКОЈ-а а 1929. и члан КПЈ. После увођења Шестојануарске диктатуре 1929. године осуђен је као активан комуниста на 16 година робије коју је издржавао у Лепоглави и Сремској Митровици. У Митровици је постао секретар Казниоичког комитета КПЈ. После бекства затвореника (22. августа 1941), Станко Пауновић постаје политички комесар Фрушкогорског партизанског одреда и члан ОК КПЈ за Срем, а крајем 1941. године је политички комесар Главног штаба партизанских одреда у Срему. Погинуо је у борби са Немцима 31. августа 1942. на месту званом Стручица, у Фрушкој гори. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Бранко Перић. Рођен 1913. године у Бруснику (Крајина) у земљорадничкој породици. Основну школу завршио је са одличним успехом. У априлском рату 1941. године учествовао је у одбрани Сипског канала у Ђердапу, а по повратку у Брусник постаје члан СКОЈ-а. Међу првима ступа 1941. године у Крајински партизански одред, где постаје командант одреда. После разбијања овог одреда Бранко Перић прелази на терен Пожаревца где у 8. чети Звишког одреда „Мајданпечкој", крајем 1941. постаје заменик командира а затим командир. Заробљен је од четника, на превару, и стрељан у родном Бруснику 18. фебруара 1942. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Вера Радосављевић Нада. Рођена је 22. септембра 1922. у селу Брусник, у Крајини, где јој је отац био учитељ. Гимназију је учила у Скопљу **и** у 18. години примљена у СКОЈ. Због деловања у напредном средњошколском покрету власти су јој отежавале школовање.

.чги

Матурирала је 1941. у Неготину. Септембра 1942. радећи илегално у Неготину примљена је у КПЈ, а марта 1943. ступила је са мајком и братом у Крајински партизански одред. У јуну 1943. године постаје члан Среског комитета КПЈ за Крајину. Делујући на терену око села Рготине, према Крајини, Вера Радосављевић је ухваћена од стране жандарме и предата Немцима у Зајечар, који су је стрељали 8. септембра 1943. после вишедневног мучења. За народног хероја проглашена је 1953. године.

Добривоје Радосављевић Боби. Рођен је 28. јануара 1915. у Књажевцу. Још као гимназијалац у Зајечару приступа радничком покрету. На почетку студија у Београду 1933. године постаје члан КПЈ, а исте године и секретар Универзитетског комитета СКОЈ-а. Године 1934. Суд за заштиту државе осудио га је због револуционарне делатности на три године робије коју издржава у Сремској Митровици. По изласку са робије постаје 1937. године члан Покрајинског комитета СКОЈ-а, а 1938. на Титов предлог члан ЦК Савеза комунистичке омладине Југославије. У првој половини 1940. године секретар је Окружног комитета КПЈ Зајечар, а крајем 1940. учествује у раду Пете земаљске конференције КПЈ у Загребу. У време оружаног устанка 1941. као инструктор ПК КПЈ за Србију ради на организовању првих партизанских одреда у Тимочкој крајини, а средином 1942. године одлази за инструктора ЦК КПЈ у Македонији где делује до ослобођења. Почетком 1945. изабран је за секретара Градског комитета КПЈ за Београд и члана Политбироа ПК КПЈ за Србију. Добривоје Радосављевић је затим организациони секретар ЦК КП Србије. За члана ЦК КПЈ (СКЈ) биран је на V, VI и VII конгресу. У раздобљу 1966 — 1968. године је председник ЦК Савеза комуниста Србије и члан Председништва ЦК СКЈ. У међувремену је обављао одговорне дужности у Савезној скупштини и Влади као и у Скупштини СР Србије. Орден јунака социјалистичког рада добио је 1980. године. Умро је као члан Савета Федерације 4. априла 1984. у Београду. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Ђорђе Симеоновић. Родио се 6. октобра 1915. у Подгорцу срез Бољевачки. Гимназију је завршио у Зајечару, као први свршени гимназијалац из свог села. У јесен 1934. уписао се на Правни факултет у Београду, који је завршио 1938. године. На студијама је приступио напредном студентском покрету, а 1940. године постао је члан КПЈ. Као комуниста деловао је у бољевачким селима и рудницима угља. У припреми оружаног устанка 1941- и почетком борбе, Ђорђе Симеоновић је радио у бољевачком крају. После ванредних мера Немаца и квислинга противу устаника, Ђорђе Симеоновић је остао на терену као политички радник. Ухваћен је 21. септембра 1941. и после вишедневног мучења обешен је на Краљевици (Зајечар) 27. септембра 1941. За народног хероја проглашен је 1953. године.

Мподраг Станимировић Душко. Рођен је 19. августа 1919. у Нишу, у радничкој породици. Као млад електричарски радник Железничке радионице у Нишу везује се за напредни раднички покрет, 1938. постаје члан СКОЈ-а, а 1939. године члан КПЈ. Заробљен у априлском рату 1941, успева да побегне из немачког транспорта **на са-**

мој граници, а по повратку у Ниш постаје секретар ћелије КПЈ у Железничкој радионици, затим и члан Месног комитета КПЈ Ниш. Почетком оружаних акција против окупатора Мија Станимировић учествује 3. августа 1941. у нападу на немачки официрски дом у хотелу „Парк" у Нишу, којом приликом је од бомби погинуло или рањено око 30 Немаца. Октобра 1941. одлази у Топлички партизански одред, а почетком децембра 1941. одлуком Покрајинског повереништва КПЈ за југ Србије, постаје члан ОК КПЈ за округ Зајечар- У јулу 1942. Миодраг Станимировић именован је за секретара ОК КПЈ Зајечар. Погинуо је 20. октобра 1943. у борби са четницима, код засеока Дубраве, у Тимоку. За народног хероја проглашен је 1951. године.

Димитрије Тодоровић Каплар. Рођен је 23. октобра 1917. у Књажевцу, где је завршио гимназију, а 1936. примљен у СКОЈ. За време студија права у Београду постао је 1939. године члан КПЈ. Студије је завршио 1940. када почиње да ради у Књажевцу као адвокатски приправник. Исте године постаје секретар Среског комитета КПЈ за заглавски срез и члан Окружног комитета КПЈ. Један је од организатора оружаног устанка у Тимочкој крајини 1941. У Заглавско-тимочком партизанском одреду Димитрије Тодоровић је политички комесар одреда. Као партизан заробљен је 12. марта 1942. у близини Куршумлије, где је после петодневног мучења стрељан 17- марта 1942. За народног хероја проглашен је 1952. године.

• • •

Један од изузетних људи — бораца, родом из Тимочке крајине, не помиње се међу именима народних хероја. То је Павле Илић Вељко Крајинац. Рођен 10. априла 1910. у Бруснику, селу јужно од Неготина. Гимназију је учио у Неготину и Зајечару. Војну академију завршио је 1932. године. Као инжењерски официр службовао је најдуже у Славонском Броду, у железничком пуку. У Београду је 1940. године завршио Вишу војну академију. Априлски рат 1941. затекао га је као капетана II класе. Избегао је заробљеништво, а августа 1941. отишао је у Космајски партизански одред као обичан борац. У време образовања Прве пролетерске бригаде Павле Илић одређен је за заменика команданта Београдског батаљона. Члан КПЈ постао је почетком 1942. године. Приликом формирања Друге пролетерске бригаде Павле Илић именован је за начелника штаба ове бригаде. Тито га је 16- маја 1942. повукао у Врховни штаб на дужност помоћника начелника Врховног штаба, где остаје до октобра 1943. У чину пуковника Павле Илић октобра 1943. постаје командант 8-ог корпуса НОВЈ. Био је већник АВНОЈ-а на заседању у Јајцу, као делегат Србије. Почетком 1944. године одређен је за делегата Врховног штаба НОВЈ при Главном штабу за Србију, у чину генерал мајора, а у лето 1944. одлази за начелника Главног штаба за Македонију. У завршним борбама био је начелник штаба Пете армије. Августа 1945. постаје командант инжењерије ЈНА. По ослобођењу Павле Илић као делегат из Тимочке крајине постаје посланик Уставотворне скупштине. Смрт га је (16. јула 1964) затекла на дужности генерал-пуковника, команданта Граничних трупа ЈНА.

.чги

34. Тежак положај: извештај ОК — ПК-у

Секретар Окружног комитета КПЈ Живан Васиљевић у извештају ПК-у (фебруара 1944.) о стању на терену Тимочке крајине крајем 1943. пише:

„. . . Дражиновска реакција је беснела све јаче и јаче и потискивала нас систематски из појединих срезова и села. У почетку њихова је тактика била да су са својим бандама упадали у села и одатле мобилисали по неколико људи које би повели са собом. Тај број мобилисаних стално су повећавали. . . број мобилисаних из појединих села пео се на 15 — 20 из села, а доцније и на преко 30- Упоредо са овим почели су са стварањем наоружаних сеоских милиција и то најпре у селима где су се њихове групе стално налазиле или врло често упадале. Те милиције су врло брзо ницале, јер су Дражиновци обећавали сељацима да они који изнесу своје пушке да ће остати у селу као милиционери и да их неће терати у борбу. Тако је дошло до тога да данас број наоружаних милиционера у неким селима достиже 300 (у таква села долазе Злот, Подгорац, Добро Поље, из среза Бољевачког, Велики Извор, у самој близини Зајечара и друга).

Наравно да читав овај развитак и кретања Дражићевске реакције на нашем терену, није ишао без активне помоћи окупаторских и недићевских снага, које су са своје стране вршиле терор и притисак на народ да би „мобилизација" што боље успела. . .

И поред извесних слабости, наш одред је као целина чврсто одолевао навалама реакције и са успехом изводио разне акције и наносио озбиљне ударце непријатељу. Рушење рудника Вршка Чука, Аврамица и Бурдељ код Зајечара, који су вршили снабдевање угљеном железнице, као и Бора, затим рушење рудника Вине, акција разоружавања 30 Бугара на станицама између Зајечара и Неготина, неколико врло успешних борби са многоструко јачим дражиновским бандама — доказ је да је наш одред озбиљно схватио и извршавао задатке.

Кроз ове и свакодневне борбе и акције, наш одред је бројно јачао. Ступали су у одерд, поред симпатизера и помагача наше борбе, присилно мобилисани сељаци, који су у борбама са Дражиновцима заробљавани, а један од јачих извора био је Борски рудник. Тако су формирана три батаљона.

Партијска организација позадине, у последње време, састојала се од 4 среска комитета и 1 среског поверенства. Осим тога постојао је и ОК СКОЈ-а. Укупан број чланова позадинске партијске организације износио је 60 другова и другарица. ..

Четничко-кољашка реакција није свуда одједном преплавила. Поред тога што су нам потпуно отели срезове брзопаланачки и кључки и добар део поречког, сада су нас најпре истиснули из бољевачког среза. Ту су својим јачим снагама, а уз помоћ окупатора, посели стратешки најважнија села испод Кучаја: Криви Вир, Јабланицу, Злот, Подгорац, Мали Извор, Луково, где су извршили и масовну мобилизацију, а затим су из тих села као са одскочнице продирали даље и мобилисали остала села бољевачког среза. •.

После бољевачког среза дошло је до преплављивања неготинског и крајинског среза, где су се спустиле банде мајора Пилетића и

Синише Оцокољића са Хомоља и из Кључа и Пореча. Са тим снагама дражиновске банде су мобилисале, вршиле терор и стварале нове бригаде и корпусе у нашој Крајини. Акције одреда против ових банди биле су веома отежане и с обзиром на конфигурацију терена као и на положај тога терена према суседним. Јер се срезови салашки и неготински налазе у самој равници, чија је једна страна ируга и бугарска граница, а друга страна планине којима су господариле дражиновске банде још од краја 1942. г. С друге стране то је терен у теснацу између Бора, Зајечара и Неготина на који је окупатор врло осетљив с обзиром на Борски рудник и на Дунав, тако да је свака појава наших снага на том терену имала за последицу реакцију и јачих окупаторских снага, поготову дражиновске реакције. Овакав положај ових срезова условио је мали број наших акција тамо, а с друге стране омогућио развитак и брзо учвршћивање дражиноваца.

Позадинска партијска организација и поред свих тих неповољних услова, била је у последње време, благодарећи иницијативи и пожртвовању појединих руководиоца и партијаца, успела да се доста широко повеже са масама и да врши доста јак политички утицај — што је имало за последицу и долазак доста другова у одред.

Али она није била у стању да се супротстави кољашкој офанзиви. Последњи састанак Среског комитета Неготин био је почетком децембра, а последња веза са ОК-ом 18. децембра. Навалом дражиновских банди наша партијска организација на овом терену је онемогућена и њен даљи опстанак доведен у питање. Оставши без везе она је била разбијена и дошло је до пада неколико другова.

Истовремено са губљењем овога терена долази до упада на борски и зајечарски терен, као и на тимочки и заглавски. . .

Да би избегао наметање борбе и то са много јачим снагама, одред је вршио сталне покрете и маневре — а место за предах му је у задње време био Тимок — Заглавак ради погодности самог терена. Ту је у последње време дошло до неколико узастопних борби.

Партијска организација на овом терену, с обзиром на овакву ситуацију и на стално вршљање дражиновских банди, постепено је онемогућавана, док на крају није сасвим онемогућена. Последњи састанак Среског комитета одржан је средином децембра, после чега је пао секретар Среског комитета, а остали чланови повучени у одред.

Рад Среског комитета који је имао терен бољевачког и 1/2 зајечарског среза већ се дуже време свео на пробијање и рад само на делу зајечарског среза, јер је на осталом делу било онемогућено свако кретање и опстанак, с обзиром на бројне и наоружане дражиновске групе и сталне сеоске милиције и терор. Терен овог комитета и осталих чланова Партије и СКОЈ-а постајао је све ужи, јер је тактика кољаша била да постепено поседа села.

Делом због честих упада и акција одреда, делом и због саме близине Зајечара дошли су последњи на ред. То су била села: Вратарница, Грљан, Прлита, Шљивар, В. Извор, Вражогрнац, Рготина и Трнавац . . . То су била и места где су се највише задржали наши другови и где су једино могли да се конспиративно крећу и по нешто раде. Услови за политички рад са народом, с обзиром на велико омасовљење дражиноваца и на страшан терор који су примењивали над на-

родом, постајали су све тежи, тако да је и у овим местима где их раније није било, тешко било разбити страх народа и активизирати га.

Рачунајући да ћемо ипак издржати ову реакцију, а свесни тога да је потребно бити у сталном контакту са масама, настојали смо да овај комитет заједно са осталим друговима, по сваку цену остане на терену, иако је терен постао врло узак. Међутим, иако је наш одред храбро одолевао налетима ових банди и свакодневно постизао успехе, четничко-кољашка реакција се и даље ширила и поседала је и остатак села.

Последњи састанак зајечарско-бољевачког комитета одржан је почетком јануара. На том састанку. . . одлучено је да се другови повуку у одред, пошто је сваки даљи рад био онемогућен. Одмах после састанка долази до потера на овом делу терена у којима пада један од најпопуларнијих другова из овог краја, а остали другови се само неким случајем извлаче. Ускоро после овога, успоставивши везу са одредом, остатак другова са овога терена. . . повлаче се у одред.

Рад Среског комитета и читаве партијске организације на терену зајечарско-борском (северно од Зајечара) кретао се слично раДУ другова на овом делу око самог Зајечара. Кољашко-четничке банде потпуно су окупирале села на том делу (Вражогрнац, Рготина, Трнавац) истовремено кад и она претходна. Под овом навалом и при« тиском, другови са овог терена приближавали су се Бору и за опстанак користили могућности у непосредној близини окупатора. Налазили су полулегалне форме за опстанак у самом Бору. Рад ове партијске организације сводио се на тражење излаза за опстанак, утолико пре што је у последње време веза са партијом, као и са одредом, била прекинута. Ону везу са којом су отишли другови са зајечарског терена у одред, партијска организација овог терена није могла искористити због временске и теренске немогућности. Та'ко је дошло до тога да су они остали на терену без икакве везе ни са Партијом ни са одредом. . . Осим ових другова на борском терену, остали су на терену без везе још неколико другова у Крајини и Поречу. О њима, још пре повлачења у одред, не знамо ништа јер су биле и онемогућене све везе, а од тада поготову.

Овако се укратко одиграло са нашом целом позадинском партијском и скојевском организацијом. Она је као организација потпуно парализована и ликвидирана.

Остао је још као целина и организована јединица наш одред. Последњи терен на коме је он још увек налазио могућности да предахне и где је могао да се обавести о ситуацији — био је тимочки и део заглавског среза. Међутим, ликвидирањем позадинске партијске организације — рад, акције, снабдевање, обавештајна служба одреда је отежана.

Али оно што је довело наш одред у тежак положај и што је условило његове даље покрете, а услед слабости и непостојања додирних одреда, биле су велике дражиновске концентрације, стални свакодневни напади и ускост терена. С обзиром на недостатак муниције и на све веће исцрпљивање, једини излаз из горње ситуације бис је: већи и стални покрети да би се избегли удари концентрисаних снага и да се нађе решење за набавку муниције. Рђаво време, снег и недо-

статак обуће, отежавали су и овакве покрете и успешно маневрисање. Тако је све чешће долазило до тога да су борбе биле наметнуте. Даље и дуже задржавање одреда на нашем суженом терену постајало је врло ризично и доводило је у питање опстанак одреда. . . ".

35. Животни марш одреда

Опис марша Зајечарског партизанског одреда 29/30. јануара 1944, дат је у књизи „Пламен се није гасио" (Ђорђе Бузгановић и Слободан Босиљчић, Београд 1955):

„Командант излази пред одред.

— Ко не може издржати дуги марш, корак напред!

Није се помакла ни једна нога.

Ђокин глас изгубио се без одјека у даљини. Изнемогли и болесни стегли су зубе. Ко сад да остави другове!

Само непокретни рањеници сакривени су код сељака у околним селима.

Привремени растанак од народа с којим су провели две и по године рата. Остају најмилији, мајке, очеви, жене, деца, сестре. Другови расути по селима, варошицама и рудницима Тимочке крајине. И гробови најхрабријих. Војнички задатак је био неумољив.

Одред се накострешио као љути вук пред борбу. Збили су се друг до друга. У сумрак су кренули према црној, вијугавој траци реке која се назирала далеко у долини усред снежне белине. Била је увелико одмакла ноћ када је претходница избила на друм Београд — Ниш. Ноге су једва извлачили из блата овлаш попрсканог снегом. Изнурени људи слабо одевени и полубоси пробијали су се у дугој зимској ноћи према слободној територији. Сваки час је по неки посртао. Снажнији су помагали изнемоглима.

— Не могу више — чуо се често пригушен јаук.

Чврсте руке другова хватале су га испод мишица. Нико не сме остати на милост непријатељу.

— Да предахнемо бар пет минута?

— Не.. .

Штаб одреда био је неумољив. Преморене, поспане борце тешко да би ико отргао из жељеног кратког сна у коме би их прекрио плашт сигурне смрти у леденој ноћи или свитању.

Ногу пред ногу полако су одмицали у дугој ноћи. Чудне приказе излазиле су им пред свест и мутиле разум. У глави као да лупа безброј чекића. Дугачка поворка тетуравих прилика лелујала се кроз помрчину.

Без хране, без одмора, пуних 16 часова ишла је вијугава колона партизана ка селима испод Јастребца.

Животни марш одреда. . . Ако их дан затекне у равници Мораве неизбежна је борба под неповољним условима.

Зар тешко искрвавити сад кад су прошли најтежи дани?

На одстојању од два до три метра гмизали су несигурним корацима. Беле чарапе или сива торба друга који једва одмиче били су једини видљиви знак у тами. Ако он мало скрене у страну цео строј се поремети.

— Веза, веза — сваки час се преносило са чела колоне.

Изгледало је да нема краја дугачком маршу. Неки су већ падали од умора. Далеке, блиставе звезде у леденој ноћи, изгледале су још даље. Као да се од њиховог треперавог сјаја ледила крв у жилама. Одред се осећао усамљен, у далеком крају, на ивици живота.

Земунац Блажон са температуром од 40 степени стално је посртао. Био је некад стонотениски шампион. С групом другова дотеран је у Бор, а одатле побегао у одред. Није хтео ни по коју цену да остане кад је одред кренуо преко Мораве.

Наизменце су га носили другови из његове чете.

Зора се већ подмукло промаљала из правца одакле је одред долазио. Ледени ветрић новог јутра мрзнуо је барице воде. Белина снежног јануарског дана дочекала их је на првим прилазима планине.

— Јастребац. . .".

36. Шимширово цвеће новој бригади НОВЈ

Поједини борци Зајечарског партизанског одреда сећају се неких детаља из дана образовања Девете бригаде. Миле Видојковић, из села Берчиновца, тај дан овако описује:

„Освануо је 11. март, ведро прохладно време, са местимичним снегом у отапању. Штаб бригаде наредио је постројавање бригаде у 10 часова на северном делу села место зв. „Ограње" — шљивак Петровић Бошка. Међутим, у моменту прикупљања јединице на зборном месту, из правца Ниша у бришућем лету наишла су два бугарска авиона, па је то изазвало узнемирење јединица које су после тога кренуле у правцу потока који дели село на два дела, да се заклоне. Штаб бригаде посумњао је да је локација бригаде откривена, па је променио одлуку и наредио да се јединице прикупе на ново зборно место, у јужном делу села, код великог храстовог дрвета, запис — Свети спасов дан, на Тошиној ливади. Пред стројем бригаде, осим штаба бригаде, били су представници Народноослободилачког одбора и 6 до 8 омладинаца и омладинки са шимшировим цвећем у рукама — „грето" (букет) и тробојном заставом са петокраком, коју је сашио шнајдер Илић Чедомир и чувао тајно само за свечане прилике села".

Борац Девете бригаде Нада Миленковић (из Књажевца) сећа се: „Били смо постројени у слово П, падао је снег — баба Марта, крупне пахуљице, говорио је Петар Стамболић рекавши — бригада има озбиљне задатке, јер у вашем крају харају непријатељи свих боја. . .".

Помоћник пушкомитраљесца Никодије Јевтић забележио је посебну згоду после чина образовања бригаде:

„Ја као помоћник пушкомитраљесца Мирка Малог, кога тренутно није било у групи, испробавао сам једну пушку. У једном тренутку пушка је неочекивано грунула, не знамо како, и наравно престали смо са испробавањем. Пуцањ је, разумљиво, изазвао мало узнемирење и интересовање бораца из суседних кућа. Дошао је однекуд и секретар партијске ћелије чете, друг Павле, и када је сазнао ко је опалио пушку позвао ме је на разговор. . .

Па то је први пуцањ новоформиране бригаде — и нека нам буде сретно. . . примирио је узбуђење духова комесар батаљона Фоча, који је баш тада наишао. . .".

37. Погибија код Лопужљачког потока

Водник 1. вода 2. чете Трећег батаљона Девете бригаде, учесник у походу овог батаљона кроз Црну Траву априла 1944. Љубиша Веселиновић, дао нам је опис страдања 2. чете у сукобу са Бугарима код Лопужњачког потока:

„Заостала је група бораца са раније рањеним Заријом, вадили су из торбе неку проју и кукруз који је имао Риста. Са мном је био и комесар Срећко. Када смо се примакли набујалом потоку, једна баба што је ту чувала овце каже нам: „А бре децо зар не видите Бугаре...". У тај час Бугари из близине осуше паљбу. Рафал Зарији одсече пола главе. Пера Васић пуца на Бугаре, али одмах пада. Потрчасмо сви напред, Царић, Љубинка и Марјан ударише у лево. Срећка погоди у глежањ ноге. Он скочи у очајању у поток. Поче да се дави, а ми за њим у воду па га једва извадисмо, ја са Влајком и Тозом. Крећући полако даље налетесмо на бугарску караулу одакле нас опет засуше ватром. Срећко више није могао ходати, отшрафи бомбу, она се откотрља, он узе другу и активира је под собом. . . Ја кренух лево и скочих у поток, Љупче поред карауле. Падао је већ мрак. Нисам могао ходати, угануо сам обе ноге. У јарузи се згрчих. Чујем Бугаре како се довикују — „Потепасмо их Асене, а. . .". По мраку кретох даље, наиђох на Влајка и Тозу. У одсјају неке колибе коју су Бугари запалили видим поређане лешеве наших. . . Срећка, Пере, Зарије и других. У даљини је у ноћи горело неко светло. С муком, поштапајући се пушком и неком батином, пођосмо у том правцу. . .".

38. Мађарски Јевреји — борски заточеници

Према писању Томислава Пајића („Терор окупатора у логорима у Бору 1942 — 1944") најпознатији по злочинима и терору били су они логори у којима су се налазили радници јеврејског порекла:

„Упућени из Војводине (из Бачке, из Мађарске и из окупираних делова Чехословачке и Румуније), око 7.000 Јевреја су у Бор стигли у четири већа транспорта, у времену од јула до октобра 1943. године. Смештај је био по дрвеним баракама. У свакој бараци било је по 300 — 400 људи, а у посебним баракама била је смештена логорска стража, састављена од мађарских официра и војника, кухиња, трпезарија, амбуланта. . .

Кажњавања у логору „Берлин" примењивана су од првих дана. По доласку потпуковника Марањија за команданта логора, кажњавање је још више узимало маха. За најмању грешку логораши су кажњавани вешањем за руке, које су биле везане на леђима једна за другу. Тело је претходно подигнуто на такву висину да стопала не додирују земљу. У том положају кажњеници су остајали по

2 — 4 часа. Са куке су људи скидани често онесвешћени, а последице су се осећале касније још 8 — 10 дана. Ова казна била је позната још у Мађарској. Поред ове казне, у логору „Берлин" примењивано је и затварање у трап за кромпир, батињање логораша, малтретирање појединаца или групе и сл. За одређене преступе у овом логору досуђиване су и смртне казне. Познати будимпештански уметник, сликар Чилага, био је ухваћен да пише илегално писмо у коме је била нацртана карикатура команданта, зликовца Марањија. По личном наређењу самог Марањија, њега су без икакве осуде вешали за руке по 8 сати дневно, тако да је већ после неколико дана изгубио разум. . . .".

39. Рад СКОЈ-а у Бору

0 раду СКОЈ-а у Бору у пролеће 1944. члан ОК СКОЈ-а Бора Јевтић извештава:

„Масе омладине су расположене за народноослободилачку борбу и поред јаког фашистичког терора. Уз помоћ Партије у месту је подигнута и оспособљена месна организација СКОЈ-а, у руднику ради МК СКОЈ-а и 19 актива са 70 Скојеваца. МК је састављен од **4** друга. Чланови комитета су млади, полетни — сви су прошли кроз партизанску борбу и илегални рад. Рад у Бору подељен је на 3 рејона: први рејон друга Илије има Брестовачку бању, Четврти километар, Тагебау и тотовске радионице у граду; други рејон друга Саве има рудник, главну радионицу, станицу, дирекцију, лагер Сименс и флотацију; трећи рејон (Ђура) има лагер Дрезден, Нови Град, шлосерај и зграде радионице, као и Црни Врх са околним лагерима.

1 рејон има 5 актива са 19 Скојеваца, II рејон има 5 актива са 11 Скојеваца, на III рејону има 5 актива са 19 Скојеваца, са још 4 актива и 14 Скојеваца на новом рејону, који је требало да се формира. Од 70 Скојеваца 7 су чланови Партије и 2 кандидати. . . Скојевци су већином радници омладинци, мање или више уздигнути, са великом оданошћу борби; проверени делом у партизанској борби, на полицији и акцијама које свакодневно организује СКОЈ. . . сви су активни и полетни, воле СКОЈ и сви желе у партизански одред".

У поменутом извештају члана ОК СКОЈ-а Боре Јевтића упућеном ПК-у СКОЈ-а за Србију (мај 1944) о саставу руководстава СКОЈ-а у Бору стоји:

„Месни комитет као тело има све услове да се подигне на висину својих дужности у једном индустријском месту где раде стотине радних омладинаца. Чланови комитета су млади, полетни радници, сем секретара који је интелектуалац. Сва четворица су прошла кроз партизанску борбу и илегални рад. Сви предано раде и са све више успеха одговарају дужностима и задацима". О саставу МК СКОЈ-а и реонских комитета у извештај је унето: „Мирко је секретар МК… Сава друг из предратног СКОЈ-а у Београду. . . Илија — најполетнији у Комитету. . ., Ђура — друг који се сада подигао. . .

Прво реонско руководство има четири члана: Илија, Жине, Панта и Северац. Жине не заостаје много за Илијом. Обадвојица се истичу активношћу, борбени су и чланови су Партије. Северац и

чги
Панта су нови другови у руководству, одани и вредни, са нешто малограђанског у себи, брзо се подижу. Друго реонско руководство има четири члана: Сава, Мате, Лале и Милан. Цело руководство је дорасло своје дужности, Сава и Мате су чланови Партије а Лале је кандидат. Милан је нови друг који се лодиже. Треће реонско руководство има такође четири члана: Ђура, Кале, Јанош и Павле. Сви су се другови снашли на својој дужности, осим Павла који је слабић, са доста малограђанског, те ће бити избачен из руководства. Ђура и Кале су чланови Партије, Јанош кандидат. Храброшћу и оданошћу одликује се Кале".

40. Борбе са четничким корпусима

У извештају секретара ОК КПЈ Зајечар упућеном ПК КПЈ за Србију 31. маја 1944. о овом партизанском продору ка Тимоку стоји између осталог:

Прве концентрације дочекале су нас испред села Белог Потока. После ових борби и следећих четири дана чекале су нас нове концентрације. Пуних 5 дана водили смо непрекидно борбу са дражиновским снагама у јачини од 4 — 5 хиљада људи. До сада су нас нападала 4 корпуса и то Делиградски, Белопаланачки (Сврљишки). Књажевачки и на крају Тимочки. Борба последњег петог дана, била је најјача и најжешћа. И благодарећи само невероватној храбрости наших бораца, довољној количини муниције, а и минобацачима, и ова је борба решена у нашу корист... Ове неколикодневне борбе су од великог значаја за развој НО борбе у читавом крају, све до Дунава и о њима је обавештен скоро читав народ. (Погинулих и заробљених дражиноваца из ових борби има скоро са читавог терена). Наши успеси су разбили дражиновске лажи о уништењу партизана и бајке које су дражиновци испредали о својој војсци. Народ се тргао. Свуда нас је примао са симпатијама и говорио нам о кољачком терору. Добар део силом мобилисаних сељака разбежао се кућама. Али оно што је моментално карактеристично за ситуацију на овом терену јесте то да се народ још увек држи резервисано према нама, иако нас симпатише. Прилива имамо, али је недовољан и не одговара нашим војничким успесима. Често нам кажу: „Све је то тако како нам ви кажете, али ви ћете отићи, а они ће опет доћи и онда тешко нама". . . што је доказ да народ још нема поверења у нашу снагу и у нашу заштиту. Досадашњим борбама ми смо потукли и добрим делом разбили дражиновске концентрације — али ми нисмо могли са овим снагама довољно ударити, а што је још важније нисмо могли и искористити постигнуте успехе, јер их нисмо могли гонити, ићи дубље за њима. Разлог томе су: веза, проблем рањеника, утрошење муниције и преморе-ност бораца.

Тако смо се ми овде после ових петодневних успеха у ствари повукли — односно повратили назад. А то ће већ непријатељ користити како политички, тако и да се поново сакупи и концентрише. Ове борбе су нам ставиле на знање да је непријатељ решен да се грозничаво брани, односно да нас напада. Борба последњих дана је то нарочито јасно показала. . .".

41. Расуло четника

Окружни комитет КПЈ Зајечар обавештава 7. августа 1944. ПК КПЈ за Србију о приликама које су затекли у Тимочкој крајини:

„. . . Присуство наше војске у Тимоку учинило је да је народ скоро потпуно раскрстио са дражинаштвом. Расположење је потпуно на страни народноослободилачке борбе, што се јасно одразило у дочеку и прихватању наших другова. Села су нас одушевљено дочекала, а редовно са читавим селом чекали су нас и дражиновски команданти и председници који су били обавештени да партизани никог не убијају. Тако су нас сачекивали и појединци који су били чак врло активни дражиновски сарадници, што је знак њихове деморализације. Дражиновске позадинске организације су се већим делом распале, а оно што је остало не функционише. Што се тиче војних дражиновских група, које су на терену Тимока и Заглавка, такође су многе ослабљене и још више деморалисане (2 цела батаљонска Кнежевачког корпуса заједно са командантима предали су се без иједног метка). После проласка бригаде кроз овај део нашег округа створени су услови за позадински рад наше партијске организације. . . На бољевачком терену услови су се знатно побољшали тако да је и тамо у најскорије време, пошто би се војнички реакција још мало дотукла, омогућен позадински партијски политички рад. Сада на бољевачком терену оперише један теренски бољевачки батаљон. . . Недавно је чак из Доњег Милановца долазио друг за везу са нама и изнео нам ситуацију: врло добро расположење народа који нас жељно очекује. Исто тако имамо извештаје о одличном расположењу и држању народа у читавој Крајини, почев од Зајечара па све до испод Неготина. Народ нас и тамо жељно очекује и свакако да се може рачунати са већим приступањем у војску. Изузев Кључког среза, где је дражиновски утицај још увек приличан, стање на целом осталом терену је врло добро. Међутим, све то расположење народа ми не можемо искористити без одласка и проласка наше војске, која би докрајчила дражиновску реакцију. Зато је хитно потребно да наша дивизија или бар бригаде крену на терен према Дунаву. Са Борским рудником смо се већ повезали, али ускоро треба да потпуно омогућимо прихватање људи за војску. . .".

42. Разоружавање 3.000 Бугара код Сокобање

Мирко Петровић, партијски руководилац Двадесете српске бригаде, који је почетком септембра 1944. и сам пошао у штаб бугарске групације код Сокобање да им саопшти услове предаје, описује неке детаље разоружавања:

„Бугарском штабу и команданту саопштио сам наше услове и уз њихова натезања и наша дотадашња консултовања нашли смо компромисна решења. Мислим да су томе значајно допринели и бучни протести масе бугарских војника. Они су, видећи да се штапски официри колебају и затежу, почели гласно да негодују, да демонстративно бацају оружје и прете официрима. Све у свему договорено је да се тешко наоружање и сва опрема, као и наоружање војника одмах

преда, да се официрима остави лично наоружање и понеки аутомат, као и један батаљон „ловне роте" (специјална јединица за борбу против партизана) задржи комплетно наоружање. На овоме су инсистирали из неких својих разлога, највероватније због страха од освете војника и безбеднијег пута до границе. И онда је све кренуло неумитним током. Војници су одлагали пушке и митраљезе, минобацаче са коња, возачи напуштали камионе, растоваривани су коњи. Било је тада у томе својеврсне трагике, патетичних гестова и сцена. Код неких и очаја и страха. Али најчешће и очигледног олакшања, ослобађања и растерећења од нечега што је ову војску притискало, па и од неких сада већ развејаних илузија. У тој капитулацији у малом видела су се и нека одавно позната друга својства и димензије ове до јуче обесне и окрутне солдатеске — пуни камиони опљачканих ствари и робе од становништва, огромне количине шећера и других намирница. У неком камиону нашли смо три скривена СС-овца, по лику типични плавокоси „иберменши" — вероватно су покушала да се преко Бугарске пребаце у Турску. Нас, је, међутим, највише импресионирала и обрадовала огромна количина заплењеног наоружања и опреме, муниције, одеће и обуће и другог материјала на које су наши борци чекали (око 2000. пушака, 45 пушкомитраљеза, 60 аутомата, 160 пиштоља, 23 пуна камиона, преко 400 коња, чиме је комплетирано наоружање и опрема трију бригада, 45. дивизије. Да би мало „раскравили" атмосферу, официре смо позвали на вечерњу закуску, у хотелу. Стварно смо их довели у свечано аранжирану салу, али су им већ први залогаји пресели — упало је нас неколико са пушкомитраљезима и аутоматима и све их разоружали. Батаљон „ловне роте" одвели смо у току вечери (све се ово одигравало 7. и 8. септембра 1944) близу Блендије, у неку вртачу. Ујутру, у свитање, поустајали су борци, чини ми се из Ратковог I батаљона, па су их Бугари из рупе, према већ раздањеном небу, могли лепо видети, као прстен поређане. Настало је комешање Бугара, али су се и они брзо примирили и одложили све оружје. Тешко да би се ико одавде извукао да је дошло до гужве и пуцњаве. Око 30 официра и подофицира, окорелих фашиста које су сами војници показали и оптужили, судили смо по кратком поступку. Један мањи број војника остао је са нама, а остале смо под пратњом, спровели до бугарске границе".

.чги

43. Забелешке члана ЦК СКОЈ-а Милијана Неоричића

Члан ЦК СКОЈ-а Милијан Неоричић је 10. јула 1944. стигао авионом из Барија у Италији на ослобођену територију Топлице, скупа са групом војно-политичких руководилаца. Прикључио се Двадесет петој дивизији, па преко Црне Траве, Суве планине и Сврљига дошао је на терен око Сокобање 27. августа. О његовом боравку на терену Тимочке крајине регистровано је према документима које је он за ову књигу уступио, следеће:

Од 5. септембра (Књажевац), 7. и 8. (Зајечар) и 12. септембра (Неготин) кретао се са штабом Двадесет треће дивизије НОВЈ и то у селима Васиљ, Грлиште, Шљивар, Николичево, Салаш. Сиколе, По-

повица, Шаркамен, Танда, Влаоле, да би 25. септембра дошао у Мајданпек, а 11. октобра у Бор, одакле је 17. октобра стигао у Београд.

Још 13. јула 1944. на састанку са ПК СКОЈ-а за Србију на ослобођеном терену Јабланице, Неоричић је забележио оцену секретара ПК СКОЈ-а Србије Драгог Стаменковића да у „зајечарском округу у Бору има 70 чланова СКОЈ-а. . . у Седмој бригади 126 чланова СКОЈ-а. . .". У нотесу у који је унео забелешке са састанка са ОК СКОЈ-а Зајечар, одржаном у селу Шарбановац (код Сокобање) 23. августа 1944, стоји, између осталог, дневни ред: 1. Политичка ситуација на терену, 2. Организационо питање СКОЈ-а, 3. УСАОС, 4. Војска, 5. Агитација и пропаганда, 6. I конгрес омладине, 7. Разно. У забелешкама о стању по срезовима забележено је: „Тимочки срез: Дражиновци су разбијени. . . Заглавски срез: У Књажевцу су Бугари. . . Зајечарски срез: четници су још јаки. . . Крајински срез: . . . Народ очекује да се наши појаве. Бор: 40.000 радника; непријатељ нема контролу. Кључки срез: народ није никада видео партизане. . . Бољевачки срез: народ је расположен за партизане. ..".

У забелешкама Милијана Неоричића о митингу у ослобођеном Зајечару (8. септембра 1944) стоји следећи редослед говорника: пуковник Љубодраг Ђурић, заменик командант Главног штаба за Србију, потпуковник Раја Недељковић, политички комесар Двадесет треће дивизије, потпуковник др Јулка Пантић, члан ЦК СКОЈ-а Милијан Неоричић, шеф енглеске војне мисије Сенди Гленд, секретар ОК КПЈ Живан Васиљевић.

44. Члан ПК КПЈ за Србију Љубинка Милосављевић о саветовању у Читлуку

У сећањима која је 13. марта 1986. дала за Историјски архив Зајечар, Љубинка Милосављевић, члан ПК КПЈ за Србију, покушала је да бар делимичнр реконструише партијско саветовање у Читлуку од 24. августа 1944.

Она каже да је у ослобођену Сокобању дошла половином августа 1944. Тврди да је недељу дана доцније одржано у селу Читлук партијско саветовање за округ Зајечар, коме је присуствовало „најмање 30 партијских радника из овог округа". Реферат је поднео секретар ОК КПЈ Живан Васиљевић. Реч је била о основним задацима КП на ослобођеном делу Тимочке крајине (јужно од Зајечара), као и о задацима у делу округа у Крајини у ком правцу су тада надирале дивизије НОВЈ. Сећа се да њен посао није био тако тежак, „јер су партијски кадрови постојали". Она сама је касније у име ПК, 9. октобра 1944, захтевала да се из 23. дивизије повуку неки кадрови неопходни за рад позадинских органа, због чега је претрпела критику друга Тита у смислу „ја стварам војску а Љубинка ми је растура"! Саветовање је трајало један непуни дан. У даљим њеним контактима са ПК КПЈ за Србију позитивно је оцењено ово партијско саветовање у Читлуку.

Иначе, Љубинка Милосављевић је после саветовања у Читлуку краће боравила у тек ослобођеном Зајечару (8. септембра), затим је, са делегатима из Тимочке крајине, била у Прокупљу где је 12.

септембра одржана конференција представника народноослободилачких одбора из источне и јужне Србије у циљу припреме Оснивачке скупштине АСНОС-а. При поновном повратку у Тимочку крајину боравила је почетком октобра у ослобођеном Неготину, затим у Бору (све у првој декади октобра). Одатле је отишла у правцу Пожаревца, односно Јагодине.

45. О раду првог среског НОО

Записник са скупштине Среског НОО за Тимок карактерише начин рада органа народне власти. О појединим тачкама у записник је (између осталог) унето и следеће:

„. . . После споразумевања, у коме је учествовало више говорника, приступа се избору Извршног среског НОО и у исти улазе: Ђорђе Милутиновић из Ошљана, Вукашин Драгутиновић из Горњег Зунича, Миленко Симић из Јелашнице, Милан В. Ристић из Врбице, Зорка Маринковић из Јелашнице, Светислав М. Првановић из Боровца и Живко Јовановић из Дреновца. Председавајући чита упутства Среског Иницијативног НОО „Какви треба да буду чланови **НОО",** и у вези с тим више чланова узимају реч и наглашавају особине које треба да имају чланови НОО као карактерни и радни људи. . .

Пошто је Скупштина опширно претресала стање и потребе народа, донете су следеће одлуке:

1. Сарадња с војском мора бити остварена у пуној мери. И срески и општински НОО морају најхитније, пре свих осталих послова, завршавати све послове око војске и излазити у сусрет захтевима надлежних војних лица у свим питањима (мобилизација, исхрана, снабдевање, превоз, обавештење, контрола сигурности итд.) . . .

2. Управна служба биће организована по упутству које је о томе дао Национални комитет, које се има хитно прибавити . . .

3. Привреда — донете су одлуке: а) сви крупнији привредни послови, производње, куповине, продаје, размене итд., да се (врше) колико год је могућно преко задруга. Стога порадити на њиховом активирању и повезивању; б) у Андрејевцу се налази преко 5.000 кг соли. Извршном среском НОО ставља се у задатак да ступи у везу са командом места и да се види могућност њеног склањања од непријатељске пљачке и начин превоза и поделе војсци, народу; в) пијачни дан биће четвртак у Андрејевцу. Поступак на уобичајени начин, али саопштити народу преко општина да се укидају све таксе, улази, трошарине итд. . .

4. Обнова: Општински одбори одмах ће приступити пописивању и утврђивању тачних статистичких података о свим штетама које су појединци и установе претрпели у крви, новцу, стоци, материјалу у току рата. У границама могућности одмах приступити обнови, а све што превазилази снагу општине доставити Среском извршном НОО, који ће, по нормализовању прилика, користити у сврху обнове изворе наше државе и помоћ савезника.

5. Саобраћај. Скренути народу пажњу, путем збора, да се престане са уништавањем јавних саобраћајних објеката (телефонских

бандера и жица). Општински одбори, користиће народну радну снагу, приступиће поправци пољских и сеоских путева, прелаза преко потока, мостова, нивелисању, запуњавању каменом и песком итд. Све обављати уз сагласност и вољу народа, тј. његове већине, изражене гласањем на збору.

6. Социјална безбедност и социјално старање. То ће бити једна од најпречих брига нове власти. Сви општински НОО прикупиће податке о стању у коме се налазе: сиромашни становници места, избеглице, породице изгинулих у рату или код куће, породице мобилисаних бораца, и приступити помагању истих. То помагање извршити из средстава народноослободилачког фонда (НОФ) и о свему извештавати Срески извршни НОО. . ,

7. Просвета. . . Позвати општинске одборе да одмах, док је суво време, приступе оправци, кречењу зграда, набавци огрева и обезбеђењу свих услова да школе одмах отпочну рад…

8. Здравље. 1. Лекаре који живе на територији овог среза мобилисати за грађанску лекарску службу. 2. Лекари ће услуге вршити потпуно бесплатно. 3. Издржавање лекара пада на терет среског **НОО. . .".**

46. Ослобођење Неготина 12. септембра 1944.

Крајински партизан Сретен Вучковић у прилогу за ову књигу описао је ослобођење Неготина:

„На дан уласка 9. бригаде у Неготин 12. септембра 1944. у њему није било никаквих непријатељских снага. Немци су напустили Неготин три или четири дана пре ослобођења Зајечара. Једна четничка јединица, Крајинска бригада, ушла је у Неготин одмах после Немаца. Без икаквог војничког изгледа са официрима који су заузимали позе ослободилаца, јашући на сељачким коњима — само су прошли кроз Неготин, не задржавајући се. Последњи су напустили Неготин недићевци. Најпре су поставили заседу на путу Неготин — Зајечар око Средње пољопривредне школе у Букову. После две-три ноћи повукли су се ка западу.

Чим су партизани ушли у град, повезали су се са активистима и члановима Партије, који су их већ очекивали. Врло брзо штампане су плакате и излепљене по граду, у којима се позивају грађани на митинг, заказан у центру града. У подне се искупила велика маса грађана пред хотелом „Београд". Најпре је партизане поздравио грађанин Глиша Тошић у присуству секретара партијске организације у Неготину Веселинке Глишовић, учитељице, која је пре овога живела илегално. После отварања митинга говорили су представници штаба дивизије и бригаде. Кад су говори били завршени, у маси је примећен озлоглашени четник Живојин Жикић свештеник из села Брусника, и истакнути четовођа Пећанчевих четника још 1941. године. Одмах је стрељан.

У сумрак истог дана бригада се повукла из Неготина у Буково. Заједно са бригадом пошло је 411 нових бораца. А пријавио се штабу 23. дивизије, исте вечери, и велики број омладине из низа крајин-

ских села — Смедовца, Рајца, Рогљева, Мокрања и др. Упис новоприспелих бораца вршен је у школи у Букову.

47. У партизаиском Мајданпеку

О дочеку Двадесет пете дивизије записао је у свом дневнику члан Политодела ове дивизије Вита Цветковић:

„12. IX — Рударски радници у Мајданпеку су разоружали Дражине четнике, ставили под стражу и узели власт у руке. Сав народ је пристао уз устанике — Титовце, око 400 — 500 људи. Дошла је камионом једна депутација од 18 људи и тражили су од штаба 25. дивизије да им пошаље бар једну десетину јер народ жели да види неког од старијих Титоваца, тј. бораца народноослободилачке војске. Управник рудника ставио је на расположење камион којим су дошли у Клокочевац где се налазио штаб.

13. IX 1944. Пошао сам са једним батаљоном, музиком и културном групом у Мајданпек. Народ је војску дочекао са усхићењем. Војска је обасипана цвећем. Коњаницима су стављани венци на коње. Сваки борац је добио букет цвећа. Омладина је дивно организовала дочек. Два славолука у граду подигнута су у част доласка наше војске. Већ два дана откако је народ то припремио и очекивао нас да дођемо. Народ је сам створио и своју власт, Народноослободилачки одбор и Команду места. На збору који смо држали учествовало је све живо, старо и младо, мушко и женско, а одушевљење је прешло у ентузијазам са којим је праћен наш друг Драгић који је говорио: клицање Титу, Националном комитету, АВНОЈ-у и Стаљину, као и нашој војсци, било је бескрајно. На збору смо тражили потврду избора НО одбора и народ је сваког појединца једногласно акламирао. Попунили смо одбор и са две другарице што је још више појачало одушевљење жена. . .".

48. Први сусрет са Црвеном армијом

У партизанским белешкама партијског руководиоца Првог батаљона Девете српске ударне бригаде (Слободан Босиљчић) први сусрет са Црвеном армијом (109. пуком 74. дивизије) овако је описан:

Око поноћи 12. септембра стигли смо у Радујевац. Село не спава. Чекају нас. Ту близу су Немци, али и Руси. Радујевчани су још током дана истакли црвене заставе. У кишној ноћи Дунав изгледа мрачан и недогледан. Окупљени смо око реке и напрежемо очи. Светлуцају ватре. Тамо су црвеноармејци. Дели нас свега 200 — 300 метара. Не можемо скоро да верујемо. У најтежим данима мислили смо на њих. Црвена армија је била у нашим срцима, близу и онда кад су нас просторно делиле хиљаде километара.

Данас нас дели само неколико десетина метара.

Око 2 по поноћи кренули смо тројица чамцем. Док су два Радујевчана веслала, размишљао сам како ли изгледају Руси? Знам немачку снагу у техници, а Руси их туку! То мора да су онда и јачи и боље обучени, са неким силним оружјем, војници. ..

Пристали смо уз обалу.

„Стој кто иђот?" — одјекну из мрака.

Срце ми је хтело да искочи од узбуђења. Стража од два црвеноармејца одвела ме је до омање бараке. Унутра шкиљи лампа и неколико крупних, плавих црвеноармејаца спавају на поду. Мешкоље се у сну, зноје се и понекад гласно узвикну. У углу један са монголским лицем чисти пушку. Слабо су обучени. Одела су им поцепана. У први мах ме то неугодно дирну. Ја сам мислио дајеспољни изглед силне Црвене Армије другачији. Дошао је политички комесар њиховог батаљона. Они га зову „парторг". Чуо је да сам дошао и устао је да разговарамо. Из Воронежа је и био је професор. Прича ми о Титу, о Петој офанзиви, о Дрини, Кочи, Пеку и нашој Двадесет трећој дивизији. Прича ми као да је сам учесник у нашим борбама.

Ја тек сада упознајем човека црвеноармејца. Колико простодушности и срдачности и колико у исти мах свесности циљева борбе против фашизма. Код њих је велика срамота и редак случај да неко само мало зна о нашем Титу и херојској борби нашег народа.

Пред зору се растајемо. Враћам се батаљону. Не знам шта да им причам о Црвеној Армији. Једино што сам им рекао јесте: „Они су обични људи, блиски нама, људи са дивним срцем. . .". Одмах за мном прешла је неколицина аутоматичара — црвеноармејаца. Грљење, радост каква се не може описати.

— Ви сте први савезници на које наилазимо — каже један црномањасти Татарин. ..".

•

Стојан Предић, начелник штаба Девете бригаде, који је при сусрету са Русима био у непосредној близини пуковника Љубодрага Ђурића, званичног делегата НОВЈ при успостављању ове прве везе, написао је за ову књигу:

„. . . У 3 часа у зору, 13. септембра, прихваћени смо у румунском селу Груја од јединица Црвене Армије, одакле смо одмах продужили у штаб њихове дивизије (74. стрељачке) у селу Речица. . . Ту су нас Руси задрхсали извесно време ради провере података, а 14. септембра добили смо камион и у пратњи једног капетана и двојице црвеноармејаца стигли у Крајову. Одатле смо преко Букурешта, планинског венца Карпата и градова Петршан и Дева, стигли у Арад до команданта фронта маршала Малиновског. Пуковник Ђурић је објаснио руском маршалу циљ нашег доласка. При повратку у Крајову (где је ускоро авионом стигао друг Тито на путу за Москву), пуковник Ђурић је добио педесетак камиона којима ће преко Кладова допремити оружје и муницију новим борцима НОВЈ који су тих дана из крајинских села масовно ступали у 23. и 25. дивизију НОВЈ. . .".

Милан Богосављевић, командант Првог батаљона Девете бригаде, о сусрету на Дунаву у свом прилогу истиче: „Кад сам прешао на другу обалу дођоше два војника и кажу ми „на вперјод". Ја сам се мало замислио, а кад смо стигли до неких кола, њихов официр ме срео, један војник даде ми пешкир, други нагну тестију са водом и ја се умих. Војници нам донесоше земљане чаше од четврт литра са ракијом. Ја кажем „Титова војска њет вотка". . .! (нисам пио две го-

дине, од када сам у партизанима), али официр каже: „Пит за здравје Тита и Стаљина. ..".

•

Сусрет са Црвеном армијом у Тимоку овако су запамтили руководиоци 23. бригаде Душан Павковић и Миодраг Цојић, који су 25. септембра 1944. дошли у Белограчик (Бугарска) у штаб једне веће војне формације Црвене армије:

„. . . Начелник штаба 23. бригаде Павковић презентирао је карту наших снага на овом сектору, дао потребна обавештења о локацији непријатеља, његовој јачини, наоружању и правцу кретања. Начелник штаба је поставио нашим делегатима питање да ли могу совјетској страни да предају један „живи језик" непријатеља. Увече је нашој групи приређена закуска у хотелу а пре тога смо представљени маршалу Толбухину — команданту 3-ћег украјинског фронта.

Сутрадан, 26. септембра 1944. група бораца НОВЈ вратила се у своје подручје. Са њом је дошла и омања група црвеноармејаца на челу са једним мајором, капетаном и поручником. У селу Ново Корито приређен је свечани дочек нашим и совјетским борцима. Одржан је велики народни збор на коме су говорили начелник штаба 23. бригаде Павковић и мајор Црвене армије.

Ујутро 28. септембра батаљон је већ око четири сата запосео погодне положаје, 2-га чета се распоредила у заседи на 7 — 8 метара поред друма испред Селачке реке према Краљевом селу. Минери су већ били поставили мине. . . Претходница моторциклиста је пропуштена, за њом су се појавили тенкови, па камиони. На десетак метара испред моста, тенкови су, нагазивши мине, онеспособљени за борбу. Истовремено, борци су снажном ватром ударили по камионима, извршили јуриш, много Немаца побили, велики број заробили а преостале разјурили по кукурузима. Комесар чете Даница Петровић полетела је бомбом на први тенк и ту погинула. . . Борци су се повукли према селу Ошљану водећи са собом 20-так Немаца са једним мајором, носили су мртву Даницу и мноштво заплењеног оружја и другог материјала. На бојишту су остала 4 тенка и 5 камиона.

Црвеноармејци су честитали нашим борцима победу, изражавајући дубоко жаљење због погинулог комесара. Преузели су немачког мајора и неколико подофицира и војника и одвели их у штаб фронта, у Бугарску. . .".

49. Прелазак Дунапа

Почетак заједничких операција двеју савезничких војски — прелазак Дунава — овако је описан у поменутим белешкама о сусрету Првог батаљона Девете бригаде са 109. пуком 74. дивизије из 75. стрељачког корпуса Црвене Армије:

Овде Дунав није тако широк. Ми упиремо очи не би ли негде угледали понтонски мост, али узалуд. Разговарамо са заменик командата пука. Мајор Мељников. Рањаван је 7 — 8 пута. Изгледа да има 35 — 40 година, а у ствари је двадесет петогодишњак.

Весео је због сусрета. Кроз целу Румунију нису чули близак језик, а сада одједном братска, словенска реч.

Трупе почињу да се пребацују малим чамцима. Ја са мајором прелазим одмах. Међу тим првим трупама је и један наш вод. Немци су посели коте и ћуте. . . Након пола сата борбе Немци су истерани, и улазимо у Вајугу. Кратак збор, бирање народноослободилачког одбора, прекидано фијуком мина које нам шаљу Немци у повлачењу.

Наши и Руси су им за петама.

Идемо даље са Црвеном Армијом. Ноћу се крећу са великом сигурношћу. Радио-станица се отвара сваких 4 — 5 км и хвата се веза са пуком. „Как ви мења слишите, как ви мења слишите?. . . Пријом, пријом" — стално ми одјекује у ушима. Према добивеним упутима преко радија крећу даље.

Пролазимо поред Кладова, кроз Брзу, и даље на Мироч. Благо јесење вече, логорске ватре и песме црвеноармејаца:

„На позицију дјевушка . проважала бајца. ..".

У даљини према Уровици види се пожар који остављају Немци за собом. Чујемо преко радија да су наши ослободили скоро читаву Србију.. .

У Доњем Милановцу је јачи гарнизон белогардејаца. Потискујемо Немце преко Мироча. Киша је опет почела и тешко се крећемо раскаљаним друмовима. Руси стално јадикују што се наше партизанке муче. Оне још увек носе пуну ратну спрему.

На силазу у Мосну дочекује нас минобацачка ватра. Руси то мирно примају. Где се ко затекао, ту је морао остати. Наших 5 су рањени, Руса око 15 и 5 — 6 мртвих.

Киша пада све јаче. Немци надиру ка Брзој и постоји могућност да нас одсеку. Журно се враћамо назад у Мироч. Село је скоро изумрло. За дан-два Немци су одбачени и идемо даље. Тополница, Клокочевац, хватамо везу са Двадесет петом дивизијом.

Тешке борбе водимо са немачким дивизијама око Клокочевца. Народ околних села разбежао се у шуме. Штаб руске дивизије је у Тополници, у чијој непосредној близини треште митраљези. Колоне рањеника мирно се крећу. Никаквог узбуђења, брзоплетости или страха. Тек овде упознајемо црвеноармејца — ратника. Пешадијци носе муницију и бомбе по џеповима, измешане са мрвицама хлеба, шињели прогорели, чизме дотрајале, а бију Немце страшно. Гомиле заробљених Немаца дефилују.

. . . При растанку добијамо потврду од команданта дивизије да смо „харашо војевали и исполњали задаћу;. Задржавају један наш вод за још 15 дана. Растајемо се тешка срца, нас неколицина мењамо машинке за нове руске аутомате „за сећање"...".

•

Приликом сусрета са црвеноармејцима 109. пука 74. дивизије 75. стрељачког корпуса, 46. армије у Првом батаљону 9. српске бригаде 23. дивизије забележене су војне и грађанске адресе неколицине официра Црвене Армије. Реч је о следећим подацима: за цео 109. пук „Полевая почта 64020 (С); затим — лајтнант Мишков Иван Геор-

гијевич „комсорг" (комсомолски организатор) батаљона, Јелец, Орловска област, Липицкаја 33 или Москва, Креснаја Пресња, дом 7. квартир 13; лајтнант Насонов Иван Петрович, политички комесар батаљона, Воронеж, Новоусменскиј реон, Рогачовски селсовјет; Цветков Валентин Александар, Горковскаја област, Карогливски реон, почтовје оделење Јекинцово, деревња Вонох; Солкин Афанасије Севастјонович, Кировска област, Шестаковски реон, деревња Прудовица (нема адреса за команданта 109. пука пуковника Гизатулина, као ни за заменика команданта 109. пука мајора Мељникова Николаја Федоровича, за команданта батаљона Каринског, као ни за старшег лајтнанта Атаханова). Аутор је септембра 1986. примио писмо Совјетског комитета ратних ветерана из Москве (бр. 612/11 од 14. VIII 86.) са подацима о наведеним официрима (Мишков погинуо новембра 1944, Мељников умро 1972, Насонов 1976, а судбина Солкина и Цветкова непозната).

50. Бор дочекује слободу

Описујући ослобођење Бора 3. октобра 1944. један од хроничара НОБ Борског рудника, Милорад Гојковић, пише („Колектив", 2. октобар 1964):

„Још ни зора није овладала, а у Старој и Новој колонији, Бор селу и центру града, Кривељу, Оштрељу, Слатини и Брестовцу комеша се, ври и најпре опрезно а затим све слободније, народ је кренуо на улице. . . Окупатора више нема. Његове слуге су у очајању и не знају где ће и шта ће. . . Двојица рудара са килавицама у рукама лупају таблу на којој је стајала фирма јединице која је била смештена у школи — „Принц Еуген дивизион". . . Народ одушевљен — и весео и напит. Чека долазак ослободиоца. Подне је, 14 часова, 3. октобра 1944. У Бор улази Трећи батаљон 9. српске ударне бригаде. . . Немци су напустили Бор без и једног испаљеног метка. . . Око 17 часова, као претходница јединица Црвене армије у Бор су са Четвртог километра ушла двојица црвеноармејаца. . . На тргу је поподне одржан величанствен митинг. . . . .Слобода" — то је најчешће изговарана реч. . . Богат ратни плен: митраљеза 10, минобацача 6, „Сименслагер" — 149 мина. 1.800 ручних бомби, „Четврти километар" — 35 вагона артиљеријске муниције, „Тилва рош" — 5.000 кгр динамита, 480.000 кгр жита, 23.325 кгр шећера. . .

Испред Соколског дома постављена два стола — уписивани су добровољци за попуну јединица 23. дивизије. Број пријављених премашио је формацију дивизије. „Не могу сви" — кажу из штаба. Најзад је нађено решење — формиран је Пети резервни батаљон 9. бригаде. ..".

51. Прсдставници народа у Антифашистичкој скупштини Србије

Из Зајечарског округа 54 представника народа — борци, жене, омладина, радници, учитељи, сељаци, занатлије, били су одређени да присуствују 9. новембра 1944. у Београду заседању Велике анти-

фашистичке народно-ослободилачке скупштине Србије (АСНОС). То су (према брошури „I заседање АСНОС-а"):

„Миомир Цолић, ђак из Заграђа, Милојко Ђорђевић земљорадник из Грлишта, Живан Васиљевић, студент технике из Зајечара, Драгољуб Радисављевић, ђак из Рготине, Радомир Илић, земљорадник из Рготине, Милутин Вељковић, земљорадник из Рготине, Десанка Васиљевић, домаћица из Зајечара, Петар Мундрић, учитељ из Слатине, Новак Степановић, земљорадник из Злота, Божидар Међедовић, дрварски трговац из Бора, Душан Глигоријевић, студент технике из Брестовца, Настасија Јаблановић, земљорадник из Добрујевца, Јанко Симеоновић, студент агрономије из Подгорца, Миодраг Цојић, учитељ из Сумраковца, Тихомир Николић, учитељ из Малог Извора, Видоје Пешић, земљорадник из Јелашнице, Воја Јеленковић, инжењер агрономије из Боровца, Никола Николић, земљорадник из Врбице, Ђорђе Милутиновић, деловођа из Ошљана, Момчило Сибиновић, студент технике из Бучја, Гаврило Миленковић, земљорадник из Берчиновца, Градимир Илић ,адвокат из Књажевца, Бранко Милошевић, металски радник из Књажевца, Бранко Павловић, земљорадник) из Жлна, Мирко Бабић, радник из Књажевца, Сава Петровић, потпуковник из Књажевца, Божидар Ђурић, инжењер агрономије из Салаша, Добрила Гачић, домаћица из Салаша, Божидар Маринковић, земљорадник из Брусника, Драгиша Станојевић, ђак из Шаркамена, Душан Ј. Јеремић, школски надзорник из Салаша, Васа Станковић, земљорадник из Неготина, Богосав Алексић, судија из Неготина, Таса Радуловић, правник из Кобишнице, Драгољуб Стефановић, ђак из Неготина, Крста Кобилановић, земљорадник из Мокрања, Милан Кожичић, поткивач из Јабуковца, Илија Михајловић, трговац из Брзе Паланке, Стојан Добротић, земљорадник из Михајловца, Милија Радомировић, земљорадник из Мале Каменице, Станиша Илић, економ из Купузишта, Јован Нинић, ђак из Текије, Милован Миндушић, земљорадник из Подвршке, Милан Јепуровић, земљорадник из Љубичевца, Светозар Субашић, земљорадник из Речице, Зарија Јоновић, земљорадник из Велике Врбице, Родољуб Стојановић, пиротехничар из Доњег Милановца, Душан Јосимовић, кафеџија из Доњег Милановца, Душан Страиновић, земљорадник из Горњана, Јован Страиновић, рудар из Мајданпека, Павле Србуловић, рудар из Мајданпека, Раде Трпковић, лончар из Доњег Милановца, Павле Илић, генерал-лајтнант из Брусника".

52. Порука са фронта

Са положаја код Чачка, где су вођене жестоке борбе са немачком групом армије „Е" која се повлачила из Грчке, партијски руководилац Седме бригаде Душан Ковачевић упутио је 21. новембра 1944. у име штаба бригаде проглас Тимочанима и Крајинцима:

Наше поносне бригаде VII, IX и XIV у саставу XXIII дивизије, бригаде које су створене од ваших синова, још увек воде непрекидне борбе против немачких злочинаца, и свакодневно својим снажним ударцима против непријатеља, свете хиљаде убијених и покланих другова и сарадника из свога завичаја. Синови Тимока и

Крајине, стари борци, прекаљени у много битака још увек су стуб наших славних бригада у чије редове свакодневно пристижу хиљаде нових. . .: Вама који сте остали тамо да средите наш од непријатеља и издајника унесрећени крај, поручују борци Тимока и Крајине, па све до Мораве, да уложите све од себе, да би наш завичај опет ускоро процветао у изобиљу и благостању, и да све оне који чинише беспримерне злочине у служби окупатора осудите и уништите. Родитељи, браћо и сестре не брините о својим борцима, они ће водити битку до коначног уништења немачког фашизма, и они ће заједно са славном Црвеном Армијом и армијама савезника гонити окупатора до његове јазбине и на крају га у тој јазбини дотући, јер само тако ћемо успети да мир који ће настати после великог боја буде трајан и дуговечан, и да генерације које нас наслеђују живе без страха од новога рата. Јављајте се својима и поручујте им да продуже своју борбу коју су започели многи синови Тимока и Крајине, који положише своје животе, многи још у почетку саме борбе. Потсетите ваше на многе хероје тога краја, потсетите их на другарицу Стефанију, другове Љубу Нешића, Ђорђа Илића (Симеоновића), Брковића — Црног, доктора Ивка, професора Костића, доктора Хаџића, судију Минића и безброј других хероја. Наша моћна војска под вођством славне Комунистичке Партије и прослављеног војсковође друга Тита, сада је и биће касније темељ наше истинске демократске народне власти. Ваши синови својом борбеношћу, оданошћу и храброшћу ојачавају сваким даном нашу славну Партију постајући њени чланови. Нека вам увек свуда, и у сваком раду буде подстрек наша борбена парола: „Све за фронт — све за победу".

53. Црни Врх 1945: сеча дрва и изградња пруге

Од јануара до априла 1945. на Црнов врху код Бора Главни одбор УСАОС-а (Уједињени савез антифашистичке омладине Србије), у ослонцу на органе народне власти, Партије и СКОЈ-а у зајечарском округу, организовао је сечу дрва за потребе Београда у коме су болнице, пуне рањеника са Сремског фронта, биле без огрева.

Постављена је пруга од Бора до платоа на Црном врху у дужини од 12,6 км на недовршеним радовима из времена окупације. Преко 10.000 $м^3$, углавном исечених дрва, извучено је из дубодолина Црног врха и транспортовано у Београд. Још 6.000 $м^3$ исечено је у марту 1945. године. За смештај четири бригаде са 1.630 омладинаца, сврстаних у 15 батаљона, изграђено је на Црном врху, јануара 1945. године, 9 барака. У акцији су учествовали омладинци и из зајечарског округа: 283 бригадиста радило је претежно на железничкој прузи. Омладинци Моравског округа и једна чета Космајаца изградили су прве бараке у које је у времену од 29. јануара до 6. фебруара стигло око 800 омладинаца (Београдски батаљон — 160, Лесковачки — 220, Топлички — 110, Нишки — 220 и Пожаревачки — 110). Од свих бригадиста образоване су 3 бригаде (командант штаба сече — Воја Вуцелић, комесар Мија Вукадиновић, командант штаба пруге — Власта Милошевић, комесар Јован Жикић, руководилац радне акције — Слободан Босиљчић, главни интедант Јован Нинић). Крајем фебруара 1945.

године образована је и 4-та бригада од нових омладинаца из врањског, ваљевског и крагујевачког округа, као и допуне из пожаревачког и моравског краја.

Група стручних-пружних радника из Бора придружила се омладини зајечарског округа. Са бригадама које су извлачиле — секле дрва налазило се и преко 300 сељака (са запрегама) из борског среза.

54. Партијско саветовање 24. и 25. маја 1945.

После Оснивачког конгреса КП Србије, одржаног у Београду од 8. до 12. маја 1945. одржано је у Зајечару 24. и 25. маја Окружно партијско саветовање на коме је обављен договор о спровођењу одлука Оснивачког конгреса. Утврђено је да се конкретне мере спроведу у области политичких задатака, затим на учвршћивању партијске организације, јачању народне власти у изградњи и обнови земље, у раду синдиката, као и у широј области агитације и пропаганде. Саветовању су присуствовали сви чланови среских и месних комитета КПЈ, више чланова скојевских руководстава у округу, као и члан ЦК КП Србије Добривоје Радосављевић. У реферату је дат извештај о раду Оснивачког конгреса КП Србије. У тексту закључака са овог саветовања, поред осталог, стоји:

„Политички задаци. 1. У циљу очувања братства и јединства и равноправности свих народа Југославије и борбе противу великосрпских шовинистичких тенденција, нужко је развити будност према свим, па и најмањим појавама прикривеног шовинизма у Партији и ван ње. И све такве појаве раскринкавати као покушаје цепања народног јединства, као покушаје разбијања братства наших народа. . .!

Организациони задаци. 1. У даљем проширивању наше партијске организације, партијска руководства ће посветити највећу пажњу побољшању социјалног састава, повећати проценат чланства из редова радничке класе и сиромашног сељаштва. . .

Задаци око учвршћивања власти и изградње земље. У условима мирне изградње и обнове наше земље, тежиште рада целокупне партијске организације треба да је власт, слабости народних одбора јесу слабости наше Партије. У циљу учвршћивања власти и привредне обнове и изградње земље, партијске организације нашег округа треба да ураде следеће: 1. За одређено време извршити контролу рада свих народних одбора, сменити све непоуздане, непотребне и неактивне одборнике, а у одбор увући комунисте из среских руководстава Партије и друге честите и добре људе. . .

Задаци Партије у синдикатима. . . Да би се побољшао социјални положај радничке класе, потребно је да Партија кроз синдикате мобилише најшире слојеве радног народа око привредне обнове и изградње наше земље...

Задаци у агитацији и пропаганди. . . Тежиште целокупног културног рада бацити на село, а у градовима на раднике. . . ".

После Окружног партијског саветовања, до првих дана јуна 1945. одржана су у свим среским партијским организацијама у округу посебна саветовања, у циљу упознавања са одлуком Оснивачког конгреса КП Србије, ставовима Окружног саветовања и конкретизацији на свом терену.

НАПОМЕНЕ

Аутор је у припреми ове књиге узео у обзир чињеницу да /е о *народнослободилачкој борби у Тимочкој крајини доступна знатна и добрим делом сређена архивска грађа а објављено* /е *и више књига* и *читав низ чланака.*

Узајамни одно ове и других до сада издатих публикација (монографија, зборника грађе, хронологија и др.) о НОБ у Тимочкој крајини подразумева се, а неопходан /е и *за укупна сазнања о једном изузетном времену наше новије историје. Мањи* део *садржаја ове књиге објављен је 1963. године под насловом „Источна Србија", у оквиру едиције „Србија у народноослободилачкој борби".*

АУТОР

Л И Т Е Р А Т У Р А

Књиге:

Борски рудник у време другог светског рата (Архивска грађа), Бор, 1981. и 1932.

Живко Аврамовски: Трећп Рајх и Борски рудник, Бор, 1975.

Сергеј С. Бирјузов — Раде Хамовић: Београдска операција, Београд, 1964.

Божидар Благојевић: Крајина 1941—1945, Неготин, 1984.

Милан Борковић: Источна Србија у рату и револуцији 1941—1945. (Зборник докумената), Зајечар, 1981.

Слободан Босиљчић: Србија у Народноослободилачкој борби — Источна Србија, Београд, 1963.

Слободан Босиљчић: Светлећи сигнали, Београд, 1961.

Јосип Броз Тито: Сабрана дјела, том 7, 8, 23 и 24, Београд, 1979—1982.

Ђорђе Бузгановић — Слободан Босиљчић: Пламен се није гасио, Београд, 1955. -

Иван Глигоријевић: Партизански одреди источне Србије, Београд, 1969.

Иван Глигоријевић: Девета српска ударна бригада, Београд, 1970.

Венцеслав Глишић: Бор и околина I, Бор, 1973. (чланак у књизи).

Миодраг Марковић: У сенци Ртња, Нови Сад, 1968.

Међу првима I, II, III, IV, Зајечар 1966—1970.

Светислав Миладиновић: 14. српска НОУ бригада — Нишка, Београд, 1982.

Драгољуб Мирчетић: Сокобања и околина у народноослободилачкој борби, 1941—1945, Сокобања, 1978.

Нада Недељковић — Стојановић: Мајданпек — ратна виђења и сведочења, Мајданпек, 1980.

Томислав Пајић: Терор окупатора у логорима у Бору 1942—1944, Бор, 1982.

Милојица Пантелић: 25 српска НОУ дивизија, Београд, 1977.

Миливоје Перовић: Србија у народноослободилачкој борби — Јужна Србија, Београд, 1961.

Драгољуб Петровић: Народноослободилачки рат и револуција у источној Србији 1941—1945, Београд, 1983.

Предраг Раденковић: Борба комуниста Књажевца 1938—1942, Књажевац, 1982.

Никола Рачић: Источна Србија у рату и револуцији 1941—1945, (Хронологија), Зајечар, 1984.

Јанко Симеоновић: Извини друже, Бор, 1979.

Момчило Станковић: Дуго путовање до слободе (хроника Мајданпека и околине), Мајданпек, 1983.
Петар Вишњић: Операције за ослобођење источне Србије (јун — октобар 1944), Зајечар, 1985.
Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије, Београд, 1945.
Зајечар и околина, Зајечар, 1974.

Радови у рукопису (1985. г.):

Милош Крстић: Источна Србија у рату и револуцији 1941—1945. (збирка квислиншких докумената и збирка докумената Драже Михаиловића).
Милош Крстић: Народноослободилачки покрет Књажевца и околине јануар 1943. — мај 1945.
Антун Милетић: Источна Србија у рату и револуцији 1941—1945. (документи немачког окупатора).

Часописи:

Часопис „Развитак", Зајечар, 1961—1985. — аутори чланака: Милорад Бисић, Божидар Благојевић, Добривоје Божић, Слободан Босиљчић, Живан Васиљевић, Наталија Васиљевић-Радојичић, Драган Витомировић, Иван Глигоријевић, Милојко Ђорђевић, Миладин Ивановић, Војислав Јеленковлћ, Душан Ковачевић, Љубомир Љубиновић, Миодраг Марковић, Драгојло Милић, Момчило Митровић, Нада Недељковић, Раде Панајотоиић, Драгољуб Петровић, Милан Перић, Бранко Поповић, Страхиња Поповић, Стојан Предић, Добривоје Радосављевић, Љубиша Рајковић, Тадија Савић, Јанко Симеоновић, Момчило Станковић, Миодраг Станковић.

Штампа:

Тимок, Зајечар; Наш живот, Зајечар; Борски колектив, Бор; Борске новости, Бор; Књажевачке новине, Књажевац; Крајина, Неготин.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Аврамовић, породица из Пореча 73
Аврамовић Млан 212
Аврамовић Хрисотдул Дуле 277
Адамовић Анђелко 24, 25, 258
Алексић Богосав 311
Алексић Боса 74
Алексић Вукашин 123
Алексић Добросав 22
Алексић Драгољуб Миле 163, 213, 245, 274
Алексић Миодраг Ђура 274
Алексић Радивој 274
Андерсен, радиста 279
Андрејевић Срба Стојан Столе 111, 142
Андрејевић Алексеј Шаталин 223
Анђелић Небојша 102, 157, 186, 274
Анђелковић Будимир 248
Анђелковић Илија 73, 132, 225, 226, 248
Анђелковић Љубомир 274
Анђелковић Ставра 254
Анђић Светозар 236, 248
Антић Миле 38
Антонеску, румунски генерал 7
Апостолидис Елефтер 174
Арамбашић Михајло Митар 274
Аранђеловић Боска Милка 274
Аранђеловић Бранко 236
Аранђеловић Живојин Божа 274
Аранђеловић Милорад 186
Арнаутовић Радомир Миле 277
Арсенијевић Владимир 169
Арсенијевић Миле 44
Арсић Милутин 216
Атанасковић Алекса 169
Атанасковић Данило 168
Атанацковић Лазар 124, 248
Аћимовић Милан 24, 63, 66, 77, 133
Аугустинчић Антун 285
Аџић Мирко 267

Б

Бабић Мирко Шлем 18, 37, 64, 98, 104, 113, 163, 213, 237, 246, 247, 271, 273, 274, 311
Бабовић Милисав Ћумурџија 131 273
Бадер Паул 53, 62
Бадоље 139
Бајагић Милош 132
Баланесковић Живојин 117
Балатков 190
Балашевић Петар 263
Балашевић Стојан 17
Балџић, породица из Кобишнице 51
Бањац Милош 71
Бањачковић Синиша 263
Бацић Ђорђе 73, 169
Бебић Душан 249
Бекер Франц 27
Беливакић, породица из Буковча 51
Беливакић Димитрије 167
Беливакић Миливоје 80
Белић Станоје 248
Беловановић Јован 75
Белчић Сава 17
Бељан Илија Влада 274
Бељан Јован Богољуб 128, 163, 213, 245, 274
Бећаревић, Спец. полиција 288
Бешир Милан 22
Бешир Срба 8, 22, 28, 72, 170, 255, 267, 273
Бешлић Акиф 254
Бибић Живко 131, 203
Бизјак Иван Мартин 274
Билав Драган 51, 124
Билановић Драгољуб 74
Бировљевић Јован 17
Бисић Милорад Мика 18, 37, 49, 64, 93, 124, 125, 139, 140, 142, 157, 158, 163, 270, 271, 273, 274, 284
Бисић Нацко 116
Бицановић Милан 124, 170
Благојевић Драгутин 169
Благојевић Радиша Радослав 274
Блажон Ђорђе Бели 104, 274
Богдановић Вељa 51
Богдановић Стева 235, 247, 248
Богићевић, Команда места у Бору 174
Богићевић Бора 266
Богојевић Миливоје 27, 263
Богосављевић Драгутин Вујадин 274
Богосављевић Милан Риста 248, 274, 307
Божић Виден 168

Божић Добривоје Ратко, Бигар 9, 18, 49, 104, 157, 168, 186, 210, 254, 271, 273, 274, 287
Божовић Станиша 277
Бојнић Стојмир 263
Бојовић Анта 51, 75, 254
Борђошки Воја 110
Боровски Хајнрих 55
Босиљчић Слободан Босанац, Мирко 130, 131, 173, 245, 247, 249, 273, 299, 306, 312
Босиоковић Драгољуб 32
Бошковић, породица из Мокрања 51
Бошковић Милисав 48
Бошковић Павле Гроздан 274
Бошњаковић Петар 277
Брашић Александар „Добри" 115
Брдарац Дамњан 169
Бркић Павле 74
Брковић Миленко Црни 11, 12, 30, 31, 61, 95, 106, 123, 137, 142, 150, 253, 254, 256, 260, 263, 288, 289, 311
Броз Јосип Тито 15, 36, 58, 80, 84, 99, 126, 159, 204, 206, 215, 216, 217, 222, 223, 231, 232, 233, 239, 246, 270, 285, 291, 292, 303, 306, 307, 308, 312
Будимир Милан Веца 274
Буђелан Драги 27
Бузановић Даринка 117
Бузановић Младена 117
Бунушевац Тома 255
Буха Василије Јова 42, 59, 265

В

Вагнер Душан 34
Вајда Петар Гарбус 274
Вајдингер Љубомир 74
Вајкс, генерал фелдмаршал за Југоисток 198, 221, 232
Валчић Војкан 277
Ванински Станоје 169
Василић Илија Стаљин 277
Васиљевић, породица из Зајечара 11, 73
Васиљевић Десанка 311
Васиљевић Живан Марко 11, 12, 31. 46, 68, 91, 93. 105, 163, 176, 206. 213, 237, 238, 243, 247, 249, 254, 256, 269, 270, 271, 272. 274. 293, 303, 311
Васиљевић Марица 189
Васиљевић Наталита Ната. Слободанка 93. 124. 138. 140, 213, 245, 247, 267, 273. 274, 283
Васиљевић Радомип 168, 256
Васиљевић Стано1'е 263
Васић Бориво^е Баоон 277
Насић Мидан Пеоа 79, 160. 274, 298
Васја (црвеноармејац) 102
Веаповић Веап 51, 124
Вебер Егон 257
Велојић Димитрије 20/21
Велојић Момчило Боксер 37, 64, 213, 235, 248, 271, 273, 274
Вељковић Веља 73, 132, 237
Вељковић Видоје Грујa 104, 158, 274
Вељковић Грујица 37, 64
Вељковић Драгомир 263
Вељковић Милојко 92
Вељковић Милутин 311
Вељковић Чедомир Јоже, Чеда 37, 64, 79, 98, 255, 270, 273, 286
Вемић Живко 263
Венсан Андре 78
Веселиновић Илија 35
Веселиновић Љубиша Драган 274, 298
Виденовић Богомир Богољуб 274
Виденовић Живојин 274 у
Виденовић Јевстатије Смиљанић 274
Виденовић Станко Жине 132, 299
Видовић Војин 212
Видојковић Димитрије Сеља 277
Видојковић Миодраг Миле 274, 297
Вијоровић Јон 235
Вилд, командант Бора 264
Винклајт, породица из Неготина 51
Винклајт Мира 168
Винтертон Паул 285
Висарионович Јосиф Стаљин 139, 285, 306, 308
Витас Душан Павле 157, 186, 208, 273, 274, 297
Витомировић Живан Чика Галама 102, 128
Витомировић Зоран 38
Витомировић Нада 38
Вицковић Фрањо 35
Вишекруна Бранко 116
В.падимировић Мија 254
Власов, генерал РЗК-а 118
Војводић Петар 203
Војиновић Крста 263
Војиновић Радомир Наход 277
Вормс. потпоручник 258
Вранеш Божо Ђорђе 158, 274
Вранеш Момчило Гавра 157, 186, 274
Врањешевић Драгољуб 242
Воањешевић Драгомио 15
Вујић Ђорђе Новак 104, 107, 152, 157, 181, 274, 288
Ву.јић Сибин Винко 274
Ву.јковић, Спец. полиција 288
Вукадиновић Мија 312
Вукић Димитрије 254, 263, 267, 273
Вукмановић Светозар Темпо 159, 160, 161

Вуковић Јован 263
Вуковић Милорад Миња 157, 277
Вуковић Момчило 277
Вуколић Божо Вучко 100, 104, 140, 148, 275
Вуксановић Славољуб 98, 100
Вулф, поручник 119, 281
Вуцелић Воја 312
Вучић Драгослав 30, 254, 263
Вучковић Сретен Младен 8, 27, 28, 29, 43, 44, 64, 73, 122, 124, 170, 216, 238, 247, 255, 267, 270, 271, 273, 305
Вучковић Христифор 37

Г

Гавриловић Божидар Станислав 275
Гавриловић Драгољуб 116
Гавриловић Марко 275
Гавриловић Миња 122
Гавриловић Чедомир 277
Газитулин, командант 109. пука 310
Ганић Милош 12
Гачић Добрила 249, 311
Гачић Драга 74
Гачић Михајло 9, 22, 23, 26, 33
Гачић Станоје Милош 22, 26, 50, 71, 93, 122, 167, 255, 273
Гачић Тихомир 115
Георгијевич Иван Мишков 309/310
Герхард Циле 78
Гец, мајор 54
Главић Лука 262
Гленд Сенди 190, 206, 303
Глигоријевић Душан Саша 12, 37, 104, 157, 163, 186, 247, 255, 271, 273, 275, 311
Глигоријевић Иван Цина 50, 186, 275
Глигоријевић Коста 171
Глигоријевић Стеван 275
Глишовић Веселинка 122, 249, 273, 305
Гогић Милан 12
^ојковић Милорад 310
Гојковић Тихомир 277
Голубозић, породица из Рудне Главе 73
Голубовић Драгољуб 263
Голубовић Јова Јован 70, 266
Голубовић Миодраг 275
Голубовић Синиша 25
Гочић Јован 27
Грамић Петар 12, 52, 115, 255, 273
Гринвуд Ерик 279
Гроздановић Раде Ратко 275, 302
Гросман Рудолф 78
Грубачић Душан 277
Гпубор Васа 17
Гудојевић Милан Илија 275
Гојнић Павле 52, 255, 273
Гундељ Недељко Вујадин 37, 64 110

Д

Дајмонд, капетан из савезничке мисије 183
Дамјановић Александар Хајдук 275
Дамјановић Петар 51
Дамјановић Стаменко Гојко 275
Дамјановић Станко Мате 132, 299
Дамјановић Живан 169
Данкелман Хајнрих 14
Дапчевић Пеко 307
Дардић Брана 51
Дардић Илија 51
Деканди Тодор 74
Деспотовић, књижар из Зајечара 263
Деспотовић Бора 256
Деспотовић Милан 8, 254
Дикић Душан Топлица 277
Дикић Милорад 229, 248
Димитријевић Аца 254
Димитријевић Божидар 26
Димитријевић Васа 255
Димитријевић Вера 213, 248, 249
Димитријевић Илија 17
Димитријевић „Мазало" 32
Динић Бранислав Кокеран 277
Динић Бранка Каћа 37, 74, 254, 288
Динић Василије 22
Динић Милорад 277
Динић Пера Бабунски 277
Динић Славко 8, 254
Динић Хранислав 98, 99, 100
Динић Чедомир 277
Добрић Јован 12, 52, 115, 255, 273
Добромировић Павле 17
Добротић Стојан 311
Дожић Илија 229
Докић Милутин 45
Докић Младен Шумски 27, 255, 262
Долопановић Младен 12, 31
Драгић Љубиша Бики 275
Драгић Никола 263, 306
Лрагићевић Милија 116
Драгићевић Нада 275
Драгојевић Марица 255
Драгојевић Саво 8, 22, 34, 255
Драгошан Јован 34
Доагуловић Божидар 264
Драгуљесковић Милутин 17
Драгуљесковић Никола 17
Драгутиновић Видоје Власта 273, 275
Драгутиновић Вукашин Раша 18, 49, 93, 124. 138. 139, 214, 248, 254, 268, 273. 275, 283, 304
Драгутиновић Славко 18, 254
Дрињаковић Славица 25

Дрљачић Војислав 178, 187,
Дрљевић Миливоје 187
Дувњак Стојан Коста 275
Дугошевић Вељко 24, 28

Ђ

Ђаковић Видак Сава 275
Ђаковић Тихомир 134
Ђерговић Илија Брикет 273
Ђоловић Ивко 9, 31, 52, 64, 147, 148, 169, 171, 236, 175, 312
Ђорђевић Александар 19
Ђорђевић Блашко 12, 132
Ђорђевић Божа 210
Ђорђевић Боривоје 264
Ђорђевић Бранко Ненад 32, 254, 275,
Ђорђевић Векослав Бојевић 277
Ђорђевић Витомир 47
Ђорђевић Даница 74
Ђорђевић Драгољуб Тимошенко 275
Ђорђевић Ђорђе 203
Ђорђевић Јелица 143, 275
Ђорђевић Јосиф 73
Ђорђевић Крста 254
Ђорђевић Љуба 142
Ђорђевић Љубисав 77, 254
Ђорђевић Љубиша 275
Ђорђевић Милан Копча 277
Ђорђевић Милован 277
Ђорђевић Милојко Крста 51, 124, 163, 213, 238, 247, 271, 273, 275, 311
Ђорђевић Михајло Црноречки 17, 32
Ђорђевић Мутимир 71
Ђорђевић Паја Тиђа 275
Ђорђевић Радомир 254
Ђорђевић Радослав Звонко 277
Ђорђевић Ратко Јордан 277
Ђорђевић Ружа 275
Ђорђевић Сава 51, 249
Ђорђевић Светолик 23, 117
Ђорђевић Селинка 74
Ђорђевић Стана 73
Ђорђевић Стеван Новак 37, 64, 66, 95, 150, 273, 289
Ђорђевић Тихомир 213
Ђукић Драгомир Миша 278
Ђурашиновић Ђуро Ђураш 171, 275
Ђурашиновић Лука Вукашин 275
Ђурић Божа 249
Ђурић Божидар Бранко 122, 237, 238, 247, 255, 273, 311
Ђурић Јован 51, 124, 170
Ђурић Љубодраг 206, 217, 303, 307
Ђурић Милош 278
Ђурић Остоја 12
Ђурић Радован 170
Ђуричић Аранђел 264
Ђуричић Милан 23, 117
Ђуришић Ђорђе 278
Ђуровић, породица из Зајечара73
Ђуровић Василије Жарки, Ђока 98, 100, 104, 150, 157, 179, 275, 289, 296
Ђуровић Лазар Тиђа 278
Ђуровић Радојица Радојко 64, 128, 186, 211, 238, 263, 275

Е

Ераковић Страхиња 158
Екерт Јозеф 78

Ж

Жарков, 140
Железник Антон 74
Живадиновић Вујица 286
Живадиновић Жика 73
Живадиновић Милан 73
Живановић Атанасије 30
Живановић Добривоје 278
Живановић Жива Дева 275
Живановић Живота 52, 75
Живановић Жика 178
Живановић Мирко 171
Живановић Радивоје 257, 261
Живановић Чедомир Тоша 273
Живковић, породица из Бољевца 171
Живковић Владимир 8, 9, 18, 37, 64, 67, 144, 254
Живковић Гаврило 65
Живковић Димитрије 169
Живковић Миле 132, 255
Живковић Милутин 248
Живковић Сретен Вучко 278
Живковић Станко 28, 44, 46, 255
Живковић Танци 124
Жикић, породица из Рогљева 51
Жикић Жарко 64
Жикић Живојин 305
Жикић Захарије 37
Жикић Јован 134, 312
Жикић Никола Јова (из Врбице) 275
Жикић Никола Јова (из Грлишта) 275
Жикић Славка 74
Жикић Славко 275
Жикић Стеван Синђелић 275

З

Загорац Илија 104, 275
Захаријев, бугарски командант 182
Здравковић Богосав Богдан 275
Здравковић Драгољуб 73/74

Зец Владимир 210
Зечевић Гојко 132
Зечевић Љубомир Зец 275
Зивгаревић, породица из Неготина 51
Зивгаревић Љубинка 123
Златановић Ананије 263
Златковић Ђура 186
Златојевић Владимир 25
Златојевић Јана 116
Зорић Раде 212

И

Иванов, начелник бугарског окуп. корпуса у Н. Бањи 119
Иванковић Раде 275
Ивановић Миладин 197, 206, 230, 232
Ивановић Света 30
Иваиович Иван Калашников 223
Ивковић Витомир 263
Ивковић Никола 132
Ивовић, командант четничког Ресавског корпуса 193
Игњатовић Бора 254, 273
Игњатовић Мика 73
Игњатовић Милан Коста 178, 278
Игњатовић Милисав Јанко 41, 66, 67
Игњатовић Станиша 264
Идн 141, 285
Иконић Душан 25
Илић Александар 82
Илић Боривоје Чолак 39
Илић Бранко Ранко 275
Илић Градимир 235. 311
Илић Ђорђе 12
Илић Јеремија Јегор 7, 11, 26, 106, 254, 256, 275
Илић Калина 74
Илић Лазар Крајинац 72
Илић Милун 203
Илић Новица Грујa 275
Илић Обрен Цветан 203, 275
Илић Павле Вељко Крајинац 238, 292, 311
Илић Радомир 237, 247, 249, 254, 311
Илић Радомир Мика 22, 93, 122, 131, 173, 213, 273
Илић Радомир (из Црвења') 275
Илић Риста 32
Илић Ставра 278
Илић Станиша 311
Илић Чедомир 297
Илич Владимио Лењин 41, 85, 270
Ицић Влада 235

J

Јаблановић Александар Аца Царић 248, 275
Јаблановић Видоје 52, 80
Јаблановић Наста Горица 148, 275, 288, 311
Јаблановић Александар Царић 288 298
Јаковљевић Вукашин 263
Јаковљевић Гордана 80
Јаковљевић Данило Северац 248 299
Јаковљевић Живојин 237
Јаковљевић Естер, Нели, Зорка 140, 157, 209, 275, 283, 284,
Јакшић Гаврило 254, 263
Јанић Божидар 171
Јанић Љубинка 74
Јанковић, четнички потпоручник из Крајиие 107
Јанковић Драгољуб 21
Јанковић Иван Срба 186, 275
Јанковић Марија 168
Јанковић Милорад 30
Јанковић Миодраг 263
Јанковић Никола 255, 263,
Јаношевић Владимир 263
Јаношевић Драгомир Миљко 275
Јеврић Сава 74
Јевтић Боривоје Бора, Драги 49, 93, 132, 163; 213, 245, 272, 299
Јевтић Бошко Милош 273
Јевтић Никодије Бравар 213, 248, 249, 275, 297
Јевтовић Милета 132
Јегличић Радисав 64
Јекић Бранко 278
Јекић Бранка 278
Јеленковић Александар Цане 275
Јеленковић Војислав, Воја, Божа 18. 37, 64, 98, 104, 107, 145, 213, 237, 238, 247, 248, 254, 260, 273, 275, 287, 311
Јеленковић Миодраг 18, 20
Јеленковић Лазар 254
Јепуровић Милан 311
Јеремић Видојко 49, 75, 254
Јеремић Војислав, Војкан, Воја. Влада, Мирко 71, 93, 122, 123, 273
Јеремић Душан 237, 311
Јеремић Живојин 170/171
Јеремић Љубица 170/171
Јеремић Милан 278
Јеремић Миливој Марко 275
Јеремић Милорад 37
Јеремић Миодраг 18
.Теремић Радмила Вера 275
Јеремић Чедомир Сима 273, 275
Јефтић, породица из Рготине 168
Јованов, бугапски потпуковник 119
Јовановић Божидар 278
Јовановић Божин 248, 249
Јовановић Велимир Цада 32
Јовановић Вељко Вуле 273, 275
Јовановић Видоје 116

Јовановић Драгомир Наход 213, 248, 275
Јовановић Драгослав Зоран 275
Јовановић Ђурђа 116
Јовановић Живко 304
Јовановић Живојин 248
Јовановић Живојин (из Малче) 278
Јовановић Живојин (из Мосне) 73
Јовановић Жика Жица 173
Јовановић Јанко Јаков 275
Јовановић Јелена 116
Јовановић Јован (из Шљивара) 275
Јовановић Јован (из Мајданпека) 27, 157, 186
Јовановић Јован (из Мосне) 73
Јовановић Јован Ване (из Грлишта) 275
Јовановић Јован Триша (из Неготина) 275
Јовановић Љуба 83, 117, 118, 119, 120, 122, 165, 174. 175, 181, 182, 191, 195, 206, 213, 216, 279, 280, 281
Јовановић Марко 17, 254
Јовановић Милета 32
Јовановић Миодраг 84
Јовановић Момчило 178
Јовановић Никола 116
Јовановић Паун 73
Јовановић Петар 73
Јовановић Радмила Рада 74, 275
Јовановић Радивоје Брадоња 197, 201
Јовановић Радомир Чоче 37, 64, . 79, 98, 104, 157, 187, 271, 273, 275, 288
Јовановић Радош 197
Јовановић Ратко 183, 254
Јовановић Светомир 74
Јовановић Синиша 263
Јовановић Спасоје 263
Јовановић Срба 80
Јовановић Тодор 72
Јовановић Тоша 30
Јовановић Трајко 212
Јовановић Чедомир Бора 275
Јоветић, браћа у Зај. партиз. одреду „Брковић-Црни" 104
Јоветић Мирко Милан 178, 275
Јовикић Јован 12
Јовић Будимир Буда, Бата 273, 275
Јовић Сима 74
Јовић Славко 19, 47
Јовичић Коста 123
Јовичић Радомир Буца 100, 178, 187, 189. 211, 271. 278
Јововић Десимир Чича 82, 186, 187, 189
Јовозић Михајло Марко 275
Јововић Момчило Слободан 275
Јојкић Дана 254
Јокановић Петар 52, 115, 255, 273
Јоковић Александар 84
Јоксимовић Момир 248
Јовић Миле 74
Јонић Боривоје 63, 183
Јоновић Зарије 237, 238, 311
Јоп, поручник 259
Јосимовић Душан 236, 237, 238, 311
Јоцић Анастазија Вера, Љуба, Марица, Ната, 12, 68, 71, 91, 93, 269, 271, 272
Јоцић Велизар 22
Јоцић Славко 199
Јоцић Чеда 248
Јуришић Јован 83

К

Казаковић Живојин 181
Казимировић Војислав 237
Калмар 260
Капелан Милан 28, 255
Карађорђевић Петар II 195, 243
Караичић Недељко Милисав, Брка 87, 91. 92, 95/96, 97, 154, 162, 270, 271, 272
Касапић Милош 123
Карински 310
Катић Драгомир Нила 275
Кауфман Едвин 257
Кенић Милорад 12
Кесегић Никола 51
Кесеровић Драгутин 154, 165, 189
Кескиновић Василије 74
Кецман Јован Чеда 15, 37, 38, 43, 64, 65, 104. 128, 157, 179, 186, 273, 275, 287
Килибара Љуб. П. 24
Килибарда Милош 249
Клајст 6
Кљајић Филип 9
Кобилановић Крста 237, 311
Ковачевић, из Подвиса 38
Ковачевић Душан Коле 72, 124, 186, 197, 204, 205, 254. 262, 267, 273, 275, 311
Ковачић Жарко Љубушка 64, 104, 140, 143. 157, 186, 210, 211, 238, 263, 273, 275, 287.
Ковачевић Миомир 248
Ковачевић Радмила 254

Кожичић Милан 311
Којадиновић Љуба 12
Ко.1ић Жарко 263
Којић Стеван 263
Колицић Риста 255
Конфорти Јерко 254
Копарец Радивоје 112, 143, 275
Кор Франц 257
Кораћ Божидар Божо, Аца 64, 82, 98, 104, 128, 271, 273, 275

Костадиновић Живојин 263
Костадиновић Миленко 73
Костадиновић Петар 225
Костић Божидар Бранко 275
Костић Велимир Бајеж 278
Костић Евгеније 225, 226
Костић Живорад Моравац 100, 157, 186, 278
Костић Љубомир 255
Костић Паун 83
Костић Предраг Вељко 24, 26, 31, 33, 34, 61, 64, 80, 100, 142, 255, 270, 273, 287, 312
Кребс Ханс 53
Крајиновић Војин Големи 261
Красуља Ђуро 178, 275
Кривић Ранко 124, 168, 170
Крњајић Никола 275
Крсмановић Бошко Мића 275
Крстић Борислав 278
Крстић Бошко 254
Крстић Жика 242
Крстић Јеремија 73
Крстић Јован 12
Крстић Милош 47
Крстић Миодраг 49
Крстић Ратомир Брале 275
Крстић Стојан 22
Крстуловић Ђорђе 66, 67
Крунић Живојин Цаја 278
Кујић Вукашин 8, 18, 37, 49, 254
Кукољ Урош Мика 197
Курт, командант логора у Зајечару 103
Кускић Александар 34
Кушпилић Никола 174

Л

Лазаревић Гојко 278
Лазаревић Жарко Лала 278
Лазаревић Јован 29, 51
Лазаревић Никодије 278
Лазаревић Радован 278
Лазаревић Цветин 18, 20, 254
Лазаревић Чедомир Иван 275
Лазић, породица из Зајечара 73
Лазић Драгомир **Мита 178, 275**
Лазић Светозар 13, 37, 254
Лакић Андија 124
Лаловић Вања 281
Латиновић Војислав 116
Латиновић Живан 116
Лаћимић Веселин Теслић 275
Лесјак Франц 170
Лешјанин Божидар Лешко 278
Ло Лајош 254
Лопушина Ковиљка 122, 273
Лугарић Боса 74
Лугарић Фрања 9, 73, 132
Луиђи Ђакомо Ђовани 174
Луковић, породица из Неготина 51
Луковић Даница 123
Лукшић Мирко 267

Љ

Љотић Димитрије 23, 24, 39, 47, 48, 56, 68, 70, 84, 172, 229
Љубиновић Љубомир Павле 49, 266, 268, 273
Љубомировић Слободан Боги 275
Љутица Мато 267

М

Мадуцић Анђел 255
Мазић Живојин 74
Мајсторовић Јелена 168, 263, 267
Мајсторовић Милан 186
Максимовић Велимир Сава 132, 299
Малбашић Раде Босанац 275
Малиновски Родион 219/220, 307
Марањи, командант борског логора „Берлин" 298, 299
Маринковић Божидар 311
Маринковић Добривоје 72, 275
Маринковић Драган Легија 275
Маринковић Зорка 72, 47, 275, 304
Маринковић Миодраг Мишко 275
Маринковић Михајло 32
Маринковић Никола Зец 249, 275
Маринковић Обрен Милан 157, 158, 275
Маринковић Светислав Света 13, 31, 37, 43
Марјановић, породица из Неготина 51
Марјановић Богољуб 48
Марјановић Бранислав 275
Марјановић Вера 71, 122, 123, 245
Марјановић Владимир 275
Марјановић Најдан 275
Марјановић Ранко 254, 276
Марјанушић Јосип Јожа 52, 75
Марјутић Жика 170
Маркићевић Велимир Макс 9, 27, 28, 30, 44, 45, 255, 259, 262, 288
Марковић, командант СДС у Нишу 44
Марковић Александар 115
Марковић Антоније 115
Марковић Богољуб 263, 276
Марковић Вељко 278
Марковић Душан (из Дебелице) 173
Марковић Душан (из Кривог Вира) 169
Марковић Милован Сеља, Чачанин 132, 273

Марковић Мома Вук, Ћора 11, 26, 27, 248, 258
Марковић Момчило Зоран 104, 113, 152, 276
Марковић Радисав Раде 278
Марковић Сава Борски 258, 261, 264
Марковић Станко 17
Марковић Тадија Андра 276
Мартиновић Јован 73
Мартић, породица из Мокрања 51
Мартић Милан Раде 157, 181, 276
Матејевић Видоје Момир 276
Матејевић Радосав 17
Матејић Драгомир Богдан 178, 276
Матејић Јеленко 235, 237
Матић Анђел 263
Матић Иван 132, 175
Матић Сава 278
Мацион Јозеф 279, 280
Мачек Адолф 248
Мачек Франц 73, 132
Међедовић Божидар Божа 8, 132, 236, 311
Међедовић Милош 248
Мељник Валдемар 62
Мељников Николај Федорович 308, 310
Мемедовић Веап 248
Мијатовић Богосав 73
Микашиновић Трифун 12
Мики, енглески капетан 280
Микић Трифун 17, 21
Миладиновић Божа Шуберт 81, 83, 117, 118, 140, 141, 199, 261, 268
Миладиновић Радомир Змај 276, 288
Милади.новић Светислав 189
Милановић Бранко 21
Милановић Васа 76
Милановић Витомир Тадија 276
Милановић Данило Срета 276
Милановић Добривоје 268
Милановић Драгомир Бане 278
Милановић Љубинко 37
Милановић Ранђел 116
Миленковић Бранислав 47
Миленковић Борислав Срђа 51, 93, 122, 131, 171, 173, 175, 271, 273
Миленковић Воја 25
Миленковић Гаврило Гавра, Момчило 276, 311
Миленковић Данило 178
Миленковић Живојин 143, 247
Миленковић Јеремија 81
Миленковић Љубисав Дика 278
Миленковић Милорад 178
Миленковић Миодраг Лада 278
Миленковић Нада 297
Миленковић Светислав Тиса 18, 49, 254
Миленковић Станоје 263
Миленковић Чедомир Луне 51,276
Миленовић Видослав 276
Миленовић Вукашин Кмет 276
Миленовић Живан 92
Миленовић Јаворка 276
Миленовић Љубодраг Љупче 276
Миленовић Милен 76, 158
Миленовић Милорад Фиђа 64,276
Миленовић Миодраг Мија 276
Миленовић Новица Ћира 276
Милер Фриц 103, 119, 274, 281
Милетић Вукосав Рале 278
Милетић Драгић 169
Милетић Драгољуб 64, 75
Милетић Драгомир Милош 278
Милетић Жива 10, 72, 168, 263, 267
Милетић Милан 22
Милетић Миле 169
Миливојевић Божа 73
Миливојевић Димитрије 20
Миливојевић Коста 73
Милијић Бошко 10, 254, 263
Милијић Бранко Лека 276
Милијић Круна 76
Милијић Сибин Столе 276
Милинчић Драгољуб 50
Милић Боривоје Бора, Ркман 22, 26, 255, 263
Милић Вукашин Вуја 104, 157, 158, 254, 273, 276
Милић Живојин Танаско 79, 157, 178. 276
Милић Лазар 32
Милић Љубомир Живојин 276
Милић Никола 189
Милић Олга 116
Милић Светислав 115
Милић Тика 266
Милићевић Александар 64, 79
Милићевић Никола 52
Милићевић Првослав 169
Милићевић Првул 254
Милићевић Радомио 132, 175
Милкић Спасоје 254
Миловановић Александар 278
Миловановић Драгослав 263
Миловановић Коста Пећанац 7, 23, 24, 25
Миловановић Миливоје 25
Миловановић Милица 74
Миловановић Станислав Миле, Црни 276
Миловановић Тома Брица 52, 75, 179, 276
Милојевић Велимар 48
Милојевић Ђорђе Меца 209, 276
Мило.тевић Јован Шане 276
Милојевић Никола 115
Милојковић Драгољуб 171
Милојковић Милан 52
Милојковић Светислав Милојко 278
Милорадовић Милисав 115
Милосављевић, породица из Рогљева 51

Милосављевић Воривоје 34
Милосављевић Веселин 134, 170
Милосављевић Владимир 170
Милосављевић Драгомир- 263
Милосављевић Драгутин 72, 168
Милосављевић Илија 169
Милосављевић Јула 74, 172
Милосављевић ЈЂубинка 213, 303
Милосављевић Светислав Света, Срећко 64, 104, 128, 157, 160, 276, 298
Милосављевић Слободан (из Књажевца) 49, 254, 273
Милосављевић Слободан (из Рогљева) 170
Милошевић, породица из Рогљева 51
Милошевић Аранђел 52
Милошевић Бранко Металац 18, 37, 64, 141, 150, 157, 186, 199, 254, 271, 272, 276, 289, 311
Милошевић Велимир Пижон, Данило 18, 172, 254, 268, 273, 276
Милошевић Влада 171
Милошевић Владимир 74
Милошевић Власта 93, 122, 134, 213, 245, 312
Милошевић Данило 178
Милошевић Десимир 248, 267
Милошевић Живојин 83
Милошевић Латинка 74
Милошевић Љубомир 263
Милошевић Миодраг Драгче 210, 276
Милошевић Миодраг Сибирац 276
Милошевић Урош 247, 248
Милутиновић Богољуб Васа 278
Милутиновић Влада 254
Милутиновић Ђорђе (из Кожеља) 214
Милутиновић Ђорђе (из Ошљана) 304, 311
Милутиновић Живко, 76
Милутиновић Јеремија Вељко, Ђока 124, 273, 276
Милутиновић Мирослав 278
Милутиновић Нада 254
Милутиновић Најдан 76
Милутиновић Раде 278
Милутиновић Стана 74
Миљковић Боривоје 169
Миљковић Владимир Влада, Мирослав 47, 92, 100, 148, 157, 270, 273, 276, 283
Миљковић Драган Ђура 131, 273, 299
Миљковић Риста 267
Миљковић Станоје 116
Миљковић Христивоје Зоран 278
Миндушић Милован 311
Минић Милош 58
Минић Милун Шумадинац 18, 19, 31, 37, 64, 65, 95, 150, 199, 254, 289, 290, 311
Мирковић, командант Књажевачког четнич. одреда 261
Марковић Боривоје 263
Мирковић Хранислав Кременац 278
Мирчић, породица из Смедовца 51
Мирчић Добрила 74, 170
Мирчић К. Коста 242
Мирчић Милан Цале 261
Мистерђеловић Никола 124
Митић Божидар 73
Митић Вукосава 49
Митић Ђорђе 103
Митић Јован Ђорђе 113, 178, 186, 278
Митић Љубомир 276
Митић Момир 276
Митић Михајло 263
Митић Савка 74
Митровић Бранко 210, 276
Митровић Крста 116
Митровић Милан 237
Митровић Радојица Коча 276
Митровић Радомир 186
Михаиловић Дражa 7, 45, 60, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 93, 94, 101, 114, 115, 118, 119, 120, 125, 126, 134, 141, 165, 166, 171, 172, 180, 181, 182, 189, 190, 195, 196, 199, 207, 216, 229, 268, 270, 279, 280, 281, 284, 306
Михајловић Илија 237, 238, 311
Михајловић Јован 80
Михајловић Мара 249
Михајловић Милан Милча 22, 276
Михајловић Радојица 254, 273
Михајловић Стефанија 8, 25, 34, 134, 255, 257, 312
Михајловић Тимотије 276
Мицић Милентије Крста 261
Мицковић Боривоје 263
Мишић Миодраг Новак 276
Мишић Петар Пера 12, 170, 254,
Мишић Света 12
Мишић Слободан 22
Мишковић Благоје Рака 258, 276
Младеновић Бора 242
Младеновић Бранислав 278
Младеновић Жарко 67
Младеновић Милорад 278
Младеновић Обрен 278
Младеновић Сава 64
Младеновић Чедомир Милан 278
Мол Ђока 39
Молотов 141
Мотехес 263
Моцић Радмила Мира 73, 155, 276
Мундрић Петар 74, 237, 238, 311
Мускаловић Јован 8, 12, 52, 115, 255, 273

Мускаловић Илија 255
Мусолини Бенито 139

Н

Најдановић Жарко 236
Нановић Сава 74
Настић Милић Оџа 50, 80, 255, 273
Наумовић Вера 73
Невада Александар 117, 228
Недељковић Ага 149
Недељковић Боса Босиљка 93, 245
Недељковић Љиљана 149
Недељковић Нада 265
Недељковић Радивоје 148
Недељковић Радисав 197
Недељковић Радомир Раде 22, 25, 148
Недељковић Радомир Раја 201, 205, 255, 303
Недељковић Раша Рашко 257, 263
Недић Ђорђе 268
Недић Милан 13, 23, 24, 32, 47, 48, 54, 56, 63, 68, 70, 75, 78, 84, 108, 118, 172, 196, 207, 229, 269, 285
Неоричић Милијан 206, 213, 302, 303
Нећак Ђура 51, 170
Неш Јан — види: Мацион Јозеф
Нешић, породица из Зајечара 73
Иешић Воја Миодраг 276
Нешић Драгица 237, 254
Нешић Зора 31
Нешић Љуба Љубомир 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21, 22, 23, 25, 28, 33, 34, 95, 106, 150, 254, 256, 257, 258, 290, 312
Нешић Цветко 168
Нешковић Благоје 10, 58
Нешковић Владимир 55
Никезић Милутин Миле 278
Николај (црвеноармејац) 102
Николић Будимир Гале 124, 276
Николић Велибор 278
Николић Велимир 116
Николић Властимир Мирко Мали 37, 64, 157, 273, 276, 288, 297
Николић Војислав 196
Николић Даница 74
Николић Димитрије 73
Николић Драгомир Веља 276
Николић Жарко Зарија 160, 276
Николић Живојин (из Мосне) 73
Николић (Михајла) Живојин (из Доњег Милановца) 73
Николић Живота 276
Николић Љубомир 263
Николић Марко Лека 273, 276
Николић Милорад 169
Николић Миодраг Миле Јулин, Воја 8, 49, 93, 124, 172, 254, 273, 284
Николић Михајло 73
Николић Никола Американац 167
Николић Никола (из Врбице) 9, 72, 311
Николић Новица 64
Николић Обрен Јанош 278
Николић Радисав Старина 72
Николић Радомир Чембролен 276
Николић Светомир 276
Николић Стеван 104, 276
Николић Тихомир 311
Николић Хранислав 278
Николић Света 73
Николов 53, 119
Никитовић Петрашин 71, 123, 249
Нинић Јован Јанко 50, 71, 80, 163, 213, 245, 273, 276, 311, 312
Новаков Душан Столе 278
Новаковић Бранка Миланка 278
Новаковић Бранко Сава 247, 276
Новаковић Миодраг Џуџа 74, 97/98, 100, 157, 270
Новаковић Павле 17
Нојхаузен Франц 53
Номенџоглус 285
Нујкић Таса 226

О

Обрадовић, командант среског по љског одреда 63
Обрадовић Срећко 131
Обреновић Наталија 29
Опалић Никола 178
Опачић Радослав 263
Опачић Миле Вукадин 276
Опрић Драга 117
Опсеница Вујо Тесла 278
Орлић Ћира Ћиро Никола 100, 113, 278
Османовић Бошко Петко 64, 276
Островски Николај 142
Оцокољић Синиша Пазарац 45, 83, 85, 117, 118, 165, 181, 262, 279, 294

П

Павићевић Мирко 30
Павковић Душан 210, 308
Павличић Душан 72, 236, 249, 263, 267
Павловић Бранко 311
Павловић Димитрије 255
Павловић Драгослав 83, 118, 119, 164, 165, 280
Павловић Душан 254
Павловић Животије 276
Павловић Иван 276
Павловић Јован 276
Павловић Марија 122
Павловић Милија 263

Павловић Милица 135
Павловић Мирослав Брана 276
Павловић Радисав Старина 276
Павловић Срђа 226
Павловић Тадија 278
Пајкић Душанка Јана 93, 124, 170, 245, 273, 276
Пајкић Живко 9, 72
Пајкић Цвета 74
Панић Љубомир 83
Пантелић—Кринић Јован 12/13
Пантић Јован 249
Пантић Јулка 303
Пантић Софроније 115
Пантовић Васко Јанош 299
Патлицановић Аранђел Аца 22, 34, 255
Пасарге, немачки каплар 258, 260
Пауновић Благоје Новица 82
Пауновић Добросав Јанко 132, 273
Пауновић Милован Ковач 276
Пауновић Станко Вељко 150, 290
Пекић Александар Гарги, Славко, Пера, Аца, 68, 75, 76, 269
Пелановић Ђорђе 8, 13, 52, 255, 273
Пепић Василије 243
Перић Анђелко 17
Перић Бранко 21, 25, 26, 33, 34, 44, 45, 46, 95, 150, 255, 257, 262, 290
Перић Јован 17
Перић Светозар 83
Перицановић Алекса 17
Перицановић Васа 17
Перуновић Велибор 39
Петкановић Живојин 263
Петковић Илија 8
Петковић Милица 263
Петковић Петар Мозговац 39
Петковић Петар (из Новог Корита) 70
Петковић Бабић Радмила 50, 74, 132, 175
Петрановић Живко 34
Петрикић Миодраг 255
Петрић Душан 276
Петровић, породица из Бољевца 171
Петровић, ком. четнич. делиградског корпуса 195
Петровић Бранко 248
Петровић Бошко 297
Петровић Велимир 70
Петровић Вељко Хајдук Вељко 56, 57, 123
Петровић Војислав 278
Петровић Даница 210, 308
Петровић Добросав 52
Петровић Драгиша 52
Петровић Драгољуб Тимошенко 278
Петровић Драгослав 197, 218, 254
Петровић Душан Златко 143, 278
Петровић Ђорђе Карађорђе 57, 137
Петровић Ђурђан Ика 278
Петровић Живко 116
Петровић Јован Трандафил 178, 276
Петровић Крста 278
Петровић Леонида 118, 181, 281
Петровић Љубиша 170, 255
Петровић Мија Коле 140, 261
Петровић Милан Маринко 276
Петровић Мирко Славко 64, 92, 93, 98, 104, 140, 143, 145, 157, 186, 210, 211, 247, 248, 262, 263, 271, 272, 273, 276, 286, 301
Петровић Рада 248
Петровић Радован 186, 187
Петровић Радомир Кента 165, 169, 206, 236
Петровић Сава 84, 311
Петровић Тадија 276
Петрович Анатолиј Горшков 216
Петрович Иван Насонов 310
Пећанац Коста 7, 23, 24, 25, 28, 32, 36, 44, 45, 48, 49, 54, 56, 61, 68, 70, 82, 84, 86, 229, 242, 262, 305
Пешић Велимир 203
Пешић Видоје 9, 72, 238, 311
Пешић Никола 116
Пешић Славко 47
Пијаде Моша 285
Пилетић Велимир 83, 85, 117, 118, 165, 181, 182, 190, 191, 216, 279, 280, 281, 293
Пилипов Никола Нацко, Рудар 37, 64, 81, 171, 271, 273, 276
Плешић Ђорђе 255
Пливелић Оскар 78, 281
Пљешковић Леонида 24, 27, 28
Погодин Михајло 39
Појић, породица из Зајечара 73
Пок 6
Попов 140
Поповић Боривоје Лимар 276
Поповић Бранко Станко 38, 50, 92, 98, 104, 157, 197, 254, 271, 273, 276
Поповић Вита 72, 267
Поповић Ђуро Бане 276
Поповић Злата Стана 278
Поповић Коча 197, 307
Поповић Крунислав 263
Поповић Љиљана 168
Поповић Љубиша 278
Поповић Милан 168
Поповић Новица 168
Поповић Страхиња 80, 83, 248
Поповић Тадија 161
Поткоњак Никола 80
Прајсер Ерих 78
Прврвић Светислав 237, 304

Првуловић Војислав 263
Првуловић Душан 32
Првуловић Крста 17
Првуловић Милутин 242
Првуловић Таса 203
Предић, породица из Кобишницз 51
Предић Стојан Јон 102, 186, 276, 307
Предић Цветко 31
Прибић Јован 32, 54
Прибић Светозар Илија 157, 178, 187, 192, 278
Протић Станимир Живче, 278
Пуђа Душан Сава 46, 111
Пујић Стеван Миленко 276
Пунчић Милан 37, 64
Пуцовић Јован Јон 276
Пушибрк Урош 74
Пфаер Јохан 257

Р

Раденковић Витомир Јелен 49, 64, 93, 135, 254, 268, 272, 288
Раденковић Предраг 49, 64, 75, 254
Раденковић Раде Лука 276
Раденковић Цвета 74
Радивојевић Крста Стевица 9, 98, 104, 157, 186, 196, 254, 268, 271, 273, 276, 288
Радисављевић Воја 74
Радисављевић Драгољуб Станко Бели 49, 93, 124, 131, 139, 173, 213, 247, 254, 268, 273, 311
Радичевић Вукашин 132, 210, 211
Радноти Миклош 224, 225
Радовановић Витомир 278
Радовановић Јован 255
Радовановић Миле 30
Радовановић Петар 15, 255
Радовановић Стеван 48
Радовић Душан 169
Радојевић, делегат четничке Врховне команде 180, 190
Радојевић Бора 25
Радојевић Драгољуб Јова 51, 93, 123, 124, 213, 248, 271, 273
Радојевић Роса 74
Радојичић Драгоман Стамболија 50, 80, 92, 98, 101, 104, 128, 157, 255, 270/271, 273, 276
Радојичић Сава 212
Радојковић Драгољуб 122
Радојковић Милован 49
Радомировић Милија 311
Радосављевић Александар 236
Радосављевић Бора 50
Радосављевић Вера Нада 50, 80, 93, 115, 122, 123, 150, 273, 290, 291
Радосављевић Данило 51
Радосављевић Добривоје Боби 7, 10, 11, 12, 15, 26, 31, 46, 59, 61, 68, 150, 238, 249, 254, 255, 256, 264, 265, 266, 291, 313
Радосављевић Добрила Стара 71, 80, 93, 110
Радосављевић Драгиша 173
Радосављевић Крста 64
Радосављевић Љубица 10, 31, 64, 254
Радосављевић Миомир Пики 8, 22, 50, 71, 145, 255, 273
Радосављевић Никола Обрен 80, 104, 247, 248, 276
Радосављевић Слободан 169
Радосављевић Стојанка Наташа 50, 71, 80, 93, 135, 271, 272
Радуловић Атанаско Таса 238, 248, 311
Радуловић Љуба 8, 11, 18, 37, 64, 75, 254, 256
Радуловић Мил. 165
Радуловић Миодраг Ива 122, 131, 173, 247, 248, 273
Рајић Витомир 276
Рајић Танаско 57
Рајичић Анђел 34
Рајковић, породица из Рајца 51
Рајковић, породица из Зајечара 73
Рајковић Драгомир Ранко 276
Рајковић Лаза 263, 267
Рајковић Миодраг 248
Рајковић Небојша 242
Рајчић Бранислав 22
Рајчић Војислав „Пожаревац" 171
Рајчић Душан 116
Рајчић Кадивка 25
Рајчић Мика Михајло 247, 248
Рајчић Милан 22
Рајчић Радомир 23
Ракић Душан 276
Ракић Илија Тоша 276
Ракић Милка 139, 278
Ракић Настас 169
Ракић Ненад 169
Ракић Пера 74
Ракчевић Михајло Иван 157, 273, 276
Ранђеловић Воја Војислав 51, 214, 236, 248
Ранђеловић Живојин 72
Ранђеловић Милорад 196
Ранковић, породица из Рајца 51
Ранковић Ката 74
Ранковић Миленковић Милош 236
Ранковић Момчило Макса, Француз 71, 93, 122, 167, 262, 273
Расел Дејвид 279
Раутовић Јован 132, 248, 249
Рачић, четнички командант 189
Рашић Божидар Данко 158, 276
Рашковић Светозар Раша 276
Рејвуд 297

Рендл 24
Рибар Иван 285
Рибар Иво Лола 133
Ристић Биљана 74
Ристић Божидар 278
Ристић Гојко 110
Ристић Живојин 276
Ристић Јеленко 254
Ристић Милан 72, о04
Ристић Милухин 278
Рогожинаревић Аранђел 22, 25, 255
Рокић Остоја 214
Ружић Владимир 115
Ружић Јован 51, 216, 248, 273
Ружић Милутин 14, 37, 39, 255
Рузвелт Франклин Делано 285
Руп Јозеф 257
Рус Јосип 285
Рутем Џаспер 279

С

Савић Владимир Влада, Стрелац 8, 276
Савић Милисав 169
Савић Никола 169
Савић Радивоје 9, 32, 43, 147
Савковић Света Светислав Јоца 98, 100, 113, 278
Салаћанин Ђорђе Трајко 171, 276
Сандуловић Михајло 255
Саша (црвеноармејац) 102
Свилар Ђуро 71
Севастјонович Афанасије Солкин 310
Сејфунина Лидија 139
Секић Ђура 186
Селмановић Ибро 74
Сибиновић ЈБубинка 168
Сибиновић Мика 82
Сибиновић Милорад 236
Сибиновић Момчило Вељко, Феђа, Мика 31, 43, 61, 64, 66, 82, 92, 93, 113, 124, 140, 238, 254, 270, 271, 272, 273, 276, 311
Сибић Вукашин 22
Симеонов (црвеноармејац) 102
Симеоновић Ђорђе 10, 15, 31, 95, 150, 255, 291, 312
Симеоновић Јанко Сава, Вла 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 31, 37, 51, 93, 124, 140, 144, 145, 146, 209, 213, 237, 247, 253, 255, 256, 270, 272, 276, 286, 299, 311
Симић Драгиша 169
Симић Миленко 304
Симић Никола Озрен 276
Симић Паун 73
Симић Чедомир Чеда 122, 123, 273
Симоновић Боривоје Рајко 276
Симоновић Драгољуб 74, 132
Симоновић Драгослав Симонов 277
Симоновић Стеван 160
Симончић Војислав 170
Симончић Драгољуб 170
Симончић Стеван 110
Синдик Иван 268
Смодра Иван Словенац 278
Спасић Драгољуб Гоке 278
Спасић Момчило 49
Спасић Радомир Аца, Мали 170, 273, 277
Спасојевић Бора Боривоје 237
Спорић Слободан 124
Србуловић Александар 51, 124
Србуловић Илија 51
Србуловић Србу Павле 29, 311
Срејић Добривоје 277
Стаљин, види: Висарионович Јосиф Стаљин
Стамболић Петар 162, 163, 297
Стаменковић Драги 152, 163, 303
Стаменовић Јеленко 18, 37
Станимировић Милош 98, 100
Станимировић Миодраг Мија, Душко, Мома 41, 43, 46, 48, 49, 50, 66, 68, 70, 74, 91, 92, 93, 102, 105, 106, 111, 134, 139, 140, 150, 269, 271, 272, 291, 292
Станисављевић Алекса Буђони 64, 203, 277, 287
Станисављевић Бора 195, 206
Станисављевић Војислав 263
Станисављевић Драгољуб 263
Станић Симо Реља 178, 278
Станишић Боривоје Вук 278
Станишић Милан Станиша 278
Станковић Адам 169
Станковић Анђел 117
Станковић Боривоје Анта 263, 277
Станковић Васа 237, 238, 277, 311
Станковић Витомир 64
Станковић Драги 37, 64
Станковић Крста 51
Станковић Љубомир 263
Станковић М. командант нишке области 185
Станковић Марјан Пироћанац 157, 277
Станковић Милан 167
Станковид Милева 74
Станковић Момчило 80
Станковић Рале 281
Станковић Ратка Озрен 278
Станковић Станко 168
Станковић Чедомир 167
Станковић Чедомир (из Салаша) 22
Станојевић Аца 70
Станојевић Драгиша Гаја 157, 277, 311
Станојевић Живојин Урош 277
Станојевић Јован Жарко 277
Станојевић Миодраг Столе 277
Станојевић Станоје Панта 134, 277

Станојловић Станоје Цветко 277
Стевановић Драгић 277
Стевановић Драгољуб Милинко 80, 98, 104, 157, 197, 247, 271, 273, 277, 287
Стевановић Драгољуб Џони 163, 186, 213, 277
Стевановић Милентије Марјан 277
Стевановић Раде Јагош 277
Стевановић Чеда 248
Стевић Сава 132
Степановић Новак 311
Степановић Часлав 169
Стефановић Васа 277
Стефановић Вукадин 278
Стефановић Димитрије 278
Стефановић Драгољуб 311
Стефановић Драшко 255
Стефановић Јован (из Хума) 278
Стефановић Јован Лабуд 278
Стефановић Јордан Павле 278
Стефановић Милош Срђа 278
Стефановић Миодраг Драгуна 277
Стефановић Раде 278
Стефановић Радомир Лаза 278
Стефановић Светислав Зоран 278
Стефановић Цветан Радован 277
Стефановић Чедомир Столе 278
Стоисављевић Драго Боснић 278
Стојадиновић Богољуб Буцко 277
Стојадиновић Ратомир 273
Стојановић Божа 29, 255
Стојановић Велимир 278
Стојановић Добривоје 278
Стојановић Драгомир Војкан 278
Стојановић Ива Иван 8, 51, 73, 77, 255
Стојановић Миленко 8, 12, 254, 273
Стојановић Милица 74
Стојановић Милосија 74
Стојановић Недељковић Нада 51, 257
Стојановић Олга Нада 93, 148, 277
Стојановић Перса 73
Стојановић Светислав 278
Стојановић Славко 278
Стојановић Стојадин 92
Стојановић Стојан 248
Стојановић Родољуб Коста 93, 122, 124, 170, 216, 238, 247, 248, 255, 267, 271, 273, 311
Стојановић Румена 116
Стојановић Тимотије 116
Стојановић Тихомир Драган 113, 278
Стојановић Х. 24
Стојић Станко 74
Стојковић Александар 254
Стојковић Виден Ибарски 37, 254, 273
Стојковић Крста 263
Стојковић Љубица 254
Стојковић Милош 34
Стојковић Милун 278
Стојковић Мирко Пера 277
Стојковић Петроније 277
Страиновић Душан 311
Страиновић Јован 29, 170, 311
Страиновић Милан Мома 64, 277
Страиновић Петар 73
Страиновић Тика 46
Ступаревић Живојин 74
Субашић Светозар 311
Сувајкин Влајко 116
Сувејкић Ђорђе 7
Сурдановић Драгољуб 50

T

Табаковић Петар 17
Тадић 263
Танић, породица из Тамнича 51
Тасковић Душан 40
Татарац Светислав Тале 113, 187, 201, 278
Телеско Ђорђе 34
Тереглавчник Пуба 12
Терзић 193
Тилер Ханс 78, 204, 205, 281
Тито, в. Броз Јосип
Тодоровић, породица из Тамнича 51
Тодоровић Александар Радич 247, 248, 277
Тодоровић Данило 8, 9, 29, 124, 273
Тодоровић Даница 35
Тодоровић Димитрије Каплар 7, 8, 11, 18, 19, 37, 49, 95, 106, 150, 254, 256, 292
Тодоровић Добривоје 254
Тодоровић Душан 12
Тодоровић Живка 254
Тодоровић Живојин 169
Тодоровић Зоран 278
Тодоровић Милан Реља 277
Тодоровић Милован Зарија 131, 298
Тодоровић Ненад 168
Токић Милутин 278
Толбухин 308
Томић Боривоје Ика 12, 51, 93, 122, 131, 134, 254, 273, 283
Торлаковић Тодор 242
Точић Добривоје 263
Тошић Глиша 305
Тошић Загорка 64
Тошић Јован 64
Тошић Миодраг 22
Тошић Мирослав 248
Тошић Рајко 278
Тошовић Живко 74, 254, 263, 267
Тошовић Недељко Фоча 104, 186, 277
Траиловић Богомир 27, 264
Трајковић Душан 37, 43
Трајковић Јелена 80

Трандафиловић Петроније 277
Трифунац Александар 216
Тривунац Душан 31, 40
Трифуновић Борислав Срба 278
Трифуновић Љубомир Хајдук 278
Трифуновић Мирослав 182, 189, 190, 191
Трифуновић Ненад 21
Трифуновић Радомир 74
Тричковић Светозар Тоза 278
Трокић Димитрије 80
Троније Георг 78
Трпковић Раде 311
Трујић Новак 52, 255, 273
Трућић Драгомир 263
Тунер 263
Туртић Михајло Павка 64, 79, 92, 93, 132, 163, 213, 245, 270, 272, 277
Туфегић Ђорђе 263
Туфегџић Божидар Марин 277

Ћ

Ћирић Добривоје Миџорац 278
Ћирић Душан 211
Ћирић Миле Звонко 277
Ћирковић Љуба 236
Ћирковић Радомир Раде 64, 134
Ћопић (Џуџа) 284
Ћорић Борислав Јоца 104, 277
Ћосић Јосиф 17
Ћулаковић Петар 263
Ћунковић Срећко 248
Ћопић Ратко 124
Ћурковић Здравко 210
Ћутомир Тихомир Шумадинац 131, 273

У

Узелац Милан Рата 208, 209, 277
Умљеновић Димитрије 254
Урбановић Љуба 52
Урошевић Владимир 116
Урошевић Вучета 169
Урошевић Зорка 169
Урошевић Лепосава 169
Урошевић Милош Миле 277
Урошевић Радомир 169
Урошевић Слободан 123, 237

Ф

Фелбер Ханс Густав 200, 208, 221, 232
Феличи Марио 278
Фењац Милан 72, 262, 267
Ферман Хајнц 78
Филиповић Душан 266
Филиповић Крста 187
Филиповић Миодраг 278
Филиповић Михајло 74
Фишер 220, 221
Фишер Бернард Бери 277
Франгулис Елефтер 174
Фридрих Вили 78
Фурнигић Станоје Лила 277

Х

Хајдуковић Стојан Воја шеница 64, 277
Хал 141
Харгривс Едгар 279, 280, 281
Харитон 174
Хаудек Роберт 132
Хаџић Миленко Јова 40, 147, 261, 312
Хеке Хорст 78
Хиршл Алојз 14, 15, 31, 255, 257
Хитлер Адолф 6, 56, 84, 144, 196, 208
Хозроковић Нарењан Вагаршак 223
Хол 279
Хорват 78
Хофман 281

Ц

Цаковић Цветко 51, 75, 254
Царановић Александар Драгиша 277
Цветић Александар 115
Цветков Валентин Александар 310
Цветковић Вита 306
Цветковић Душан 52, 75
Цветковић ЈЂубомир 74
Цветковић Миодраг 278
Цветковић Мирко 254
Цветковић Петко 254
Цветковић Раде Јелен 277
Цветковић Радомир 160
Цветковић Станимир 254
Цвијић Никола 143, 158, 271
Цвијић Сретен Никола Коле 64, 104, 140, 157, 266, 263, 271, 277, 287
Цврковић 22
Церовац Дивна 116
Цеслер Стефан 257
Цојић Милан Марјан 8, 31, 37, 61, 62, 64
Цојић Миодраг Недељко 12, 15, 31, 64, 160, 186, 208, 209, 277, 308, 311
Цојић Стојанка 74
Цоковић Јован Лале 248, 299
Цолић Боривоје Јоца 51, 93, 134, 135, 272
Цолић Миомир Бошко 105, 124, 163, 213, 245, 247, 273, 277, 311

Црвенић Драгољуб Гандић 281
Цујић Павле 13, 52, 115, 255, 273

Ч

Чемберлен Невил 279
Черчил Винстон 285
Чилага 299
Чирјано Паскале 278
Чолић Чедомир 171
Чоловић Пеша Косовац 277
Чубра Душан Стипе 104, 113, 140, 152, 273, 277
Чудновски Леонида 5
Чукић Наталија 50
Чукић Олга 49, 254, 273
Чурић Војислав 167

Ш

Шаиновић 12
Шалковић Јосиф 12, 52
Шамоан 225
Шанковић 13
Шварц 55
Шеваљевић Стеван 254
Шербановић Јован 124
Шестан Антон 72, 263, 267, 273
Шилајт 258
Шиљеговић Војислав Мурат 277
Шкодрић Петар 17
Шлап Лео 257
Шребер Франц 78
Вітакић Милоје Жарко 277
Шумоња Љубица 132
Шурек Паул 145
Шћекић Јован 22

А

Абд 225
Авала 232
Аврамица 102, 109, 134, 293
Ада Кале 5
Азорска острва 285
Алексинац 39, 98, 112, 142, 152, 153, 182, 184, 187, 190, 196, 211, 230, 231, 277, 278
Алексиначки рудник 88
Алексиначки срез 142, 182, 183, 186
Алдина Река 77
Алдинац 81, 125, 286
Алија 21, 108, 123
Андрејевац 10, 13, 19, 20, 31, 32, 37, 54, 65, 93, 99, 199, 214, 248, 289, 304
Андрејевачки срез 83, 117
Арад 307
Ариље 277
Африка 139

Б

Ба 166
Бадњево 167
Бајчинац 155
Балановац 230, 268
Балинац 39, 210
Балта Бериловац 65, ?7, 116
Балц 12
Банат 282
Бања Лука 275
Бањица 46, 50, 74, 75, 288
Бањски Орешац 102
Бари 302
Бачевица 32, 81
Бачка 298
Бела Паланка 42, 200, 277
Бела Црква 277
Беле воде 92, 98
Бели брег 11, 12, 202, 203, 256
Бели Поток 10, 18, 43, 44, 63, 180, 186, 188, 300
Бели Тимок 202, 229
Белограчик 54, 308
Белољин 156
Белопаланачки срез 44 117
Бељевина (Буковик) 192
Бељевина (Злот) 115
Београд 5, 10, 11, 13, 15, 16, 22, 25, 27, 58, 77, 78, 79, 86, 96, 99, 102, 109, 112, 116, 119, 124, 129, 130, 138, 141, 153, 162, 173, 175, 180, 183, 185, 211, 221, 225, 227, 230, 231, 232, 238, 240, 245, 249, 275, 276, 281, 288, 289, 290, 291, 292, 296, 299, 303, 310, 312, 313
Берчиновац 39, 72, 75, 124, 134, 148, 274, 275, 276, 277, 297, 311
Бесарабија 178
Бијело Поље 276
Бистрица 161
Благојев Камен 27
Блаце 155
Блендија 302
Блиски Исток 280
Бобовиште 278
Бованска клисура 6, 211, 212
Богдановац 41
Боговина 9. 13, 14, 16, 61, 99, 115, 241, 272, 273
Божиновац 106
Болеч 232, 233
Бољевац 6, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 31, 32, 52, 54, 61, 64, 73, 74, 75, 89, 92, 98, 114, 147, 152, 166, 168, 169, 171, 190, 191, 195, 196, 197, 209, 212, 228, 229, 230, 233, 236, 148, 275, 281, 288
Бољевачки срез 75, 83, 84, 117, 124, 126, 133, 169, 213, 247, 249, 255, 256, 269, 291, 293
Бољетин 280
Бор 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 25, 26, 29, 45, 52, 53, 54, 55, 62, 63, 69, 70, 73, 75, 77, 78, 79, 83, 88, 93, 98, 99, 101, 102, 109, 113, 117, 118, 124, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 148, 157, 164, 173, 174, 175, 176, 178, 189, 200, 201, 203, 204, 206, 208, 210, 211, 215, 217, 219, 221, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 240, 245, 248, 255, 256,

258, 263, 264, 269, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 282, 293, 294, 295, 297, 298, 299, 303, 304, 310, 311, 312, 313
Боровац 13, 19, 32, 72, 75, 92, 105, 111, 148, 237, 275, 304, 311
Борска река 282
Борски рудник 6, 13, 14, 15, 16, 23, 52, 55, 63, 69, 75, 79, 109, 113, 121, 129, 130, 173, 178, 183, 214, 225, 226, 241, 293, 294, 301, 310
Борски срез 117, 131, 173, 213, 236, 247, 249, 313
Босанска Крајина 86, 138
Босанска Крупа 138
Босански Петровац 138, 275
Босна 47, 57, 58, 197, 233, 239
Босна и Херцеговина 86
Бошњан 212
Брадарац 278
Братујевац 102, 104, 116, 149
Браћевац 77
Брезова 276
Брезовица 98, 208
Бресница 46, 262
Брестовац (код Бора) 74, 116, 175, 310, 311
Брестовац (код Неготина) 123, 134, 169, 277, 290
Брестовачка бања 11, 13, 104, 226, Тошина ливада 297
299
Брза Паланка 7, 36. 71, 124, 134, 200, 217, 219, 220, 221, 223, 237, 255, 283, 309, 311
Брзопаланачки срез 79, 83, 99, 122, 133, 237, 247, 249, 269, 293
Брињани 288
Бриње 274, 278
Брод 159
Брусник 10, 12, 21, 21/22, 22, 33, 46, 102, 108, 123, 215, 237, 290, 292, 305, 311
Бубањ 64
Бугарска 6. 83, 118, 123, 166, 174, 198, 201, 207, 211, 217, 221, 222, 231, 302, 308
Будимпешта 274
Бујмир 184, 277, 278
Букова глава 63. 73, 175
Букова пољана 192
Буковик 100. 182, 183, 187, 189. 190, 191, 192, 193, 194, 195, 209, 288
Буково 119, 305, 306
Буковче 23, 50, 51. 117. 123, 277
Букурешт 7. 201. 216, 307
Булиновац 124, 230
Бунар 277
Буниħ 278
Бугшељ 109. 293
Бучје (код Бора) 79, 225, 242
Бучје (код Књажевца) 32, 47, 61, 66, 78, 82, 99, 140, 229, 276, 311
Буџак 6, 116, 229, 288

В

Вајуга 219, 309
Вакуф 138
Валакоње 32, 77. 211, 228, 235
Валевац 124, 194
Ваљево 16
Ваљевски округ 313
Варварин 142
Варнички врх 188
Варош 277, 278
Васиљ 61, 141, 152, 229, 230, 277, 302
Васиљске планине 67,114
Велика Британија 85, 190
Велика Врбица 237, 311
Велика Плана 154, 155, 231, 232
Велика Сувоја 62
Велики Извор 51, 72, 75, 113, 124, 134, 168, 170, 202. 203, 242, 293, 294
Велики Крчимир 41
Велики крш 24, 45, 80. 224, 262
Велики Шиљеговац 186, 189
Вељково 123
Видин 200
Видровац 168, 169
Вина 116, 169, 171, 188, 235, 241, 293
Вис 216, 217, 222
Витковац 74. 134
Витошевац 212
Влаоле 303
Власотинце 42
Влахово 65
Влашко Поље 32, 61. 99, 191, 194
Војводина 207, 278, 293
Волтурно 285
Вољох 310
Вороњеж 307, 310
Воажогпнац 13. 23. 51, 80, 109, 215, 277, 287. 294, 295
Врање 161. 183
Врањска Бања 161
Врањски округ 313
Вратарница 20, 37, 51. 72, 92, 105, 124, 134, 135, 148, 155, 212, 275, 276. 294
Вратна 45, 261, 262
Враца 227
Врбица 13. 19, 32, 72. 75, 92 111, 124, 148, 274, 275, 276, 288. 304, 311
Вобовац 193
Врело 182, 183, 184, 185
Врмца 110, 191, 276, 277
Врњци 277
Вртовац 116, 277

Врчин 232
Вршка Чука 276, 293
Вујаново 156, 158, 162, 178
Вукашиновић 278

Г

Габровница 8, 47, 77, 117, 125
Галибабинац 180, 189,
Гамзиград 231, 240, 281
Гвоздена врата 16, 200, 220
Гламоч 138
Глоговац 229, 230
Глоговица 23, 221, 223, 227
Глоговица (код Алексинца) 278
Говедариште 180
Говеђи врх 193
Гол 5
Голаш 111
Голина 113
Голубачки срез 117
Голубиње 115
Горковскаја област 310
Горња Бела Река 72, 82, 102, 105, 276
Горња Бресница 156
Горња Каменица 48, 77, 81, 116, 286
Горња Мутница 194
Горњане 23, 24, 29, 80, 215, 216, 227, 311
Горњачка клисура 221
Горње Зуниче 8, 9, 10, 12, 39, 47, 49, 70, 72, 124, 168, 172, 173, 274, 275, 276, 304
Горњи Љубеш 187
Горњи Матејевац 278
Горњи Милановац 289
Горњи Риђ 41
Градиште 112, 142
Градсково 77
Грахово 275
Гребац 155, 156
Грезна 230
Грлишка река 37. 281
Грлиште 51. 72, 87, 91, 92. 103, 116, 124, 134, 148. 260, 274/275, 275, 276, 302, 311
Грљан 72, 102, 124, 134, 199, 202, 276, 294
Громада 38
Гроцка 232
Груја 307
Грчка 75, 207, 232, 311

Д

Давидовац 182, 190
Далмација 274, 275
Даниловград 275, 289
Дебела планина 200
Дебели Луг 8, 28, 29, 35, 51, 123 124
Дебелица 32, 47, 48, 60, 72, 74, 82 105, 111, 117, 118, 124, 134, 140, 141, 148. 172, 173 275, 276, 277
Дева 307
Девица 67, 111, 152, 188
Девча 155
Дејановац 286
Делиград 278
Дели Јован 22, 24, 25, 26, 50, 80, 166, 216, 226, 227, 262, 290
Дњепар 285
Добра 115
„Добра срећа" 37, 38, 106
Добро Поље 32, 81, 148, 293
Добротин 159
Добрујевац 32, 52, 73, 80, 82, 101, 148, 169, 275, 276, 288, 311
Доња Бела Река 51, 74, 75, 77, 78, 109, 116, 131, 134, 135, 175, 226, 227, 274, 289
Доња Девча 154, 155
Доња Каменица 47, 48, 77, 124, 142
Доња Мутница 212
Доња Соколовица 32, 81, 82
Доња Трнава 185, 277, 278
Доње Зуниче 18, 20, 21, 47, 50, 70, 72, 81, 111, 125, 168, 274
Доњи Коњувац 158
Доњи Крупац 184
Доњи Љубеш 187, 278
Доњи Милановац 6, 8, 25, 27, 28, 29, 30, 36, 44, 51, 54, 71, 73, 77, 78, 79, 80, 115, 118, 124, 169, 178, 215, 218, 220, 221, 224, 230, 236, 237, 240, 248, 255, 259, 273, 301, 309, 311
Доњомилановачки срез 117
Дреновац 19, 32, 65. 72, 74, 116, 124, 134, 148, 276, 304
Дрина 307
Дубочане 23
Дубрава 105, 292
Дуго поље 117
Дудулајце 179
Дунав 5, 6, 16, 24, 29, 44, 45, 60, 64, 78, 80, 105, 106, 151, 168, 189, 191, 198, 199, 200, 201, 202, 208, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 237, 240, 294, 301, 306, 307, 308
Душановац 276

Ђ

"Баковица 275
Ђевђелија 275, 276
Ђер 225
Ђердап 6, 44, 54, 183, 215, 280, 290
Ђердапска клисура 215
Ђердапски теснац 78
Ђуревац 149, 157, 158

Е

Европа 5, 68, 71, 120, 129, 198, 274
Енглеска 255
Ердељ 282

Ж

Жагубица 45, 69, 84, 129, 174, 200, 221, 225, 231, 232, 262
Жагубачки срез 117
Жељезна врата — види: Гвоздена врата
Житковац 184
Жлне 19, 20, 47, 48, 70, 78, 134, 274, 311
Жуковац 19, 39, 47, 49, 68, 70, 124, 168, 276

З

Заглавак 11, 20, 44, 54, 61, 70, 75, 81, 101, 113, 124, 138, 140, 144, 171, 210, 265, 284, 285, 294, 301
Заглавски срез 44, 48, 49, 75, 124, 133, 172, 186, 234, 235, 247, 249, 254, 269, 292, 303
Заграђе (код Зајечара) 72, 87, 91, 92, 105, 124, 134, 148, 210, 277, 311
Заграђе (код Рготине) 51
Загреб 233, 291
Задар 285
Зајечар 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 31, 32, 37, 38, 40, 41, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 61, 62, 65, 66, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 98, 99, 100, 101,102, 103, 107, 108, 109, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 124, 130, 131, 148, 152, 164, 168, 170, 171, 174, 178, 180, 189, 194, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 221, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 253, 256, 257, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 269, 272, 273, 274, 276, 281, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 311, 313
Зајечарски округ 7, 46, 54, 55, 75, 78,83, 91, 92, 102, 110, 166,173, 213, 220, 237, 238, 245, 249, 268, 269, 272, 303, 310, 312, 313
Зајечарски срез 75, 77, 79, 117, 124, 126, 131, 133, 135, 213, 237, 247, 249, 269, 294, 303
Западна Србија 47, 60, 85, 129, 166, 196, 265
Заплање 37, 41, 42, 43, 265, 275
Звездан 13, 175, 202, 203, 215, 227, 281
Звишки срез 27
Зелени врх 39, 40, 199
Земун 274, 276
Злокуће 77
Злот 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 29, 31, 32, 33, 52, 61, 101, 115, 171, 175, 208, 209, 241, 256, 265, 273, 293, 311
Злотска општина 32
Злотска река 100
Змијопек 73
Зоруновац 102, 140
Зубетинац 61, 81, 180, 181, 191

И

Ибар 189
Ивање 161, 162
Илино 32, 61, 168, 169, 228
Иново 116
Источна Босна 129
Источна Србија 9, 35, 54, 58, 59, 60, 64, 83, 101, 118, 119, 139, 145, 161, 164, 166, 177, 178, 179, 181, 182, 186, 187, 188, 190, 217, 219, 227, 232, 234, 249, 263
Италија 139, 148, 196

J

Јабланица 151, 154, 156, 157, 159, 161, 162, 163, 165, 173, 183, 197, 209, 289, 303
Јабланица (село) 63, 73, 81, 101, 169, 293
Јабуковац 23, 28, 54, 71, 124, 169, 237, 248, 283, 311
Јабуковачки срез 117
Јаворак 81
Јагодина 304
Јајинци 64
Јајце 173, 292
Јаковац 21, 32, 72, 75, 110, 113, 268, 275, 276, 284
Јаловик Извор 48, 75, 116
Јасеница 160
Јасеница (Тимочка крајина) 23, 169
Јасеновац 77
Јасикова 29, 77

Јастребац 88, 90, 98,100,142,153,154, 155, 156, 183, 186, 297
Јевик 8
Језеро 110, 113
Јекинцово 310
Јелашница (код Књажевца) 10, 19, 20, 21, 47, 48, 72, 79, 82, 110, 111, 113, 116, 148, 172, 268, 274, 275, 276, 277, 288, 304, 311
Јелашница (код Неготина) 119, 276, 277, 283
Јелашница, рудник 42
Јелец 310
Јовановац 212
Јошаница 190, 191
Југовац 155, 278
Југоисточна Србија 43, 44, 59, 265
Југославија 5, 6, 7, 10, 15, 56, 57, 69, 70, 80, 87, 88, 91, 94, 97, 123, 128, 130, 133, 134, 137, 139, 141, 144, 150, 156, 159, 163, 173, 174, 177, 206, 217, 222, 228, 231, 234, 239, 272, 285, 290, 291, 313
Јужна Морава 152, 159
Јужна Србија 197, 304

К

Кадибогаз 211
Каиро 279, 280
Каличина 194
Кална 6, 54, 65, 77, 166, 229
Каменица 190, 277, 278
Каменички вис 112
Капетанска 258
Карађорђево 277
Караула (брдо) 169, 197
Карацин 18
Карбулово 23, 169
Карловац 285
Карогливски реон 310
Карпати 307
Катарина 5
Кијев 285
Кировска област 310
Кладово 5, 6, 36, 45, 54, 71, 78, 124, 178, 217, 218, 219, 220, 231, 233, 237, 240, 248, 255, 307, 309
Кладовски срез 117
Кленовац 274, 277
Клисура 200
Клокочевац 220, 221, 223, 306, 309
Кључ 220, 245, 294
Кључки срез 77, 79, 83, 99, 122, 133, 247, 249, 269, 293, 301, 303
Кнез Село 278
Књажевац 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 20, 21, 31, 32, 37, 38, 39, 40, 43, 47, 48, 49, 50, 54, 55, 57, 58, 65, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 83, 91, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 111, 114, 115, 116, 122, 125, 134, 135, 139, 140, 147, 148, 166, 168, 178, 180, 181, 182, 188, 191, 194, 196, 198, 199, 207, 210, 211, 214, 221, 228, 229, 230, 233, 235, 237, 240, 245, 248, 256, 264, 266, 272, 273, 274, 275, 276, 288, 289, 291, 292, 297, 302, 303, 311,
Кобишница 23, 50, 51, 102, 123, 134, 276, 277, 311
Ковеј 259
Ковилово 77
Козји гроб 195, 209
Кожељ 75, 99, 111, 118, 214, 229
Коњиц 138
Коњска Пољана 182, 278
Копаоник 58, 189, 197
Копита 122
Копривница 33, 79, 214, 215, 257
Кординци 154, 155
Кореница 278
Коса Вровница 139
Косово 275, 277
Котор Варош 275
Кравље 183, 184, 185, 190
Крагујевац 233, 253, 290
Крагујевачки округ 313
Крајина 8, 10, 11, 12, 21, 22, 24, 25, 28, 32, 33, 37, 43, 44, 45, 50, 54, 63, 71, 76. 78, 80, 84, 87, 92, 99, 100, 101, 102. 104, 105, 106, 109, 110, 117, 121, 122, 123, 124, 130, 134, 138, 140, 149, 152, 157, 162, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 176, 178, 179, 213, 214, 215, 216, 220, 230, 238, 265, 272, 283, 284, 290, 291, 294, 295, 301, 303, 312
Крајински округ 23, 24,
Крајински срез 22, 25, 33, 34, 63, 79, 83, 89, 122, 195, 247, 249, 255, 269, 280, 293, 303
Крајова 200, 216, 217, 222, 231, 307
Краљевица 30, 31, 202, 203, 289, 291
Краљево 38, 81, 141, 232, 276
Краљево Село 19, 148, 210, 275, 277, 308
Крента 32, 40, 41, 48, 77, 81, 242, 261, 288
Крешево 138
Крива Лука 167
Кривељ 74, 100, 116, 129, 175, 225, 226, 227, 230, 310
Криви Вир 16, 61, 62, 81, 82, 88, 92, 93, 97, 100, 115, 148, 169 171, 194, 208, 209, 212, 236, 270, 271, 293
Крст 232
Крстатац 180, 191

Крупањ 16
Крушевац 16, 38, 154, 277,
Крш 227
Кукавица 158
Кулина 153, 154, 179, 186
Купузиште 311
Куршумлија 49, 192
Кутина 288
Кучај 93, 97, 101, 215, 231, 271, 293
Кучајске планине 98, 99
Кучево 27, 29, 44, 45, 46, 54, 221, 222, 224, 227, 231, 262

Л

Лабуковачка река 184
Лабуково 111, 112, 181, 182, 189
Ланац 82
Лапово 231, 232
Ласово 61, 81, 169, 214
Латовске окне 116
Лаћарак 278
Лебане 157, 158
Леновац 99, 103, 211, 242
Лењинград 139
Лепоглава 290
Лесковац 16, 42, 141, 157, 173, 174, 200
Лесковац (село) 15, 51, 72, 76, 102, 103, 115, 116, 124, 276
Лесковик 277
Лесково 29
Ливно 276
Лика 274, 275, 277
Липовац 142, 181
Липовица 140
Лисац 191
Лозница 16
Локва 39, 70, 82, 110, 111
Лондон 141, 255, 266, 279
Лопужњачки поток 160
Лубница 51, 102, 118, 124, 275
Лука 23, 24, 79, 167, 168, 221, 257, 280
Луково 32, 114, 209, 228, 293

Љ

Љубљана 278

М

Маглен 89, 92, 211
Мађарска 222, 282, 298, 299
Мајданпек 6, 8, 9, 10, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 44, 51, 54, 71, 78, 80, 102, 118, 123, 124. 168, 170, 178, 215, 216, 224, 227, 233, 240, 241, 242, 245, 255, 257, 258, 259, 267, 272, 273, 288, 303, 306, 311
Македонија 68, 159, 198, 265, 266, 291, 292
Мала Вршка Чука 109
Мала Јасикова 23
Мала Каменица 223, 311
Мала Суваја 62, 81
Мала Чука 109
Мали Извор (код Бољевца) 32, 77, 81, 166, 209, 293
Мали Извоо (код Зајечара) 20, 92, 102, 109, 113, 118, 194, 210, 311
Мали Јастребац 153, 189
Мали крш 224
Малиник 12, 17, 100
Мали Сип 5
Малча 277, 278
Маљинац 32, 60, 75, 113, 118, 140, 148, 275
Мариновац 13, 118, 190, 276
Марковац 231
Масив 21
Матејевац 179
Метовница 10, 74, 175, 231
Метриш 10, 12, 21, 22, 23, 33, 50, 117, 123, 134, 167, 214
Мијајлица 161
Милошева Кула 223
Милушинац 180, 181, 193
Миљковац 277
Минићево 12, 268
Мирово 32, 92
Мироч (село) 45, 220, 262, 309
Мироч (планииа) 44, 45, 51, 218, 220, 309
Михајловац 311
Мицор 112
Млачиште 159
Мозгово 39. 182, 183, 187, 190, 193
Моклиште 278
Мокрање 21. 23. 50. 51.'106, 123, 237, 275, 277, 306. 311
Морава 6, 14, 88, 100, 142, 149, 151, 152, 153, 154, 160, 179, 185, 187, 189, 191, 212, 224, 228, 229, 230, 231, 232, 277, 297, 311
Моравац 278
Моравска бановина 7, 20
Моравска долина 58
Моравска област 185
Моравски округ 184, 312
Моравски срез 110, 183
Москва 141, 216, 217, 222, 266, 307, 310
Мосна 73, 77, 220, 309
Мркоњић Град 275
Мужинац 110, 191
Мутница 98
Мучибаба 77, 114, 152

Н

Неготин 6, 8, 10, 11, 12, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 31, 33, 38, 46, 50, 51, 54, 61, 71, 73, 74, 75, 78, 80, 83, 93, 101, 102, 106, 107, 108, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 148, 167, 169, 178, 202, 203, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 227, 230, 231, 233, 237, 238, 239, 240, 243, 245, 248, 256, 258, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 290, 291, 292, 293, 294, 301, 302, 304, 305, 311
Неготински срез 79, 83, 84, 117, 122, 133, 237, 247, 249, 255, 269, 293, 294
Немачка 5, 10, 15, 68, 143, 207, 208, 281
Нересница 23, 27, 28, 45
Неретва 97
Николичево 72, 116, 202, 206, 207, 275, 302
Никшић 275
Ниш 10, 11, 16, 18, 19, 37, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 54, 62, 64, 67, 68, 82, 88, 106 107, 111, 113, 141, 151, 152, 153, 155, 159, 174, 178, 179, 181, 183, 184, 188, 190, 197, 198, 206, 207, 210, 211, 220, 221, 229, 230, 231, 232, 240, 242, 277, 278, 281, 289, 290, 291, 292, 296, 297
Нишава 41, 58, 120, 179
Нишка Бања 53, 119
Нишка Каменица 179
Нишка област 44, 183, 185
Нишки округ 117
Нишки срез 183
Нови Балкан 109
Нови Момчиловац 157
Ново Корито 8, 39, 70, 72, 110, 111, 134, 276, 308
Ново Село 276, 277
Новоусменскиј реон 310

О

Обрадове Столице 11, 13, 16, 61
Обреновац 232
Овче Поље 276
Озрен 39, 67, 100, 152, 157, 182, 196
Орел 139
Орешац (код Књажевца) 19, 124, 128, 134
Орешац (код Соко Бање) 102, 140
Орловска област 310
Оснић 114
Острозуб 159
Оточац 285
Ошљане 39, 65, 68, 72, 75, 82, 110, 111, 113, 218, 290, 304, 308, 311

Оштрељ 232, 310

П

Иалилула 11, 38, 81, 198
Наљина 278
Иарађин 11, 13, 14, 15, 16, 61, 62, 65, 81, 88, 98, 1У0, 212, 223, 231, 240
Париз 217
Пасјача 162
Пек 28, 44
иемска мала 34
Петровац на Млави 6, 129, 200, 221, 224, 225, 231, 232
„Петров гроб" 105
Нетрово Село 44, 45
Петруша 114, 276
Иетрашан 307
Пеħ 275
Пирот 6, 199
Плавце 161
Планиница 143, 168, 228
Подвис 19, 37, 38, 54, 125, 241
Подвршка 45, 311
Подгорац 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 29, 31, 32, 52, 61, 115, 171, 200, 208, 237, 265, 273, 276, 291, 293, 311
Подгорачка општина 32
Пожаревац 6, 9, 78, 83, 124, 129, 183, 214, 215, 222, 224, 225, 227, 231, 232, 290, 304
Пожаревачки округ 23, 24, 117
Појате 277
Поморавље 231
Понор 39, 48
Поповица 33, 170, 302/303
Попшица 42, 112, 179, 184, 278
Пореч 10, 51, 73, 79, 80, 124, 170, 178, 220, 245, 267, 272, 294, 295
Поречки срез 25, 83, 99, 122, 133, 236, 247, 249, 269, 293
Португалија 285
Потој чука 225
Поткрање 70, 76, 148
Прасковача 187
Прахово 11, 18, 24, 37, 38, 62, 88, 107, 108, 123, 134, 178, 200, 214, 215, 223, 237, 240
Преводски поток 135
Прељина 289
Преконога 182
Приједор 138, 139, 276, 277
Причевац 286
Приштина 275
Прлита 72, 124, 134, 170, 294
Прњавор 139
Прокупачки срез 44

Прокупље 156, 157, 212, 303
Прозор 138
Пруговац 142, 152, 189
Прудовица 310
Пчиња 58
Пуста река 156

Р

Раброво 232
Равна 47, 81, 105, 115, 116, 134, 140, 141, 142, 148, 194
Равно Бучје 77
Радан 144, 161
Раденковац 152, 275, 276
Радичевац 19, 39, 40, 43, 47, 65, 68, 75, 111, 113, 114, 125, 172, 210, 274, 275, 276, 286, 289
Радмиловац 182
Радованска река 81, 98, 149
Радујевац 218, 220, 223, 306
Рајац 22, 50, 51, 71, 106, 123, 134, 148, 167, 170, 275, 276, 306
Рајково 80
Раковица 289
Ражањ 43, 152, 190, 211, 212, 277
Расадник 202
Расина 197
Расовити камен 65
Ргаје 158
Рготина 10, 12, 25, 26, 51, 72, 74, 75, 79, 80, 101, 104, 106, 109, 110, 115, 116, 117, 122, 124, 130, 131, 134, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 207, 214, 215, 222, 226, 227, 231, 237, 274, 275, 276, 277, 287, 291, 294, 295 311
Ргоште 19, 70, 116, 125, 134
Репушница 113
Ресник 110
Речица 144, 155, 156, 307, 311
Речка 21, 106, 116
Рибарска Бања 189
Ристовац 276
Рогачовски селсовјет 310
Рогљево 50, 51, 71, 102, 106, 122, 123, 134, 148, 169, 170, 275, 277, 306
Рожањ 182, 193
Рсовац 184
Ртањ 9, 10, 13, 14, 16, 31, 39, 58, 82, 168, 208, 209, 241, 256, 257
Рудна Глава 28, 29, 44, 46, 73, 77, 221, 224, 277
Рујиште 81, 100, 101, 110, 191, 203, 276
Румунија 6, 7, 24, 29, 118, 123, 166, 191, 198, 201, 207, 217, 220, 221, 298, 309
Русија 56, 165, 207, 255
Русман 116

С

Савинац (код Бољевца) 77
Савинац (у Топлици) 158
Салаш 9, 10, 11, 22, 23, 24, 25, 26, 33, 34, 50, 54, 63, 71, 74, 75, 83, 93, 115, 116, 167, 168, 171, 215, 226, 227, 237, 240, 248, 302, 311
Салашки срез 294
Самариновац 23
Самобор 233
Санџак 266
Сарајево 277
Саставци 229
Свилајнац 224, 231
Сврљиг 37, 38, 40, 152, 196, 198, 210, 220, 221, 302
Сврљишка брда 40, 199
Сврљишка Топла 63, 81
Сврљишке планине 39, 42, 67
Сврљишки крај 37, 44
Сврљишки срез 44, 117
Селачка 19, 39, 92, 109, 134, 142, 210, 277
Селачка река 308
Селиштански поток 143
Селиште 173
Сењски базен 231
Сењски рудник 98
Сиге 83
Сиколе 23, 25, 33, 115, 116, 134, 170, 221, 242, 275, 302
Синь 285
Сип 5, 220, 240
Сипски канал 5, 44, 290
Сисак 275
Сићевачка клисура 39, 142
Сићево 39
Сицилија 283
Сједињене Америчке Државе 85, 141
Скок 195
Скопље 159, 232, 290
Скорице 212
Скробница 13, 43, 48, 106, 110, 140, 141, 152, 180, 188, 210
Славник 161
Славонија 274, 275, 276
Славонски Брод 292
Славујево 159
Сланкамен 285
Слатина (код Бора) 10, 11, 31, 74, 75, 175, 226, 227, 237, 255, 310, 311
Слатина (код Књажевца) 81
Слемен 180, 191, 193, 210, 288
Сливен 54
Словенија 86, 274
Смедерево 231
Смедовац 50, 51, 71, 106, 123, 134, 148, 170, 277, 306
Смоленск 283

Совјетски Савез 10, 56, 85, 118, 161, 194, 201, 206
Сокобања 8, 13, 37, 39, 47, 58, 120, 181, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 197, 210, 211, 228, 230, 233, 275, 302, 303
Сокобањски крај 44
Сокобањски срез 110, 117, 183, 186, 195
Соколовички камен 37
Солун 141
Софија 201
Србија (стр. 28а)
Сребрница 139
Срем 239, 276, 277, 290
Сремска Митровица 290, 291
Српски Балкан 109, 241
Сталињинград 139
Стара планина 65, 111, 112
Старица 30, 260
Старо Корито 114
Статовац 149, 157
Стеванске ливаде 25, 28 32, 34, 148, 257, 290
Стол 63, 101
Стопања 10
Стрњак 73
Стручица 290
Суботинац 152, 182, 190, 277, 278
Суботица 277
Сува планина 42, 58, 302
Суваја 61, 62, 195
Суводол 109
Сумраковац 8, 12, 13, 14, 16, 17, 31, 277, 311
Сумраковачка општина 32
Сутјеска 97
Суха 164
Сушак 285
Србија 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 26, 27, 28, 29, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 70, 75, 80, 84, 85, 87, 88, 91, 95, 96, 97, 100, 108, 111, 117, 120, 121, 129, 130, 133, 134, 135, 138, 142, 144, 149, 152, 154, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 172, 173, 177, 178, 179, 182, 184, 185, 186, 189, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 201, 204, 206, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 231, 232, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 249, 256, 265, 266, 271, 289, 291, 292, 299, 300, 303, 309, 310, 311, 313

Табаковац 24, 25, 108,
Тамнич 22, 26, 51, 102, 107 123 134, 169, 277
Танда 23, 24, 280, 303
Татрасница 65, 116
Текија 5, 6, 7, 54, 78, 200, 220, 240, 276, 311
Теслић 275
Техеран 285
Тешица 179
Тијовац 31, 261
Тилва мика 174, 282
Тилва рош 282, 310
Тимок (област) 8, 10, 11, 13, 20, 37, 43, 54, 59, 60, 63, 66, 70, 72, 75, 76, 80 81, 82, 83, 84, 87, 92, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 111, 113, 121, 124, 130, 134, 138, 140, 143, 144, 151, 152, 157, 162, 163, 164, 165, 171, 172, 177, 178, 179, 191, 194, 199, 200, 208, 210, 213, 214, 218, 227, 265, 266, 268, 272, 284, 285, 289, 292, 294, 300, 301, 304, 308, 311, 312
Тимок (река) 6, 43, 60, 105, 108, 110, 111, 119, 125, 140, 168, 175, 197, 203, 211, 213, 219, 220, 221, 223, 227, 240,
Тимок и Крајина 92, 94, 96, 238, 240, 245
Тимочка крајина 5, 6, 7, 15, 21, 23, 35, 36, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 68, 69, 70, 72, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 95, 96, 97, 100, 113, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 126, 131, 132, 136, 146, 148, 150, 152, 164, 166, 168, 172, 173, 177, 197, 201, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 226, 230, 232, 233, 234, 235, 238, 242, 243, 245, 246, 247, 254, 256, 264, 268, 272, 273, 277, 279, 289, 291, 292, 293, 296, 301, 302, 303, 304
Тимочка долина 58
Тимочки срез 20, 49, 75, 124, 133, 213, 234, 237, 247, 249, 254, 269, 303
Товрљан 158, 197
Топли До 112, 277, 278
Топлица (област) 49, 99, 151, 154, 157, 159, 161, 162, 163, 165, 172, 173, 176, 187, 197, 302
Топлица (река) 154, 156
Тополница 73, 77, 79, 220, 309
Топоница 278
Тошина ливада 297
Тракија 129, 174
Трговиште 31, 81, 168
Тресибаба 10, 38, 54, 210
Трнавац 51, 107, 108, 115, 131, 167, 215, 275, 294, 295
Трњане 33, 153
Трновац 124, 148, 276
Троглан Бара 82, 98, 231
Трубаревац 189, 193

Тумба 102, 140, 191
Тупижница 17, 43, 60, 63, 65, 82, 92, 101, 111, 168, 194
Турн Северин 6, 217, 218, 220
Турска 285, 302

Ћ

Ћићевац 231
Ћуприја 98, 231, 276
Ћуштица 112, 116, 165

У

Ужице 266, 276
Ујевац 27
Уна 233
Уровица 169, 309

Ф

Фоча 36, 57, 58, 277
Француска 139
Фрушка гора 290

Х

Халово 77
Хан Пијесак 275
Херцеговина 57, 277
Хомоље 83, 85, 215, 227, 294
Хрватска 86
Хум 277, 278

Ц

Церје 152, 179, 184, 278
Церовица 124
Црвени Крст 43
Црвење 8, 19, 47, 68, 70, 100, 114, 124, 139, 140, 148, 172, 203, 235, 237, 274, 275, 276
Црквице 162
Црнајка 25, 28, 77
Црна Бара 152
Црна Гора 57, 197, 275, 278
Црна река 80
Црна Трава 142, 158, 159, 163, 180, 186, 298, 302,
Црни врх (код Бора) 45, 63, 84, 99, 101, 129, 131, 132, 221, 224, 225, 240, 262, 299, 312
Црни врх (на Старој планини) 112, 165
Црни Брх 116
Црни Кал 182, 183, 187, 190, 193, 203, 278
Црни Тимок 16, 202, 209, 231
Црнољевица 278
Црномасница 77

Ч

Чачак 65, 130, 233, 289, 311
Чачалица 73, 78
Чевљановићи 57, 58
Чемерник 160
Честобродица 6
Чехословачка 298
Читлук 180, 188, 189, 193, 196, 213, 303
Чоконјар 61, 108
Чубра (у Крајини) 106, 169
Чубра (у Топлици) 154, 155
Чутурило 110, 113

Ш

Шабац 16
Шавац 229
Шантровиш 278
Шарбановац (код Бора) 13, 119
Шарбановац (код Књажевца) 75, 110
Шарбановац (код Сокобање) 191, 303
Шаркамен 23, 277, 303, 311
Шестаковски реон 310
Шести Габар 21, 48, 116, 125, 276, 288
Шетка 190, 212, 278
Шипиково 77
Шљивар 51, 72, 91, 92, 102, 103, 104, 105, 115, 116, 118, 148, 168, 170, 202, 274, 275, 276, 294, 302
Штипина 70, 124, 140, 141, 268, 274
Штитарац 20, 21
Штрбац 10, 18, 20, 39, 47, 48, 68, 75, 77, 78, 81, 116, 134, 274, 276, 285
Штрбовац 41
Штубик 23, 28, 79, 115, 220, 221, 222, 227
Шуљевац 21
Шумарице 158
Шумарци 110

С А Д Р Ж Л Ј

I УСТАНАК 5
Окупација 6
Припреме за оружану борбу 7
Бољевачки партизански одред 12
Заглавско-тимочки партизански одред 18
Крајински партизански одред 21
Мајдагпечки партизански одред 26
Ратне недаће 30
Народ и партизани 32

II ПРВА РАТНА ЗМА 36
Борбе око Књажевца, Сокобање, у Сврљишком крају и Заплању 37
Повратак 42
Пораз мајданпечких партизана 44
Месне партизанске десетине у акцији 46
Активност комуниста у градовима и селима 50
Снаге окупатора и квислинга — репресалије 53
Партизанска реч народу 56
Титова писма из Босне 57

III НАЈТЕЖИ ДАНИ РАТА 60
Пламен борбе није се гасио 60
„Аћимовићева офанзива 63
Тешка ратна епизода 66
Политички утицај организације КПЈ и партизанских одреда 67
Од деце до стараца привржени партизанима 72
У условима терора 74
Партизански одред у Крајини, чете у Тимоку и око Бољевца 78
Четници Драже Михајловића 82

I V ПАРТИЈСКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ 87
Садржај јунских партијских конференција 87
Документи говоре 91
Резолуција I партијске конференције за Тимок и Крајину 94

V ПРВИ БАТАЉОНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ 97
Тимочки батаљони 97
Зајечарски партизански одред „Миленко Брковић — Црни" 104
У партизанском возу 106

Четири батаљона НОВЈ у Тимоку — — — — — — — — 110
Злочини окупаггора и четника Драже Михимловића — — — 111
Колаборациjа свих непријатеља НОП-а — — — — — — 118

VI ЈЕДИНСТВО ФРОНТА И ПОЗАДИНЕ — — — — — — — 121
Политички рад и акције позадинаца у Крајини — — — — 121
У партизанском Тимоку — — — — — — — — — — 124
КПЈ у Зајечарском партизанском одреду — — — — — — 127
Борски рудник — — — — — — — — — — — — — 129
Три стотине Скојеваца — — — — — — — — — — — 132

VII ПАРТИЗАНСКИ ЖИВОТ — — — — — — — — — — 136
Партизанске новине — — — — — — — — — — — 136
Дневници бораца, песме, књиге, анегдоте — — — — — — 138
Како су се борци хранили, одевали, лечили — — — — — 146

VIII ПРЕКО МОРАВЕ — — — — — — — — — — — — 151
Животни марш одреда — — — — — — — — — — — 151
Борбе у Топлици и Јабланици — — — — — — — — 154
Девета бригада — — — — — — — — — — — — 156
Тимочани у Црној Трави — — — — — — — — — — 158
На политичким и војним курсевима — — — — — — — 161

IX У ТИМОКУ И КРАЈИНИ БЕЗ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА — — 164
Четници поседају терен — — — — — — — — — — 164
Злодела црних тројки и отпор народа — — — — — — — 166
Снаге народно-ослободилачког покрета у Бору — — — — 173

X БРИГАДЕ И ДИВИЗИЈЕ НОВЈ У ТИМОКУ — — — — — 177
Двадесет четири борбе за двадесет и пет дана — — — — 177
Погибија бугарских окупатора код Белог Потока — — — — 186
Борба на Буковику — — — — — — — — — — — 189
Ослобођење Бољевца, Сокобање, Сврљига и Књажевца — — 195

XI ЧЕТРНАЕСТИ КОРПУС НОВЈ ОСЛОБАЂА
ТИМОЧКУ КРАЈИНУ — — — — — — — — — — — 201
Борба за Зајечар — — — — — — — — — — — — 201
Стварање и борбе бригада Четрдесет пете дивизије НОВЈ — — 208
Рад ослободилачких организација — — — — — — — — 212
Продор у Крајину — — — — — — — — — — — — 214
Сусрет са Црвеном армијом — — — — — — — — — 217

XII ЗАЈЕДНИЧКЕ ОПЕРАЦИЈЕ НОВЈ СА
ЦРВЕНОМ АРМИЈОМ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ — — — — — 219
Руси прелазе Дунав — — — — — — — — — — — 219
„НОВЈ … важан елеменат антихитлеровске коалиције" — — 222
Батаљон НОВЈ у Бору — — — — — — — — — — — 224
Пораз Немаца код Зајечара и у Тимоку — — — — — — 227
Ка Београду — — — — — — — — — — — — — 230

XIII ПРЕД НОВИМ ЗАДАЦИМА — — — — — — — — — 234
Народноослободилачки одбори и војне команде — — — — 234

Живот у оскудици богат успесима — — — — — — — 239
Масовне организације: Фронт, УСАОС, АФЖ, Синдикат — — 242
Удео Партије — — — — — — — — — — — — — 246

ПРИЛОЗИ — — — — — — — — 251

ЛИТЕРАТУРА — — — — — — 315

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА — — — 317

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА 333

СРБИЈА
У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945.
ТИМОЧКА КРАЈИНА

Регистар географских назива и регпстар личних имена
Слађана Ђурђекановић

Коректори
Јелена Лаз*аревић, Стојна Ристић и Милка Вукашиновић*

Штампа
Штампарија „Бакар" Бор

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (CIP)

940.53 (497.11)

БОСИЉЧИЋ, Слободан

Тимочка крајина / Слободан Босиљчић. — Зајечар: Историјски архив Тимочка крајина, 1988. — 342 стр.; илустр.; 24 цм. — (Србија у рату и револуцији 1941—1945)

Библиографија: стр. 315—316.

ПК: а. Народноослободилачка борба, 1941 — 1945. — Тимочка Крајина

б. Народноослободилачки покрет — Тимочка Крајина

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

Немачке јединице аирила 1941. иоседају положаје на ју!ослоденско-бу 'I арској \раници и припремају сеза напад на Ју/осладњу

Изкршадајући наређење команданта Југоистока фелдмаршала Листа од 5. септембра 1941. о одмазди у устанпчкпм крајекпма Србије, јединице 3. батаљона 741. пешадијсШ пука 714. немачке посадне дидизије, потпомошуте акијацијом и тенкокпма, уз сарадњу четника и жандарма спалиле су села Злот и ПодГорац, одакле су били кећина бораца БољекачШ иартизанско1 одреда. Из1ореле су 853 з/раде. На слпцп: Немцпу попаљеном Злоту

Крајински иартизани Срба Бешир (клечи, прби с десна на леко), Станоје (?) и Добрићоје Недељокић (сшоје прки и дру1и, с десна на лећо), са јрупом Пећанчеких чеШника из одреда кој&оде Анћелка АдамоШћа (четник са дојледом) у ћреме краткотрајноI споразума о сарадњи (Јабукоћац, 7. септембра 1941)

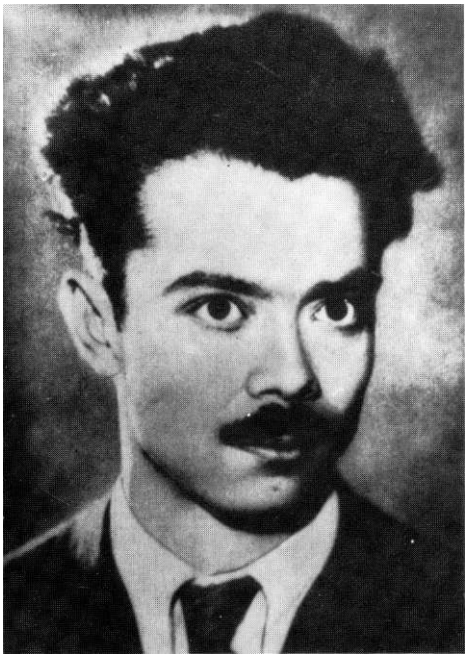

Немци су 13. септембра 1941. ухапсили у Зајечару секретара Окружно/ комитета КПЈ Миленка Бркокића „ЦрноЈ". После зкерско/ мучења обесили су 1а 18. септембра на Краљекици, са још четкорицом заткореника. На фото\рафијама су појединости са кешања: кезано/ жиШ Бркокића један Немац држи, док му дру/и намиче омчу; целат силази низ мердећине; ски обешени су мртки.

У ноћи 21.122. аМусШа Крајински партизански одред ослободио је среско месШо Салаш којеје осШало слободна ШериШорија ске до 5. окШобра. 1941. У борби су ио/инули ирофесор Сађо Дра1ојеђић и сШуденШ Аранђел ПаШлицаноћић из Не\оШина. На слици: праШња палих бораца испред цркће у Салашу 22. аМусШа 1941.

Сако ДраЈојеђић

Аранђел Пашлицаноћић

Једна од десеш жртака - бораца Крајинско/ иартизанско1 одреда, у борби на Стеканским ликадама испод Дели Јокана 29. септембра 1941. је Стефанија Михајлодић, студент из Брзе Паланке, иредратни члан КПЈ. Сшефанија Михајлодић, на одру, прекрикеном јесењим цкећем, код њене куће у Брзој Паланци, 1. октобра 1941.

Сшефанија Михајлоћић

Од 29. окшобра до кра$_{Ја}$ нокембра 1941. Немци су у Бору сшрељали или обесили 50 бораца из Кра-Јинско, и М$_{а}$данпечШ парШизанско, одреда. На сликама су сцене са сшрељања-ђешања паршпзана у Љору 1941. на шр1у пред соколскпм домом, (имена партизана кидетиу „Прилоју" бр. 12)

КИНО

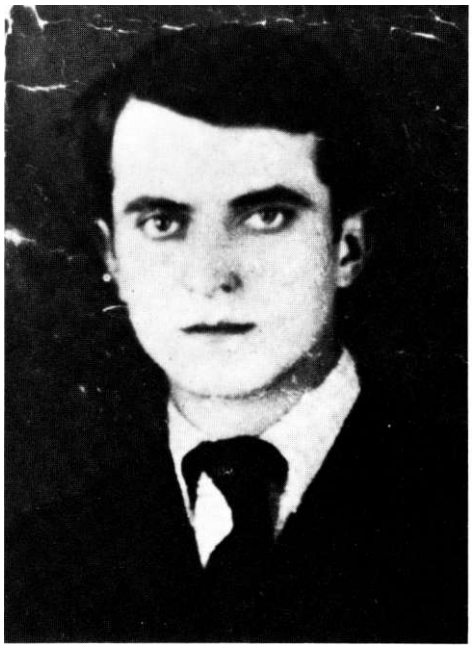

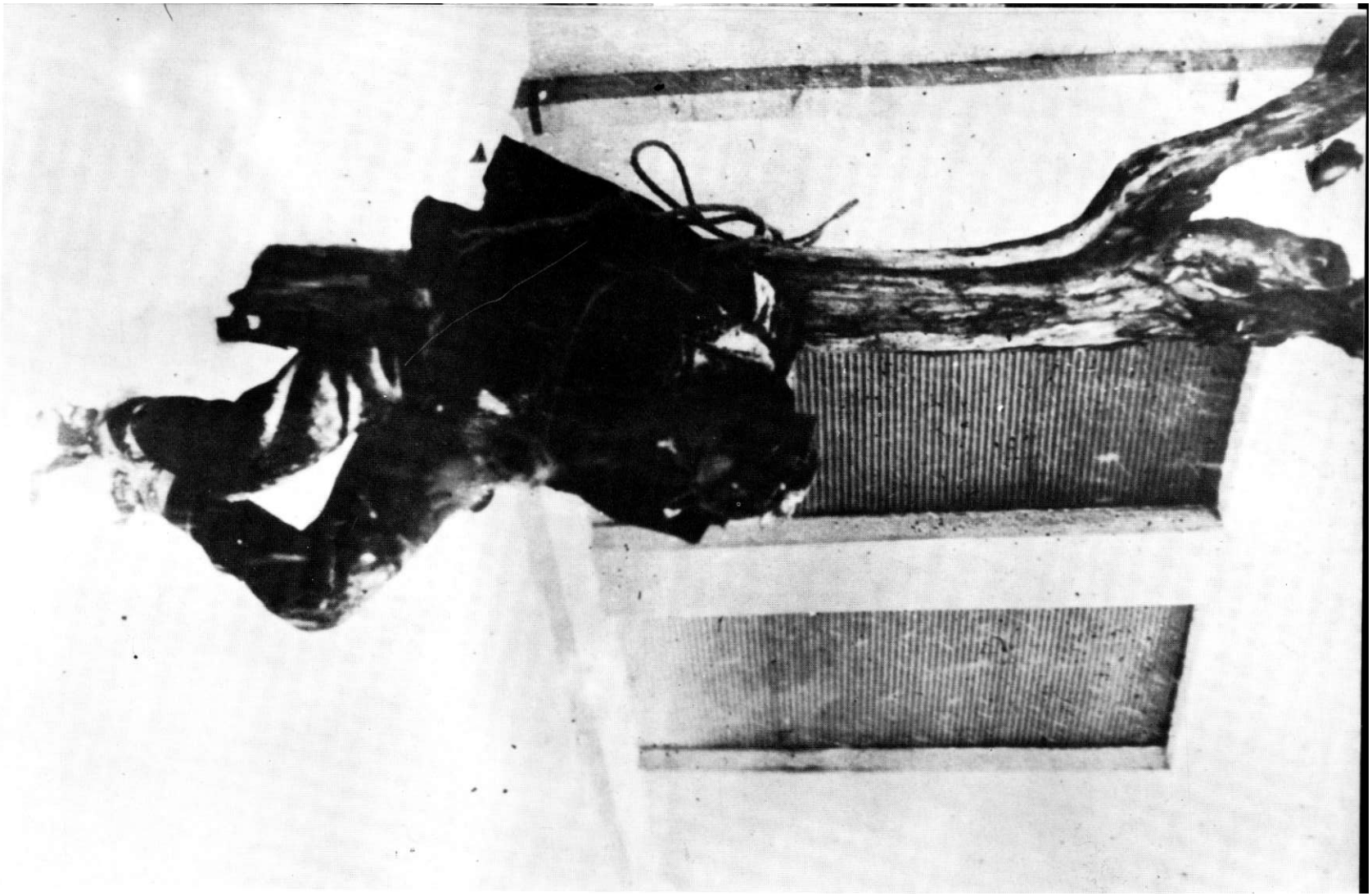

Партизани су се одржали у ослобођеном Мајданпеку дише од месец и по дана, сде до 27. октобра 1941, када су се у жестокој борби са 3. батаљоном 741. пука и четницима Косте Пећанца (Борски и Крајински одред) морали пођући. На слици: Немци пале поједине з/раде у Мајданпеку 28. октобра 1941.

Велимир Маркићекић, командант мајданиечких иартизана

Бранка Перића, земљорадника из крајинско/ села Брусника, члана КПЈ, команданта КрајинсШ партизанско! одреда 1941. јодине и касније командира Мајданиечке иартизанске чете, четници Драже Михаилоћића ухћатили су на ирекару, предали Немцима у Не/ошпну, а оди спродели чешницима у Брусшику, који су 1а 18. јануара 1942. сшрељали. На слпцп: ококан и кезан Бранко Перић у Брусшику, иосле стрељања („Везано! ме може и бабаубити, а да мијешушка бидели бисше..." - иамше се ње/о1>еречиупућене четницима Шом ириликом).

Мајданпечко/ иаршизана Траила Сшраиноћића 4. јануара 1942. чешници су обесили у Рудној Глаћи

Партизанско обележакање 1. маја 1942. у околини ГорњеI Зунича, код Књажебца. Стоје (с лека на десно): Дра1ољуб Радисадљекић, секретар СресШ комитета КПЈ, Чедомир Божић, омладинац, Миодра'1 Николић, члан КПЈ, Дража, земљорадник, Вукашин ДраЈушиноћић, члан КПЈ, Јелен, земљорадник, Добриноје Божић, члан СК КПЈ; седе - Милорад Бисић, члан СК КПЈ, омладинци Жикојин Милосаћљећић и Жићојин Јоћаноћић, из ГорњеI Зунича - сћи са оружјем

Део рукокодстка КПЈ и СКОЈ-а за Тимок и За/ладак (с леба на .десно): Божидар Жићкоћић, позадински радник, „Здрадко", члан среско/ рукоћодстка СКОЈ-а, Милорад Бисић и Мподра/ Николић, чланоћи среско! поћеренстћа КПЈ и Божидар Раш/ић, члан среско/ рукоћодстћа СКОЈ-а (ај/уст 1943, околина Црћења - снимио Јимназијалац Ненад Тошић)

Прћи број Паршизанских нокина Тимочке крајине „Бркокић Црни" носи датум 1. мај 1942. Нокине су тада излазиле у Тимоку, 1943. 1одине у Крајини, а доносиле су дести са партизанских бојишта у целој земљп, посебно у Србији и Тимочкој крајини, и са сбетских фронШока. Рађене су у шапиро-јрафској техници са пуно цртежа, у тиражу од око 150 примерака; изишло је укупно 6 бројека. На наслобној страни бр. 4 је Хајдук Вељко Петробић, крајински јунак из прШ српскоI устанка, и ње/ођеречи „Глађу дајем - Крајину недајем"

У *Борском руднику радило је 1942-44. и неколико хшшда ириаино дотераних мађарских Јеђреја На слици: ло,ор „Берлин , према селу Крићељу, у коме су претежно жићели депорШоћани Јекреји '*

НајШежеуслоће жпћоШа и рада, пзмеђу око 30.000 .инораша прићедениху Бор, ималп су кажњеници у „Шираф ло1ору и они у „Конц" ло.ору. На слици: прозпђка у Једном од кажњеничких ло.ора у Бору 1943. 1одине

Сарадња четника Драже Михаилокића са немачким окупационим јединицама и жандармима Српске државне страже од краја 1943. г. је у Тимочкој крајини постала јавна. На сликама: квислинзи и окупатори заједно злочинима

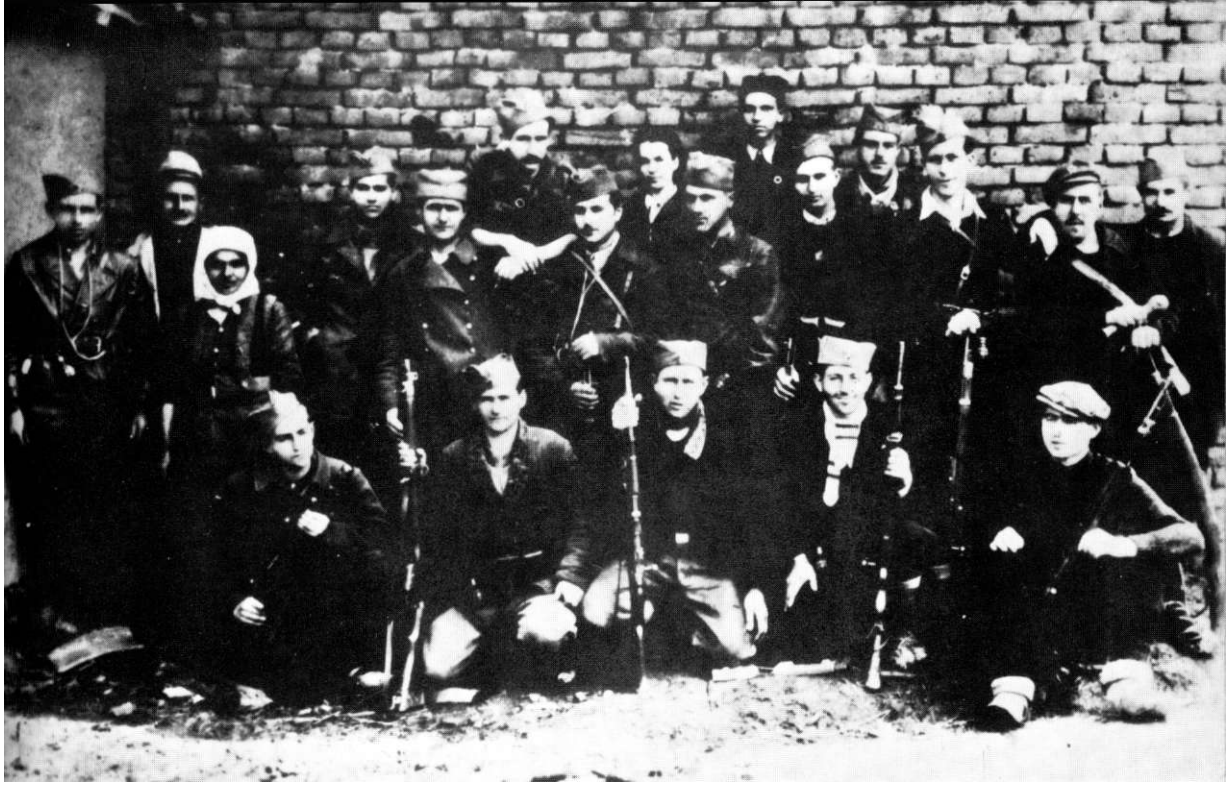
У *атару Крико1 Вира, код Бољекца, у борби са четницима Драже Михаилокића, ио1инуо је 12. фебруара 1944. партизански лекар-иркоборац др Ићко Ђолокић и иартизани Ђурађ Ђурашинокић, Ђорђе Салаћанин и Никола Пилиноћ. На слици: поЈинули партизани, изложени у центру Бољеђца*

Група шарШијско-полишичких рукокодилапа из ЗајечарсШ парШизанско/ одреда - 9. српске бршаде, за бреме бора&ка у селу Слабник - Пуста Река, средином марта 1944. Стоје: Драјољуб Стеканоћић, Момчило Сибиноћић, Душан Коћачећић, Миомир Цолић, Тихомир Стојаноћић, Дра/оман Радојичић; клече: Војислаћ Јеленкоћић, Јанко Симеоноћпћ, Наталија Васиљећић и рукоћодилац политичко! курса ири ПК КПЈ за Србију Тадија Попокић

_ Тихомир ^ J J ^ V * - Миомир

Партизански борци из Тимочке крајине у кратком иредаху тромесечних борби у Топлици и Јабланици, у пролеће 1944 (село, Слаћник - Пуста Река). Стоје: Милојко Ђорђећић, Жићојин Аранђелоћић, Боска Аранђелоћић, Момчило Сибпноћић, х, х, Жарко Коћачић, х, Мирко Петроћић, Михајло Туртић, х, х, х, Бранко Митроћић, Жпћан Васиљећић; клече: х, Александар Тодороћић, НикодијеЈећтић, х, х, (са ознаком х су партизани сајуіа Србије).

На курсу за \ручу дојних сшарешина из јужноморакских бртадау селу Ибању - Пуста Река, који је иочео 12. марша 1944. учесшобобао јеједан број команданата и командира башаљона - чета и из ЗајечарскоІ иартизансШ одреда - 9. бри/аде. На слици (с леба на десно): у прбом реду (клечи, прди) Михајло РакчебиН; стоје у друјом реду Ибан Глторијекић (иети), Ђорђе Вујић (десеи/и, са белим 1ајшаном); у шрећем реду Бранко Милошећић (трећи); у иоследњем реду Икан Јанкоћић (дру/ и), Радомир Јоћаноћић (иеши). Рукоћоди-лац курса биоједра/ослаћ Петроћић Горски (клечи - шести по реду)

Део бораца 1. батаљона 9. српске бригаде у селу Косанчићу (Јабланица), после борбе са четницима код Сшашоћца, 19. марша 1944. (последњи у белој блузи је Недељко Тошоћић, политички комесар батаљона, затим политички комесар 9. бригаде)

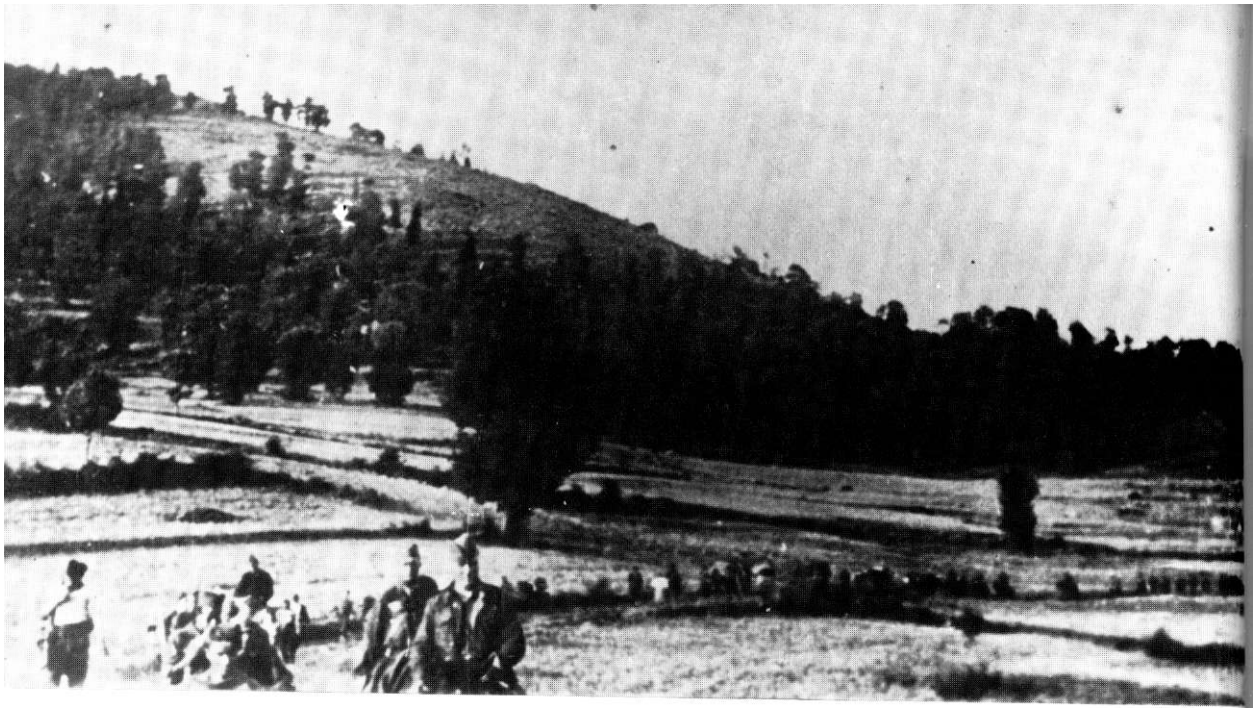

Нишки паршизански одред (касније 14. бршада) у лето 1944.

Четдрти батаљон 9. бршаде у ослобођеној Сокобањи 14. ак/уста 1944 (фото РисшиИ. фошо/раф из Сокобање).

Лешо 1944. - чело колоне 23. сриске дидизије НОВЈ

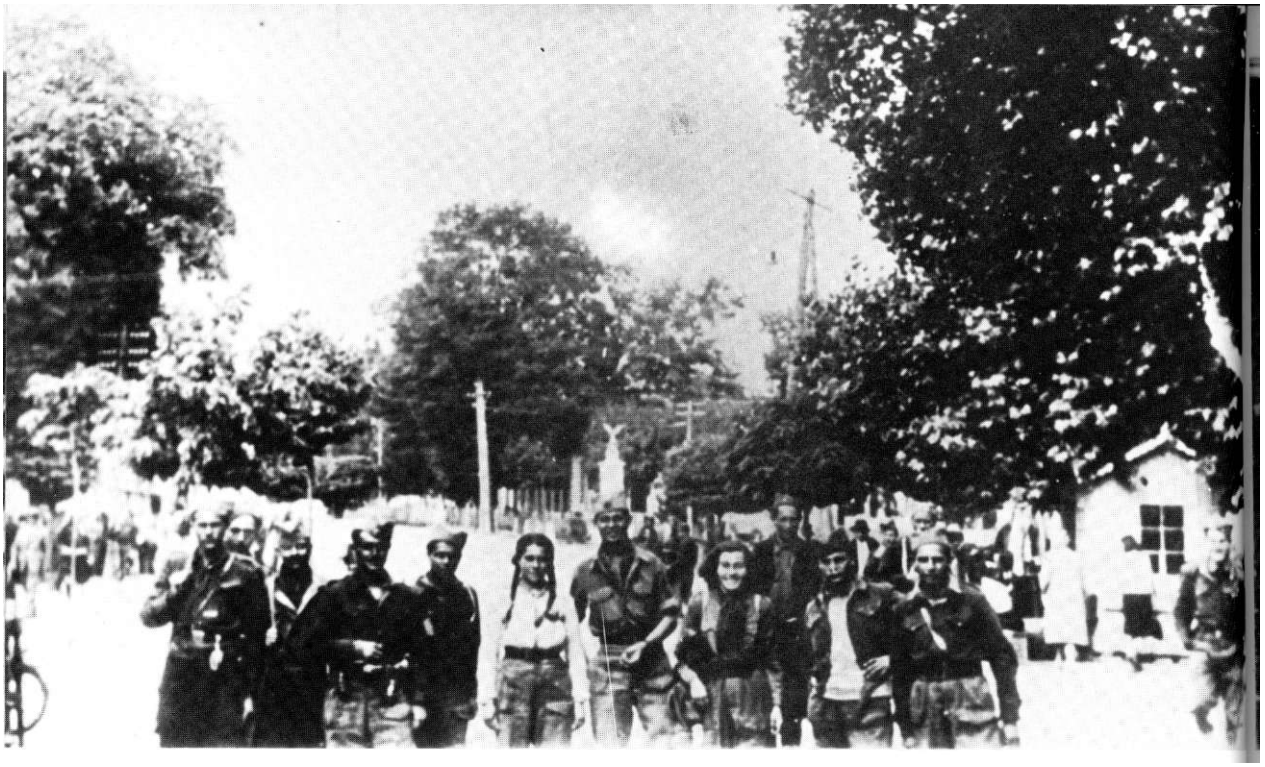
Шшаб 23. српске ди&изије чинили су приликом њено1 образодања 6. јуна 1944 (с лека на десно на слици из јула 1944. код Сокобање): Радокан ПетроШи командант. СћеШислак Татарац, начелник шшаба, Десимир Јококић, партијски рукокодилац и Крсто Филипоћић, политички комесар

У борби код БелоІ Пошока, близу Кьажекца, 23. српска дибпзпја ЗО.јуна 1944. потпуно је поразила добро уткрђени 3. батаљон 63. бу1арско1 пука. По1инуло је 205, рањено 45, а заробљено 218 бујарских бојника и официра. На слици: борци **7.** *бртаде у наиаду на бу/арске робобе (снимио Душан Кобачебић, партијски рукоћодилац* **7.** *бршаде)*

Борци 7. сриске „Црношракске" бршаде на маршу (лешо 1944. Сокобањски крај)

Група паршизана из 23. дикизије НОВЈ на шр/уу ослобођеној Сокобањи (14. аб/усша 1944)

Сшроj паршизанских борацау Сокобањи, аМусша 1944.

АМусш 1944, Сокобања: сшари и ноки команданш 23. српске дидизије НОВЈ (у средини) Радокан Петродић и Миладин И1>ано1)ић;у профилу Милијан Неоричић, члан ЦК СКОЈ-а

Бранко Поиокић (дру!и с лека), полишички комесар Зајечарско/ партизанско/ одреда, и Анасшазпја ЈоцинН, члан Окружно/ комитета КПЈ Зајечар 1943. јодине (снимак из 1944. 1од.)

Учесници иолитичШ курса у 20. бршади 45. српске дићизије (лешо 1944. Сокобања)

Део минобацачке чеше 1. башаљона 20. српске бршаде 45. дикизије НОВЈу Сокобањи. V лешо 1944.

Седма и Декеша бршада 23. диквије НОВЈ 12. аШуста 1944, после ддоднебних борби ушле су у Бољекап, сакладаћши жесшок отпор чешника и жандарма. На слици: из/орела школска з1рада у Бољећцу у којој су ду!о би.ш забарикадирант бројни жандарми Српске држаћне сшраже иод командом капетана Бањца (фошо Ђуро Колобратар, фото!раф ПЗ Бора)

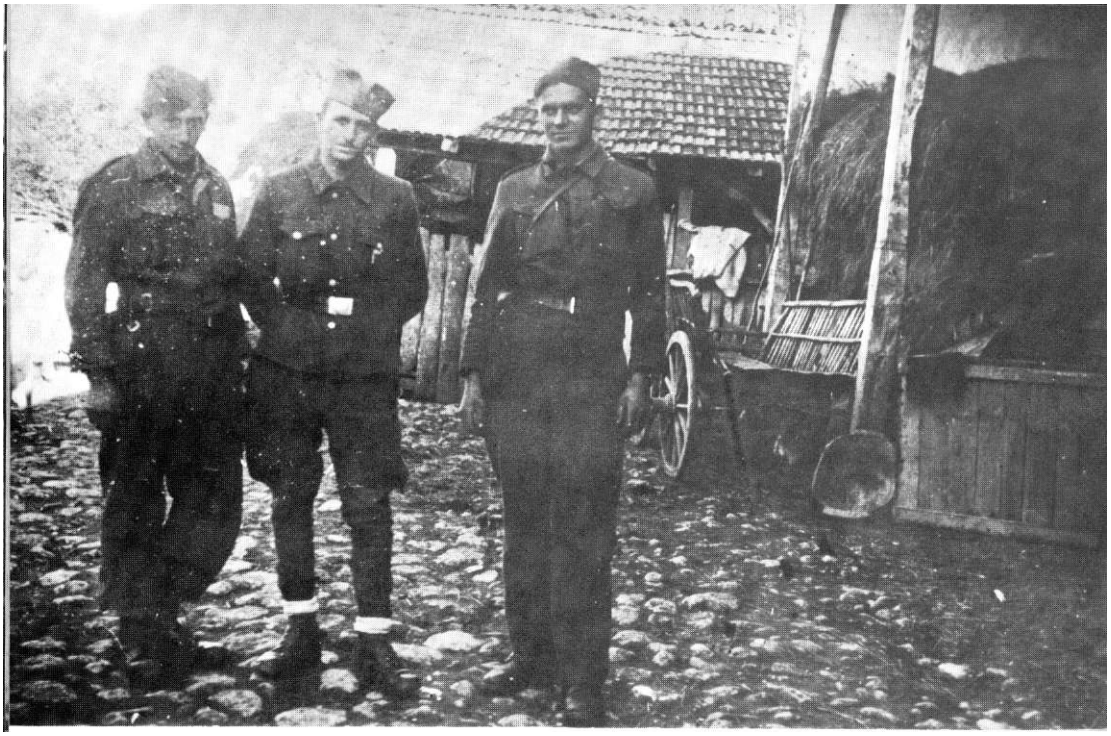
Борци ПЗ 23. дибизије на Јробу иало/ друЈа

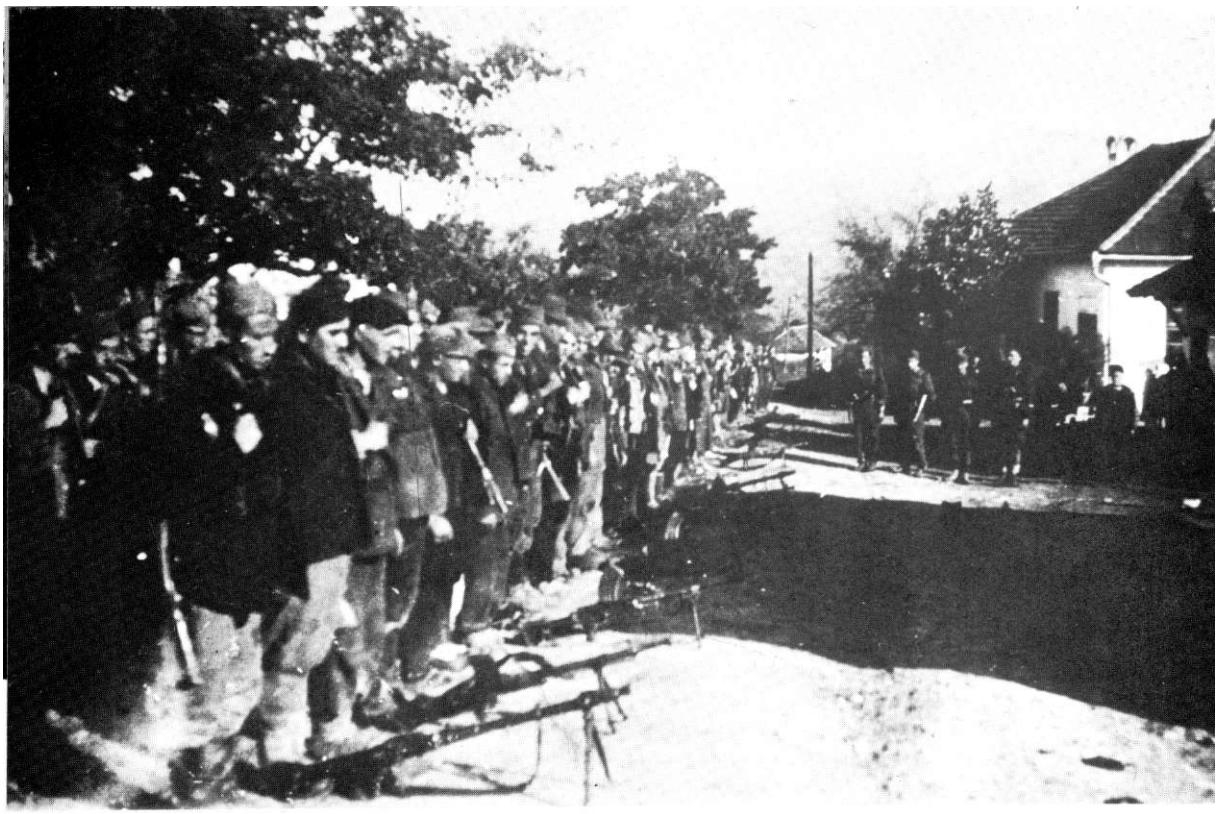
Почешак септембра 1944, реон Андрејекца (Миниђебо): јединице 23. српске дивизије НОВЈ крећу на Зајечар

У Зајечарском иаршизанском одреду и брШадама НОВЈ образођаним у Тимоку и Крајини бориле су се мноЈе жене. ДругЂе су током народноослободилачкоІ рата у селима, рудницима и јрадођима сарађикале са партизанима, радилеу антпфашистичком фронту жена, омладинским и партијским рукокодстким а. На слици: борци БољекачШ иаршизанскоІ башаљона Љубинка Сшојаноћића, Наста Јабланоћић и Катарина \Јоканоћпћ (у лешо 1944)

Чланоки штаба БољебачШ партизансШ батаљона: Вукашин Јобанобић, политички комесар, Миодрај Цојић, командаш, и Бранко Ноћакоћић, Партијски Рукоћодилац (5. септембра 1944, село Васиљ)

Бољећачки паршизански башаљон, из које! је израсла 23. брШада 45. дићизије, у селу Цероћи• цп 4. сепшембра 1944.

Митраљесци, бомбаши, десетари, кодници - решакали су мно/е борбе. Неки су кроз рат по-стајали командири, команданти ... На слици: командири чета 3. батаљона 9. српске бри-Іадеулето 1944 - Момчило Јоћоћић, Јоћан Петробић иВидак Ђокодић, сћи „дозуба"наоружани

Борци 25. дићизије НОВЈ спрокоде заробљене чешнике кроз ослобоћени Мајданиек (сепшембар 1944)

До прђо: сусрета НОВЈ и Црkене армије дошло је у ноћи 12/13. септембра 1944. када су заменик команданта ГлаћноI штаба Србије иукоћник Љубодра/ Ђурић и начелник штаба 9. брШаде Стојан Предић, у пратњи 1. батаљона 9. српске бри/аде и једноI ћода коњаника, прешли Дунаћ код села Радујећца, близу Нештина. На слици: командант 1. башаљона Милан Бо/ осаћљећић (с леђа), партијски рукоћодилац батаљона Слободан Босиљчић П обаћештајни офпцир х (обојица десно од команданта), поздраћљају се са старпјпм лајтнантом Каринским, командантом 4. батаљона 109. пука 74. пешадијске дићизије, 75. корпуса Црћене армије; леће Је сељак-ћодпч из Радујећца (снимио Никола Лукић, борац 9. бршаде, из Бео!рада, 14. сепшембра 1944. у румунском селу Изћореле, на Дунаћу, преко пута Прахоћа)

Фишоси са сусрета бораца 9. бршаде 23. дикизије НОВЈ са цркеноармејцима 109. цука 74. дићизије // украјинско/ фронша на Дунаку: 1рупа бораца I. башаљона на засшанку - у сре-уини сшоји Бисенија Јобанођнћ из с. Ркшине;

пикола Лукић „Бетрађанин" са тројицом цркеноармејаца, на шрађи лежи Нико .а Кушпилић „Далмашинац (сће снимљено 14. септембра 1944, у румунском селу Изђорас „а Дунађу)

Прби цркеноармејци који су сиш.ш у село Кобишницу код НеЈошина сликали су се са народом и крајинским паршизанима (септембар 1944)

Дкадесеш седмо'1 септембра 1944. у Тимоку (село Ошљане, на бу!арској !раници) - још један сусрет са Црквеном армијом. На фошојрафији: Душан Паккокић, начелник шшаба 23. сриске бршаде 45. ди&изије НОВЈ (дру!и с лека) и заменик команданша 1. баташона „Милан" (четкрши) са руским командиром „раЊјошке" - изкидниде и још једним старешином (сћи клече), окружени дећојкама из Ошљана и црђеноармејцима (снимио Миодрај Цојић, командани I. башаљона 23. бршаде

Народни збор у селу Ноћо Коришо приликом сусреша бораца 45. дикизије НОВЈ и прешходни це Црбене армије (27. сепШембра 1944)

Сахрана Данице ПетроШт, зајечарске 1 имназија.ше, полимичш комесара 2. чеШе 1. батаљона 23. бртаде, која је иошнула 28. сеишембра у наиаду на немачки тенк код Андрејекца. У име бораца /окори начелник штаба 23. бри/аде Душан Паккобић (село Ошљане 29. септембра 1944)

Руски шенкокиу Шек ослобођеном Неипшиу (30. сешшембар 1944)

Борци 9. бри!аде 23. дићизије НОВЈулазеу Бор 3. октобра 1944.

Пак.1е Бошкодић Гроздан, заменик команданша 3. башаљона 9. српске бршаде ирима цђеће од борске омладинке Данице РадиЊеђић ириликом ослобоћења Бора. Лећо је партизан Блашко Ћорђећић и ње/оћ син, а десно иозади члан КПЈ из Бора, зидар Јоћан Илић (Бор, 3. окшобар 1944)

Мађарски Јекреји - борски иншернирци ослобођени у Бору

Сахрана па.их црденоармејацау Књажећцу (иосле 10. окшобра 1944)

У ослобођеном Књажекцу са ицјешешом су испраћени посмртни остаци Миодра/а Николића, секретара Среско1 комишеша КПЈ, који је поШнуо у борби са чешницима иочетком 1944. 1одине

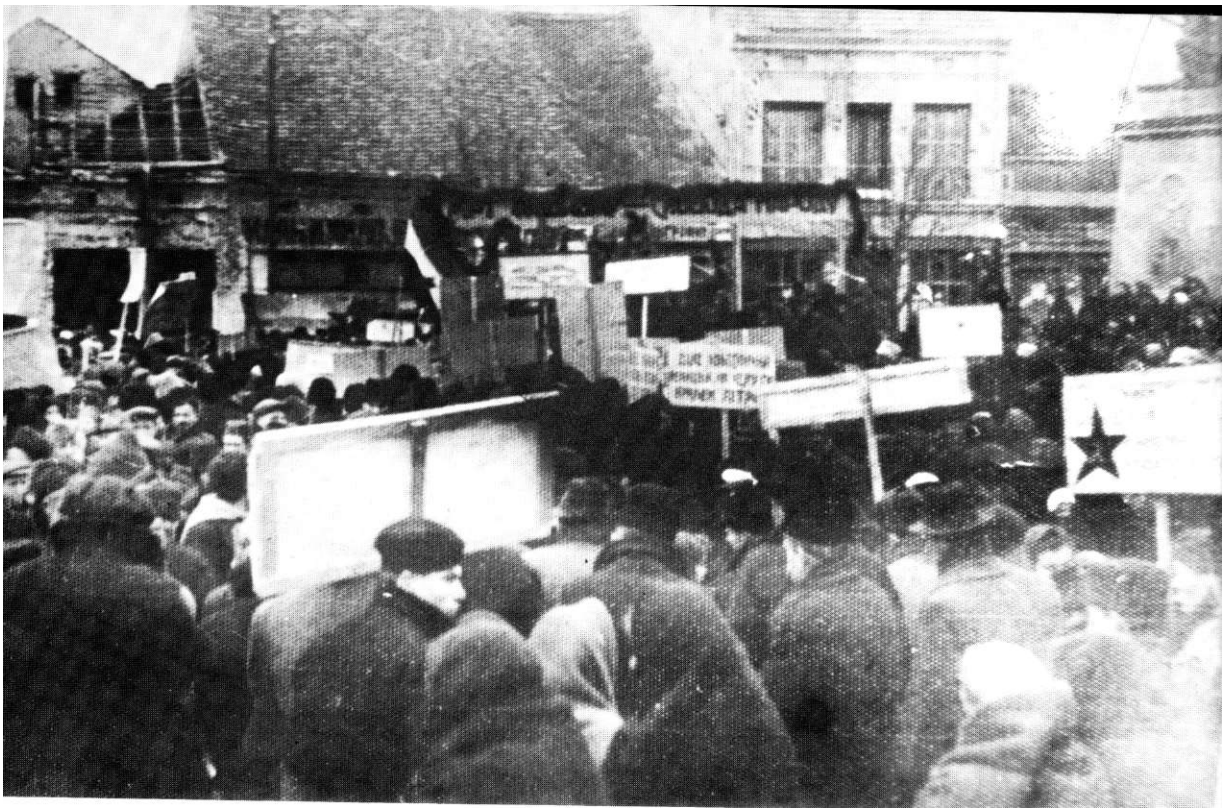
Књажевац, јесен 1944: ноћи млади борци из Тимока одлазе на фронш иремаДрини.

ДелеЈација омладине из Тимочке крајине (134 деле/ аша) стижеу Бео\рад (железничка станица - око 15. нокембра 1944) на Прђи кошрес УједиђеноI сађеза антифашистичке омладине Србије - УСАОС

Цефилс јединица НОВЈу Не/ошину 1444. /оуине

У Зајечарује П.јануара 1945. одржан протестни збор (15.000 људи) иротик изјабе краља Пешра II Карађорђекића којом одбацује споразум Тито - Шубашић.

Од јануара до аирила 1945. омладина Србије ор! анизокала је пр/гу радну акцију у ослобођеном крају земље. СћрсШани у неколико бршада 1630 омладинаца исекли су на Црном ћрху крај Бора 16.000 кубика дрћа и постаћили шине у дужини од 12,6 км. да би болнице у Бетраду, пуне рањеника са СремскоІ фронша, добиле о\ређ. На сликама: омладинци износе дрка из дубодолине; бршадири Зајечарске омладинске бри/аде посШаћљају шине на замрзнуШу земљу

*

Наслокна страна листа „Декета бршада". Реч је о дкоброју 1-2 који је, покодом Јодишњипе сткарања 9. брШаде, издао априла 1945. бршадни Одсек за пропа1анду

Командант 23. српскеударне дикизије пукоћник Миладин Ићанобић и командант 9. српске ударне бршаде мајор Јобан Кецман (мај 1945, Слоћенија)

НАШ КОМАНДАНТ

Нашао сам се једног дана у штабу бригаде. Капетан Јован Кешман, командант 9 бригаде, нам друг Чеда причао је један свој доживљај:

У фебруару 1943 нашао се са десет својих уморних другова у једној појати крај села Јабланице, близу Бољевца. Други део чете био је на другом заплатку. Реакција је у то време била врло јака. Народ је био заведен Пражином пропагандом. Говорило се да партизани кољу и убијају. Један сељак приметио их је и појати и одмах обавестио реакцију. Појате фашистички лешинари ка појати: Немци са крајскомандантом из Зајечара, који је лично хтео да учествује у "лову" и коњаши, чупави вашљивци "војске у отаџбини". У 3 сата ујутру опколиле појату са свих страна. Био је мрак. Тридесет против десет.

"Предајте се, партизани, опкољени сте", повика један чупавац. Чеда је био командир. Брзо распореди десетину и изда наређење за пробијање. Већ се крајскомандант приближио појати и почео да пуца из "шмајсера". Два "брна" почеше да дејствују. Један са прозора појате - друг Рудар, а један са самих врата - друг Чеда. Настаде комешање међ типовима. Али за кратко. Одмах затим отпоче жестока ватра на појату. Чеда се већ пребацио у јендек, који је био пред појатом и тукао она непријатељска оруђа која су најјаче дејствовала на њих. Сад је већ било лакше. Ватра непријатеља се утишала. Друг за другом пребацивао се из појате и неопажено, сва десеторица, пробише се кроз непријатељски обруч.

Храбра десетина слушала је из далека још дуго и дуго како Немци и коњаши туку празну појату митраљезима и бомбама. Како ли су се осећали кад су место партизанских лешева затекли изрешетану и изровану празну појату?

Волео је друг Чеда да прича о овом догађају. Сећао се тада својих старих другова: омладинца Мирка, који чу је био помоћник на "брну" и који јуначки паде на Буковику, Рудара пушкомитраљесца, Петка и осталих.

Тешко је извући од друга Чеда ма шта. Исувише је скроман. А ипак би много да нам прича о својим подвизима. У партизанске редове ступио је у августу 1941 године. Безброј борби је прошао.

Али ми га сами познајемо из неких борби. Кад крај нас у борбама из близа запишти "шмајсер", знамо да је то друг Чеда. Код Трубаревца, кад су неколико стотина партизана натерали у бегство 7 хиљада четника, први је био командант Чеда. Трчао је пред нама с пушком у руци да би могао да бије чупаве гадове који су већ далеко одмакли. Увек је био с нама. А зрно га неће, како се то каже. Од 1941 у свим борбама био је први, али га још не закачи метак.

Улазили смо у Зајечар. Чим смо се приближили првим кућама он је прешао на чело колоне. А метци звиждаше. Испред самих његових ногу почеше да рију земљу и траву.

Па и данас он не може без борбе. Кад смо ушли у Градачац пошао је с III батаљоном у борбу с четницима. Истрчао је напред, на 50 метара од непријатеља и из клечећег става пуцао на шумарак где су они били. Један метак тик крај њега пресече стабљику једне биљке. Али њега не бије..

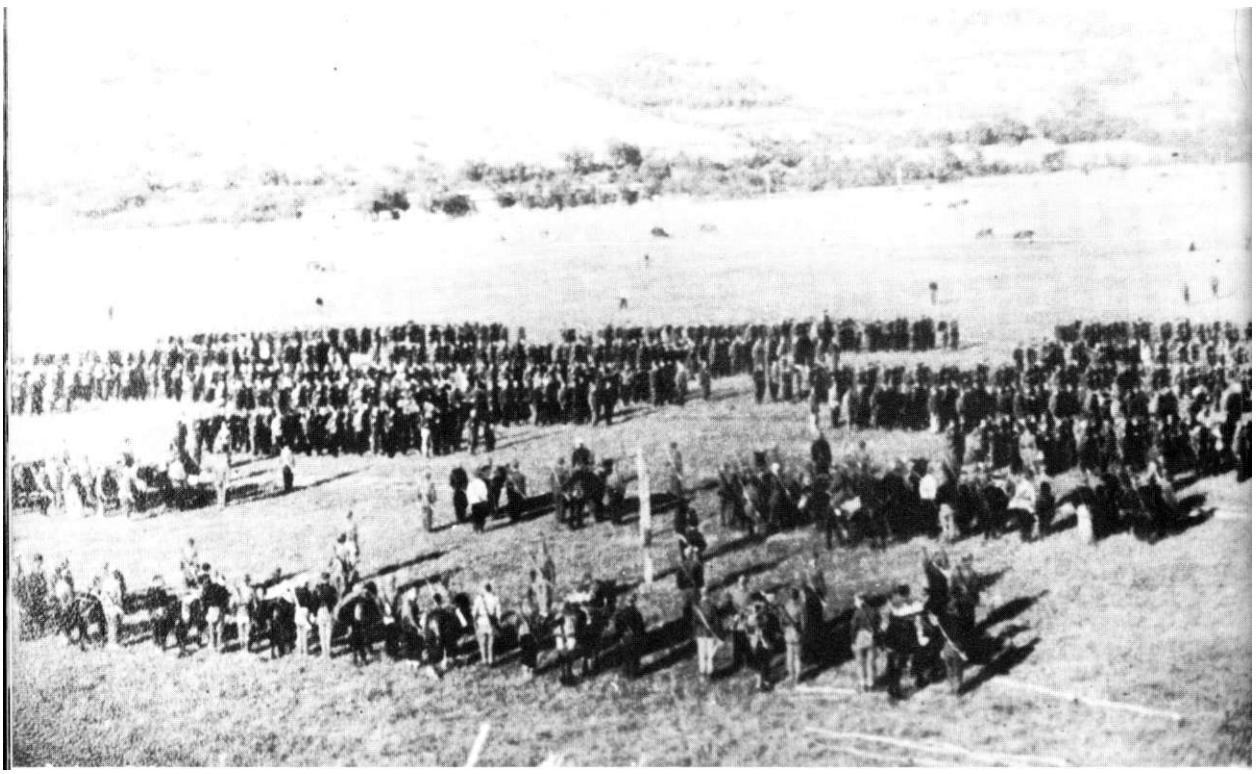
А кад легне у снег поред "пулмијота" и смени пушкомитраљесца, борци га с дивљењем гледају и уче од њега како се пуца из пушкомитраљеза.

Скроман, искрен, поштен, ретко храбар и добар друг он је најомиљенији руководилац 9 бригаде. Сећам се када је зимус скинуо са себе доламицу и дао је другу, који је био само у блузи и кошуљи.

У покрету, у борби, у најлепшим и најтежим часовима видимо његов лик, али озбиљан лик правог борца и онда смо спокојни. Неограничено поверење ужива код нас бораца. По селима кроз која прође 9 бригада срешћете често пароду, која говори о нашем омиљеном другу и команданту. Воле га сви борци од најмлађег до најстаријег.

Једна страница из листа „Дебеша бршада"

Ју1 ослаћија је слободна! Јединице 23. српске ударне дићишје крај рата су дочекле у Ајдокичини, на Іраници према Италији. На слици !оре: дефиле у АјдоШчини бораца из Тимока, Крајине и краје&а из којих се дидизија кроз борбу попуњакала; доле: смотра 23. дикизије

Врхокни командант Јосип Броз Тито и предстакници клашких села из Тимочке крајине (Бе-о1рад, јесен 1945)

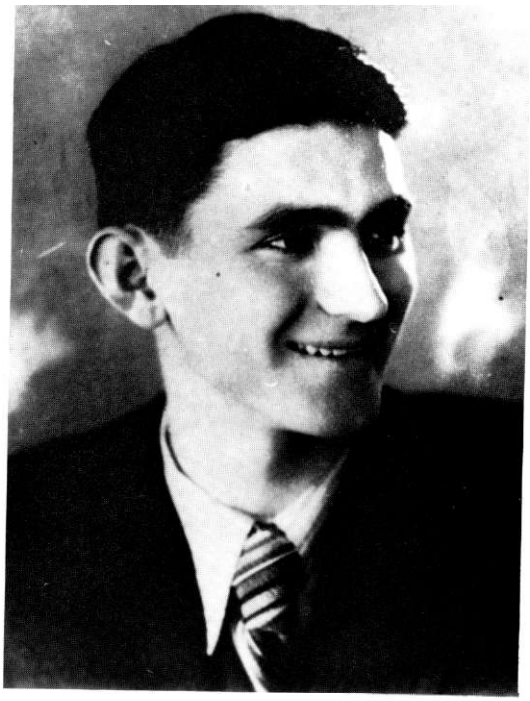
Добрикоје Радосакље&ић, рекoлуционар, рођен 1915. у Књажећцу, умро 1984. у БеоГрду, члан ЦК КПЈ-СКЈ

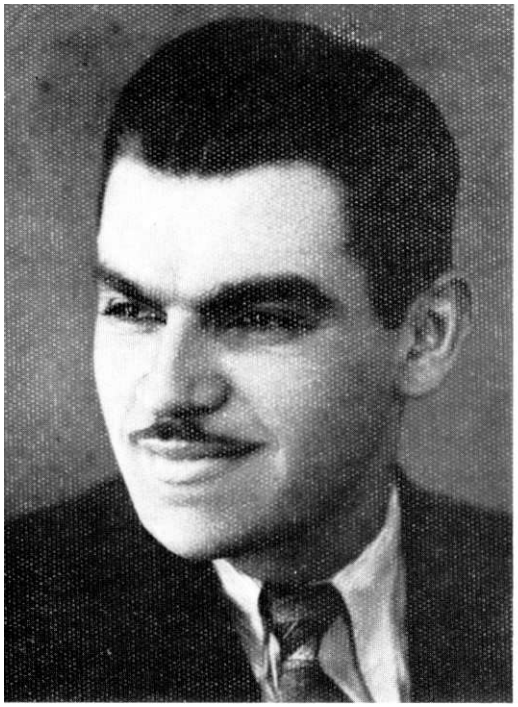
Вера Радосаћље/мћ, Іимназијалка, рођена 1922. у Брусснику, убијена од Немаца 1943. у Зајечару, члан Среско! комитета КПЈ

Љубомир Нешић, сшуденШ, рођен 1918. у Зајечару, по/инуо 1941. у Крајини, политички комесар Крајинско! партизансШ одреда

Ђорђе Симеоно&ић, прабник, рођен 1915. у ПодЈорцу, убијен 1941. од Немацау Зајечару, иолитички радник

Миленко Бркокић, радник, рођен 1912. у Кутини (Брињани), убијен 1941. од Немаца у Зајечару, секрешар Окружно! комитета КПЈ

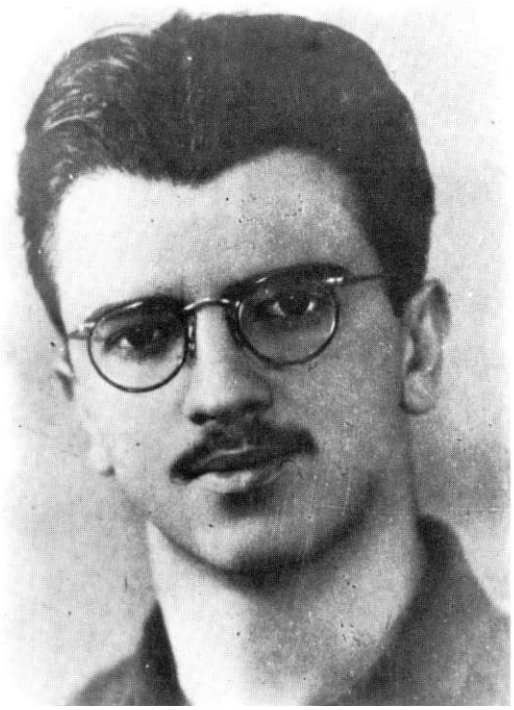
Миодра! Сшанимирођић, радник, рођен 1919.у Нишу, ио/инуо 1943. у Тимоку, секретар Окружно1 комитетаКПЈ

Стеђан Ђорђеђић, надничар, рођен 1919. у Радичеђу, по!инуо 1943. у Крајини, командант партизанско! одреда

Бранко Перић, земљорадник, рођен 1913. у Брусшику, убијен од четника 1942. у Крајини, командант Крајинско! и Мајданпечко! партизанској одреда

Димитрије Тодородић, праћник, рођен 1917.у Књажеваћу,убијен од четника 1942. у Куршумлији, члан Окружно1 комитета КПЈ

Василије Ђуроћић, студент, рођен 1921. у Данилоћ-1раду, убијен од Немаца 1944. у Нишу, командант 9. српске бријаде

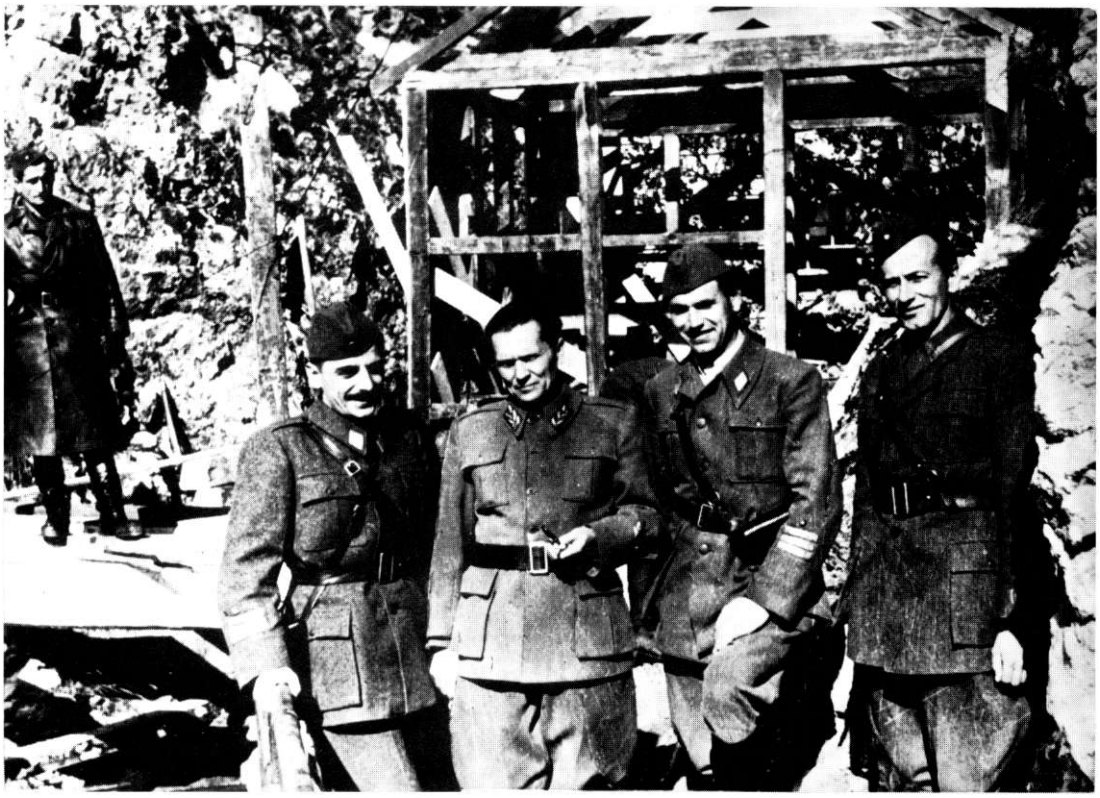
Милун Минић, судија, рођен 1906. у Чачку (Прељина), поГинуо 1942, у Тимоку, члан штаба Тимочке партизанске чете

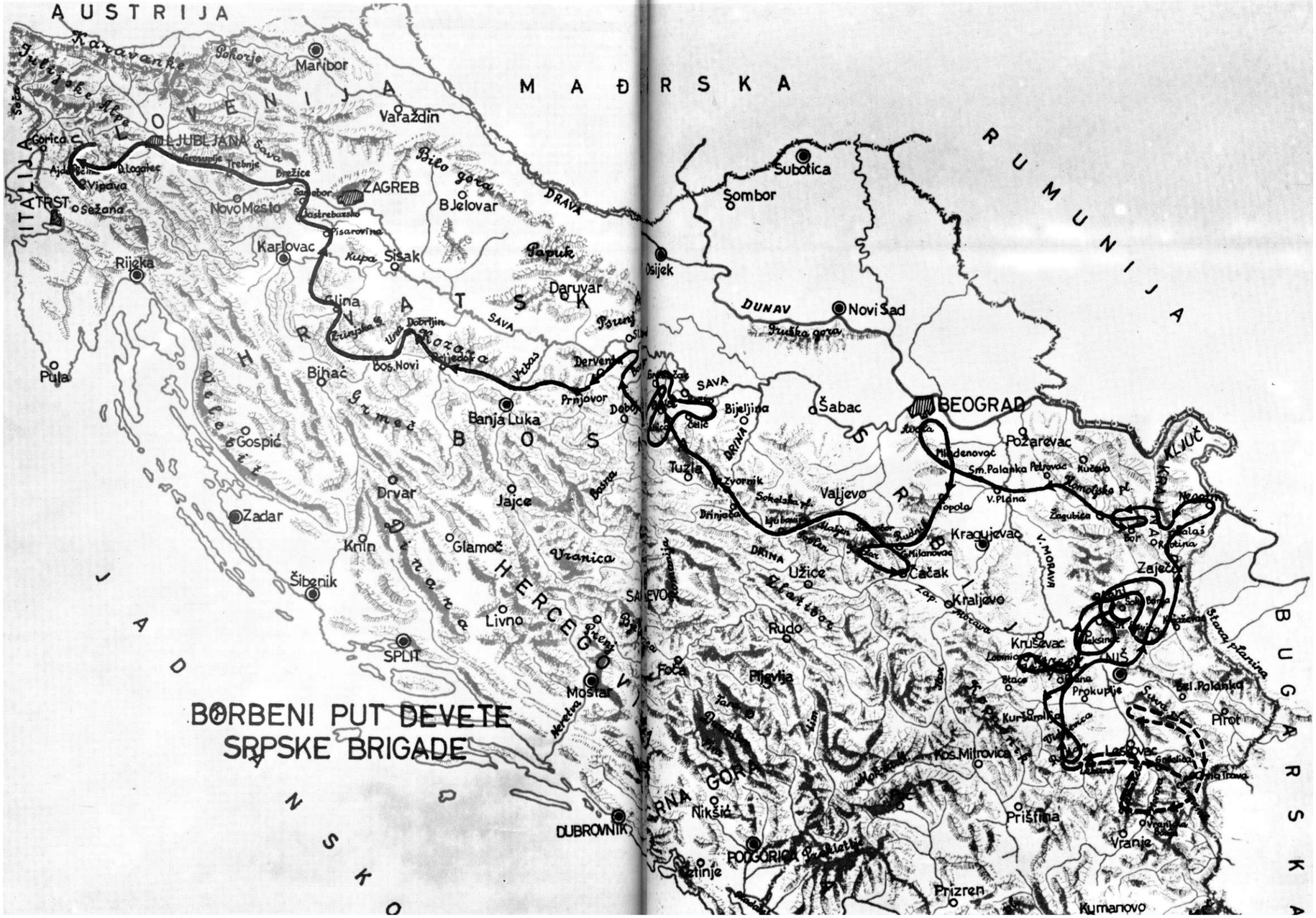
Бранко Милошећић, радник, рођен 1923. у Књажећу, иојинуо 1944. код Чачка, командант батаљона 9. српске бршаде

Станко Паунокић, радник, рођен 1907. у Брестоћцу (Крајина) по!инуо 1942. на Фрушкој Гори, политички комесар Глаћно! штаба партизанских одредау Срему

„Вељко Крајинац" Пакле Илић најбећи део раша проћео је на кисоким ћојним дужносишмау Врхоћном шшабу НОВ и ПОЈ. (Дркар, маја 1944: Коча Попоћић, Јосип Броз Тито, ПаклеИлић и Мијалко Тодороћић)

BORBENI PUT DEVETE SRPSKE BRIGADE

Борбени пуш 9. српске ударне бршаде, у сасшабу 23. српске ударне диШије, од 11. марша 1944 - село Речица, испод планине Радана, до 23. маја 1945 - Ајдобшчина, у Випакској долини